

BAYERISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte
aus der mittelalterlichen Geisteswelt

Band 17

ROBERT KILWARDBY

QUAESTIONES
IN LIBRUM QUARTUM
SENTENTIARUM

Herausgegeben

von

Richard Schenk

MÜNCHEN 1993

VERLAG DER BAYERISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

In Kommission bei der C.H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung München

BAYERISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte
aus der mittelalterlichen Geisteswelt

Band XVII

ROBERT KILWARDBY

QUAESTIONES IN LIBRUM
QUARTUM SENTENTIARUM

Herausgegeben

von

Richard Schenk

MÜNCHEN 1993
VERLAG DER BAYERISCHEN AKADEMIE DER
WISSENSCHAFTEN

IN KOMMISSION BEI DER C.H. BECK'SCHEN
VERLAGSBUCHHANDLUNG MÜNCHEN

Gedruckt mit Unterstützung des Bundesministeriums für Forschung und Technologie

ISBN 3 7696 9017 6

© Bayerische Akademie der Wissenschaften München 1993

Satz: Studio Karin Geiss, München

Druck und Bindung: C.H.Beck'sche Buchdruckerei Nördlingen

Printed in Germany

Vorwort

Mit diesem Band wird die Edition der *Quaestiones* Robert Kilwardbys zu den Sentenzenbüchern des Petrus Lombardus abgeschlossen.

Das Gesamtprojekt geht auf die Initiative von Herrn Professor Dr. Michael Schmaus zurück, dem der Dank aller Herausgeber gebührt. Seinem Nachfolger als Vorsitzendem der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der mittelalterlichen Geisteswelt, Herrn Professor Dr. Leo Scheffczyk, gilt ein besonderes Wort des Dankes für seine Unterstützung bei der Fertigstellung der Edition. Dank und Anerkennung für vielerlei Rat und Hilfe verdienen Herr Universitätsdozent Dr. Dr. Gerhard Leibold, Herausgeber zweier Bände der *Quaestiones*, und Frau Dr. Marianne Schlosser. Der Herausgeber der Sakramentenlehre Richard Fishacres, Professor Dr. Joseph Goering, Toronto, hat der Kommission dankenswerterweise seine ersten Recherchen zur Verfügung gestellt und somit ihre Arbeit erleichtert. Zu danken ist ebenfalls Herrn Christoph Martin OP und Frau Barbara Niemetz für ihre Mitarbeit bei den redaktionellen Aufgaben. Frau Elisabeth Herzog sei für ihre Hilfe bei der Herstellung des Manuskripts, Frau Karin Geiss für die Ausführung des Satzes gedankt.

Der Herausgeber dankt dem Dechanten und Kapitel der Worcester Kathedrale sowie den Warden und Fellows von Merton College, Oxford, für die Erlaubnis, ihre Texte zu veröffentlichen. Herzlicher Dank gebührt auch den Mitarbeiterinnen und Mitarbeitern der Bibliotheken, deren Dienste für diese Edition in Anspruch genommen wurden — vor allem der Worcester Cathedral Chapter Library und den Oxforder Bibliotheken von Balliol College und Merton College, dort insbesondere Herrn Bibliothekar John Burgass, sowie nicht zuletzt der Bayerischen Staatsbibliothek in München.

Hannover, den 28. Januar 1993

Richard Schenk OP

Inhaltsverzeichnis

Vorwort	5*
Quellen und Literatur	17*
1. Quellen	17*
2. Literatur	21*
Abkürzungen	30*

Einleitung

1. Der Text der <i>Quaestiones</i> zum IV. Buch	33*
1.1 Die Handschriften	33*
1.11 Die erhaltenen Handschriften	33*
1.12 Die nicht erhaltenen Handschriften	40*
1.2 Textkritische Beobachtungen zur Verwandtschaft der Zeugen	42*
1.3 Die Zählung	45*
2. Die Stellung der <i>Quaestiones</i> im Verhältnis zum sonstigen Werk des Verfassers	46*
2.1 Die <i>Quaestiones</i> zum IV. Buch im Kontext der <i>Quaestiones</i> zu den übrigen Sentenzenbüchern	46*
2.2 Die Authentizität des Werkes	47*
2.3 Die <i>Quaestiones</i> zu den Sentenzenbüchern im Verhältnis zum sonstigen Werk des Verfassers	47*
2.31 Die anderen überlieferten Arbeiten zu den Sentenzen	47*
2.32 Die anderen theologischen Werke.	51*
2.33 Die literarische Gattung der <i>Quaestiones</i> und der Titel des Werkes	53*
2.34 Die philosophischen und systematischen Werke.	55*
2.35 Das nichtakademische Werk	58*
3. Die Quellen	61*
3.1 Die genannten Quellen	61*
3.2 Die anonymen Quellen	61*

4. Ort und Zeit der Abfassung	65*
4.1 Ort	65*
4.2 Zeit	65*
5. Notizen zum Inhalt der <i>Quaestiones</i> zum IV. Buch	67*
5.1 Die Theologie des Älteren Bundes	67*
5.11 Die jüdisch-christlichen Bundessakramente und der Kultus anderer Religionen	68*
5.12 Die Sakramente des Älteren Bundes und das christliche Selbstverständnis	69*

QUAESTIONES

DE SACRAMENTIS IN GENERALI

Q. 1 An fuerint necessaria ad salutem	1
Q. 2 Utrum tempus naturae statutae scilicet ante peccatum aptum fuerit illis	2
Q. 3 An tempus post lapsum universaliter sit aptum sacramentis . .	9
An debuerint sacramenta ante lapsum institui vel post . . .	12
Q. 4 Si omni tempore post lapsum debuerunt esse sacramenta remedialia, quare in diversis diversa	14
Si debuerunt esse tempora diversa ritibus sacramentorum aptata, quare tria tantum (dissimulationis, promissionis, exhibitionis) et non plura vel pauciora	16
Quare illud tempus vocetur tempus simulationis vel dissimulationis, cum interim Deus homini multa bona contulerit: non solum naturalia, sed etiam gratuita	18
Quare non statim exhibuerit Deus salutem quam promisit . . .	20
Quare per scriptum tradita sit Abrahae lex disciplinae potius quam Adae in paradiso	21
Quare non ipsi Abrahae, cui facta est promissio, sed posteris . .	21

Quare tot mandata quasi sarcina importabilis tradita sint . . .	21
Quare promissio illa salvatoris et salutis aeternae ita data et scripta sit obscura sub integumento et non aperte . . .	21

DE SACRAMENTIS IN SPECIALI

1. DE SACRAMENTIS LEGIS NATURALIS

Q. 5	Quare Hugo non posuerit nisi tria esse sacramenta illius temporis scilicet decimae, oblationes, et sacrificia	27
	Unde sumpserit ista tria sacramenta illius temporis	28
	Quaeritur quomodo instituta sint haec sacramenta	28
	Si tria ista fuerunt illo tempore, quaeritur penes quid vel quae sumantur	28
Q. 6	De istorum trium sacramentorum tunc efficacia quaeritur utrum illo tempore aliqui salvati sint	32
Q. 7	Supposita multorum salute illius temporis quaeritur an haec sacramenta vel aliquod eorum fuerit de necessitate salutis eorum	34
Q. 8	De illius temporis parvulis, an habuerint aliquod remedium contra peccatum originale; et si sic, quod	40
Q. 9	An fides informis aliorum impetraverit gratiam parvulo . . .	43
Q. 10	De significatione horum sacramentorum quaeritur an signifi- caverint diversa scilicet quaedam tunc praesentia et quaedam futura	45
Q. 11	Quaeritur quo ordine significaverint illa sacramenta	47
Q. 12	Utrum fuerit aliqua distinctio in significatione et praefiguratione dictorum sacramentorum, ut unum illorum significaret aliquid determinate et reliquum aliud.	50
	Quaeritur quare tantum tria fuerint	50

Q. 13	De duratione horum sacramentorum quaeritur quare permanserint haec sacramenta superveniente tempore legis scriptae	52
	Si manere debuerunt, quaeritur quomodo differenter pertinuerint ad tempus primum et secundum	52
Q. 14	Cum illa sacramenta primi temporis fuerint figurae eorum quae exhibita sunt tempore gratiae, et caerimonialia legis similiter, quaeritur quare non cessaverint adveniente gratia sicut illa cessaverunt	53
	Quaeritur quare sacrificandi ritus cessaverit et non oblationum et decimarum	53

2. DE SACRAMENTIS LEGIS SCRIPTAE

A. DE CIRCUMCISIONE

Q. 15	Quaeritur ad quid instituta sit, cum fides suffecerit ad tollendum originale peccatum	54
	Si debuit ad hoc institui signatum et determinatum sacramentum, quare non aliquod eorum quae praecesserant	54
	Si aliud et novum debuit institui, quare poenale	54
	Quaeritur quare particulare sacramentum institutum sit contra originale peccatum; solum enim uni sexui competitiv.	
	Universalis morbi debuit esse universale remedium	54
	Si debuit esse tale, quaeritur quare debuerit potius esse tale quod praeciperetur maribus quam quod feminis	54
	Quaeritur quid fuerit remedium sexui femineo	54
	Quaeritur quare datum sit hoc sacramentum in uno membro particulari.	55
	Quare tali membro verecundo et inhonesto	55
	Quaeritur quare datum sit uni viro et non multis	55
	Quare uni illi scilicet Abrahae	55

Cum plura sint sacramenta legis scriptae, quaeritur quare istud prae aliis datum sit ei antequam lex scripta esset . . .	55
Quare potius mandatum de circumcisione iteratum sit Josue quam Moysi, cum iste fuerit legislator, non ille	55
Q. 16 An hoc sacramentum obligaverit omnes mares simpliciter an solos illos de propagine Abrahæ	62
Q. 17 An omnes qui de Abraham prodierunt tenerentur ex praecepto ad ritum circumcisionis scilicet Ismaelitæ et filii Esau et huiusmodi, an sola successio per Isaac et Iacob	66
Q. 18 De integritate circumcisionis quaeritur an tempus scilicet dies octavus fuerit de integritate circumcisionis	68
Quare tempus determinatum sit circumcisioni	70
Quare tale tempus scilicet dies octava	70
De dilato tempore circumcisionis et hoc quod agendum fuerit tunc ad remedium originalis habendum	70
Item si filii Israelis in deserto circumcisionem omittente fuerint transgressores	70
De praeoccupatione temporis an fuerit salus decedentibus ante octavam diem sine circumcisione; et si sic, in quo . . .	70
Item an signis mortis apparentibus in parvulo licuerit circumcidere ante octavam diem	70
Item si non licuit et potuit forte aliter fide vel oblatione aptari remedium parvulo, an contingente quod puer viveret usque ad octavam diem, tunc esset circumcidendus, cuius ante octavam diem remissa fuit originalis culpa per aliam viam	70
Quare magis determinatum sit tempus circumcisioni quam baptismo, cum in utroque significetur circumcisio animæ a peccato mortali in via et naturæ a corruptione in patria . . .	70
An similiter sit de sacramento circumcisionis quoad octavam diem et de sacramentis expiationis populi quoad decimam diem mensis septimi	70
Item quaeritur quid sit quod quaedam sacrificia habuerunt tempora determinata, ut iuge sacrificium, oblatio sabbati,	

neomeniae, phase et huiusmodi, quaedam vero non, ut sacrificium pacificum vel salutare vel pro peccato sacerdotis vel principis vel huiusmodi	70
Q. 19 Quaeritur utrum de integritate huius sacramenti fuerit instrumen- tum petrinum	79
Q. 20 De efficacia circumcisionis quaeritur an nullam efficaciam habuerit nisi ad significandum tantum	80
Q. 21 Cum constet ex dictis sanctorum, quod circumcisio abstulit peccatum originale, quaeritur unde hoc sumpserint sancti . . .	81
Q. 22 An contulerit parvulo gratiam gratificantem et adulto iam iusto augmentum gratiae vel non, sed quod solum abstulerit originale non conferendo gratiam	82
Q. 23 Si tunc conferebatur gratia per circumcisionem sed minor quam modo per baptismum, quaeritur quae fuerit illa gratia et quomodo et quare minor	91
Q. 24 Quaeritur an circumcisio habuerit efficaciam tollendi etiam actualia peccata adultorum	93
Si circumcisio abstulit peccata actualia sicut modo baptismus, quaeritur an omnia tam mortalia quam venialia, an solum mortalia; quia si omnia, tunc videtur parificari baptismo . . .	94
Q. 25 De efficacia circumcisionis ex parte corporis ad distinguendum populum fidelem ab infideli	97
Q. 26 De significatione circumcisionis quaeritur quae fuerit triplex huius sacramenti res non contenta vel effecta, sed tantum significata	98
Q. 27 De divisione significationis multiplicis et rerum sacramenti in rem significatam et effectam et rem significatam tantum . . .	100

B. DE IPSA LEGE ET EIUS SACRAMENTIS
SCIL. CAERIMONIALIBUS QVAE CUM LEGE INCEPERUNT ET
DESIERUNT

Q. 28	Quaeritur an talis lex a Deo bono statui debuerit	101
Q. 29	Quare illi populo et non alii data sit lex	111
	Item quibus et pro quibus de illo populo data sit	111
	Item quibus de causis	111
Q. 30	Quare tunc data sit lex et non ante nec post	114
Q. 31	De efficacia legis quaeritur an habuerit effectum iustificandi et merendi aeterna bona	115
Q. 32	Quomodo iustificaverint caerimonialia legis, an sicut occasio, an sicut causa vera	134
	Quaeritur quare tunc non semper iustificaverint in effectu . . .	137
	Quaeritur quae sit differentia iustificationis in his et in operibus moralibus	138
Q. 33	De significatione sacramentorum legalium quaeritur quid vel quae significaverint	143
	Quaeritur quo ordine significaverint	143
Q. 34	Quaeritur de sufficientia istorum sacramentorum in compara- tione ad sacramenta moderna	145
	Utrum debuerint fuisse pauciora in comparatione ad sacramenta moderna	145
	Utrum debuerint fuisse plura sacramenta legalia	145
	Quare omnia illa sacramenta legalia fuerint carnalia	145
Q. 35	De comparatione sacramentorum legis scriptae ad sacramenta legis naturalis quaeritur in quibus convenirent.	150

Q. 36	De comparatione sacramentorum legis scriptae ad sacramenta legis naturalis quaeritur in quibus differant	151
Q. 37	De cessatione legalium quaeritur utrum circumcisio debuerit cessare	152
	Quaeritur utrum alia caerimonialia debuerint cessare	161
	De tempore cessationis circumcisionis et omnium aliorum legalium quaeritur utrum ante passionem Christi cessaverint vel in passione vel post	169
Q. 38	De modo et causa effectiva cessationis legis et legalium quaeritur utrum per Christum cessaverint et abolita sint	187
	Quaeritur utrum concedendum sit quod Christus aboleverit legem vel evacuaverit; et si sic, quomodo simul stent quod omnia evacuaverit et tamen adimpleverit, quia contraria videntur evacuatio et impletio	188
	Quaeritur etiam modus quo cessaverint	188

3. DE SACRAMENTIS NOVAE LEGIS

Q. 39	De efficacia sacramentorum novae legis quaeritur utrum iustificent	191
	Quaeritur quomodo iustificent, an sicut occasio an sicut vera causa	192
	Si etiam sicut vera causa, utrum sicut causa efficiens vel causa formalis vel causa disponens ad formam	193
Q. 40	An sensibile elementum habeat virtutem sibi inditam ex Dei dono qua influat in animam rationalem inducendo iustitiam vel disponendo ad illam	214
Q. 41	De significatione sacramentorum novae legis quaeritur an habeant diversa significata sicut sacramenta veteris legis habuerunt; et si sic, quae sint illa et quo ordine designata	220

Q. 42	An significare sit essenziale sacramento	222
	Cum sacramentum sit significativum ratione similitudinis, quaeritur qualem similitudinem habeat cum gratia significata	222
	Quaeritur de hoc quod dicitur in definitione Magistri, quod sacramentum existat causa rei significatae cuius gerat simili- tudinem; quomodo enim conveniat hoc paenitentiae vel coniugio	223
	Quaeritur quomodo sumenda sit definitio Magistri et quae debeat esse secundum ipsum	223
	De illa usitata descriptione <i>invisibilis gratiae forma</i> , quaeritur quomodo sit sacramentum forma, cum secundum Hugonem sit corporale et materiale elementum	223
	Quare dicatur <i>visibilis forma</i> potius quam audibilis, cum sacra- mentum constet tam in verbis quam in rebus	223
	Quomodo hoc quod dicit <i>invisibilis gratiae</i> conveniat omni sacramento, cum in eucharistia res significata sit corpus dominicum quod non est gratia, ut videtur	223
	Quomodo distinguantur sacramenta novae legis et quomodo sumantur	223

4. DE COMPARATIONE SACRAMENTORUM NOVAE LEGIS AD SACRAMENTA VETERIS LEGIS

Q. 43	Quaeritur de differentia eorum quoad efficaciam	231
	De differentiis crebrius assignatis quaeritur quid sit, quod vetus dicitur occidens et nova vivificans	231
Q. 44	Utrum vetera significaverint tantum, nova significant et sanctificant	235
Q. 45	Utrum vetera non effecerint quod figurabant, sacramenta vero nova efficiant quod significant	237
Q. 46	Utrum sacramenta veteris legis fuerint emundativa carnis tantum, sed novae legis sacramenta emundent animam	240

Q. 47	De differentia saepius assignata ex parte finis, utrum vetus lex cum sacramentis suis sit instituta in onus et servitutem, sed nova cum suis in alleviationem et libertatem	242
Q. 48	De differentia saepius assignata ratione observationis, utrum illa lex observata sit ex timore, ista observetur ex amore	245
Q. 49	De differentia quae assignatur penes qualitatem, utrum illa lex carnalis fuerit et sua sacramenta carnalia, haec autem spiritualis sit et sua sacramenta spiritualia	248
Q. 50	De differentia quae assignatur penes proprietatem, utrum sacramenta novae legis sint sacramenta proprie dicta, sed sacra- menta veteris legis extendendo nomen	250
Q. 51	Recapitulatio de convenientia et differentia veteris et novae legis et suorum sacramentorum	251
Appendix: Die Schemata der Merton-Handschrift		253
Verzeichnis der Autorennamen		271
Verzeichnis der Bibelstellen		279

Quellen und Literatur

1. Quellen

1.1 *Robert Kilwardby*

1.11 Handschriftliche Quellen

Quaestiones in libros IV Sententiarum:

Worcester, Library of Worcester Cathedral Chapter, F. 43.

Oxford, Merton College L. 1. 3 (Coxe 131; enthält auch Triplex quaestio de incarnatione und De praedicamento relationis).

Città del Vaticano, Bibl. Apost. Vat., cod. Vat. Ottob. lat. 161 (lib. II et III).

Toulouse, Bibliothèque municipale, 61 (lib. II).

Cambridge, Corpus Christi College, 103 (lib. III, par. 1, quaest. 47, 49, 50 der Edition).

Tabulae, capitula, concordantiae:

Cambridge, Pembroke College 39.

Oxford, Balliol College 3.

Oxford, Balliol College 215.

Oxford, Merton College 111.

Oxford, Merton College 197.

Zagreb, MR 146.

De confessione:

London, Brit. Libr., Royal 13. A. vii.

1.12 Gedruckte Quellen

Quaestiones in librum primum Sententiarum, ed. J. Schneider (Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der mittelalterlichen Geisteswelt, Bd. XIII) München 1986.

Quaestiones in librum secundum Sententiarum, ed. G. Leibold (Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der mittelalterlichen Geisteswelt, Bd. XVI) München 1993.

Quaestiones in librum tertium Sententiarum, Teil 1: Christologie, ed. E. Gössmann (Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der mittelalterlichen Geisteswelt, Bd. X) München 1982.

Quaestiones in librum tertium Sententiarum, Teil 2: Tugendlehre, ed. G. Leibold (Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der mittelalterlichen Geisteswelt, Bd. XII) München 1985.

<Quaestiones 39 et 40 in librum quartum Sententiarum>, ed. H.-D. Simonin/G. Meersseman, *De sacramentorum efficientia apud theologos Ordinis Praedicatorum*. Fasc. I: 1229–1276, Roma 1936, 21–41.

In *Donati artem maiorem* III, ed. L. Schmücker, Brixen 1984.

<Comm. in *De accentibus*>, in: P.O. Lewry, *Thirteenth-Century Teaching on Speech and Accentuation: Robert Kilwardby's Commentary on De accentibus of Pseudo-Priscian*, in: MS 50 (1988) 96–185.

<Scriptum super Isagogen Porphyrii; Scriptum super Praedicamenta Aristotelis; Scriptum super Perihermeneias Aristotelis; Scriptum super Librum Sex Principiorum; Scriptum super Librum Divisionum>, excerpta ed. P. O. Lewry, *Robert Kilwardby's Writings on the Logica Vetus studied with regard to their teaching and method*, Oxford Diss. 1978.

<In Topica I, Scriptum super Isagogen Porphyrii, et al.>, excerpta ed. P.O. Lewry, Robertus Anglicus and the Italian Kilwardby, in: Alfonso Maieru (ed.): *English Logic in Italy in the 14th and 15th Centuries* (Acts of the 5th European Symposium on Medieval Logic and Semantics, Roma, November 10th–14th 1980) Neapel 1982, 33–51.

(Pseudo-Aegidius Romanus) *In libros Priorum analyticorum Expositio*, Venedig 1516, Frankfurt 1968.

Sophisma Omnis fenix est, excerpta ed. H.A.G. Braakhuis, Kilwardby versus Bacon? in: E.P. Bos, *Mediaeval Semantics and Metaphysics* (Artistarium, Supplementa II) Nijmegen 1985, 111–142.

In *Priscianum minorem*, excerpta ed. C.H. Kneepkens, Roger Bacon's Theory of Double *Intellectus*, in: P.O. Lewry (ed.), *The Rise of British Logic* (Toronto, 1985) 115–144.

De ortu scientiarum, ed. A.G. Judy (ABMA IV) London/Oxford 1976.

De Tempore. De Spiritu Fantastico, ed. P.O. Lewry, Robert Kilwardby O.P., *On Time and Imagination* (ABMA IX) London/Oxford 1987.

De natura relationis, ed. L. Schmücker, Brixen 1980.

Sermo in dominica in passione, ed. P.O. Lewry, *A Passiontide Sermon of Robert Kilwardby* OP, in: AFP 52 (1982) 89–113.

Declaratio 43 quaestionum, ed. H-F. Dondaine, in: AFP 47 (1977) 5–50.

Sermo in capite ieiunii, ed. E.M. Sommer-Seckendorff, *Studies in the Life of Robert Kilwardby* (Institutum Historicum Fratrum Praedicatorum, *Dissertationes Historicae*, Fasc. 8) Roma 1937, 163–176.

Epistolae, ed. E.M. Sommer-Seckendorff, op. cit., 177–185.

Errores 30 damnati (18 III 1277), in: *Chartularium Universitatis Parisiensis*, ed. H. Denifle – E. Chatelain, I, Paris 1889, 558 sq.

Epistola ad Petrum de Confleto, in: F. Pelster (ed.), F. Ehrle: *Gesammelte Aufsätze zur englischen Scholastik* (SeL 50) Roma 1970, 18–54.

1.2 Sonstige Quellen

1.21 Handschriftliche Quellen

- Richardus Fishacre*, Comm. in libros IV Sententiarum, Cambridge, Gonville and Caius 329; und Oxford, Balliol 62.
Richardus Rufus, Comm. in libros III Sententiarum, Oxford, Balliol 62.
— Comm. in libros III et IV Sententiarum („Abbreviatio Bonaventurae“), Assisi, Bibl. comm., Ms. 176.
Anonymus, Codex Assisi, Biblioteca comunale, 182.
Anonymus, Codex Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert Ier, 11614.

1.22 Gedruckte Quellen

- Albertus Magnus*, De sacramentis, ed. A. Ohlmeyer (Omnia opera, ed. Col. 26) Köln 1958.
— Commentarii in libros III et IV Sententiarum, ed. St. C. A. Borgnet (Opera omnia 28–29) Paris 1894.
Alexander de Hales, Summa theologia, lib. I–III, ed. Colleg. S. Bonaventurae, Quaracchi 1948.
— Summa theologia, lib. IV, ed. Lyon 1516.
— Summa theologia, lib. IV, quaest. 5, art. 5 (secundum ed. Venet. 1575) in: W. Lampen (ed.): De Causalitate Sacramentorum iuxta Scholam Franciscanam (FlorPatr 26) Bonn 1931.
— Glossa in quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi, ed. Colleg. S. Bonaventurae (Opera, tom. XII–XV) Quaracchi 1957.
— Quaestiones disputatae „antequam esset frater“, ed. Colleg. S. Bonaventurae (Opera, tom. XIX–XXI) Quaracchi 1960.
Anselmus Cantuariensis, Opera omnia, ed. F.S. Schmitt, Seckau, Roma, Edinburgh 1938–1961 (Nachdruck Stuttgart 1968).
Aristoteles, Opera, ed. I. Bekker, Berlin 1831–1870.
— Les Auctoritates Aristotelis. Un florilège médiéval. Étude historique et édition critique, ed. J. Hamesse (PhMed 17) Louvain/Paris 1974.
Augustinus, Opera, PL 32 sqq., CSEL, CCL.
Beda Venerabilis, Homiliae, PL 94.
Bernardus Claraevallis, Opera: vol. III: Tractatus et Opuscula; vol. IV/V: Sermones I/II, ed. J. Leclercq, H. Rochais, Roma 1963/1966/1968.
Boethius, De consolatione philosophiae, PL 63, CSEL 67, CCL 94.
Bonaventura, Commentaria in quatuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi (Opera omnia I–IV, ed. Colleg. S. Bonaventurae) Quaracchi 1882–1887.
— Breviloquium (Opera omnia V, ed. Colleg. S. Bonaventurae) Quaracchi, 1891, 201–291.
— Sermo in die circumcisionis, ed. J.G. Bougerol, Un sermon inédit de saint Bonaventure, in: CFr 60 (1990) 155–173.
Chartularium Universitatis Parisiensis, I, ed. H. Denifle – E. Chatelain, Paris 1889, Brüssel 1964.
Dionysius Ps.-Areopagita, De divinis nominibus (Dionysiaca, I, ed. Ph. Chevallier) Bruges 1937.
Gandulphus Bononiensis, Sententiarum libri quatuor, ed. I. de Walter, Wien et al. 1924.
Glossa ordinaria, PL 113–114.

- Glossa ordinaria et interlinearis in Vetus Testamentum* (Opus totius Bibliae cum Glosulis tam marginalibus quam interlinearibus ordinariis, cum venerandi Patris Nicolai de Lyra postillis, ed. B. Gadolus) Venedig 1495.
- Glossa ordinaria et interlinearis in Novum Testamentum* (Biblia cum glossa ordinaria Walafridi Strabonis aliorumque et interlineari Anselmi Laudunensis, ed. Adolf Rusch/Anton Koberger) Straßburg 1481.
- Gratianus*, Decretum, PL 187.
- Gregorius Magnus*, Homiliae in Evangelium, PL 76.
- *Moralia in Iob*, PL 75-76; CCL 143. 143A. 143B.
- Guido de Orchellis*, Tractatus de sacramentis, ex eius Summa De sacramentis et officiis ecclesiae, ed. D. et O. Van den Eynde, St. Bonaventure, New York et al. 1953.
- Guillelmus Altissiodorensis*, Summa aurea, lib. IV (SpicBon 29) Grottaferrata et al. 1985.
- Guillelmus Alvernus*, Opera omnia, Paris 1674, Frankfurt 1963.
- Guillelmus de Militona*, Quaestiones de sacramentis, ed. C. Piana (BFSMA XXII) Quaracchi 1961.
- Hieronymus*, Commentariorum in Hiezechielem Libri XIV, PL 25, OCL 75.
- *Epistolae*, PL 55.
- Hugo de S. Caro*, Commentarius in IV librum Sententiarum, dist. 1 (ed. Fr. Stegmüller, Uppsala Universitets Arsskrift. Acta Universitatis Upsaliensis 2) Uppsala et al. 1953, 58–95.
- Hugo de S. Victore*, De sacramentis christianae fidei, PL 176.
- Ioannes Damascenus*, De fide orthodoxa, ed. E.M. Buytaert, St. Bonaventure, New York 1955.
- Flavius Iosephus*, Antiquitates Iudaicae, ed. F. Blatt: The Latin Josephus. I: Introduction and Text. The Antiquities: Books I–IV (Acta Jutlandica XXX, 1) Kopenhagen 1958.
- Isidorus Hispalensis*, Opera omnia, PL 82–83.
- Matthaeus Parisiensis*, Chronica Majora, ed. H.R. Luard (RBMA 57, 4, vol. iv/v) London 1877–1887, Nachdruck 1964.
- Moses Maimonides*, Dux Dubitantium aut Perplexorum, Basel 1629/Westmead 1969.
- Petrus Abaelardus*, Dialogus inter philosophum, Iudaeum et Christianum, PL 178.
- *Comm.* in Epistolam Pauli ad Romanos (Opera Theologica, ed. E.M. Buytaert, CCL. ContMed XI) Turnholt 1969.
- Petrus Comestor*, Historia Scholastica, PL 198.
- De sacramentis, ed. R.M. Martin, in: H. Weisweiler: Maître Simon et son groupe, De sacramentis (SSL 17) Löwen 1937.
- Petrus Lombardus*, Sententiae in IV libris distinctae, ed. Colleg. S. Bonaventurae, tom. I, Grottaferrata 1971, tom. II, Grottaferrata, 1981.
- *Collectanea in Epist. Pauli* (Glossa Lombardi) PL 191/192.
- Petrus de Tarantasia*, In librum IV Sententiarum, Toulouse 1652/1979.
- Philippus Cancellarius Parisiensis*, Summa de bono (Pars posterior) ed. N. Wicki (CPMA. Opera philosophica mediae aetatis selecta II) Bern 1985.
- Robert Grosseteste*, Hexaameron, ed. Richard C. Dales/Servus Gieben (ABMA VI) London/Oxford 1982.
- De cessatione legalium, ed. Richard C. Dales/Edward B. King (ABMA VII) London/Oxford 1986.
- Pseudo-Robert Kilwardby*, *Comm.* in Priscianum maiorem, ed. K.M. Fredborg et al. (Chiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin 15) Kopenhagen 1975.
- Stephanus de Salhanac et Bernardus Guidonis*, De quatuor in quibus Deus Praedicatorum Ordinem insignivit, ed. T. Kaeppli (MOFPH XXII) Roma 1949.

Summa Sententiarum, PL 176.

Thomas de Aquino, Comm. in librum IV Sententiarum, ed. M.-F. Moos, Paris 1947.

— *Quaestiones disputatae De veritate* (ed. Leon., XXII) Roma 1973.

2. Literatur

Allen, P.S. - Garrod, H.W., Merton Muniments, Oxford 1928.

Alszegehy, Z., Abbreviationes Bonaventurae, in: Gr. 28 (1947) 474–510.

Arias, J. M.R., El retorno de Roberto Kilwardby, O.P., in: CTom, tom. 72, ann. 108 (1981) 89–122.

Auer, P., Ein neu aufgefundener Katalog der Dominikaner-Schriftsteller (Dissertationes Historicae II) Roma 1933.

Balić, C., Les anciens manuscrits de la Bibliothèque métropolitaine de Zagreb, in: Studia Mediaevalia in honorem R.J. Martin O.P. (Brügge 1948) 437–474.

Bataillon, Louis-J. - Rouse, R.H., La production du livre universitaire au moyen-âge. Exemplar et Pecia, Paris 1991.

Bateson, M., Catalogue of the Library of Syon Monastery Isleworth (1898).

Beltrán de Heredia, V., Crónica del movimiento tomista, in: CTom, tom. 34, ann. 18 (1926, 2) 357–374.

Birkenmajer, A., Der Brief Robert Kilwardbys an Peter von Conflans und die Streitschrift des Ägidius von Lessines, in: Vermischte Untersuchungen zur mittelalterlichen Philosophie (BGPhMA 20, 5) Münster 1922, 36–69.

Bloomfield, M.W., et al., Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 100–1500 A.D., Cambridge, Mass. 1979.

Bougard, P., Les Questions de Robert Kilwardby sur le second livre des Sentences (maschinschriftliche Dissertation, École Nationale des Chartres) Paris 1949.

Bougerol, J.-G., Introduction à Saint Bonaventure, Paris 1988.

Boyle, L.E., Three English Pastoral Summae and a „Master Galienus“, in: StGra 9 (1967).

Braakhuis, H.A.G., Kilwardby versus Bacon? in: E.P. Bos (ed.), Mediaeval Semantics and Metaphysics (Artistarium, Supplementa II) Nijmegen 1985, 111–142.

Brady, I., The Distinctions of Lombard's Book of Sentences and Alexander of Hales, in: FrS 25 (1965) 91–116.

— Peter Manducator and the Oral Teachings of Peter Lombard, in: Anton. 61 (1966) 454–490.

— The Edition of the „Opera Omnia“ of St. Bonaventure, in: AFH 70 (1977) 352–376.

Brodrick, G.C., Memorials of Merton College. With Biographical Notices of the Wardens and Fellows, Oxford 1885.

Brown, St. F., The Eternity of the World Discussion at Early Oxford, in: A. Zimmermann und A. Speer (ed.), Mensch und Natur im Mittelalter (MM 21/1) Berlin/New York 1991, 259–280.

Büttner, F., Klang und Konstruktion in der englischen Mehrstimmigkeit des 13. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Erforschung der Stimmtauschkompositionen in den Worcester-Fragmenten (Münchener Veröffentlichungen zur Musikgeschichte 47) Tutzing 1990.

Bursill-Hall, G.L., A Census of Medieval Latin Grammatical Manuscripts (Grammatica speculativa, ed. J. Pinborg, Bd. 4) Stuttgart/Bad Cannstatt 1981.

Busa, R., Index Thomisticus, Stuttgart/Bad Cannstatt 1974–1980.

- Callus, D.A., Two early Oxford Masters on the Problem of Plurality of Forms (Adam of Buckfield and Richard Rufus of Cornwall), in: RNSP 42 (1939) 411–445.
- <Rezension zu: Simonin et Meersseman, op. cit. >, in: MAe 10 (1941) 170–172.
- Introduction of Aristotelian Learning to Oxford, in: PBA 19 (1943/1946) 229–281, 2Oxford 1955.
- The „*Tabulae super Originalia Patrum*“ of Robert Kilwardby OP, in: *Studia Mediaevalia* (In honorem R.J. Martin O.P.) Brügge 1948, 243–270.
- New Manuscripts of Kilwardby's *Tabulae super originalia patrum*, in: *DomSt* 2 (1949) 38–45.
- The Contribution to the Study of the Fathers made by the Thirteenth-Century Oxford Schools, in: *JEH* 5 (1954) 139–148.
- Catto, J.I. (ed.), *The History of the University of Oxford*, vol. I: *The Early Oxford Schools*, Oxford 1984.
- *Theology and Theologians 1220–1320*, *ibid.* 477–517.
- Celano, A.J., Act of the Intellect or Act of the Will: The Critical Reception of Aristotle's Ideal of Human Perfection in the 13th and 14th Centuries, in: *AHDL* 65 (1990) 93–119.
- Robert Kilwardby and the Limits of Moral Science, in: R.J. Long (ed.): *Philosophy and the God of Abraham* (Essays in Memory of James A. Weisheipl, OP) Toronto 1991, 31–40.
- Chenu, M.D., Le Traité „De tempore“ de R. Kilwardby (BGPhThMA, Suppl. III, 2) Münster 1935, 855–861.
- Le „De spiritu imaginativo“ de R. Kilwardby, OP † 1279, in: *RSPTh* 15 (1926) 507–517.
- Les réponses de saint Thomas et de Kilwardby à la consultation de Jean de Verceil (1271), in: *Mélanges Mandonnet* (Bibliothèque Thomiste XIII) tom. I, Paris 1930, 191–222.
- Congar, Y., Ecclesia ab Abel, in: M. Reding (ed.), *Abhandlungen über Theologie und Kirche. Festschrift für Karl Adam*, Düsseldorf 1952, 79–108, jetzt auch in: Congar, *Études d'ecclésiologie médiévale*, London 1983, II.
- Courtenay, W.J., *Covenant and Causality in Medieval Thought*, London 1984.
- Coxe, H.O., *Catalogus Codicum Manuscriptorum qui in Collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur*, par. 1, Oxford 1852.
- Dales, R.C., The Influence of Grosseteste's „Hexaemeron“ on the „Sentences“ Commentaries of Richard Fishacre, OP, and Richard Rufus of Cornwall, OFM, in: *Viator* 2 (1971) 271–300.
- Davis, F.N. (ed.), *The Register of John Pecham Archbishop of Canterbury*, vol. I (The Canterbury & York Society) Torquay 1969.
- Denifle, H., Quellen zur Gelehrten-geschichte des Predigerordens im 13. und 14. Jahrhundert, in: *ALKGMA* 2 (1886) 165–248.
- Destrez, J., Robert Kilwardby, OP, Magnus magister in theologia, in: *BThom*, tom. III/ann. VII–X (1930–1933) 191*–193*.
- La lettre de S. Thomas d'Aquin dite lettre au lecteur de Venise, in: *Mélanges Mandonnet* (Bibliothèque Thomiste XIII) I, Paris 1930, 103–190.
- Dittelbrink, B., *Bonaventurae scripta. Authentica dubia vel spuria critice recensita* (SSF 5) Roma 1975.
- De ordine chronologico IV Librorum „Commentarii in Sententias“ S. Bonaventurae, in: *CFr* 41 (1971) 288–314.
- Dittmer, L., *The Worcester Music-Fragments. Inaugural-Dissertation ...* Basel 1952 (Auszug) New York 1956.

- The Worcester Fragments: A Catalogue, Raisonné and Transcription (Musicological Studies and Documents 2) New York 1957.
- Worcester Add. 68/Westminster Abbey 33327/Madrid, Bibl. Nac. 192 (Veröffentlichungen mittelalterlicher Musikhandschriften 5) New York 1959.
- Dominguez Bordona, J.*, El Escritorio y la Primitiva Biblioteca de Santos Creus (Instituto de Estudios Tarraconenses „Ramon Berenguer IV“) Tarragona 1952.
- Dondaine, A.*, Le Traité „De tempore“ de Robert Kilwardby, in: RThAM 8 (1936) 94–97.
- La question „De necessitate incarnationis“ de Robert Kilwardby, in: RThAM 8 (1936) 97–100.
- Dondaine, H.D.*, A propos d'Avicenne et de saint Thomas. De la causalité dispositive a la causalité instrumentale, in: RThom 51 (1951) 441–453.
- Le „De 43 Questionibus“ de Robert Kilwardby, in: Archivum Fratrum Praedicatorum 67 (1977) 5–50.
- Doucet, V.*, Prolegomena in librum III, in: Alexander de Hales, Summa theologica (tom. IV) Quaracchi 1948.
- Commentaires sur les Sentences. Supplément au Répertoire de M. F. Stegmüller, Quaracchi 1954.
- Douie, D.L.*, Archbishop Pecham, Oxford 1952.
- The Register of John Pecham Archbishop of Canterbury, vol. II (The Canterbury & York Society) Torquay 1968.
- Ebbesen, S.*, Albert (the Great?)'s Companion to the Organon, in: A. Zimmermann (ed.), Albert der Grosse. Seine Zeit, sein Werk, seine Wirkung (MM 14) Berlin/New York 1981, 89–103.
- Ehrle, F.*, Gesammelte Aufsätze zur englischen Scholastik, ed. Pelster, F. (SeL 50) Roma 1970.
- Emden, A.B.*, A Biographical Register of the University of Oxford to A.D. 1500, Oxford (vol. I) 1957, (vol. II) 1958., (vol. III) 1959.
- Enders, H.*, Sprachlogische Traktate des Mittelalters und der Semantikbegriff, München/Paderborn/Wien 1975.
- Filthaut, E.*, Roland von Cremona und die Anfänge der Scholastik im Predigerorden, Vechta 1936.
- Fletcher, J.M.*, The Faculty of Arts, in: J.I. Catto (ed.), The History of the University of Oxford, I, op. cit., 369–400.
- Floyer, J.K. – Hamilton, S.G.*, Catalogue of Manuscripts Preserved in the Chapter Library of Worcester Cathedral, Oxford 1906.
- Frank, I.*, Die Bettelordenstudia im Gefüge des spätmittelalterlichen Universitätswesens, Stuttgart/Wiesbaden 1988.
- Gál, G.*, Robert Kilwardby's Questions on the Metaphysics and Physics of Aristotle, in: FrS 13 (1953) 7–28.
- Opiniones Richardi Rufi Cornubiensis a censore reprobatae, in: FrS 34 (1974) 136–193.
- Garrod, H.W.*, Injunctions of Archbishop Kilwardby 1276, Oxford 1929.
- Gillon, L.-B.*, Structure et genèse de la foi d'après Robert Kilwardby, in: RThom 55 (1955) 629–636.
- Glorieux, P.*, La Faculté des arts et ses maîtres au XIIIe siècle (EPHm 59) Paris 1971.
- Goering, J. – Long, R.J.*, Richard Fishacre's „De fide, spe, et caritate“, in: Bull. philos. médiév. 31 (1989) 103–111.
- Gorday, P.*, Principles of Patristic Exegesis (Studies in the Bible and Early Christianity) Toronto 1983.

- Grabmann, M., Die Sophismataliteratur des 12. und 13. Jahrhunderts (BGPhThMA 36, 1) Münster 1940.
- Gründel, J., Die Lehre von den Umständen der menschlichen Handlung im Mittelalter (BGPhThMA 39, 5) Münster 1963.
- Hamm, B., Promissio, Pactum, Ordinatio. Freiheit und Selbstbindung Gottes in der scholastischen Gnadenlehre (BHTh 54) Tübingen 1977.
- Hanagan, J.J., The contribution of Robert Kilwardby to thirteenth-century thought on the doctrine of relation (maschinenschriftliche Dissertation, Toronto University) 1973.
- Henquinet, F.-M., De causalitate sacramentorum iuxta autographum s. Bonaventurae, in: Anton. 8 (1933) 377–424.
- Highfield, J.R.L., The Early Colleges, in: J.I. Catto (ed.), The History of the University of Oxford, I, op. cit., 225–264.
- Hinnebusch, W.A., The Early English Friars Preachers (Dissertationes Historicae 16) Roma 1951.
- The History of the Dominican Order. vol. II: Intellectual and Cultural Life to 1500, New York 1973.
- Hödl, L., Über die averroistische Wende der lateinischen Philosophie des Mittelalters im 13. Jahrhundert, in: RThAM 39 (1972) 171–204.
- Die sakramentale Buße und ihre kirchliche Ordnung im beginnenden mittelalterlichen Streit um die Bußvollmacht der Ordenspriester, in: FS 55 (1973) 331–374.
- <Rezension zu:> R. Kilwardby, Quaestiones in librum tertium Sententiarum, Teil 1: Christologie, hrsg. von E. Gössmann, München 1982, in: ThRv 80 (1984) 38–40.
- Hoffmann, F., Die theologische Methode des Oxforder Dominikanerlehrers Robert Holcot (BGPhThMA, NF 5) Münster 1972.
- Hofmann, R., Die Gewissenslehre des Walter von Brügge O.F.M. und die Entwicklung der Gewissenslehre in der Hochscholastik (BGPhThMA 36, 5–6) Münster 1941.
- Hughes, A., Worcester Mediaeval Harmony of the Thirteenth and Fourteenth Centuries, Burnham 1928, Hildesheim 1971.
- Hunt, R.W., The Disputation of Peter of Cornwall against Symon the Jew, in: Studies in Medieval History presented to Frederick Maurice Powicke, Oxford 1948, 143–150.
- James, M.R., A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Library of Gonville and Caius College, vol. I, Cambridge 1907.
- Jarrett, B., The English Dominicans, London 1921.
- Johnstone, H., England: Edward I and Edward II, in: J.R. Tanner (et al.), The Cambridge Medieval History, vol. VII, Cambridge 1964.
- Kaeppli, T., Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi, Roma 1970 sqq.
- Dalle Pergamene di S. Maria in Gradi di Viterbo, in: AFP 33 (1963).
- Ker, N.R. (ed.), Medieval Libraries of Great Britain. A List of Surviving Books, Supplement to the Second Edition, edited by A.G. Watson, London 1987.
- Kneepkens, C.H., Roger Bacon's Theory of Double *Intellectus*, in: P.O. Lewry O. (ed.), The Rise of British Logic, Toronto 1985, 115–144.
- Knoch, W., Die Einsetzung der Sakramente durch Christus. Eine Untersuchung zur Sakramententheologie der Frühscholastik von Anselm von Laon bis zu Wilhelm von Auxerre (BGPhThMA, NF 24) Münster 1983.
- Koch, J., Kleine Schriften (SeL 127) Roma 1973.
- Lacombe, G., La Summa Abendonensis, in: Mélanges Mandonnet (Bibliothèque Thomiste XIV) II, Paris 1930, 163–181.
- Lampen, W., De Causalitate Sacramentorum iuxta Scholam Franciscanam (FlorPatr 26) Bonn 1931.

- De causalitate sacramentorum iuxta S. Bonaventuram, in: Anton. 7 (1932) 82–84.
- Landgraf, A.M., Der Traktat De errore Pelagii des Wilhelm von Auvergne, in: Spec. 5 (168–180).
- Die Gnadenökonomie des Alten Bundes, in: Dogmengeschichte der Frühscholastik III 1 (Regensburg 1954) 9–60.
- Die Wirkungen der Beschneidung, ebd. 61–108.
- Beiträge der Frühscholastik zur Terminologie der allgemeinen Sakramentenlehre, ebd. 108–168.
- Zur Frage von der Unwiederholbarkeit von Sakramenten, ebd. 254–278.
- Die Definition der Taufe, in: Dogmengeschichte der Frühscholastik III 2, Regensburg 1955, 7–46.
- Die Wirkung der Taufe im fictus und im contritus, ebd. 87–181.
- Der zur Nachlassung der Schuld notwendige Grad der contritio, ebd. 244–276.
- Laurent, M.H., Le bienheureux Innocent V (Pierre de Tarentaise) et son temps (StT 129) Città del Vaticano 1947.
- Fabio Vigili et les bibliothèques de Bologne au début du XVIe siècle (StT 105) Città del Vaticano 1947.
- Leff, G., Paris and Oxford Universities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, New York 1968.
- Leibold, G., Alte Tugenden — neu gefragt? Zur Tradition der Tugendethik am Beispiel Robert Kilwardbys, in: M. Langer et al. (ed.), Weite des Herzens - Weite des Lebens (FS O. Lechner) Regensburg 1989, 629–640.
- Lewry, P.O., The Commentary on Priscianus maior Ascribed to Robert Kilwardby — The Problem of the Authorship, in: Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin 15 (1975) 12–17.
- Robert Kilwardby's Writings on the *Logica Vetus* studied with regard to their teaching and method (maschinenschriftliche Dissertation) Oxford 1978.
- The Oxford Condemnations of 1277 in Grammar and Logic, in: H.A.G. Braakhuis – C.H. Kneepkens – L. M. de Rijk (ed.), English Logic and Semantics from the End of the Twelfth Century to the Time of Ockham and Burleigh (Acts of the 4th European Symposium on Mediaeval Logic and Semantics, Leiden-Nijmegen, April 23th–27th 1979) Nijmegen, 1981, 235–278.
- Robert Kilwardby on Meaning: A Parisian Course on the *Logica vetus*, in: A. Zimmermann (ed.), Sprache und Erkenntnis im Mittelalter (MM 13/1) Berlin/New York 1981, 376–384.
- Two Continuators of Aquinas: Robertus de Vulgarbia and Thomas Sutton on the *Perihermeneias* of Aristotle, in: MS 43 (1981) 58–130.
- Robertus Anglicus and the Italian Kilwardby, in: A. Maiorè (ed.), English Logic in Italy in the 14th and 15th Centuries (Acts of the 5th European Symposium on Medieval Logic and Semantics, Rome, November 10th–14th 1980) Naples 1982, 33–51.
- A Passiontide Sermon of Robert Kilwardby OP, in: AFP 52 (1982) 89–113.
- Rhetoric at Paris and Oxford in the Mid-Thirteenth Century, in: Rhetorica 1,1 (Spring 1983) 45–63.
- Robert Kilwardby on Imagination: The Reconciliation of Aristotle and Augustine, in: Medioevo 9 (1983) 1–42.
- Grammar, Logic and Rhetoric, in: J. I. Catto (ed.), The History of the University of Oxford, I, op. cit., 401–433.
- Oxford Logic 1250–1275: Nicholas and Peter of Cornwall on Past and Future Realities,

- in: id. (ed.), *The Rise of British Logic* (Acts of the Sixth European Symposium on Medieval Logic and Semantics, Balliol College, Oxford, June 19th–24th 1983) Toronto 1985, 19–62.
- Robert Kilwardby's Commentary on the „*Ethica nova*“ and „*vetus*“, in: C. Wenin (ed.), *L'homme et son univers au moyen-âge* (PhMed 27) Louvain-la-Neuve 1986, II, 799–807.
 - (ed.), Robert Kilwardby O.P., *On Time and Imagination* (Auctores Britannici Medii Aevi IX) London/Oxford 1987 (Introduction xiii–xxxviii).
 - Thirteenth-Century Teaching on Speech and Accentuation: Robert Kilwardby's Commentary on *De accentibus* of Pseudo-Priscian, in: MS 50 (1988) 96–118 resp. 185.
 - Papal Ideals and the University of Paris 1170–1303, in: Chr. Ryan, *The Religious Roles of the Papacy: Ideals and Realities 1150–1300* (Papers in Medieval Studies 8) Toronto 1989, 363–388.
 - Robert Kilwardby, in: *Dictionary of Literary Biography. Mediaeval Philosophers* (= DLB), 257–262.
- Lio, E.*, Nuove fonti domenicane nei *Commentarii* dello Pseudo-Oddone Rigaldi al IV° libro delle Sentenze, in: FS 33 (1951) 385–420.
- Little, A.G.*, The Franciscan School at Oxford, in: AFH 19 (1926) 808–874.
- und *Pelster, F.*, *Oxford Theology and Theologians ca. A.D. 1232–1302*, Oxford 1934.
 - *R.C. Easterling*, *The Franciscans and Dominicans of Exeter*, Exeter 1927.
- Lohr, Ch.*, Medieval Latin Aristotle Commentaries: Robertus-Wilgelmus, in: Tr. 29 (1973).
- Medieval Latin Aristotle Commentators/Commentateurs d'Aristote au moyen-âge latin (*Vestigia* 2) Fribourg/Paris 1988, 218–220.
- Long, R.J.*, The Science of Theology according to Richard Fishacre, in: MS 34 (1972) 71–98.
- The Moral and Spiritual Theology of Richard Fishacre, in: AFP 60 (1990) 5–11.
- Longpré, E.*, Guillaume d'Auvergne et l'École Franciscaine de Paris, in: FrFr 5 (1922) 426–429.
- Lottin, O.*, La notion du libre arbitre dans la jeune école dominicaine d'Oxford, in: RSThPh 24 (1935) 268–283.
- Psychologie et morale aux XIIe et XIIIe siècles (I–VI) Löwen 1942–1960.
- Lynch, K.F.*, The Alleged Fourth Book on the Sentences of Odo Rigaud and Related Documents, in: FrS 9 (1949) 87–145.
- The Theory of Alexander of Hales on the Efficacy of the Sacrament of Matrimony, in: FrS 11 (1951) 69–139.
 - Some Fontes of the Commentary of Hugh de Saint Cher: William of Auxerre, Guy d'Orchelles, Alexander of Hales, in: FrS 13, 2–3 (1953) 119–146.
 - Texts Illustrating the Causality of the Sacraments from William of Melitona, *Assisi Bibl. Comm.* 182 and *Brussels Bibl. Royale* 1542, in: FrS 17 (1957) 238–272; 18 (1958) 89–93.
 - The Sacrament of Confirmation in the Early-Middle Scholastic Period (FIP.Th 5), St. Bonaventure/Louvain/Paderborn, 1957.
 - The Doctrine of Alexander of Hales on the Nature of Sacramental Grace, in: FrS 19 (1959) 334–383.
 - The Sacramental Grace of Confirmation in Thirteenth-Century Theology, in: FrS 22 (1962) 32–149, 172–300.
- Maas, P.*, *Textkritik*, Leipzig 41960.
- Macken, R.*, *Bibliotheca Manuscripta Henrici de Gandavo*, Bd. I, Catalogue A–P, in: *Ancient*

- and Medieval Philosophy, Series 2, Henrici de Gandavo Opera Omnia I, Leiden 1979.
- Major, K.*, Archbishop Pecham's Sermons and Collations, in: *Studies in Medieval History* presented to Frederick Maurice Powicke, Oxford 1948, S. 275–280.
- Marrone, St.P.*, William of Auvergne and Robert Grosseteste, Princeton 1983.
- Martin, R.M.*, Quelques „premiers“ maîtres dominicains de Paris et d'Oxford et la soi-disant école dominicaine augustinienne (1229–1279), in: *RSPHTh* 9 (1920) 556–580.
- Meersseman, G.*, Laurentii Pignon Catalogi et Chronica, accedunt Catalogi Stamensis et Upsalensis scriptorum OP (MOFPH XVIII) Roma 1936.
- Morgan, P.*, Oxford Libraries Outside the Bodleian. A Guide, Oxford 1980.
- Murray, C.*, The Composition of the Sacraments according to the Summa de sacramentis and the Commentarium IV Sententiarum of St. Albert the Great, in: *FrS* 16 (1956) 177–201.
- Mynors, R.A.B.*, Some Book-Markers at Peterhouse, in: *Studies in Medieval History* presented to Frederick Maurice Powicke, Oxford 1948, 465–468.
- *Catalogue of the Manuscripts of Balliol College*, Oxford 1963.
- Nyberg, T.*, Neuere Veröffentlichungen zum Thema Birgittenorden, in: *ThRv* 88 (1992) 265–285.
- O'Carroll, M.*, The Educational Organisation of the Dominicans in England and Wales 1221–1348: a Multidisciplinary Approach, in: *AFP* 50 (1980) 23–62.
- Pelster, F.*, Zum Problem der Summa des Alexander von Hales. Cod. Assisi 182. Einige Angaben zur Datierung der heutigen Summa, in: *Gr.* 12 (1931) 426–446.
- Die älteste Abkürzung und Kritik vom Sentenzenkommentar des hl. Bonaventura, in: *Gr.* 17 (1936) 195–223.
- *Les manuscrits de Bombolognus de Bologne* OP, in: *RThAM* 9 (1937).
- Peppermüller, R.*, Abaelards Auslegung des Römerbriefes (BGPhThMA, NF 10) Münster 1972.
- Pesch, O.H.*, Sittengebote, Kultvorschriften, Rechtssatzungen, in: W.P. Eckert (ed.): *Thomas von Aquino, Interpretation und Rezeption* (WSAMA. P 5) Mainz 1974, 488–518.
- Peyrous, B.*, A propos d'une publication récente: le „De 43 questionibus“ de Robert Kilwardby, manuscrit 131 de la Bibliothèque municipale de Bordeaux, in: *R. franç. Hist. Livre* (NS 22) Bordeaux 1979, 439 sq.
- Pinborg, J.*, Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter, Münster/Kopenhagen 1967.
- *Logik und Semantik im Mittelalter. Ein Überblick* (problemata 10) Stuttgart-Bad Cannstatt 1972.
- *Medieval Semantics. Selected Studies on Medieval Logic and Grammar* (ed. S. Ebbesen) London 1984.
- Pinborg, J., Lewry, P. O., u.a.*, The Commentary on „Priscianus Maior“ Ascribed to Robert Kilwardby, in: *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin* 15 (1975).
- Powicke, M.*, The Medieval Books of Merton College, Oxford 1931.
- Punta, F. del, und Luna, C.*, Aegidii Romani Opera Omnia, I, Catalogo dei Manoscritti (Unione Accademica Nazionale, CPMA. Testi e Studi VI) Florenz 1987.
- Quinn, J.F.*, Chronology of St. Bonaventure (1217–1257), in: *FrS* 32 (1972) 168–376.
- Raedts, P.*, Richard Rufus of Cornwall and the Tradition of Oxford Theology, Oxford 1987.
- Raftis, J.A.*, P. Osmund Lewry, O.P. (1929–1987), in: *MS* 40 (1987) vii–xii.
- Rijkde, L.M.*, Logica Modernorum. A Contribution to the History of Early Terministic Logic, Assen 1962/1967.
- Die Bedeutungslehre der Logik im 13. Jahrhundert und ihr Gegenstück in der metaphysischen Spekulation, in: A. Zimmermann (ed.), *Methoden in Wissenschaft und Kunst des Mittelalters* (MM 7) Berlin 1970, 1–21.

- Die mittelalterlichen Traktate *De modo opponendi et respondendi* (BGPhThMA, NF 17) Münster 1980.
- Rosier, I., *Signes et sacrements*. Thomas d'Aquin et la grammaire spéculative, in: RSPPhTh 74 (1990) 392–436.
- Rouse, R.H. - Rouse, M.A., *The Verbal Concordance to the Scriptures*, in: AFP 44 (1974) 5–30.
- Russell, J.C., *Dictionary of Writers of 13th Century England*, London 1967.
- Ryan, Chr., *The Religious Roles of the Papacy: Ideals and Realities 1150-1300* (Papers in Medieval Studies 8) Toronto 1989.
- Schenk, R., *Omnis Christi actio nostra est instructio*. The Deeds and Sayings of Jesus as Revelation in the View of Thomas Aquinas, in: L. Elders (ed.), *La doctrine de la révélation divine de saint Thomas d'Aquin* (Studi Tomistici 37) Città del Vaticano 1990, 104–131.
- „Divina simulatio irae et dissimulatio pietatis“. Divine Providence and Natural Religion in Robert Kilwardby's *Quaestiones in Librum IV Sententiarum*, in: A. Zimmermann (Hg.), *Mensch und Natur im Mittelalter* (MM 21,1) Berlin/New York 1991, 431–455.
- *Covenant Initiation*. Robert Kilwardby and Thomas Aquinas on the Sacrament of Circumcision, in: C.-J. Pinto de Oliveira (ed.): *Ordo sapientiae et amoris* (Hommage à Jean-Pierre Torrell) Fribourg/Paris 1993, 555–594.
- Schepers, H., *Holcot contra dicta Crathorn*, in: PhJ 77 (1970) 320–354.
- Schlosser, M., *Cognitio et amor*. Zum kognitiven und voluntativen Grund der Gotteserfahrung nach Bonaventura (Veröffentlichungen des Grabmann-Instituts NF 35) Paderborn et al. 1990.
- Schmaus, M., *Augustins psychologische Trinitätserklärung bei Robert Kilwardby OP*, in: *Sapientiae procerum amore*. Mélanges Médiévistes offerts à Dom Jean-Pierre Müller OSB (StAns 63) Roma 1974, 149–209.
- Schmücker, L., *An Analysis and Original Research of Kilwardby's Work „De ortu scientiarum“*, Roma 1963.
- Sharp, D.E., *The 1277 Condemnation by Kilwardby*, in: NSchol 8 (1934) 306–318.
- *Further Philosophical Doctrines of Kilwardby*, in: NSchol 9 (1935) 39–55.
- *The De ortu scientiarum of Robert Kilwardby*, in: NSchol 8 (1934) 1–30.
- Sheehan, M.W., *The Religious Orders 1220–1370*, in: J.I. Catto (ed.), *The History*, op. cit., I 193–221.
- Sirridge, M., *Socrates' Hood*. Lexical Meaning and Syntax in Jordanus and Kilwardby, in: *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin* 44 (1983) 102–121.
- Smalley, B., *The Biblical Scholar*, in: D.A. Callus (ed.), *Robert Grosseteste Scholar and Bishop*, Oxford 1955/1969, 70–97.
- *William of Auvergne, John of La Rochelle and St. Thomas Aquinas on the Old Law*, in: A.A. Maurer et al. (ed.), *St. Thomas Aquinas 1274–1974*. Commemorative Studies, Toronto 1974, II, 11–72.
- *The Quaestiones of Simon of Hinton*, in: R.W. Hunt et al. (ed.), *Studies in Medieval History presented to Frederick Maurice Powicke*, Oxford 1948, 209–222.
- Solomon, D.M., *The Sentence Commentary of Richard Fishacre and the Apocalypse Commentary of Hugh of St. Cher*, in: AFP 46 (1976) 367–377.
- Sommer-Seckendorff, E.M.F., *Robert Kilwardby und seine philosophische Einleitung „De Ortu Scientiarum“*, in: HJ 55 (1935) 312–324.
- *Studies in the Life of Robert Kilwardby OP* (Dissertationes Historicae 8) Roma 1937.
- Southern, R.W., *Robert Grosseteste. The Growth of an English Mind in Medieval Europe*, Oxford 1988.

- Stegmüller, F.*, Les Questions du Commentaire des Sentences de Robert Kilwardby, in: RThAM 6 (1934) 55–79, 215–228.
- Robert Kilwardby OP, De natura theologiae (Opuscula et Textus 17) Münster 1935.
- Der Traktat des Robert Kilwardby OP De Imagine et Vestigio Trinitatis, in: AHDL 10–11 (1935–1936) 324–407.
- Repertorium commentariorum in Sententias Petri Lombardi, tom. 1, Würzburg/Paderborn 1947.
- Repertorium biblicum medii aevi, Madrid 1954.
- Spufford, P.*, Handbook of Medieval Exchange, London 1986.
- Strake, J.*, Die Sakramentenlehre des Wilhelm von Auxerre (FChLDG 13, 5) Paderborn 1917.
- Thomas, I.*, Kilwardby on Conversion, in: DomSt 6 (1953) 56–76.
- Maxims in Kilwardby, in: DomSt 7 (1954) 129–146.
- Thompson, S.H.*, Robert Kilwardby's Commentaries In Priscianum and In Barbarismum Donati, in: NSchol 12 (1938) 52–65.
- Tugwell, S.*, Letter to Dominican Novices by Robert Kilwardby, in: Early Dominicans. Selected Writings, Toronto 1992, 149 sqq.
- Van den Eynde, D.*, The Theory of the Composition of the Sacraments in Early Scholasticism, in: FrS 11 (1951) 1–20, 117–144; 12 (1952) 1–26.
- Stephen Langton and Hugh of St. Cher on the Causality of the Sacraments, in: FrS 11 (1951) 141–155.
- Walz, A.*, The „Exceptiones“ from the „Summa“ of Simon of Hinton, in: Ang. 13 (1936) 283–368.
- Weijers, O.*, Terminologie des universités au XIIIe siècle (Lessico Intellettuale Europeo XXXIX) Roma 1987.
- Weisheipl, J.A.*, The Problemata Determinata XLIII Ascribed to Albertus Magnus (1271), in: MS 22 (1960) 303–354.
- Art. „Robert Kilwardby“, in: New Catholic Encyclopedia (XII) New York 1967.
- Friar Thomas d'Aquino, Garden City 1974.
- Science in the Thirteenth Century, in: J.I. Catto (ed.), The History of the University of Oxford, I, op. cit., 435–470.
- Weisweiler, H.*, Die Wirksamkeit der Sakramente nach Hugo von St. Viktor, Freiburg i. Br. 1932.
- Die Arbeitsmethode Hugos von St. Viktor, in: Schol. 20–24 (1949) 49 sqq.
- Wibberley, R.*, English Polyphonic Music of the Late-Thirteenth and Early-Fourteenth Centuries: A Reconstruction, Translation and Commentary. 2 vol. Diss. (1976) Oxford 1978.
- Wieland, G.*, Ethica — Scientia practica. Die Anfänge der philosophischen Ethik im 13. Jahrhundert (BGPhThMA, NF 21) Münster 1981.
- Wilpert, P.* (ed.), Lex et sacramentum im Mittelalter (MM 6) Berlin 1969.
- Wiltshire, L.E.*, Were the Oxford Condemnations of 1277 Directed against Aquinas?, in: NSchol 48 (1964) 124–132.
- Young, P.*, Catalogus Librorum Manuscriptorum Bibliothecae Wigornensis made in 1622–1623, ed. I. Atkins/N.R. Ker, Cambridge 1944.
- Zimmermann, A.*, Verzeichnis ungedruckter Kommentare zur Metaphysik und Physik des Aristoteles, Bd. 1, Leiden - Köln, 1971.

Abkürzungen

M	Cod. Oxford, Merton College 131 (Coxe)
W	Cod. Worcester, Cathedral Chapter Library F. 43
add.	addidit
corr.	correxit/corrigendum
del.	delevit
marg.	in margine
om.	omisit
sup. lin.	supra lineam
[]	additamenta aliena
< >	supplenda

*

ABMA	Auctores Britannici medii aevi
AFH	Archivum Franciscanum historicum
AFP	Archivum Fratrum Praedicatorum
AHDL	Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen-âge
ALKGMA	Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters
Ang.	Angelicum
Anton.	Antonianum
BFSMA	Bibliotheca Franciscana scholastica medii aevi
BGPh(Th)MA	Beiträge zur Geschichte der Philosophie (und Theologie) des Mittelalters
BHTh	Beiträge zur historischen Theologie
BThom	Bulletin thomiste
Bull. philos. médiév.	Bulletin de philosophie médiévale
CCL	Corpus Christianorum Series Latina
CCLCont.med.	Corpus Christianorum Series Latina. Continuatio mediaevalis
CFr	Collectanea Franciscana
CPMA	Corpus Philosophorum Medii Aevi
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Series Latina
CTom	Ciencia Tomista
DomSt	Dominican Studies
EPhM	Etudes de philosophie médiévale
FChLDG	Forschungen zur christlichen Literatur- und Dogmengeschichte
FIP.Th	Franciscan Institute Publications. Theology series
FrFr	France Franciscaine

FrS	Franciscan Studies
FS	Franziskanische Studien
Gr.	Gregorianum
JEH	Journal of Ecclesiastical History
MAe	Medium Aevum
MM	Miscellanea mediaevalia
MOFPh	Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum historica
MS	Mediaeval Studies
NSchol	New Scholasticism
PBA	Proceedings of the British Academy
PG	Patrologia Graeca, ed. J.-P. Migne
PhJ	Philosophisches Jahrbuch
PhMed	Philosophes médiévaux
PL	Patrologia Latina, ed. J.-P. Migne
PMS	Publications in Mediaeval Studies
QF	Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens
RBMAS	Rerum Britannicarum medii aevi scriptores
Rev. franç. hist. livre	Revue française de l'histoire du livre
RNSP	Revue néoscholastique de philosophie
RSPPhTh	Revue des sciences philosophiques et théologiques
RThAM	Recherches de théologie ancienne et médiévale
RThom	Revue thomiste
SeL	Storia e letteratura
SOPMA	Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi
Spec.	Speculum
SpicBon	Spicilegium Bonaventurianum
SSF	Subsidia scientifica Franciscalia
SSL	Spicilegium sacrum Lovaniense
StAns	Studia Anselmiana
StGra	Studia Gratiana
StT	Studi et testi
ThRv	Theologische Revue
Tr.	Traditio
WSAMA.P	Walberberger Studien der Albertus-Magnus-Akademie. Philosophische Reihe

Einleitung

1. Der Text der *Quaestiones* zum IV. Buch

Robert Kilwardbys *Quaestiones* zum IV. Buch der Sentenzen zeigen im Text und in der Textüberlieferung eine Reihe von Besonderheiten gegenüber den bisher erschienenen Bänden, ohne grundsätzlich aus ihrem Rahmen herauszufallen. Dazu zählt beispielsweise die thematische Selbstbeschränkung auf nur drei oder vier Distinktionen der Sentenzen genauso wie die völlige Vermeidung des Namens Aristoteles. In mindestens einem Fall zirkulierte das Buch getrennt. Somit wird die Notwendigkeit einer selbständigen Einleitung zur Edition des letzten Teiles der *Quaestiones* ersichtlich.

1.1 Die Handschriften

Die *Quaestiones* Robert Kilwardbys zum IV. Buch der Sentenzen sind nach dem gegenwärtigen Stand des Wissens nur noch in zwei Handschriften überliefert. Nicht dazu gehören die Handschriften Toulouse, Bibliothèque municipale 61, und Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica, cod. Vat. Ottob. lat. 161, welche allein die *Quaestiones* zum II. bzw. zum II. und III. Buch enthalten. Wie bei den *Quaestiones* zum I. Buch sind als einzig erhaltene Textzeugen zwei Handschriften zu benennen, die das gesamte Werk vollständig überliefern: Codex F. 43 der Library des Worcester Cathedral Chapter (im folgenden: W) und Codex L. 1. 3 (nach dem Coxe-Katalog Codex 131) der Bibliothek von Merton College, Oxford (im folgenden: M). Andere bezeugte Handschriften der *Quaestiones* zum IV. Buch sind hingegen verschollen.

1.11 Die erhaltenen Handschriften

Obwohl beide Handschriften bereits mehrfach knapp dargestellt worden sind, dürfen sie hier zum Abschluß der Edition zusammenfassend und in ihrer Überlieferung der *Quaestiones* zum IV. Buch beschrieben werden.

1.111 Worcester, Cathedral Chapter Library, Codex F. 43 (W): Pergament, 215 x 320 mm. Der Codex besteht beinahe ausschließlich aus dem vollständigen

Text der *Quaestiones* zu allen vier Sentenzenbüchern und einem detaillierten Sachverzeichnis zum gesamten Werk.

Die wenigen anderen Textfragmente, die noch heute mitenthalten sind oder zumindest bis in unser Jahrhundert hinein mitenthalten waren, brauchen uns nicht näher zu beschäftigen; es handelt sich dabei hauptsächlich um Blätter, die zum Zweck späterer Bindungen oder zum Zweck eigener Konservierung (im Fall der musikalischen und liturgischen Fragmente) nachträglich mitgebunden und zum Teil wieder entfernt wurden, sowie um Textreste, die am Ende der ersten drei Bücher noch enthalten sind.

Unter den Blättern, die am Ende der Handschrift mitgebunden, von dem zwischen 1908 und 1924 tätigen Bibliothekar, Canon James Maurice Wilson, herausgetrennt und in die Mappe Worcester Cathedral Library Add. 68 („Wilson-Portfolio“) als Fragment XXIX eingefügt wurden¹, befindet sich von einer früheren Hand der Vermerk: „Lectura Kylwarby super IV libros Sententiarum“.

Auf f. 3^v unten sind etwa elf Zeilen aus einer älteren Namenliste abgeschabt, um für den Besitzvermerk Platz zu machen: „Liber ecclesiae Cathedralis Wygorniae in custodio magistri Thomae Ladbury“, nicht „Woodbury“, wie früher öfter behauptet wurde. Ladbury (bzw. Ledbury oder Ludbury) gehörte spätestens seit 1401 dem Priorat der Kathedrale zu Worcester an. Er starb i. J. 1443, nachdem er dem Kloster in mehreren Ämtern gedient hatte².

Das Verzeichnis erstreckt sich von f. 4^r bis 17^r und ist von einer einzigen englischen Hand geschrieben, die in das erste Viertel des 14. Jahrhunderts zu datieren ist³. Das Stichwort „caritas“ ist beispielsweise unter dem im Text kaum anzutreffenden Buchstaben K eingeordnet, während die im Verzeichnis aufgeführten Einträge zwischen caritas und karitas fluktuieren. Das in zwei Spalten von je 53 Zeilen geschriebene Verzeichnis beginnt mit dem Stichwort „Abraham“ und endet mit „Ymago“. Dort werden vor allem die verschiedenen Fragestellungen angegeben, die im Text (und keineswegs nur zu Beginn der *Quaestiones*) vorkommen. Das Inhaltsverzeichnis verweist auf *Quaestions*zahlen, die den großgeschriebenen Zahlen am Rande des Textes entsprechen. Die Erstellung des Verzeichnisses setzte also eine eingehende Kenntnis des Textes sowie die in W vertretene *Quaestions*-zählung voraus. Längere *Quaestiones* werden zusätzlich durch Buchstaben (a, b, c

¹ Cf. zum folgenden Young, op. cit., 106; Floyer - Hamilton, op. cit., 20 sq.; Hughes, op. cit. 21; Dittmer, *Add. Worcester*, op. cit., 51; ders., *The Worcester Fragments*, op. cit. 48–50; Wibberley, op. cit., vol. I, 13f., 28–30, 32; Büttner, op. cit. Worcester kannte Kilwardby auch in anderem Zusammenhang als dem akademischen, hatte dieser doch 1273 die Diözese visitiert (Emden II, 1051 sq.).

² Emden II, 1121.

³ Frau Dr. Karin Schneider von der Handschriftenabteilung der Bayerischen Staatsbibliothek in München verdanke ich die Datierung beider Handschriften sowie die Hinweise auf die Herkunft der Schreiber.

usw.) gegliedert, die aber über das herkömmliche System a bis g hinausgehen⁴. Neue Stichworte sind deutlich voneinander abgehoben, und oberhalb der Spalten sind die in roter Farbe geschriebenen Anfangsbuchstaben (bis drei Stellen, etwa „Glo“ für gloria und „Gra“ für gratia) der dort behandelten Stichwörter angegeben. Einige Ergänzungen und Korrekturen sind in einer anderen Hand am Seitenrand und unter den Spalten geschrieben.

Auf der Rückseite der letzten Seite des Verzeichnisses, also auf f. 17^v, ist ein älterer Text weitgehend abgeschabt, um für den Besitzvermerk Platz zu machen: „Liber fratris Johannis Hatfeld monachi istius loci scilicet ecclesie Wygorniensis“. Zwischen 1386 und 1421 bekleidete Hatfeld mehrere Ämter im Priorat der Kathedrale von Worcester⁵; er stiftete mehrere Bücher⁶. Da diese Stelle im heutigen Codex für einen Besitzvermerk kaum zweckmässig erscheint, lässt sich plausibel argumentieren, daß das Verzeichnis zunächst am Ende seines Codex stand, wo Hatfelds Vermerk auf der letzten Seite des Bands zu lesen war. Bei einer Neu- bindung zwischen 1421 und 1443 wurde das Verzeichnis an den Anfang des vorliegenden Codex verlegt, wodurch der neue Besitzvermerk Ledburys notwendig wurde. Nicht auszuschließen ist, daß das Verzeichnis früher am Ende eines anderen Codex gestanden hat.

Der Text der *Quaestiones* zu allen vier Büchern (f. 18^r–166^v) wurde ebenfalls von einer einzigen, aber vom Verzeichnis zu unterscheidenden Hand geschrieben; sie lässt sich mit einiger Wahrscheinlichkeit einem englischen Schreiber des ausgehenden 13. oder beginnenden 14. Jahrhunderts zuordnen. Die Quaestiones zu jedem neuen Buch beginnen auf einem neuen Blatt (also jeweils recto) mit einer in ähnlichem Stil gehaltenen, zweifarbigen Ziercapitalis; der Raum zwischen den einzelnen Büchern wurde nicht in Anspruch genommen. Der Text wurde in zwei Spalten von je 64 Zeilen geschrieben. Vermutlich von demselben Schreiber sind ebenfalls jene (unvollständigen) Gliederungen der Quaestiones, welche in gleicher Größe wie der Text an dessen Rand in einer eigenen Spalte stehen: Abkürzungen für quaestio, respondeo, sowie Zahlen für die Argumente, contra-Argumente und für die Antworten. Diese Angaben entsprechen teilweise farbigen Paragraphenzeichen im Text selbst. Auch an schwer überschaubaren Stellen verraten diese Anmerkungen eine ausgezeichnete Kenntnis des Textes, der oft erheblich später in der Quaestio (etwa bei einem „ad septimum dicendum“) erstmals auf ein mit Zahl bezeichnetes Argument zurückverweist, das ursprünglich nur schwer als solches zu erkennen war. Vermutlich von einer anderen Hand sind jene größere Quaestionszahlen, die am Rande des Textes stehen und den Zahlenangaben im Verzeichnis

⁴ Cf. Rouse/Rouse, *The Verbal Concordance*, op. cit.; Lewry, *A Passiontide Sermon*, op. cit. 100.

⁵ Emden II, 885.

⁶ Ker - Watson, op. cit. 112.

entsprechen. Wie aber beispielsweise an der Schreibart der Zahlen 5 und 6 zu erkennen ist, ist diese dritte Hand auch von der Hand des Verzeichnisses zu unterscheiden. Diese größeren Zahlen wurden durch fast ebenso große Zahlen am Rande vorbereitet, die — obwohl nicht mit Tinte geschrieben — doch meistens noch zu lesen sind.

Gravierende Sprünge in der Zählung, so wie im III. Buch, wo auf quaestio 86 (die letzte quaestio der uns überlieferten Christologie) unmittelbar quaestio 110 (die erste quaestio über den Glauben) folgt, sind für das IV. Buch (f. 146^r–166^v) nicht zu verzeichnen. Im Gegensatz zum II. und III. Buch wurde beim IV. Buch kein Versuch mehr unternommen, oberhalb der Kolumnen oder am Seitenrand noch Verweise auf die dort behandelten Distinktionen des Lombarden anzubringen. Freilich wäre dies im Fall des IV. Buches auch kaum sinnvoll gewesen, da sich Kilwardby im wesentlichen auf die ersten drei Distinktionen beschränkt. Das IV. Buch unterscheidet sich von den anderen Büchern auch dadurch, daß die Kolumnen numeriert sind. Dabei wurde die Zahl 55 übersprungen, so daß von 1 bis 84 gezählt wird. Am Ende des Textes steht auf f. 166^v in einer späteren Hand: „Lectura Kylwardby super librum sententiarum“.

Insgesamt macht der Text den Eindruck einheitlicher, wissenschaftlich sorgfältiger und mit überdurchschnittlichem Aufwand verbundener Arbeit.

1.112 Oxford, Merton College, Codex L. 1. 3 bzw. nach dem Coxe-Katalog⁷ Codex 131 (M): Pergament, 208 x 304 mm, in zwei Kolumnen geschrieben. Der Codex enthält außer den *Quaestiones* Kilwardbys zu allen vier Büchern der Sentenzen (f. 1ra–214rb) noch zwei weitere Werke desselben Autors: *Triplex quaestio de incarnatione* (f. 215ra–221rb) und *De praedicamento relationis* (f. 221rb–229ra). Auch die Ausführungen Kilwardbys zum Relationsproblem im Rahmen seiner *Quaestiones* zu den Sentenzen wurden f. 29^{ab} durch Randbemerkungen hervorgehoben.

Auf der Rückseite des heutigen Einbands steht der Vermerk: „Liber collegii (add. *alia manu supra*: de Merton) ex dono magistri Thome Bloxham (add. *secunda manu*: R. Hen. 6; add. *tertia manu moderna infra*: Warden from 1375 to 1387). Contenta Kilwardeby super Sententias“. Der moderne Hinweis beruht allerdings auf der Verwechslung zweier Fellows von Merton: Nicht John de Bloxham († ca. 1387)⁸, sondern Thomas Bloxham († 1473) hat Merton College das Buch geschenkt. Der spätere Bloxham, der seit 1446 mit dem College eng verbunden war, hat der Bibliothek von Merton fast seine sämtlichen theologischen Bücher (darunter mehrere Sentenzenkommentare) vermacht, insofern die Werke nicht schon dort vorhanden waren⁹. Allerdings scheint der Verweis auf die Regierungszeit Hein-

⁷ Coxe, op. cit., *Catalogus Codicum Manuscriptorum Collegii Mertonensis*, 57, nr. 131.

⁸ Emden I (1957) 204.

⁹ Emden I (1957) 204 f. Zum Leben dieses Geistlichen und erfolgreichen Arztes cf. auch

richs VI. (ermordet 1471) daraufhin zu deuten, daß das Buch möglicherweise vor dem Tod des Spenders überreicht wurde. Am Rand oberhalb der ersten beiden Kolumnen des Textes (f. 1^{ra}b) steht: „Kilwardby super Sententias“. Kilwardby selbst hatte übrigens mit seinen Statuten für Merton College dazu beigetragen, daß die Fellows von Merton College bedacht waren, dem College ihre Bücher mindestens teilweise zu hinterlassen¹⁰.

Der Text ist von mehreren Händen geschrieben worden. Sie gelten alle als Hände englischer Herkunft aus dem ersten Viertel des 14. Jahrhunderts. An verschiedenen Merkmalen des Codex ist die Handschrift als das Resultat eines einheitlichen Auftrages zu erkennen; hier liegt keine Sammelhandschrift vor. Im ganzen Codex einschließlich der beiden kleineren Quaestionen sind z. B. am Seitenrand rb bzw. va die für eine frühere Benutzung bestimmten Löcher noch sichtbar, wo der vom Buchbinder vorgenommene Schnitt zu kurz traf. Durch nachträgliches Schneiden wurden auch oben und unten einige Randbemerkungen zum Teil abgeschnitten. Bei dem Text der Quaestionen sind durchgängig 45 Zeilen beschrieben. Die Bücher II (f. 37rb) und IV (f. 174ra) setzen zu ihrem jeweiligen Anfang den Text der vorausgehenden Bücher mitten in der Spalte fort. Selbst am Ende des II. Buches, wo der Rest von f. 94^r für ein in Angriff genommenes, dann aber wieder abgebrochenes Quaestionsverzeichnis leer gehalten wurde, folgt der Beginn des III. Buches schon auf der Rückseite (f. 94^v).

Am ausführlichsten schreibt eine erste Hand die beiden ersten Bücher und den Beginn des III. Buches bis f. 97vb. Das Folium 96^{rv} ist nämlich ein etwas kleineres, mit einer dunkleren Tinte beschriebenes Einzelblatt, das in die Lage eingeschoben wurde, um einen übersprungenen Text wieder zu ergänzen¹¹. Die Lagen enden jeweils mit einer am unteren Rand plazierten Angabe der ersten Worte der neuen Lage, so f. 12vb, 24vb, 36vb, 48vb, 60vb, 72vb, 84vb, dann aber infolge des Einschubs erst 97vb. Der Einschub stammt von einem zweiten Schreiber, der auch ab f. 98ra die Arbeit bis kurz nach dem Ende der christologischen Quaestionen fortsetzt¹². Er scheint seinen Auftrag leicht überschritten zu haben und bricht mitten im Satz f. 130rb ab. Eine dritte Hand nimmt die Arbeit auf und vollendet das III. Buch (f. 174ra).

Brodrick, *Memorials*, op. cit., 38, 157 sq. 235. Morgan, *Oxford Libraries*, op. cit., 85, zählt Thomas Bloxham zu jenen Mitgliedern des College, die nur ein oder zwei Bücher stifteten; cf. hingegen Emden, *ibid*.

¹⁰ H.W. Garrod, op. cit., 8, 14; Highfield, op. cit. 257.

¹¹ Cf. Edition X, 14* f.

¹² D. h. die damals geplante Aufteilung der Schreibebeiten entspricht auch der heutigen Einteilung der Edition. Auf f. 145va infra in marg. steht in einer anderen Hand die Notiz „A sa tres chere file en deu dame margerie de verdun“. Die Notiz bezieht sich auf eine angekreuzte Stelle im Text: „Unde patet quod amor recte amandi optimum caritatem in homine constituit et fidem ac spem“ (Edition XII, 2, quaest. 27, pag. 103, lin. 190 sq.).

Um den schwer erkennbaren Übergang von der ersten zur zweiten Hälfte des III. Buches zu verdeutlichen, hat eine weitere Hand die Quaestionenzahlen 85 (f. 128rb), 86 (129va) und 110 (f. 130ra) ergänzt und den Vermerk beigefügt: „Hic fit saltus quaestionum in numerando a 86 usque ad 110“ (f. 129va infra). Diese Zählung (einschließlich des Sprungs) entspricht zwar der in W enthaltenen Zählung und nicht der sonstigen Zählung von M, jedoch reicht diese Tatsache nicht aus, um den nachträglichen Charakter der W-Zählung oder gar eine Kontamination beider Traditionen nachzuweisen¹³; denn es gibt mehrere Spuren der in W widergespiegelten Zählung auch innerhalb des M-Textes (also nicht nur am Rande), so daß feststeht, daß die Vorlage für M eine ähnliche Zählung wie in W entweder ganz oder bruchstückhaft noch enthalten hat¹⁴. Auf die besondere Problematik der Zählung wird noch zurückzukommen sein.

Eine vierte, kursiv gehaltene Hand schreibt das ganze Buch IV. Diese Hand ist an keiner anderen Stelle der Handschrift vertreten. Als einziges Buch der *Quaestiones* (und mit den beiden angehängten Traktaten nur zum Teil ähnlich) wird hier zu Beginn vieler Quaestionen eine großzügige lacuna für den ersten Buchstaben zwecks einer geplanten, aber nie ausgeführten Ausschmückung freigehalten; der zweite Buchstabe steht dann als Capitalis. Wo dies nicht der Fall ist, scheint der Quaestionsbeginn allenfalls nachträglich erkannt bzw. vermutet und dann mit einem Quaestionszeichen oder auch einer Zahl gekennzeichnet worden zu sein. Als einziges Buch gibt dieser IV. Teil auch die jeweilige Thematik des Abschnitts (z. B. *De sacramentis in genere*, f. 174rb supra) auf fast jeder Seite am obersten Rande (jeweils rb und va) an. Dem IV. Buch eigen ist auch der Versuch, Doppelbuchstaben am Rande zu plazieren, um spätere Rückverweise auf die dort artikulierten Argumente zu erleichtern. Das läuft (freilich etwas sprunghaft) von a und ab am Seitenrand von f. 174rb (mit einem Rückverweis z. B. am Seitenrand von f. 177vb: „ab, af et deinceps“) bis at am Seitenrand von f. 185ra. Die Buchstaben b[a], bb usw. beginnen 187rb (mit einem Rückverweis weiter unten ebendort: „supra ba“) und gehen bis bz auf dem Seitenrand von 199ra. Der Schreiber bricht aber dann seinen

¹³ Cf. die Einleitung zur Edition, Bd. X, 15*, sowie L. Hödl's ausführliche Rezension des Bandes, ThR, op. cit., Abschnitt e. Es sei hier vermerkt, daß die Angabe einer quaestio 24 bei Ed. X, S. 55, lin. 18 kein Rückverweis auf S. 36, lin. 23–24 ist, sondern der Hinweis auf den Beginn einer neuen quaestio. „24. Quomodo: An assumpsit quendam hominem“ bezieht sich also auf lin. 19 ff. Bei W ist quaestio 24 an dieser Stelle ausgeschrieben. Die Angabe einer quaestio 24 innerhalb des Textes von M ist ein weiterer Beleg dafür, daß (zumindest) eine Zählung bereits in der Vorlage von M zu lesen war, hingegen ist hier kein Vorzug für die eine oder die andere Zählweise der beiden Handschriften zu erkennen: denn auch M hatte den Text S. 55, lin. 1–18 noch zur quaestio 23 gezählt. Auch bei M f. 106va (nicht ^{vb}) wird quaestio 36 in den Text hineingeschrieben, hier um eine Zeile antizipiert (Ed. X, S. 91, lin. 41, statt S. 92, lin. 1). M und W hatten wohl beide die vorausgegangene Frage als quaestio 35 angesehen, obwohl bei M die letzte ausgeschriebene Zahl bei der vorletzten Frage 34 war.

¹⁴ Cf. die Einleitung zur Edition, Bd. XVI.

Versuch ab, und Hinweise dieser Art fehlen für den Rest des Buches. Am Rand werden einzelne Argumente gelegentlich durch Zahlen gekennzeichnet.

Das IV. Buch enthält auch als einziger Teil des Werkes ausführliche Schemata zum Inhalt der Antworten Kilwardbys¹⁵. Diese an den unteren Rand kopierten Schemata sind um einiges sorgloser, aber in einer ähnlichen Hand wie der Text abgeschrieben. An einer Mehrzahl von sinnentstellenden Fehlern ist zu erkennen, daß die Schemata nicht erst von ihrem Abschreiber verfaßt wurden¹⁶. Die Schemata lassen auch eine gewisse Distanz zu Kilwardbys Kritik sakramentaler Wirkursächlichkeit erkennen, so daß auch zwischen dem Autor der *Quaestiones* und dem Verfasser der Schemata zu unterscheiden ist; auch stilistisch ist die Sprache der Schemata noch weniger elegant als selbst der Text¹⁷. Jene Quaestionentitel, welche am Ende des II. Buches oder am unteren Rand des Traktats *De praedicamento relationis* geschrieben wurden, werden nach anderem Format dargestellt und verfolgen einen anderen Zweck als die Schemata des IV. Buches.

Das IV. Buch endet in der sechsten Zeile von f. 214rb. Danach beginnt die *Triplex quaestio de incarnatione* zwar erst f. 215ra und dann in zwei Kolumnen von jeweils nur 44 Zeilen, dafür aber offenkundig wieder in der Hand des ersten Schreibers. Dieser setzt seine Arbeit ohne jede Unterbrechung mitten in der Spalte f. 221rb mit der Abschrift von *De praedicamento relationis* fort. Am Rande steht dort in Bleistift das Wort „hic incipias“ und zwar in der gleichen Hand wie schon zu Beginn des IV. Buches („Incipe hic“, f. 174^r).

Vom IV. Buch waren lediglich die quaestiones 39 und 40 durch G. Meersseman und H.-D. Simonin ediert¹⁸. Die wenigen Sätze über die Firmung hat K. Lynch veröffentlicht¹⁹.

¹⁵ Cf. Appendix unten.

¹⁶ E. g. via für vi usw.

¹⁷ Cf. dazu die Einleitung zu den *Quaestiones in lib. III*, par. 1 (ed. cit. X, 15* f.).

¹⁸ Op. cit., 21–41.

¹⁹ The Sacramental Grace of Confirmation, op. cit., 172–175. Nach Abschluß der eigenen Transkription konnten verloren geglaubte Unterlagen wieder gefunden werden, welche die Vorarbeiten zu einer früher begonnenen, nicht realisierten Edition der vorliegenden *Quaestiones* durch Herrn Karl Frings enthielten. Die zur Verfügung gestellten Unterlagen ermöglichten eine nachträgliche Kontrolle der vorliegenden Edition, wofür Herrn Frings herzlich gedankt sei.

1.12 Die nicht erhaltenen Handschriften

Die fünf von Stegmüller genannten verlorengegangenen Handschriften der *Quaestiones* zum IV. Buch müssen weiterhin als verschollen gelten²⁰. Darunter waren Handschriften der Oxforder Colleges Jesus²¹ und Oriel²², sowie des Dominikanerkonvents in Exeter²³. Die Handschrift der Abtei St. Augustin zu Canterbury enthielt auch den Kommentar des Thomas von Aquin zum I. Sentenzenbuch, konnte aber bislang auch von der Commissio Leonina nicht wieder aufgefunden werden²⁴. Die Handschrift, die i. J. 1504, nicht aber 1525 in der Bibliothek der Birgittenabtei Syon in Isleworth stand²⁵, hätte vielleicht die Wirren der Reformationszeit und die Säuberungen unter Edward VI. am ehesten überstehen können, doch auch hier fehlt nach wie vor jede Spur, obwohl der Codex auch eine Quodlibetalis des Heinrich von Gent enthalten habe²⁶. Der von Stegmüller erwähnte Codex von Dunholme umfaßte nur die *Quaestiones* zu den ersten drei Büchern²⁷.

Zu den verschollenen Handschriften muß man noch die zum Verleih angebotenen „*peciae*“ der Pariser Buchhändler i. J. 1275 zählen, die ihrerseits ein qualitätsvolles Musterexemplar (*epipeciae*) hätten voraussetzen sollen²⁸, obwohl gelegentlich ein erworbenes Exemplar einfach in *peciae* zerlegt wurde. Aufgrund einer allgemein zu beobachtenden Tendenz des damaligen *pecia*-Handels wäre der Dominikanerkonvent Saint-Jacques kein unwahrscheinlicher Ort für ein eventuelles *epipecia*-Exemplar gewesen²⁹. Die Voraussetzung für das Vorhandensein des *pecia*-Exemplars ist freilich, daß die „*litteralia fratris Roberti de Kyleverdeky super Sententias Petri*“ die vorliegenden *Quaestiones* benennen wollten. Gerade dies ist aber von qualifizierter Seite in Frage gestellt worden³⁰: zum einen, weil der Terminus „*litteralia*“ einen laufenden Kommentar zum Text besser beschreibe als

²⁰ Stegmüller, *Les Questions*, op. cit., 60.

²¹ M.R. James, *Descriptive Catalogue of Jesus College*, 57; Stegmüller, loc. cit.

²² J. Bale, *Descriptive Catalogue of Jesus College, Oxford*, 57; id., *Scriptorium illustrium Britanniae catalogus*, 2. ed., 1902, 382; Stegmüller, loc. cit.

²³ Leland, *Collect.*, 4, 151; Little - Easterling, op. cit., 48–50, 79.

²⁴ M.R. James, *The Ancient Libraries*, op. cit., 257 sqq.

²⁵ M. Bateson, *Catalogue of the Library*, op. cit., 2; Stegmüller, loc. cit.

²⁶ Cf. Bateson, loc. cit.; und Macken, op. cit. Zu den Büchern der ehemaligen Birgittenklöster cf. die Angaben bei Nyberg, op. cit.

²⁷ Leland, *Collect.* 4, 41.

²⁸ *Chartularium*, op. cit., I 646; L. Boyle, *Peciae, Apopeciae, Epipeciae*, in: Bataillon - Rouse, op. cit., 39 sq.

²⁹ Cf. R.H. Rouse - M.A. Rouse, *The Book Trade at the University of Paris ca. 1250 - ca. 1350*, in: Bataillon - Rouse, op. cit., 41-114.

³⁰ Bougard, op. cit., 44. Trotz der Kritik am diesem Detail verdient das Werk Bougards große Achtung. Dem Verfasser, der seine hilfreiche Arbeit den Editoren der *Quaestiones* zur Verfügung stellte, sei dafür herzlich gedankt.

eine Sammlung von nur ungefähr sich anlehnenden Quaestionen; zum anderen, weil die Länge von 44 *peciae* zu kurz für eine *lectura* zum ganzen Sentenzenwerk erscheine. Jedoch kann die Genauigkeit der Werktitel in solchen Listen leicht überschätzt werden³¹. Was die Länge des Werkes anbelangt, so scheint die Länge von 44 *peciae* keineswegs zu gering. Die *Quaestiones* zum IV. Buch, die etwa fünfzehn Prozent des Gesamtwerks ausmachen, verwenden etwas über 52 000 Wörter. Vergleicht man nun die schätzungsweise 350 000 Wörter der *Quaestiones* Kilwardbys mit dem etwas weniger als 335 000 Wörter zählenden Kommentar seines Mitbruders Thomas zum III. Sentenzenbuch, wofür in der gleichen *taxatio* die Zahl von 50 *peciae* angegeben ist, so erscheint die Identifizierung der „litteralia“ mit der fünfbändigen Edition Kilwardbys als keineswegs ausgeschlossen. Die Größe der *peciae* hängt ohnehin stark von der variierenden Schriftart ab³². Umgekehrt wären Kilwardbys geschätzte *capitula* bzw. *intentiones*, *tabulae* und *concordantiae* zu den Sentenzen entschieden zu kurz, um wirklich das angebotene Werk gewesen zu sein³³. Heute sind aber keine *epipecia*-, *pecia*- oder *apopecia*-Handschriften der *Quaestiones* bekannt³⁴; das Angebot des Buchhändlers scheint besonders nach 1279 ohne große Nachfrage geblieben zu sein. Auch vom Nachlaß Kilwardbys, zu dem angeblich nicht nur eigene Bücher gehörten³⁵, fehlt bislang jede erkennbare Spur³⁶.

³¹ Cf. e.g. Martin, op. cit.

³² Cf. bei dem Sentenzenkommentar des Thomas von Aquin die 27 *peciae* für die etwa 268 000 Wörter des I. Buches (nach heutigen Ausgaben) mit den 37 *peciae* für die 296 000 Wörter des II. Buches. Wenn der in *peciae* angebotene Text des thomanischen Werkes mit den heutigen Editionen weitgehend identisch war, dann wich die Zahl der Wörter *pro pecia* in den verschiedenen Büchern stark voneinander ab: ungefähr 9 900 Wörter *pro pecia* für Buch I, 8 000 für Buch II, 6 700 für Buch III und 7 400 für Buch IV. Bei Kilwardbys *Quaestiones* (ohne Sachverzeichnis) wäre das ein Durchschnitt von ungefähr 8 000 Wörtern *pro pecia*, was doch im Rahmen des Möglichen zu bleiben scheint; cf. E. Booth, *The Three Pecia Systems of St. Thomas Aquinas' s Commentary in I Sententiarum*, in: Bataillon/Rouse, op. cit., 225-252; et R. Busa, *Index Thomisticus*, op. cit., *conspectus* zu Beginn jedes der 49 Bände; sowie das *Chartularium*, loc. cit.

³³ Cf. die Konkordanz in Oxford, Cod. Merton 111, f. 240-251, oder Cambridge, Cod. Pembroke 39, f. 81-90. Das Quaestionenverzeichnis im großzügig geschriebenen Codex Zagreb, MR 146, erstreckt sich von f. 43rb–60va. Falls die vorausgegangenen *intentiones* ebenfalls von Kilwardby stammen, kämen f. 20va–43ra hinzu.

³⁴ Louis J. Bataillon hat für den Editor dieser Quaestionen freundlicherweise die ausführlichen Notizen des Pioniers der *pecia*-Forschung Jean Destrez eingesehen und bestätigt, daß dort keine wesentlichen Hinweise auf Kilwardbys Werke zu den Sentenzen vorliegen. Für diese Freundlichkeit sowie für noch mancherlei Rat und Unterstützung sei P. Bataillon herzlich gedankt.

³⁵ Die Behauptung ging von seinem Amtsnachfolger aus; cf. etwa F.N. Davis et al. (ed.): *The Register of John Pecham, Archbishop of Canterbury 1279-1292* (The Canterbury and York Society) vol. I, Torquay 1969, 43; Sommer-Seckendorff, *Studies*, op. cit., 122 sqq.; Douie, *Archbishop Pecham*, op. cit., 47 sqq.

³⁶ Cf. Sommer-Seckendorff, *Studies*, op. cit., 123, n. 206; und Kaepfeli, *Dalle Pergamene*,

Stegmüller verweist noch auf zwei Fehlangaben: Codex Avignon 290 (anc. fonds 133) und Codex Chartres 325³⁷. Hinzu kommen der einem Robertus Anglicus zugeschriebene Sentenzenkommentar in Bologna³⁸ und der Codex 100 (früher 76) der Biblioteca Pública Provincial de Tarragona³⁹.

1.2 Textkritische Beobachtungen zur Verwandtschaft der Zeugen

Der vollständige Text der *Quaestiones* Kilwardbys zum IV. Sentenzenbuch ist gleichmäßig in beiden Handschriften überliefert. Es sind keine gravierenden Lücken bzw. Zusätze festzustellen. Die Geschlossenheit der Überlieferung zeigt sich nicht zuletzt an einer Vielzahl von gemeinsamen Fehlern:

quaest. 2, lin. 39 fit *corr.*, sit MW

quaest. 3, lin. 55 quod *corr.*, quia MW

quaest. 3, lin. 88 absentis aut rei praesentis *corr.*, presentis aut rei absentis MW

quaest. 4, lin. 162 Haec autem *corr.*, Hic autem W, Autem haec M

quaest. 4, lin. 164 semper *corr. ex ed. cit.*, saepe MW

quaest. 7, lin. 86 quas *corr.*, quae MW

quaest. 10, lin. 25 maxime *corr.*, maxima MW

quaest. 21, lin. 21 primae *corr.*, purae M, parae W

op. cit. Das bischöfliche Archiv der Diözese Porto-S. Rufina hat nach freundlicher Auskunft von C. Bessonnet keine Dokumente aus der Zeit vor dem 15. Jahrhundert. Vorausgesetzt, daß Nicolaus Trevets Datum für Kilwardbys Tod (10. September 1279) zutrifft, war sein Ableben nicht so weit vorauszusehen, daß eine passende Grabstätte in der Dominikanerkirche in Viterbo rechtzeitig fertiggestellt werden konnte. Der Grabstein datiert die dortige Beisetzung auf 1280; cf. Sommer-Seckendorff, op. cit., 126.

³⁷ Ibid.

³⁸ Cf. Pelster, *Les manuscrits*, op. cit., 412; Laurent, *Fabio Vigili*, op. cit., 24; Bougard, op. cit., 44; C. Lucchesi, *L'antica libreria dei Padri Domenicani alla luce del suo inventario*, in: *Atti e memorie della R. Deputazione di storia patria per l'Emilia e la Romagna*, 5, 205–251; und Robert Eliphath (Halifax), *In libros Sententiarum*, Bologna, Archiginnasio, Cod. A 974, f. 1–48; cf. Stegmüller, *Repertorium Commentariorum in Sententias Petri Lombardi*, op. cit., nr. 736, pag. 360. Zum Sentenzenkommentar Robert Holcots cf. H. Schepers, Holcot, op. cit., bes. 331–339; und F. Hoffmann, op. cit.

³⁹ Der Codex enthält Kilwardbys *De confessione*, f. 60ra–121vb (resp. 123vb der neuen Zählung; cf. Bloomfield, op. cit., 405, nr. 4793), weshalb der ganze Codex mit der Angabe bezeichnet wurde: „Tractatus Theolog. Card. Portuensis“; cf. Dominguez, *El Escritorio*, op. cit., 84; und Schneider, Ed. XIII, 21*. Beim Sentenzenkommentar f. 1ra–35va bzw. 35vb–59vb handelt es sich um die ersten beiden Bücher des Sentenzenkommentars des Johannes von Sterngassen; cf. Kaeppli, SOPMA III, op. cit., 16, nr. 2670; und schon Beltrán de Heredia, op. cit., bes. 372 sq. Arturo Bernal Palacios OP, der die Richtigkeit der Angaben überprüft hat, sei für seine Hilfe herzlich gedankt. Indes ist auf die umfassende Beschreibung und Edition zu verweisen: W. Senner: *Johannes von Sterngassen OP und sein Sentenzenkommentar* (voraussichtlich: QF, NF 4, 1993) Bd. I, 241; cf. auch 61.

quaest. 22, lin. 85 auferretur *corr.*, auferetur MW
 quaest. 22, lin. 148 conferretur *corr.*, conferetur MW
 quaest. 24, lin. 39 dolere *corr.*, delere MW
 quaest. 31, lin. 36 sacramentorum *corr.*, sacramenta MW
 quaest. 31, lin. 63 dum de *corr.*, dum W, dicit M
 quaest. 31, lin. 92 vidissem *corr.*, venissem MW
 quaest. 31, lin. 265 attenderint *corr.*, attenderunt M, accenderint W
 quaest. 31, lin. 361 argumenti *corr.*, Augustini M, augmenti W
 quaest. 31, lin. 452 loquetur *corr.*, loquatur M, loquitur W
 quaest. 31, lin. 471 promittebant *corr.*, promittebat MW
 quaest. 32, lin. 219 qui non *corr.*, quin W, qui M
 quaest. 37, lin. 356 discite *corr.*, dicite MW
 quaest. 37, lin. 509 Eas *corr. ex textu citato*, Ea MW
 quaest. 37, lin. 606 quod *corr.*, quo MW
 quaest. 37, lin. 634 istam rem suum *corr.*, istam rem suam M, ex rem suam istam
 corr. W
 quaest. 37, lin. 682 cum *corr.*, quod MW
 quaest. 37, lin. 767 in *corr.*, *om.* MW
 quaest. 37, lin. 840 ideo *corr.*, in eo MW
 quaest. 37, lin. 870 eruens *corr. ex ed. cit.*, servans MW
 quaest. 37, lin. 872 fuerint *corr.*, fuerit MW
 quaest. 40, lin. 64 informata *corr.*, informatus MW
 quaest. 42, lin. 56 comparetur *corr.*, comparentur MW
 quaest. 43, lin. 32 concomitabatur *corr.*, concomitabantur M, comunicabatur W
 quaest. 44, lin. 15 iustificaretur *corr.*, iustificatur MW
 quaest. 47, lin. 36 simplicior *corr.*, simpliciter MW
 quaest. 47, lin. 52 proficienti *corr.*, proficientis MW.

Die relative Eigenständigkeit der beiden Handschriften einander gegenüber läßt
 sich am eindeutigsten an den durch Homöoteleuton zu erklärenden Lücken zeigen.
 Solche Lücken lassen sich bei W an folgenden Stellen erkennen:

quaest. 4, lin. 337–338
 quaest. 5, lin. 55–56
 quaest. 18, lin. 147–148
 quaest. 25, lin. 8–12
 quaest. 31, lin. 104–105
 quaest. 31, lin. 142–143
 quaest. 32, lin. 12–13
 quaest. 32, lin. 119–120
 quaest. 37, lin. 42–44

quaest. 37, lin. 741
quaest. 39, lin. 174–177
quaest. 39, lin. 297
quaest. 41, lin. 15–16
quaest. 43, lin. 45–46
quaest. 43, lin. 55–56
quaest. 49, lin. 11.

Ähnliche Lücken sind auch bei M festzustellen:

quaest. 4, lin. 38–39
quaest. 5, lin. 83–84
quaest. 5, lin. 119
quaest. 15, lin. 223
quaest. 18, lin. 112–114
quaest. 22, lin. 53–54
quaest. 22, lin. 85
quaest. 23, lin. 39–40
quaest. 28, lin. 73
quaest. 28, lin. 96
quaest. 29, lin. 44
quaest. 31, lin. 102–104
quaest. 31, lin. 289–291
quaest. 31, lin. 406–407
quaest. 34, lin. 7–8
quaest. 34, lin. 30
quaest. 34, lin. 36
quaest. 36, lin. 11–12
quaest. 37, lin. 472
quaest. 39, lin. 31
quaest. 42, lin. 159–160
quaest. 44, lin. 27–28
quaest. 44, lin. 32–33
quaest. 50, lin. 18–19.

Die in den anderen Büchern festgestellte Tendenz von M, ausführliche und wohl überlegte Zusätze einzufügen, tritt im IV. Buch fast nirgends in Erscheinung. Einzig in quaestio 39, lin. 208 und 212, sind M kurze Überlegungen zur Kindertaufe eigen, die den Kontext sprengen und daher als Zusätze erkennbar sind.

Zieht man zudem die Resultate der Textkritik in den früheren Bänden der Edition heran, so wird deutlich, daß die beiden Handschriften auch im IV. Buch zuverlässige Zeugen einer Zweisplaltung der Überlieferung sind. Beide Zeugen

wurden daher als gleichwertig behandelt, und keine Lesart (bis auf die nichtssagen- den Schreibfehler) wurde ausgeklammert. Ansonsten wird die gesamte uns bekannte Überlieferung im Text oder Apparatus sichtbar gemacht.

1.3 Die Zählung

Wie in den anderen Büchern, so bietet M auch im IV. Buch eine eigene, von W abweichende Zählung der Quaestiones. Wie in den anderen Büchern ist auch hier die M-Zählung sprunghaft und unvollständig. Die erste Zahl steht für quaestio 2 (f. 174rb; sie entspricht an dieser Stelle auch noch der Zählung in W), dann aber erst wieder für quaestio 4 (f. 175ra, entspricht quaestio 3, lin. 27, in W). Der Beginn der quaestio 5 (f. 175ra, entspricht dem Beginn der quaestio 4 in W) wurde zwar durch eine *lacuna*, jedoch ohne Zahlenangabe kenntlich gemacht. Das, was in W zu Recht als eine einzige quaestio (dort quaest. 5) erkannt wird, wird in M nach einem gewissen Zögern (durch die durchkreuzten Zahlen 5, 6 und 7 ausgedrückt) in vier Quaestiones gegliedert: durch die unterstrichenen Zahlen 6, 7, 8 und 9 gekennzeichnet (f. 178rb)⁴⁰. Die quaestio 10 bei M (f. 179ra) entspricht deshalb der quaestio 6 in W. Insgesamt zählt M 79 Quaestiones im Vergleich zu den 51 bei W, wobei W die größere Nähe zu der vom Verfasser intendierten Gliederung bescheinigt werden muß. Angesichts der trotz Lücken durchgehaltenen Zählung in M ist aber deutlich, daß die M eigene Zählung (in anderen Büchern neben Spuren einer mit W verwandten Zählung) schon in der Vorlage zu lesen war. Das wird auch durch die Schemata bestätigt, deren lückenhafte Zahlenangaben zwar der Zählung des M-Textes entsprechen, jedoch oft mit Zahlen, die im Text selbst nicht ausgeschrieben waren.

Gerhard Leibold konnte in der Einleitung zu seiner Edition der *Quaestiones* zum II. Sentenzenbuch nachweisen, daß dort alle vier Handschriften Spuren einer Zählung im Text enthalten, die sich mit der Zählung von W am ehesten, aber nicht ausschließlich deckt. Somit zeigt sich die Zählung von W als die ältere der uns erhaltenen Zählungen. Freilich sind die Verbesserungsversuche in W und M Zeichen der berechtigten Unzufriedenheit mit der ursprünglichen Zählung. Die vorliegende Edition schließt sich dem Urteil der Editoren der ersten beiden Bücher an: „Die älteste erreichbare Ordnung des Textes beizubehalten, ist trotz mancher Unebenheiten dieser Ordnung richtig, wenn eine Änderung keinen wesentlichen Vorteil bietet“⁴¹. Die Beobachtung Ludwig Hödls, die Quaestioneszählung dieses

⁴⁰ Die Angaben bei Stegmüller, *Questions*, op. cit., 223 ff., sind an dieser Stelle lückenhaft; denn nach ihm bringt M vor quaestio 10 einzig und allein die quaestio 2. Auch das Schema f. 178^r infra folgt dem unterstrichenen Entwurf am Rande des Texts, d. h. der Zählung 6-9.

⁴¹ Johannes Schneider, Einleitung zur Edition, Bd. XIII, 25*.

Werkes sei verworren und jeder neue Versuch einer Zählung vergrößere nur diese Verwirrung⁴², gilt für alle im 20. Jahrhundert vorgeschlagenen Alternativen und hängt mit den variierenden Quaestionenstrukturen zusammen⁴³. Die Beibehaltung der W-Zählung hat im übrigen den zusätzlichen Vorteil, die Benutzung des ausführlichen Verzeichnisses von W zu erleichtern.

2. Die Stellung der *Quaestiones* im Verhältnis zum sonstigen Werk des Verfassers

2.1 Die *Quaestiones* zum IV. Buch im Kontext der *Quaestiones* zu den übrigen Sentenzenbüchern

Die Zusammengehörigkeit der *Quaestiones* zum IV. Buch einerseits und der *Quaestiones* zu den übrigen Büchern andererseits wird erstens durch die beiden Handschriften bezeugt, deren Schreiber eindeutig von der Einheit aller vier Teile ausgingen. Der Text der *Quaestiones* zu den ersten drei Büchern enthält eine Reihe von Stellen, welche die vom Verfasser intendierte Einheit des Werkes und die chronologische Reihenfolge der Komposition belegen⁴⁴. Im Gegensatz etwa zu Bonaventura scheint Kilwardby die Sentenzenbücher nach ihrer eigenen Anordnung behandelt zu haben, also zuerst Buch I, dann Buch II usw. Der einzige explizite Hinweis in den *Quaestiones* zum Buch IV ist quaest. 32, lin. 55, wo wahrscheinlich auf die *Quaestiones* zu den Büchern II und III hingewiesen wird. Hinzu kommen inhaltliche Parallelen ohne ausdrücklichen Rückverweis⁴⁵. Auch das völlige Fehlen des Namen Aristoteles, das an einigen Stellen nur als der Ausdruck absichtlicher Vermeidung zu erklären ist, paßt gut zu dem späteren Zeitpunkt im Vergleich mit den anderen Teilen des Werkes⁴⁶.

⁴² Hödl, ThRv, op. cit., Sp. 40. Nur an einer Stelle der vorliegenden Edition wurde von W abgewichen. Da eine quaestio 44 fehlt, während mit der Zahl 45 zwei Quaestiones zusammengefaßt wurden, wird hier die quaestio 44 wieder eingeführt und am Rande als der erste Teil der W-quaestio 45 kenntlich gemacht.

⁴³ Cf. die Einleitung zur Edition, Bd. X, 17*–36*.

⁴⁴ Cf. etwa die Hinweise in den Quaestiones zum Buch III auf die Behandlung von Buch II, Ed., Bd. X, 39, lin. 97–99; 245, lin. 21 sq.; Ed., Bd. XII, 4, lin. 51 sq.; 8, lin. 162 sq.; 69, lin. 23 sq.; 94, lin. 171 sq., 101, 92 sq. Die Vorordnung der Quaestiones zum I. Buch, insofern sie nicht im Text zum II. Buch belegt ist, ließe sich dennoch an inhaltlichen Merkmalen feststellen, z. B. an der positiveren Einstellung zu Aristoteles und Averroes.

⁴⁵ Cf. Verzeichnis, wie unten.

⁴⁶ Zur chronologischen Bedeutung der abnehmenden Frequenz einer Erwähnung des Aristoteles und der größer werdenden Zahl zitierter Werke Augustins cf. P.O. Lewrys Einleitung zu seiner Edition von *De Tempore* und *De Spiritu Fantastico*, op. cit., xvii sqq.,

2.2 Die Authentizität des Werkes

Während Nicolaus Trevet keinen Sentenzenkommentar Kilwardbys erwähnt⁴⁷, verweist der Stamser Katalog vor 1350 auf ein Werk „super omnes libros sententiarum“⁴⁸. Wie aber schon angemerkt, werden die „litteralia fratris Roberti de Kyleverdeky super Sententias Petri“ in einer Taxationsliste aus Paris i. J. 1275 bezeugt⁴⁹. Die zwei Handschriften der *Quaestiones* zum IV. Buch enthalten, wie gesehen, jeweils zwei ältere Hinweise auf Kilwardbys Verfasserschaft⁵⁰. Auch die vatikanische Handschrift führt Kilwardby als Autor zweimal an⁵¹. Das als Einheit erwiesene Werk zeigte in den *Quaestiones* zum I. Sentenzenbuch auffallende Parallelen zu Kilwardbys *De ortu scientiarum*⁵². Für die *Quaestiones* zum IV. Buch können zahlreiche, meist kurze Parallelen zu anderen bekannten Werken Kilwardbys angeführt werden⁵³, obwohl Kilwardby hier auf eine eingehende Analyse von Zeichen, Bedeutung und Signifikation verzichtete, wo er von seinen beachtlichen logischen Werken hätte Gebrauch machen können. Die Frage der Authentizität kann jedenfalls für Kilwardby entschieden werden.

2.3 Die *Quaestiones* zu den Sentenzenbüchern im Verhältnis zum sonstigen Werk des Verfassers

2.31 Die anderen überlieferten Arbeiten zu den Sentenzen

In einer Reihe von Veröffentlichungen machte Daniel Callus auf die durch ihre Verbreitung bezeugte Popularität von Kilwardbys Hilfsmitteln für die Benutzung

und id., *Robert Kilwardby on Imagination*, op. cit. Freilich hängt dies z. T. auch von der jeweiligen Thematik ab. Nachdem in den christologischen *Quaestiones* zum III. Buch Aristoteles nur fünfmal erwähnt wurde, kam er in der Tugendlehre zum gleichen Buch wieder häufiger vor, wenngleich in ausdrücklicher Unterordnung zur augustinischen Tugendlehre; cf. Leibold, *Alte Tugenden*, op. cit. Zu einer grundsätzlichen Ablehnung des Aristoteles durch Kilwardby kam es nie; cf. seine späteren Briefe an den Ordensmeister und an Petrus von Conflans, op. cit. Andererseits ist schon in Kilwardbys *Quaestiones* zu den Sentenzen sein Bemühen um die Verdeutlichung der Grenzen des aristotelischen Beitrages zur Theologie unverkennbar; cf. L. Hödl, *Die averroistische Wende*, op. cit.

⁴⁷ *Annales Sex Regum Angliae*, ed. A. Hall (Oxford 1719) I, 235.

⁴⁸ Ed. Meersseman, *Laurentii Pignon*, op. cit., 57; cf. den Katalog von Lorenz Pignon selbst, ibid. 22: „... scripsit super sententias“; und den späten *Catalogus Upsalensis*, ibid. 70: „... scripsit super omnes libros sententiarum“; cf. Auer, op. cit., 44.

⁴⁹ *Chartularium*, op. cit., I 646.

⁵⁰ Wie oben, I.111 und I.112.

⁵¹ Cf. Einleitung zur Edition, XII, 20*.

⁵² Cf. Einleitung zur Edition, XIII, 26*, und quaest. 4.

⁵³ Cf. Verzeichnis, wie unten.

der Kirchenväter und der Sentenzen aufmerksam: *capitula* (bzw. *intentiones*), *tabulae* und *concordantiae*⁵⁴. Auch schon Trevet, der die *Quaestiones* zu den Sentenzenbüchern außer acht ließ, hob die Bedeutung dieser Werke hervor: „Post Ordinis vero ingressum, studiosus in divinis scripturis originalibusque Sanctorum Patrum, libros Augustini fere omnes, aliorumque Doctorum plurimorum, per parva distinxit capitula, sententiam singulorum sub brevibus annotando“⁵⁵. Kilwardby, der auf die Erfahrung der Pariser Dominikaner mit den biblischen Konkordanzen (etwa die Einteilung des Textes a–g) bauen konnte⁵⁶, präsentierte seine Autoren nach einem dreifachen System: mit Zusammenfassungen der *capitula* (auch *intentiones* oder *titulae* benannt); mit Stichwortverzeichnissen (*tabulae*); sowie mit Konkordanzen, nach Sachbegriffen geordnet, aber mit einer kurzen Beschreibung der inhaltlichen Positionen. Die einzelnen Sachbegriffe einer Konkordanz konnten wiederum in einer *tabula* überschaubar zusammengefaßt werden.

Auch die Sentenzen hat Kilwardby nach diesen drei oder vier⁵⁷ Organisationsmethoden bearbeitet. Es besteht einerseits apriori die Vermutung, daß diese Arbeiten seinen *Quaestiones* zeitlich vorausgingen und sie (oder einen anderen Sentenzenkommentar im exegetischen Stil) vorbereiteten⁵⁸. Andererseits sind Hilfswerke dieser Art leicht ausbaufähig und können von mehreren Mitarbeitern erstellt werden, wie der Kreis um Hugo von St. Cher zeigt⁵⁹, so daß eine Fortsetzung

⁵⁴ D.A. Callus, *The „Tabulae super Originalia Patrum“ of Robert Kilwardby OP*, op. cit.; *New Manuscripts of Kilwardby's „Tabulae super originalia patrum“*, op. cit.; und *The Contribution to the Study of the Fathers*, op. cit.; cf. dazu Balić, op. cit.; und Glorieux, *La Faculté*, op. cit., 335.

⁵⁵ Trevet, op. cit., 235; und id., *Expositio in libros De civitate Dei*: „Premissa singulorum librorum intentione, etiam omnium capitulorum olim brevibus titulis distinctorum sigillatim et compendiose annotavit“, zitiert nach Callus, *The Contribution*, op. cit., 147.

⁵⁶ Rouse, R.H. - Rouse, M.A., *The Verbal Concordance*, op. cit.

⁵⁷ Unmittelbar vor dem Quaestionenverzeichnis Kilwardbys (*capitula*) in der Handschrift Zagreb, MR 146, f. 43rb sqq., befindet sich eine inhaltliche Zusammenfassung der *capitula*, f. 20va–43ra. Am Ende der letzten Spalte unten steht zwei Zeilen unterhalb des *Explicit* der mit roter Tinte angebrachte Vermerk: „Nota quod primus liber Sententiarum habet secundum Robertum 480 capitula. Item secundus 492. Item tertius 350. Item quartus 596“. Balić, op. cit., 445 und 446, bezieht die Notiz auf den Autor der vorausgegangenen *intentiones*. Selbst wenn die folgenden *capitula* gemeint waren (cf. Callus, *New Manuscripts*, op. cit., 45, n. 2), bleibt die Frage zu klären, ob das erste Werk ebenfalls von Kilwardby stammen könnte. Die den vorliegenden *Quaestiones* entsprechenden *divisiones* und *intentiones* nehmen weniger als drei äußerst breit geschriebene Spalten (f. 36vb–37rb) ein. Der Terminus „de sacramentis in speciali“ wird zuerst in traditioneller Weise auf die christlichen Sakramente bezogen, dann auf diese und die Beschneidung. Die in den *Quaestiones* geläufige Anwendung des Terminus auf die verschiedenen heilsgeschichtlichen Epochen begegnet nicht, vielmehr werden diese unter den Begriff „de sacramentis in generali“ subsumiert.

⁵⁸ Cf. Thomas von Aquin, *Tabula libri Ethicorum* (Opera omnia, ed. Leonina 48, Roma 1971).

⁵⁹ Cf. Rouse, R.H. - Rouse, M.A., *The Verbal Concordance*, op. cit.

dieser vielbeachteten Arbeiten durch Kilwardby auch nach dem Abschluß seiner Universitätslaufbahn 1261 durchaus vorstellbar wäre⁶⁰. Die Lektüre der Hilfswerke erweist sie aber als sehr schlicht und ohne das in den *Quaestiones* evidente Problembewußtsein (z. B. in bezug auf den Vergleich zwischen den Wirkungen der Beschneidung und der Taufe), wie die für unsere Edition einschlägigen *capitula* zeigen:

Oxford, Balliol College 3 (B), f. 161ra; und Zagreb, MR 146 (Z), f. 55va

<Liber III, Distinctio 40>

3. Quomodo intellegendum quod dicitur lex comprimere manum non animum, et evangelium utrumque <1297>.
4. Quod decalogus est illa littera quae dicitur occidere et quare.
5. Triplex differentia inter litteram legis et evangelii.

Epilogus brevis de decem praeceptis decalogi 1300.

(B. f. 161rb) Liber IV

<Distinctio> Prima

1. Dat intentionem cum sua causa et ipsam intentionem specificat.
2. Duplex descriptio sacramenti, sed utraque incompleta.
3. Investigat veram et completam definitionem sacramenti.
4. Ad declarandum ultimam particulam definitionis multiplex differentia sacramentorum novae legis et veteris.
5. Triplex causa institutionis sacramentorum, ubi nota de triplici exercitatione. 1305.
6. In quibus consistit et conficitur sacramentum in genere.
7. Tangit breviter differentiam sacramentorum veteris et novae legis, quam tamen prius plenius tetigerat, licet incidenter.
8. Quod circumcisio eundem habuit effectum contra peccatum ante constitutionem baptismi quem postmodum baptismus.
9. Quod remedium contra peccatum fuit viris ante circumcisione et feminis ante et post.
10. In quo instituta fuit circumcisio – in quo dico homine, populo, die, instrumento, et membro 1310.
11. Quibus de causis fuit circumcisio instituta.
12. Quare in carne praeputii, non in alio membro.
13. Quare fiebat octavo die et cultro petrino.

⁶⁰ Die Frage nach einer späteren Beteiligung Kilwardbys an der Erstellung einer Konkordanz zu seinen eigenen *Quaestiones* stellt sich ebenso.

14. Quare mutata est circumcisio per baptismum.
15. De parvulis qui ante octavum diem mori- (Z. f. 55vb) ebantur, utrum salvarentur vel non, duplex opinio 1315.

<Distinctio> Secunda.

1. Quot et quae sunt sacramenta novae legis et quem effectum habent.
2. Quare non sunt mox instituta post hominis lapsum, sed longe post.
3. Quare coniugium constitutum fuit ante peccatum, et quid ad hoc additum est post peccatum.
4. De baptismo Ioannis quomodo differat (B. f. 161va) a baptismo Christi.
5. Ad quid utilis erat ille baptismus et quare datus est baptismus Ioannis 1320.
6. Cuius sacramentum erat ille baptismus et quomodo.
7. Qua forma verborum usus est <baptismus> Ioannis et utrum baptizati baptismo Ioannis rebaptizandi sint baptismo Christi.

<Distinctio> Tertia: De baptismo Christi

8. Diversae opiniones de tempore institutionis baptismi cum ostensione, quod ante passionem fuit institutus 1330.
9. In qua forma baptizabant apostoli ante passionem.
10. Opinio propria Magistri de tempore institutionis baptismi cum sua ratione.
11. Quare in aqua tantum instituitur fieri baptismus.
12. Quod immersio debet fieri semel vel ter pro vario more ecclesiae ubi baptizatur.
13. Quando circumcisio amisit vim suam (B. f. 161vb) succedente baptismo, de cuius institutione dictum est 1335.
14. Quod causa institutionis baptismi est mentis innovatio per iustificationem, et haec est res huius sacramenti.
15. Quod nec circumcisio nec baptismus aperuit caelum, sed hostia nostri salvatoris.

<Distinctio> Quarta ...

Den gleichen Eindruck machen z. B. die Angaben Kilwardbys zur „circumcisio“ in der tabula⁶¹ und der concordantia⁶², jener Frage also, die in den *Quaestiones* am ausführlichsten behandelt wird. Wären die Angaben in den Hilfswerken erst nach den *Quaestiones* von Kilwardby selbst erstellt oder wesentlich überarbeitet worden, so hätte man eingehendere und differenziertere Auskünfte erwartet. Die Analyse der Hilfswerke zu den patristischen Originalquellen wird diesen Eindruck verstärken.

⁶¹ Cambridge, Pembroke College 39, f. 77 sq.

⁶² Oxford, Merton College 111, f. 252r.

2.32 Die anderen theologischen Werke

Für die *Quaestiones* zum IV. Buch sind zwei theologische Projekte Kilwardbys von besonderem Interesse: die Hilfswerke zu den Originalschriften der Kirchenväter und der Traktat *De confessione*.

Die Hilfswerke sind in zeitlichem und sachlichem Zusammenhang mit den ähnlichen Arbeiten zu den Sentenzen zu sehen. Obwohl Nicolaus Trevet bemerkte, Kilwardby habe „libros Augustini fere omnes“ nach seinem dreifachen System ausgewertet, enthalten zwei Oxforder Handschriften, Cod. Merton College L. 1. 12. (Coxe 197) und Cod. Balliol College 215, eine Sammlung der *capitula* von 26 Werken, die entweder von Augustinus stammen oder ihm zumindest zugeschrieben wurden. Die Reihenfolge der Werke ist in beiden Handschriften mit einer einzigen Ausnahme identisch: in dem Balliol-Manuskript kommen die *intentiones* von *De trinitate* am Schluß, im Merton-Codex zum Beginn. Die kapitelweise zusammengefaßten Werke sind:

De trinitate,
Retractationes,
De vera religione,
De ecclesiasticis dogmatibus,
De beata vita,
De duabus animabus,
De doctrina christiana,
Unde malum (mit De libero arbitrio),
Epistola ad Honoratum,
Soliloquia,
De bono coniugali,
De sancta virginitate,
Ad inquisitiones Ianuarii,
De perseverentia,
De correptione et gratia,
De natura boni,
Epistola ad Volusianum (De virginitate genetricis),
Ad Paulinam (De videndo Deo),
De quantitate animae,
De immortalitate animae,
De fide et operibus tres quaestiones,
Ad Dardanum (De praesentia Dei),
De Genesi ad litteram,
De disciplina christiana,

In beiden Fällen folgen dann die *intentiones* eines Werkes des Johannes Chrysostomus: *Nemo laeditur nisi a se ipso*⁶³. So beachtlich diese Sammlung auch ist, die zumindest als der Grundstock der *capitula* Kilwardbys gelten darf, so stehen die Augustinus-Kenntnisse in den *Quaestiones* jenen der *capitula* keineswegs nach. Schon die *Quaestiones* zum I. Buch ziehen 21 Werke Augustins heran. Die *Quaestiones* zum IV. Buch, wo ebenfalls aus 21 Werken und 6 weiteren Briefen Augustins zitiert wird, benutzen sehr stark *Contra Faustum*, lib. 19, sowie den Briefwechsel zwischen Augustinus und Hieronymus. Im letzten Fall stützt sich Kilwardby zwar am Anfang seiner Diskussion mehr auf die ausführlichen Exzerpte in den paulinischen Glossen des Petrus Lombardus als auf die *originalia*⁶⁴, greift dann aber zunehmend auf die Briefe selbst zurück⁶⁵. Solche Werke hätten sich freilich auch für die *capitula* angeboten, wären diese nach den *Quaestiones* entstanden.

Der Eindruck, Kilwardby habe den Grundstock seiner Sammlung von *intentiones* schon vor den *Quaestiones* veröffentlicht, verstärkt sich durch die Lektüre der einzelnen *intentiones*. Dies gilt in besonderer Weise für einen längeren Exkurs, den Kilwardby zur Erläuterung von *De trinitate* XIV 14 anführt. Hier verteidigt er die augustinisches Position, die *imago Dei* im Menschen sei im primären Sinn nicht in kategorialen Gedanken und Einzelkenntnissen (*cognitio*) zu suchen, sondern in bezug auf „quoddam mentis arcanum“, ein „abditum vel occultum mentis“, das allem Einzelwissen vorausgehe. Dies wolle auch der Terminus *memoria* ebenfalls im primären Sinn bezeichnen. Zur Erläuterung des Sachverhalts fügt Kilwardby einige kurze Fragen an. Er vertritt im Grunde die gleiche Position, die er auch in den *Quaestiones* ausführlich verteidigt. Doch im Gegensatz zu den *Quaestiones*, die dem Aristoteles nur ein sehr begrenztes Verständnis der *memoria* zugestehen wollen, hält Kilwardby in den *intentiones* eine vollkommene Identität zwischen Augustins Aussagen zum ursprünglichen Sinn der *memoria* und der aristotelischen Lehre vom *intellectus agens* für denkbar. Das konkrete Einzelwissen entspreche dem *intellectus possibilis*. In den *intentiones* unterscheidet Kilwardby zwischen zwei, in den *Quaestiones* zwischen drei bzw. vier Bedeutungen von *memoria*. Auch das Zögern Kilwardbys, seine eigenen Erläuterungen als korrekte Auslegung des von Augustinus Gemeinten zu bezeichnen, bestätigt das frühere Datum gegenüber den *Quaestiones*:

⁶³ Cf. auch James, *Gonville*, op. cit., Nr. 108/177.

⁶⁴ Cf. *quaest.* 37, lin. 502 sqq.

⁶⁵ *Ibid.*, lin. 777 sqq., besonders Hieronymus, *Epistola* 112, und Augustinus, *Epistola* 82.

„An haec iam dicta de intellectu agente et possibili vera fuerint et secundum opinionem Augustini dicta, non audeo asserere⁶⁶, sed videtur ex dictis eius in hoc passu a nono capitulo hucusque praecipue et ex dictis Aristotelis, quod talis debeat esse Augustini sententia, qualiscumque fuerit sententia Aristotelis. Si autem ista secundum intentionem Augustini dicta sunt, patet quod illa opinio quorundam Aristotelicorum de intellectu agente et possibili⁶⁷ concordat cum Augustino, quae ponit quod ipsa rationalis secundum quod est quaedam subiecta intellectiva in se agens est, secundum (M. add.: quod) vero quoddam esse est possibilis, scilicet quod unitum est corpori aliquo“⁶⁸.

Noch ungeklärt bleiben jene Arbeiten Kilwardbys, die leicht in ein Werk zu den Sentenzen gepaßt hätten. Das gilt z. B. für die in zwei voneinander abweichenden Handschriften überlieferte *Triplex quaestio de necessitate incarnationis*, die ungefähr dort ansetzt, wo die christologischen Fragen der *Quaestiones* zum Buch III abrupt abbrechen⁶⁹, nämlich mit Fragen der Satisfaktionslehre⁷⁰. Für die *Quaestiones* zum IV. Buch sind vor allem die Fragen Kilwardbys *De confessione* von Interesse⁷¹. Vom Inhalt her läßt sich der Einfluß der Sentenzen⁷² und deren Kommentar-

⁶⁶ Diese Einschränkung selbst in bezug auf die Meinung von Augustinus („non audeo asserere...“) läßt einen frühen Zeitpunkt vermuten; cf. *De ortu scientiarum* - von dessen Editor Albert G. Judy um ca. 1250 datiert. Vermutlich noch in der grundlegenden Phase seines Theologiestudiums, vielleicht kurz vor Beginn der Aufgaben als Baccalaureus, schreibt Kilwardby hier: „De prima (theologia) non sufficio quicquam dicere adhuc, nec incumbit praesenti curae quam ad petitionem vestram suscepi“ (cap. 1, 2; cf. cap. 66, 654). Kilwardby kann sich auch später bei der Determinierung undurchsichtiger Fragen oft sehr vorsichtig zeigen (öfter sogar mit dem gleichen Begriff der zu vermeidenden assertio, wie er an dieser Stelle der *intentiones* vorkommt; cf. etwa *Quaestiones in I librum Sententiarum*, quaest. 71, lin. 45 sq.; quaest. 87, lin. 53; aber auch die *Epistola ad Petrum de Conflato*, op. cit., pag. 18, lin. 16, wo andere vor assertio gewarnt werden). Auch Richard Fishacre hat als Magister solche Einschränkungen gerne eingefügt, wenn es um kontroverse Fragen ging: „asserere non audeo“, „diffinire non audeo“, „sic dico, non tamen asserendo, sed magis mihi videtur“ (cf. J. Goering und R.J. Long: *Richard Fishacre's „De fide, spe, et caritate“*, op. cit., 106). Dennoch ist an vielen Stellen deutlich zu erkennen, daß Kilwardby zumindest in bezug auf seine Interpretation von Augustinus zuversichtlicher und selbstbewußter wird.

⁶⁷ In den *Quaestiones in I librum Sententiarum* werden die Argumente des Averroes in bezug auf den intellectus agens und die memoria-Lehre noch sehr wohlwollend behandelt, sogar mehr als die von Aristoteles: quaest. 71, lin. 7–19, 45–47; cf. quaest. 62, lin. 173–191. Für den vor Abschluß der *Quaestiones* zum II. Buch eingetretenen Wandel bezüglich der Hoffnung auf eine harmonische Deutung cf. Hödl, *Die averroistische Wende*, op. cit., und Lewry, *Robert Kilwardby on Imagination*, op. cit., sowie Lewrys Einleitung zur Edition von *De tempore* und *De spiritu fantastico*, op. cit.

⁶⁸ Oxford, Cod. Balliol 215, f. 158rb, und Cod. Merton 197 (Coxe), f. 113^v.

⁶⁹ Cf. auch die in beiden Ästen der Hauptsplattung überlieferte Lücke in der Zählung.

⁷⁰ Cf. A. Dondaine, *La Question*, op. cit. Die kurze Form der Fragenbehandlung unterscheidet sich hier auffallend von dem ausführlicheren Stil der *Quaestiones*.

⁷¹ Cf. Kaeppli, SOPMA III, op. cit., 324, nr. 3524; und L. Boyle, *Pastoral*, op. cit., 140.

⁷² Lib. IV dist. 14–22.

tradition unschwer erkennen. Kilwardby stellt Fragen *De confessione et satisfactione, de eleemosyna et oratione, de misericordia et compassione, de carnis afflictione in generali, de abstinentia et ieiunio, de iniuriari, de vigilia et somno, de subtractione utilium et labore*. Kilwardby zeigt hier aber noch weniger Interesse an der Position des Magisters als in den *Quaestiones*. Die eher pastorale Absicht drückt sich in der kurzen Form der Fragenbehandlung aus. Ein Zusammenhang mit den *Quaestiones*, sei es zur Vorbereitung, sei es zur Ergänzung, ist schwer vorstellbar.

Auch die Predigt gehörte zu den theologischen Aufgaben des Magisters. Drei Predigten Kilwardbys aus der Zeit vor 1272 sind bekannt. Zu quaest. 4, lin. 253 sq., und quaest. 5, lin. 44–49, sind mögliche Parallelen zu finden⁷³.

2.33 Die literarische Gattung der *Quaestiones* und der Titel des Werkes

Daß die *Quaestiones* keinen laufenden, exegetischen Kommentar zu den Sentenzenbüchern darstellen, etwa im Stil von Richard Fishacres Kommentar, ist evident und wurde mehrfach in der Literatur festgestellt. Gelegentlich drohte aber der vom Verfasser intendierte Bezug zum Sentenzenwerk übersehen zu werden. Kilwardby verweist mehrfach in seinen *Quaestiones* auf Stellen „supra“ oder „infra“ in den Sentenzenbüchern des Lombarden⁷⁴, und die Rückverweise auf seine eigenen Ausführungen beziehen sich auf Gesagtes, z. B. „supra, super secundum librum, dist. 19“⁷⁵.

Die im Oxford der 1240er Jahre umstrittene Entscheidung, den Text des Lombarden zum Stoff der ordentlichen (in den Morgenstunden stattfindenden) Vorlesungen zu machen⁷⁶, räumte der systematischen quaestio einer Vorlesung (und nicht nur im Rahmen der Disputation) gegenüber der biblischen Exegese eine wichtige Stellung ein. Zwar haben die Statuten von 1253 die Möglichkeiten der biblischen und der historischen Theologie als Wege zur Inzeption offengehalten, zugleich aber die systematische Arbeit über die Sentenzen als legitim anerkannt⁷⁷. Es mußte bald klar werden, daß der Wert wiederholter Auslegungen der buchstäblichen Meinung des Magisters durchaus begrenzt war. Die Tendenz war von Anfang an zur systematischen Behandlung der vom Lombarden und der Kommentar-

⁷³ Cf. Kaeppli, SOPMA, III 325, nr. 3531; del Punta, op. cit., 201; cf. auch ibid., 197 sq.; und P.B. Roberts, *The Pope and the Preachers*, in: Ryan, op. cit., 277–297.

⁷⁴ Cf. Ed. XII, 4, 8, 18, 29, 32, 59, 60, 69, 94, 98, 101, 106, 174, 244.

⁷⁵ In III Sent., p. I, quaest. ultima (Ed. X, 245, lin. 21 sq.).

⁷⁶ Catto, op. cit., 484–489, scheint Fishacres Ähnlichkeit mit Grosseteste in der Einstellung zu den Sentenzen etwas zu sehr zu betonen.

⁷⁷ Cf. Pelster, in: Little/Pelster, op. cit., 34; und Catto, op. cit., I 472 sqq.

tradition aufgeworfenen Fragen selbst, und diese Tendenz konnte sich nur verstärken. Auch Fishacre hat seine Quaestiones zu den Sachthemen von seiner Auslegung der Ansichten des Magisters immer wieder ausdrücklich unterschieden. Mit seinen Hilfsmitteln hatte Kilwardby einen nützlichen Beitrag zur lückenlosen Erfassung des Buchstabens der Sentenzen geleistet. Falls neben dem Quaestionenverzeichnis, dem Stichwortverzeichnis und der Konkordanz auch noch die im Zagreber Codex, MR 146, f. 20va–43ra, überlieferten *intentiones et divisiones* von Kilwardby stammen, dann hätte er ohnehin den Buchstaben des Textes knapp erläutert. Die Abtrennung der *intentiones* usw. von den Quaestionen, wo er sich ausgewählten Sachproblemen zuwendet, kam beiden Darstellungen zugute. In jedem Fall scheint der für die Edition gewählte Titel *Quaestiones in libros Sententiarum* durchaus gerechtfertigt.

Weil aber Kilwardby nur gewisse Sachfragen auswählt, ist die Frage nach der Vollständigkeit des vorliegenden Werkes schwer zu beantworten. Neben dem Schluß des christologischen Traktats im III. Buch erscheint wohl die Begrenzung der *Quaestiones* zum IV. Sentenzenbuch auf Themen der allgemeinen Sakramentenlehre am ehesten dem Vorwurf ausgesetzt, „unvollständig“⁷⁸ geblieben zu sein. Es werden hier nicht einmal vier *distinctiones* ausführlich besprochen (lib. III, dist. 40, und lib. IV, dist. 1–3). Brach Kilwardby das Werk vorzeitig ab, vielleicht durch die stürmischen Ereignisse von 1261 zu neuen Aufgaben gedrängt?⁷⁹ Bei der Lektüre der *Quaestiones* zum IV. Buch zeigt sich aber, daß hier ein geschlossenes, auf die theologische Durchdringung des Älteren Bundes gerichtetes Ganzes vorliegt. Obwohl keine Erfindung von Kilwardby, wird der Terminus *De sacramentis in generali* auf einen Vergleich der heilsgeschichtlichen Epochen beschränkt, während die drei Abschnitte *De sacramentis in speciali* je eine Epoche oder einen Typus behandeln, die Sakramente der natürlichen Religionen, die des Älteren und die des Neueren Bundes. Die Behandlung der Sakramente des jüngeren Bundes bleibt ständig auf die Theologie der älteren Sakramente bezogen. Eine eingehende Studie über die einzelnen christlichen Sakramente hätte diesen thematischen Schwerpunkt durchbrochen und eine zweite Abhandlung eröffnet. Es scheint jedenfalls leicht irreführend zu sein, die *Quaestiones* Kilwardbys als unvollständig zu beschreiben.

Noch ungeklärt ist die Frage, ob Kilwardby die vorliegenden *Quaestiones* als Magister oder als Baccalaureus vorgetragen hat. Daß es sich um eine akademische *lectura* handelt, scheint von der Form her selbstverständlich zu sein. Leider wissen

⁷⁸ Cf. etwa Ed. XIII, 21*.

⁷⁹ Im September 1261 mußte Kilwardby das Amt des Provinzials übernehmen, nachdem im Frühjahr die ganze englische Provinzleitung vom Generalkapitel überraschend abgesetzt wurde; cf. Sommer-Seckendorff, op. cit., 30 sqq.

wir nicht, wie lange Kilwardby als Magister theologiae gelehrt hat. Die relativ kleine Zahl streng theologischer Abhandlungen mag auf eine kurze Regentenzeit zurückzuführen sein⁸⁰. Die Beziehung des beachtlichen Traktats *De conscientia et synderesi* zu Kilwardbys sonstigem Werk muß noch geklärt werden, aber Kilwardbys Benutzung des Kommentars des hl. Bonaventura zum II. Sentenzenbuch⁸¹ schließt eine Datierung vor den 1250er Jahren aus; vermutlich gehört er zu den späteren Werken des Jahrzehnts. Das Argument, daß in den vorliegenden Quaestionen nur ausgewählte Fragen zu den Sentenzen bearbeitet wurden, welche die Vorbedingungen zur *inceptio* kaum erfüllt hätten, scheint eine genauere Kenntnis der Oxforder Studienordnung und der Grenzen ihrer Flexibilität vorauszusetzen als es z. Z. möglich ist. Fishacres Kommentar präsentiert die Vorlesung des Magisters⁸². Der Oxforder Codex, Balliol College 62, wird hingegen als ein zwischen 1245–1250 zu datierendes Werk des Baccalaureus Richardus Rufus angesehen⁸³. Obwohl die Universitätsstatuten von 1253 den Studierenden die Möglichkeit sicherten, sich nach einer Zeit als *regens in artibus* durch die Vorlesung über ein Buch der Bibel, der historischen Werke des Petrus Comestor oder der Sentenzen für die theologische Magisterwürde zu qualifizieren⁸⁴, gibt es nach Kilwardby keine erhaltenen Sentenzenkommentare aus Oxford bis gegen Ende des Jahrhunderts, mit der Ausnahme des Werkes von Nikolaus von Ockham um 1282⁸⁵. Sind die vorliegenden *Quaestiones* Kilwardbys das Werk eines Magisters, dann wird man einen weiteren, verlorenen Kommentar zu einem Buch der drei vorgeschriebenen Werke voraussetzen müssen⁸⁶.

2.34 Die philosophischen und systematischen Werke

Nicolaus Trevet unterschied die akademische Laufbahn Kilwardbys in zwei, durch dessen Ordenseintritt geteilte Abschnitte: „Nempe ante Ordinis ingressum

⁸⁰ Destrez, *Robert Kilwardby*, *OP*, op. cit., zeigt, wie die Beschreibung Kilwardbys als „magnus magister in theologia“ auf allgemeine Vermutungen zurückging. Die Befragung, auf die Kilwardby in der *Declaratio 43 quaestionum*, op. cit., antwortete, suchte seinen philosophischen Rat; cf. auch Destrez, *La lettre*, op. cit., 126 sq.; Chenu, *Les réponses*, op. cit.; Peyrous, op. cit.; J.A. Weisheipl, *The Problemata*, op. cit.; und Albertus Magnus, *Problemata determinata* (ed. Col. 17/1) Köln 1975, xxvii–64.

⁸¹ Cf. R. Hofmann, op. cit., 100; cf. Lottin, *Psychologie*, op. cit., I 198–207, II 312–332. Zum Bezug zu den anderen Arbeiten über die Ethik cf. auch Lottin, *Notion*, op. cit.; Gründel, op. cit., 481 sqq.; Wieland, *Ethica*, op. cit.; Lewry, *Ethica nova*; Celano, op. cit.

⁸² Cf. Long, *Science*, op. cit.; und Solomon, op. cit.

⁸³ Cf. Raedts, op. cit., 20 sqq.; und Dales, *The Influence*, op. cit.

⁸⁴ Catto, op. cit., 476.

⁸⁵ Catto, *ibid.*, 477.

⁸⁶ Cf. Fr. Stegmüller, *Repertorium biblicum*, op. cit., V, nr. 7438–7445, sowie Nicolaus Trevets Beschreibung von Kilwardby als „studiosus in divinis scripturis“.

Parisius rexerat in artibus; cuius in his peritiam praecipue quoad Grammaticam et Logicam redacta in scriptis edocent monumenta“⁸⁷. Da die allgemeine Sakramentenlehre z. B. mit dem Verständnis von signum und significatio eng zusammenhängt⁸⁸, hätte man eine eingehende Verwendung der von Trevet hervorgehobenen Schriften erwartet. In der Tat scheinen die Parallelen eher selten und nebensächlich zu sein⁸⁹, was aber nicht allein mit Kilwardbys Überlegungen zum grundsätzlichen Verhältnis von Philosophie und Theologie zusammenhängt. Die stark voluntaristische Deutung der Sakramente, die sie primär als Gehorsam gegenüber dem von Gott eingesetzten pactum versteht, relativiert die Frage nach ihrer spezifischen, symbolischen Bedeutung⁹⁰.

Die Arbeiten, die Trevet eindeutig „post Ordinis vero ingressum“ datierte, sind ausschließlich theologischer Natur. Er fügte ihnen aber die Bemerkung hinzu: „Exstant tractatus eius De tempore, De universali, De relatione, et De ortu scientiarum curiosus utilisque libellus“. Das letztgenannte Werk läßt sich mit einer gewissen Wahrscheinlichkeit auf die Zeit nach dem Ordenseintritt datieren⁹¹, mit Sicherheit aber zu einem Zeitpunkt, zu dem der Autor sich noch nicht für ausreichend kompetent in der Theologie hält⁹², aber schon von konkreten Plänen zum Erwerb dieser Kompetenz spricht⁹³. Aufgrund der theologischen Diskussion in *De natura relationis* wurde dieses Werk von Lewry⁹⁴ (im Gegensatz zum Editor der Abhandlung⁹⁵) nach *De ortu* datiert und in einen sachlichen Zusammenhang mit den *Quaestiones* zum I. Sentenzenbuch gesetzt. Mit dem Hinweis auf die Diskussion von Augustinus, Aristoteles und Averroes datierte Lewry *De tempore* noch etwas später als *De natura relationis*, aber noch vor *De spiritu fantastico*. Die zwei von Lewry edierten Werke seien kurz vor 1260 entstanden. Ein sachlicher Zusam-

⁸⁷ Judy, op. cit., XII (cf. Hall, op. cit., I 235); cf. dazu besonders die zitierten Werke von Lewry, Grabmann, Thomas, Thompson, Braakhuis, de Rijk, Pinborg, Ebbesen, Arias, Sirridge und Kneepkens. Cf. auch die Fragen der allgemeinen Wissenschaftstheorie bei G. Gál, *Physics*, op. cit.

⁸⁸ Cf. etwa I. Rosier, op. cit.; und Lewry, *Robert Kilwardby on Meaning*, op. cit.

⁸⁹ E.g. quaest. 10, lin. 18–20; quaest. 11, lin. 5; quaest. 39, lin. 179–180 et 305–308; quaest. 41, lin. 15–16, 19, 30–34, 36 sq.; quaest. 42, lin. 102 sq.

⁹⁰ Cf. die zitierten Werke von Kaeppli, SOPMA III 320 sqq.; Zimmermann, *Verzeichnis*; 12 sqq.; Lohr, op. cit., 108–113; Glorieux, op. cit., 332–337.

⁹¹ Cf. Sharp, *De ortu*, op. cit.; Sommer-Seckendorff, *Einleitung*, op. cit.; Schmücker, *An analysis*, op. cit.

⁹² *De ortu*, cap. 1: 2: „De prima <i. e. theologia> non sufficio quicquam dicere adhuc nec incumbit praesenti curae quam ad petitionem vestram suscepi“.

⁹³ *De ortu*, cap. 66: 654: „Prima est theologia de qua alias poterit tractari“.

⁹⁴ Lewry, *Robert Anglicus*, op. cit., 35 sq.; id., *Robert Kilwardby OP, On Time and Imagination*, op. cit., xv sq.

⁹⁵ Lorenz Schmücker, *Robert Kilwardby OP, De natura relationis*, op. cit., ii–iv; cf. Hanagan, op. cit.

menhang mit der Materie der *Quaestiones* zum II. Buch der Sentenzen läßt sich nachweisen⁹⁶. In bezug auf *De universali* vermutete Lewry eine weitere Arbeit aus der Oxforder Zeit⁹⁷. Da Lewry eine Oxforder Lehrtätigkeit Kilwardbys „in artibus“ annahm⁹⁸, läßt sich fragen, ob diese systematischen Werke, die sich nicht eindeutig der Philosophie oder der Theologie zuordnen lassen, kurz vor oder gleichzeitig mit dem Theologiestudium entstanden sein könnten⁹⁹. Falls die *Quaestiones* zur Erlangung der theologischen Magisterwürde gehalten wurden, wäre die ungewöhnliche Annahme nicht a priori auszuschließen. Es ist aber nicht einzusehen, warum auch ein theologischer Magister solche Fragen nicht behandelt haben sollte. Lewry scheint davon auszugehen, daß *De tempore* und *De spiritu fantastico* tatsächlich die Arbeiten des theologischen Magisters sind¹⁰⁰. Wenn das und ihre zeitliche Vorordnung gegenüber den *Quaestiones* angenommen werden dürfen, dann ist die Frage nach der Gattung der *Quaestiones* in einem wichtigen Punkt beantwortet.

2.35 Das nichtakademische Werk

Die vorliegenden *Quaestiones* zum IV. Sentenzenbuch bieten eine der positivsten Darstellungen der Sakramente des Älteren Bundes, die aus dem Mittelalter überkommen sind. Diese Sakramente sind der Hauptgegenstand des Werkes. Nicht nur das Sakrament der Beschneidung, sondern auch andere Kulthandlungen des ersten Bundes seien von Gott zwecks der Rechtfertigung samt positiver Gnade eingesetzt worden. Nach Kilwardby haben sie dieses Ziel vor und sogar nach dem Tod Christi erfüllt. Auch in der Wirkweise seien sie von den Sakramenten des Neueren Bundes nicht zu unterscheiden. Daher stellt sich die Frage, ob Kilwardby hier auch ein pastorales Ziel in bezug auf die Juden vor Augen hatte. Man weiß ja, daß die Dominikaner in London seit 1255 wegen ihrer Verteidigung der jüdischen Gemeinde gewisse Entbehrungen erlitten¹⁰¹. Der Oxforder Konvent war 1221 in einem jüdischen Viertel errichtet worden¹⁰², und seitdem hatten die Dominikaner öfter mit der jüdischen Gemeinde zu tun, nicht zuletzt auf königliche Anweisung¹⁰³.

⁹⁶ Lewry, op. cit., xv-xxii, xxxvi, 135-152; cf. id., *Robert Kilwardby on Imagination*, op. cit.; und Chenu, *De spiritu*; cf. auch Hödl, *Die averroistische Wende*, op. cit.; und Schmaus, op. cit.

⁹⁷ Lewry, *Robert Kilwardby's Writings*, op. cit., 9, mit Anm. 3.

⁹⁸ Lewry, *Robert Kilwardby OP, On Time and Imagination*, op. cit., xiii, und des öfteren; cf. Fletcher, op. cit., 453; hingegen auch Weisheipl, *Science*, op. cit., 467.

⁹⁹ Es sei angemerkt, daß der Hinweis auf *De ortu* die Frage nicht entscheiden kann, da das Werk nicht als Vorlesung entstanden ist.

¹⁰⁰ Lewry, *Robert Kilwardby*, DLB, 259.

¹⁰¹ Sommer-Seckendorff, op. cit., 59 sq.

¹⁰² Sommer-Seckendorff, op. cit., 56.

¹⁰³ Ibid., 56 sq.; Hinnebusch, op. cit., 11, n. 36.

Die Herausgeber von Robert Grossetestes *De cessatione legalium* haben sich zu einer ähnlichen Frage geäußert. Zusammen mit Beryl Smalley¹⁰⁴ betonen sie den akademischen Kontext des Werkes, obwohl gelegentlich ein „pastoral drift“ festzustellen sei. Gegen Interpretationen, die das Werk in den Rahmen königlicher Konversionsprogramme stellen wollten, stellen die Editoren hier jeden missionarischen oder polemischen Zweck in Abrede u. a. mit dem Hinweis: „Its arguments are altogether academic“¹⁰⁵. Daß das Werk aus christlicher Perspektive für ein christliches Publikum geschrieben worden sei, darf als bewiesen angesehen werden. Das schließt aber den praktischen, auch polemischen Kontext nicht aus. Die Herausgeber selbst stellen fest: „... the author's objective in each of the four parts is to prove on different grounds that the continued observance of the ceremonial precepts of the Jewish law is heretical“¹⁰⁶. Grosseteste unterstreicht die bleibende Aktualität der entgegengesetzten Ansicht¹⁰⁷. Es geht hier um mehr als den Nachweis eines bloßen Irrtums; der gelungene (akademisch geführte, an Christen gerichtete) Nachweis des häretischen Charakters eines Irrtums hätte bekanntlich eminent praktische Konsequenzen, die Robert Grosseteste kaum übersehen hätte¹⁰⁸.

In Kilwardbys *Quaestiones* fehlt diese Absicht. Als ausdrücklich häretisch gilt vielmehr nur noch der manichäische Irrtum, der einer Geringschätzung des Älteren Gesetzes und des gesetzgebenden Gottes entstamme¹⁰⁹. Dennoch darf hier kein direktes Gegenargument zur Intention Grossetestes erwartet werden. Obwohl Kilwardby die weitere Praxis des älteren Kultes für eine Zeit nach dem Tod Christi weder als tot (Augustinus) noch als tödlich (Hieronymus) ansieht, sondern weiterhin als heilbringend und als Erinnerung an ihren heiligen Ursprung und Zweck, so ändert sich das aus seiner Sicht spätestens mit der universalen Verkündigung des Evangeliums¹¹⁰. Auch Kilwardby äußert sich abschätzig über die Juden vor und

¹⁰⁴ Smalley, *Biblical Scholar*, op. cit.

¹⁰⁵ Dales und King, op. cit., ix-xiii; zum Kontrast cf. Hunt, op. cit.

¹⁰⁶ Ibid., xii.

¹⁰⁷ Cf. quaest. 37, lin. 651–653, mit dem Hinweis auf Robert Grosseteste, *De cessatione legalium*, I i 1: „Fuerunt plurimi in primitiva ecclesia qui astruerent sacramenta veteris legis simul cum sacramentis nove legis observanda esse nec sine illorum observacione salutem esse... Quia ergo sentencie sue errorem tam auctoritatibus quam argumentis fallacibus potuerunt astruere, quibus argumentis et auctoritatibus *etiam adhuc* posset fides in infirmorum mentibus vacillare, ponemus quedam que eorum sentenciam videntur confirmare... Quibus pro modulo nostro positis et in suis locis solutis, ponemus etiam quedam que hunc errorem improbant, et legem per Christi gratiam evacuatam esse confirmant“ (ed. cit. 7).

¹⁰⁸ Cf. Southern, op. cit., 244 sqq.

¹⁰⁹ Cf. quaest. 28, lin. 33, aber auch Grosseteste, op. cit., e.g. I iii 1 (ed. cit., 15, lin. 1).

¹¹⁰ Cf. quaest. 37, lin. 615, 622 sqq. 641. „Nullus tenetur ad hoc quod ignorat ignorantia invincibili scilicet quod pro tempore tali scire non potest“ (lin. 469 sq.). Nachher gilt: „... si ultra ab aliquibus exercerentur, omnino non iustificarent sed solum sacramentaliter exercerentur“ (lin. 651 sq.).

nach Christus¹¹¹. Praktische Folgen seiner Vorstellungen des nachchristlichen Judentums wurden in den *Quaestiones* zum III. Buch erörtert¹¹². Direkte Kenntnisse zeitgenössischer Bräuche des Judentums fehlen ihm, bis auf das, was in der christlichen Theologie überliefert war¹¹³. Seine Kontakte mit Juden als Provinzial und Erzbischof bleiben doch im Rahmen des Üblichen¹¹⁴. Mehr wohl als bei Grosseteste dürfen wir im Werk Kilwardbys in erster Linie ein relativ theoretisches Interesse sehen, das auf ein christliches Selbstverständnis der gesamten, als Kontinuität gedachten Heilsgeschichte bezogen war¹¹⁵. Das schließt nicht aus, daß ein düsteres Bild der Mehrheit der Juden jene Diskontinuität der beiden Epochen nachträglich gewährleisten sollte, welche bezüglich der sakramentalen Ordnungen selbst theologisch nicht mehr zu begründen war und welche auch praktische, gesellschaftliche Folgen hatte¹¹⁶. Es ist aber nicht dieses negative Bild mit seinen gesellschaftspolitischen Konsequenzen, welches hier im Vordergrund steht, sondern jene Kontinuität der beiden Testamente, welche sogar in einem gewissen Gegensatz zur Praxis stand.

Das weitgehende Fehlen philosophischer Argumente in den *Quaestiones* zum IV. Buch hat zur Folge, daß keine Beziehung etwa zu Kilwardbys Antwort auf die *Quaestiones* des Ordensmeisters 1271 besteht, der die drei Magister wegen ihrer philosophischen Kompetenzen angeschrieben hatte¹¹⁷. Da Kilwardby die eschatologischen Distinktionen des IV. Buches nicht behandelt, ist der Vergleich mit dem Lehrverbot thomistischer Thesen 1277 und dem Brief an Petrus von Conflans nur in den *Quaestiones* zu anderen Sentenzenbüchern möglich¹¹⁸. Das damals unterstrichene Interesse Kilwardbys an einer Logik, die im Rahmen möglicher Bezugnahme auf die Wirklichkeit bleiben soll, zeigt sich hier nur beiläufig¹¹⁹.

¹¹¹ Cf. quaest. 4, lin. 273 sqq.; quaest. 43, lin. 32-33; quaest. 44, lin. 31 sq.; quaest. 45, lin. 44 sq.; quaest. 46, lin. 17-20; quaest. 47, lin. 62-65; quaest. 48, lin. 34-40, 42-45, 76; quaest. 49, lin. 16 sq.

¹¹² Ed. X, pag. 145 sqq..

¹¹³ Cf. e.g. quaest. 18, lin. 220.

¹¹⁴ Cf. Sommer-Seckendorff, op. cit., 56-66; Jarrett, 100.

¹¹⁵ Zur praktischeren Orientierung bei Simon of Hinton cf. Smalley, *Quaestiones*, op. cit.; Lacombe, op. cit.; Walz, op. cit.

¹¹⁶ Cf. Schenk, *Covenant Initiation*, op. cit. Auch das Armutsideal, das Kilwardby später beschäftigen wird, kommt im Zusammenhang mit dem Kontrast der beiden Testamente nirgends vor; cf. Tugwell, op. cit.

¹¹⁷ Cf. Robert Kilwardby, *Declaratio*, op. cit.

¹¹⁸ *Errores*, op. cit.; und *Epistola ad Petrum*, op. cit.

¹¹⁹ Cf. etwa quaest. 11, lin. 5.

3. Die Quellen

3.1 Die genannten Quellen

Obwohl auch in Kilwardbys *Quaestiones* zu den anderen Sentenzenbüchern die Hl. Schrift und die geläufigen Bibelglossen stets einen hervorragenden Platz einnehmen, geschieht dies nirgends im Werk mit der gleichen Dichte wie im abschließenden Teil. Die ständige Bezugnahme auf die Sentenzenbücher läßt die Intention Kilwardbys erkennen, hiermit ein Scriptum über das Werk des Lombarden vorzulegen, dessen Ansichten Kilwardby dennoch auch unverschleiert kritisieren kann¹²⁰. Gleichwertig mit Petrus Lombardus wird Hugo von St. Viktor angeführt, den Kilwardby besonders bei der Beurteilung nichtchristlicher Religionen häufig dem Lombarden vorzieht¹²¹. Als patristische Autorität nimmt Augustinus mit großem Abstand den ersten Platz ein. Unter anderen Vätertheologen werden auch Beda, Boethius, Gregor, Johannes Chrysostomus und Hieronymus erwähnt; im Streit des letzteren mit Augustinus ergreift Kilwardby für den afrikanischen Kirchenvater Partei¹²². Die Namen Rabanus Maurus, Anselm sowie Petrus Comestor (und über ihn vermittelt Josephus) kommen nur selten vor. Die pseudo-augustinischen Bücher *De vera et falsa poenitentia* und *De spiritu et anima* werden angeführt wie auch das von Robert Grosseteste übersetzte Werk *Testamenta duodecim patriarcharum*. Aus seinem eigenen Jahrhundert zitiert Kilwardby namentlich nur Wilhelm von Auxerre¹²³.

3.2 Die anonymen Quellen

Von den ungenannten Quellen sind vor allem zu nennen: an erster Stelle der Sentenzenkommentar Bonaventuras und die *Abbreviatio Bonaventurae* von Richardus Rufus, sowie die *Quaestiones de sacramentis* des Wilhelm von Militona, erheblich seltener und indirekter der Sentenzenkommentar Richard Fishacres¹²⁴.

Wie Johannes Schneider für das I. und Gerhard Leibold für das II. Buch festgestellt haben, benützt Kilwardby Bonaventuras Sentenzenkommentar auch unabhängig von der *Abbreviatio*, selbst wenn er möglicherweise Bonaventuras Werk erst über Richardus Rufus kennengelernt hat¹²⁵. Das wird hier an den zahlreichen

¹²⁰ Cf. e.g. quaest. 23, lin. 50–56.

¹²¹ Cf. Weisweiler, *Wirksamkeit*, op. cit.; aber auch Brady, *Peter*, op. cit., 477 sq.

¹²² Quaest. 37; cf. auch Gorday, op. cit.

¹²³ Zu Wilhelm cf. Strake, op. cit.; und Knoch, op. cit.

¹²⁴ Zum Handschriftenbefund für den Sentenzenkommentar Fishacres cf. besonders Long, *Moral*, op. cit.

¹²⁵ Ed. cit., XIII 26*, 32* sqq.; XVI 25* sqq.

Parallelen zur *distinctio* 40 des III. Buches deutlich, die Bonaventura als letzten Teil des Kommentars geschrieben hat. Die *Abbreviatio* bricht das III. Buch bei *distinctio* 22, das IV. Buch bei *distinctio* 25 ab. Aber auch der Kommentar Bonaventuras zu den ersten Distinktionen des IV. Buches scheint unabhängig von der *Abbreviatio* herangezogen worden zu sein¹²⁶. Weil im Oxforder Codex, Balliol College 62, nur der Kommentar zu den ersten drei Sentenzenbüchern überliefert ist¹²⁷, entfällt für das IV. Buch die Möglichkeit eines Vergleiches zwischen der *Abbreviatio* und dem ersten Kommentar des Richardus Rufus. Da die *Abbreviatio* nämlich öfter auf die Positionen im ersten Kommentar zurückgreift, wenn sie vom Text Bonaventuras abweicht¹²⁸, wäre es im Prinzip denkbar, daß Kilwardby nur die beiden eigenständigen Kommentare konsultiert hätte. Die kleine Zahl der Oxforder Sentenzenkommentare aus dieser Zeit und der leichte Zugang zu Greyfriars¹²⁹ würden ohnehin erwarten lassen, daß Kilwardby den ersten Kommentar von Rufus eingesehen hat. Der Vergleich des Balliol-Kommentars mit den von Schneider angeführten Parallelen aus der *Abbreviatio* in Kilwardbys Quaestiones 74 und 85 zum I. Sentenzenbuch scheint allerdings zu bestätigen, daß Kilwardby sich dort doch enger an Rufus' *Abbreviatio* als an den ersten Kommentar angelehnt hat¹³⁰. Inzwischen steht das Gleiche auch für das II. Buch fest¹³¹. Kilwardbys Verwendung der *Abbreviatio* wird nun auch im IV. Buch an einigen Stellen deutlich¹³², besonders an den beiden Exzerpten aus Grossestes Werk *De cessatione legalium*, das Kilwardby offenkundig nur über die *Abbreviatio* benützt hat¹³³. Kilwardbys Anleihen aus Bonaventura haben im allgemeinen zustimmenden Charakter, obwohl er sich in zentra-

¹²⁶ Cf. quaest. 22, lin. 18 sqq., 23 sq., 41 sq., 110–113, 156; aber auch quaest. 19, lin. 4 sqq.; 37, lin. 169–202; 42, lin. 49–63, 66–80, 99 sq., 139 sqq., 153–161.

¹²⁷ Raedts, op. cit., 20 sqq.

¹²⁸ Ibid., 49 sqq.

¹²⁹ Cf. Little, *School*, op. cit.; Sheehan, op. cit., 194 sq.

¹³⁰ *In I Sent.*, dist. 30 et 35 (cod. cit., f. 70 sqq. und 77 sqq.). Eine ausführliche Studie zur Entwicklung der Relationslehre bei Richardus Rufus steht aber noch aus; cf. auch Alszegehy, op. cit.; Gál, *Opiniones*, op. cit.

¹³¹ Cf. G. Leibold's Einleitung, ed. cit., XVI, 26*. In einem Vortrag an der Universität Bonn im Sommer 1992 hat Prof. Dr. Rega Wood darauf hingewiesen, daß Kilwardby möglicherweise ein Philosophiestudent von Rufus in Paris war und schon damals aus seinen Schriften zitiert hatte. Für diese und andere Auskünfte in bezug auf Rufus sei Prof. Wood herzlich gedankt.

¹³² E.g. quaest. 1, lin. 24 sq.; 4, 25–46.

¹³³ Quaest. 37, lin. 830–838 und lin. 872. Der längste Auszug aus dem zitierten Werk Grossestes (IV, vii sq., ed. cit. 179 ff.), der sich in diesen Fragen der *Abbreviatio* befindet (f. 57 sq., ed. Schenk, *Covenant Initiation*, Anhang), wird von Kilwardby übergangen. Wie die von Schneider und Leibold angeführten Parallelstellen zeigen, grenzt sich Kilwardby anderswo entschieden von Rufus ab, so daß es leicht irreführend wäre, einfach vom „Einfluß“ des Richardus Rufus auf Kilwardby zu sprechen. Für Rufus' Verwendung der Werke Grossestes in seinem ersten Kommentar cf. Dales, *The Influence*, op. cit.; Raedts, op. cit., 22, 27 sqq., 115 sqq.; und Brown, op. cit.

len Fragen von seiner Quelle auch absetzen kann, etwa zur gnadenhaften Absicht und Wirkung des Zeremonialgesetzes¹³⁴ oder zur genaueren Bedeutung der Pactum-Theorie in bezug auf die Bundessakramente¹³⁵.

Kilwardby macht auch von den *Quaestiones de sacramentis* des Wilhelm von Militona reichlich Gebrauch. Das gilt in besonderer Weise für die nähere Betrachtung nichtchristlicher Sakramente, deren Behandlung durch Bonaventura sehr knapp ausfällt. Die Anlage und Themenstellung der *Quaestiones* Kilwardbys zeigen mehr Gemeinsamkeit mit dem ersten Tractatus des genannten Werkes als mit einem klassischen Sentenzenkommentar. Mit Wilhelm teilt Kilwardby die häufige Heranziehung Hugos für die vorchristlichen Religionen sowie eine hohe Anzahl der dort angeführten Autoritäten. Weniger durchschaubar sind die Beziehungen der *Quaestiones* Kilwardbys zu jenen Handschriften, die mit Wilhelm und den von ihm redigierten Quaestionen zum Beginn des IV. Buches der *Summa fratris Alexandri* auf noch ungeklärte Weise zusammenhängen: Codex Assisi, Bibl. comm., 182, und Codex Brüssel, Bibl. Royale Albert Ier, 11614¹³⁶. Besonders in der Frage nach der Aufhebung des Älteren Bundes¹³⁷, die bei Wilhelm fehlt, wird deutlich, daß eine indirekte Beziehung der *Quaestiones* zu den beiden handschriftlich überlieferten Texten sowie zur *Summa Halensis* besteht, obwohl eine direkte Abhängigkeit eines der Texte von einem anderen nicht festzustellen ist. Der päpstliche Brief *De fontibus paradisi* vom 7. Oktober 1255, mit dem um Hilfe für Wilhelm bei der Fertigstellung der *Summa Halensis* gebeten wurde, läßt annehmen, daß spätestens von diesem Zeitpunkt an und über den Tod Wilhelms hinaus (vor dem 23. Mai 1260, vielleicht schon 1257¹³⁸) an der Redaktion der Fragen gearbeitet wurde. Wilhelms *Quaestiones* bildeten dafür nur die ungefähre Grundlage; vermutlich gab es auch Zwischenentwürfe. Inwiefern Kilwardby schon Zugang zu ihnen oder aber auch einen Einfluß auf sie hatte, kann zumindest zum jetzigen Zeitpunkt nicht festgestellt werden. Vor einer kritischen Edition des IV. Teils des großangelegten Handbuchs franziskanischer Theologie läßt sich eine genaue Bestimmung der Beziehungen nicht erwarten. Es sei nebenbei vermerkt, daß bei der auch innerfranziskanisch geführten Kontroverse um wirkursächliche oder bundestheologische Modelle der Sakramente, welche die Fertigstellung der *Summa Halensis* nicht erleichtert hatte¹³⁹, Kilwardby für die Seite Bonaventuras gegen jene Position Partei ergreift, die bei Wilhelm, der *Summa* und den beiden genannten Handschriften vertreten wird.

¹³⁴ Quaest. 31.

¹³⁵ Quaest. 39, lin. 172 sqq.

¹³⁶ Cf. die einschlägigen Arbeiten von Piana, Lynch, Lio, Pelster, Van den Eynde, und Doucet, op. cit.

¹³⁷ Quaest. 37.

¹³⁸ Piana, ed. cit., 12 * sq.

¹³⁹ Cf. Bonaventura, *In III Sent.*, dist. 40, dub. 3 (III 895 sq.).

Der Eindruck der Herausgeber der *Quaestiones* Kilwardbys zu den beiden ersten Sentenzenbüchern, der Einfluß Richard Fishacres auf Kilwardby sei früher überschätzt worden, bestätigt sich auch in der vorliegenden Edition. Eine zustimmende Verwendung der kultkritischen Äußerungen Fishacres zu nichtchristlichen Religionen kam ohnehin für Kilwardby nicht in Frage; aber auch die Abgrenzung von seinem Confrater gestaltet sich eher allgemein. Allerdings beginnt mit der Darstellung der christlichen Sakramente in quaestio 39 auch eine direkte und positive Bezugnahme auf Fishacre. Kilwardby kennt zwar Bonaventuras Beschreibung einer Gabelung der Pactum-Theorie¹⁴⁰, jedoch macht er Anleihen sowohl aus Bonaventura als auch aus Fishacre. Auch in quaestio 43-51, wo Kilwardby um den Nachweis der Unterschiedenheit beider Testamente bemüht ist, zieht er Fishacres Überlegungen heran. Kilwardby scheint das Werk des Wilhelm von Auvergne, den Bonaventura als einen Verteidiger der bundestheologischen Deutung der Sakramente angeführt hat¹⁴¹, direkt zu kennen.

Inwiefern Kilwardby Thomas von Aquin oder Petrus von Tarentaise für die von ihm kritisierte Verteidigung der wirkursächlichen Deutung der Sakramente heranzog, läßt sich nicht mit Sicherheit sagen. Einige Texte, die gut zur Beschreibung Kilwardbys passen, haben auch bei älteren Autoren wie Hugo von St. Cher ausreichende Parallelen. Je später aber die *Quaestiones* zu datieren sind, um so größer ist die Wahrscheinlichkeit, daß sich Kilwardby hier schon von seinen jüngeren Mitbrüdern absetzte. Das gilt insbesondere für Thomas, der neben positiven Anleihen aus Bonaventuras Sakramentenlehre auch eindeutig Kritik geübt hatte.

Zu den nicht genannten Autoren zählt auch Aristoteles. Die etwa neun Werke, auf die hier Bezug genommen wird, waren Kilwardby bestens bekannt. Zum Teil verwendet Kilwardby Gedanken aus eigenen Aristoteles-Kommentaren oder aus theologischen Texten, wo der Name Aristoteles angeführt war. Obwohl es zu weit ginge, Kilwardby eine Ablehnung der Beschäftigung mit Aristoteles zu unterstellen, läßt sich der Eindruck kaum vermeiden, daß es sich nicht um einen Zufall handelt. Lewry hat den allgemeinen Rückgang an Aristoteles-Zitaten auch für die philosophisch-systematischen Werke dokumentiert¹⁴². Die zunehmende Gegenüberstellung von Aristoteles und Augustinus zum Nachteil des Ersteren wurde schon in den *Quaestiones* zur Memoria- und Tugendlehre deutlich¹⁴³. Der Trend setzt sich im vorliegend edierten Text fort:

¹⁴⁰ Bonaventura, *In III Sent.*, dist. 40, dub. 3 (III 896 A).

¹⁴¹ Cf. Bonaventura, *In III Sent.*, dist. 40, dub. 3 (III 895 sq.); Longpré, op. cit.; Bougerol, Introduction (1988) 31 sqq.; und 5.12 unten.

¹⁴² Lewry, *Robert Kilwardby on Imagination*, op. cit.

¹⁴³ Cf. die zitierten Arbeiten von Hödl, *Die averroistische Wende*; Leibold, *Alte Tugenden*; Celano, *The Critical Reception*; id., *Limits of Moral Science*.

quaest. 3, lin. 104
 quaest. 7, lin. 116
 quaest. 22, lin. 9 sq.
 quaest. 22, lin. 12 sq.
 quaest. 28, lin. 9 sq.
 quaest. 32, lin. 27
 quaest. 32, lin. 172-184
 quaest. 37, lin. 286
 quaest. 39, lin. 74 sq.
 quaest. 39, lin. 142 sqq.
 quaest. 39, lin. 246, 253–256
 quaest. 41, lin. 35 sqq.
 quaest. 42, lin. 139 sqq.

Außerdem scheint Kilwardby auf folgende Autoren Bezug zu nehmen: Iohannes Damascenus, Bernhard, Moses Maimonides, Gandulphus Bononiensis, Wilhelm von Auvergne, Hugo von St. Cher und Albertus Magnus. Auch das III. Buch der *Summa Halensis* hat Kilwardby offenbar öfter vor Augen.

4. Ort und Zeit der Abfassung

4.1 Ort

Oxford wird als Entstehungsort allgemein angenommen¹⁴⁴. Zur englischen Provenienz paßt die uns bekannte Verbreitung der Handschriften. Obgleich kein Argument für den einen oder den anderen Ort, bekommt Kilwardbys Beispiel „in nummis parisiensibus et stirlingis“¹⁴⁵ dadurch eine zusätzliche Note, welche etwa beim ähnlichen Beispiel Bonaventuras gefehlt hat¹⁴⁶.

4.2 Zeit

Der akademische Charakter der *Quaestiones* bestimmt ihren Terminus ante quem: September 1261, als Kilwardby in Stamford zum Provinzial gewählt wird¹⁴⁷. Nach diesem Zeitpunkt wären allenfalls redaktionelle Arbeiten vorstell-

¹⁴⁴ Zur Studienorganisation der damaligen Dominikanerprovinz cf. die beiden zitierten Werke von Hinnebusch; O'Carroll, op. cit.; Leff, op. cit.; sowie generell die angeführte Literatur bei Frank, op. cit., 9 sq., Anm 6.

¹⁴⁵ Quaest. 34, lin. 50 sq.

¹⁴⁶ „... sicut dicitur, quod marca auri melior est uncia“, *In I Sent.*, dist. 44, art. 1, quaest. 1, co. (ed. cit. I 782 A).

¹⁴⁷ Sommer-Seckendorff, op. cit., 34.

bar. Weil aber nicht mit Sicherheit feststeht, daß Kilwardby die *Quaestiones* vor seinem Magisterium vorgetragen hatte¹⁴⁸, ist eine Unterschreitung des genannten Datums, um die für seine anderen theologischen Werke notwendige Zeit einzukalkulieren, nicht möglich; denn es ist nicht auszuschließen, daß die vorliegenden *Quaestiones* das letzte akademische Werk Kilwardbys darstellen. Da aber ohnehin nur wenige theologische Werke insgesamt überliefert sind¹⁴⁹, müßte das Jahr 1261 als Terminus ante quem auch dann nur geringfügig antizipiert werden, wenn nachgewiesen werden könnte, daß die *Quaestiones* die Arbeit eines Baccalaureus darstellten.

Da die angeführten Parallelen zum IV. Buch des Sentenzenkommentars des Thomas von Aquin (zugänglich frühestens ab 1257¹⁵⁰) und Petrus von Tarentaise (etwa zwei Jahre später) keineswegs als gesichert gelten wollen¹⁵¹, bietet Rufus' *Abbreviatio Bonaventurae* den entscheidenden Anhaltspunkt für den Terminus post quem. Folgt man Callus¹⁵², Pelster¹⁵³, Stegmüller¹⁵⁴, Brown¹⁵⁵ und Wood¹⁵⁶ in der Annahme, es handle sich bei der *Abbreviatio* um Rufus' Pariser Sentenzenkommentar von 1253-1255, dann ist eine Benützung des Werkes durch Kilwardby vor 1256 kaum vorstellbar, selbst wenn Rufus nicht erst eigenhändig den nach Auskunft von Roger Bacon so beachteten Kommentar nach England bringen mußte; allerdings hätte sich auch dieser Ruhm auf andere Abschnitte der *Abbreviatio* gründen müssen als auf die dem Werk Bonaventuras eng folgenden Ausführungen zum Beginn des IV. Buches¹⁵⁷. Hat aber P. Raedts mit seiner Vermutung Recht, die

¹⁴⁸ Cf. 2.33 oben.

¹⁴⁹ Cf. 2.32 oben.

¹⁵⁰ Cf. Weisheipl, *Friar*, op. cit., 109 sq.

¹⁵¹ Cf. 3.2. Dies gilt auch für eine eventuell in Erwägung zu ziehende Verwendung der *Quaestiones* Kilwardbys durch Petrus; zur Datierung cf. Laurent, *Innocent V*, op. cit., 45.

¹⁵² *Two Early Masters*, op. cit.

¹⁵³ *Die älteste Abkürzung*, op. cit.

¹⁵⁴ *Repertorium commentariorum*, op. cit., 356.

¹⁵⁵ *The Eternity*, op. cit.

¹⁵⁶ Rega Wood, loc. cit.

¹⁵⁷ Das Datum (oder falls die Bücher sukzessiv erschienen sind: die Daten) der Veröffentlichung des Sentenzenkommentars von Bonaventura ist (sind) nicht ganz geklärt. Die einschlägige Literatur scheint auszuschließen, daß der letzte Teil, nämlich zum III. Sentenzenbuch, vor 1253 zugänglich zu werden begann; cf. die angeführten Werke von Bougerol, *Introduction*; Brady, *The Edition*; Distelbrink, *De ordine*; id., *Bonaventurae scripta*; Quinn, *Chronology*; Schlosser, *Cognitio*. Ludwig Hödl, *Die sakramentale Buße*, op. cit., 357, weist auf Bemerkungen im IV. Buch hin, die eine allerletzte Redaktion vor Oktober 1256 auszuschließen scheinen. Da u. a. Thomas von Aquin das IV. Buch Bonaventuras noch vor diesem Datum benützte, darf man annehmen, daß auch Rufus während seiner Pariser Zeit Zugang zum wesentlichen Teil des Werkes hatte. Es wäre aber zu fragen, ob der unfertige Zustand der *Abbreviatio* durch die allmähliche Veröffentlichung des Kommentars bedingt war; cf. 3.2 oben.

Abbreviatio sei erst nach Rufus' Rückkehr nach England 1256 entstanden¹⁵⁸, so verschiebt sich das Datum um fast zwei Jahre nach vorne. Weil zudem feststeht, daß Kilwardby seine *Quaestiones* zum IV. Sentenzenbuch als letzten Abschnitt des Werkes verfaßt¹⁵⁹, die *Abbreviatio* aber von Anfang an verwendet hat, so dürften die *Quaestiones* zum IV. Buch schwerlich vor 1258 entstanden sein. Als wahrscheinliches Datum sei 1260 genannt.

5. Notizen zum Inhalt der *Quaestiones* zum IV. Buch

5.1 Die Theologie des Älteren Bundes

Im Mittelpunkt der *Quaestiones* steht die Betrachtung der Sakramente des Ersten Bundes¹⁶⁰. Dieser Schwerpunkt findet seinen Ausdruck nicht nur in den *quaestiones* 15–38, sondern auch in den anderen Abschnitten des Werkes: sowohl in der „allgemeinen“ Sakramentenlehre zum Vergleich der verschiedenen heilsgeschichtlichen Epochen (*quaest.* 1–4) als auch in den „speziellen“ Abhandlungen über die Sakramente der natürlichen Religionen (*quaest.* 5–14) und des Jüngeren Bundes (*quaest.* 39–42). Von der *Quaestio* 43 an wird der Frage nach dem Vergleich beider Ordnungen der Bundessakramente nachgegangen.

Im zentralen Teil des Werkes argumentiert Kilwardby für die Hochschätzung der Sakramente des Älteren Bundes mit einer programmatischen Intensität, die in der christlichen Theologie des Mittelalters kaum übertroffen wird. Er verteidigt den immanenten Sinn des Älteren Kultes teils mit pragmatischen, teils mit theologischen Gründen; die Funktion der Andeutung künftiger christlicher Mysterien kommt erst an dritter Stelle. Die Wirksamkeit der Beschneidung, der fast alle Theologen des Mittelalters im Sinne einer Ausnahme gegenüber dem sonstigen Kult die Tilgung der Erbsünde bescheinigten, wird wie etwa bei Bonaventura und Thomas von Aquin mit der Gabe positiver, transformierender Gnade in Verbindung gebracht. Kilwardby geht aber auch über diese Deutung hinaus, um den Ausnahmecharakter der Beschneidung zu verneinen. Das Initiationssakrament ist vielmehr für die anderen Kulthandlungen prototypisch. Auch sie sind von Gott zwecks Rechtfertigung und Heiligung eingesetzt, und sie haben diesen Zweck auch überall dort erfüllt, wo sie in ihrem genuinen Sinn vollzogen wurden. Ihr Mißbrauch war in keiner anderen Weise als bei den Sakramenten des späteren Bundes vorstellbar; hier wie dort ist eine allzu „weltliche“ Einstellung möglich. Die bei Wilhelm von Auxerre, Hugo von St. Cher und Richard Fishacre zu findende Behauptung, der

¹⁵⁸ Raedts, op. cit., 63.

¹⁵⁹ Cf. 2.1 oben.

¹⁶⁰ Zum folgenden cf. 2.35 oben, und Schenk, *Covenant Initiation*, op. cit.

Kult des Älteren Bundes sei nicht von Gott eingesetzt, sondern nur „quasi extorta“ zur Vermeidung des Götzendienstes geduldet, wird von Kilwardby abgelehnt. Er zieht daraus die Konsequenz, daß der von Gott eingesetzte Kult auch aktuell heilsvermittelnd gewesen sein muß. Die Kulthandlungen, die sich primär als Gehorsam gegenüber Gott zur Erlangung der Gerechtigkeit und Heiligkeit in ihrer eigenen Zeit verstanden, waren erst in sekundärer Hinsicht auf die künftige Verheißung bezogen. Daher wurden sie mit dem Tod Christi nicht sofort aufgehoben. Mit Augustinus meint auch Kilwardby, daß eine rasche Abschaffung des Älteren Kultes zu dem Irrtum verleitet hätte, er sei mit dem Götzendienst vergleichbar gewesen. Über Augustinus hinausgehend läßt Kilwardby die älteren Kulthandlungen auch nach Christi Tod zunächst weiterhin heilsvermittelnd sein. Der genaue Zeitpunkt ihrer Aufhebung, der aber als schon erreicht vorausgesetzt wird, läßt sich nicht festlegen, da dieser von der Wahrnehmung des verkündeten Evangeliums abhängt.

5.11 Die jüdisch-christlichen Bundessakramente und der Kultus anderer Religionen

Die noch bei ihrer Aufhebung verdeutlichte Unterscheidung des Älteren Bundeskults vom Götzendienst läßt erwarten, daß Kilwardby eine negative Einstellung zum Kult der nicht jüdisch-christlichen Religionen einnehmen würde. Diese Erwartung müßte sich verstärken, wenn deutlich wäre, wie sehr die Wirksamkeit der Bundessakramente von ihrem Charakter als gläubigem Gehorsam gegenüber der göttlichen Stiftung abhängt¹⁶¹. Im Gegenteil aber betont Kilwardby mit Hugo von St. Viktor die positive Wirkung der natürlichen Religionen¹⁶². Zur Begründung seiner Deutung führt er an, daß Gott die *oblationes*, *decimationes* und *sacrificia* zwar nicht inhaltlich offenbart oder eingesetzt, wohl aber inspiriert hatte, um der Hoffnungslosigkeit der Zeit durch eine verborgene Tröstung und Didaktik entgegenzuwirken. Sein Schweigen war nur die „divina simulatio irae et dissimulatio pietatis“, um die Sehnsucht nach Erlösung zu vermehren. Zwar fehlte den Menschen jener Zeit bei der Ausübung solcher Sakramente die Möglichkeit, im expliziten Gehorsam gegenüber einer göttlichen Stiftung ihren Glauben vollziehen zu können. Da sie aber doch annahmen, daß sie gemäß dem göttlichen Willen handelten, war ihre Religion keineswegs indifferent oder in bezug auf den Heilsweg neutral, sowenig sie im strengen Sinn verpflichtend war. Die zentrale Aporie zeigt sich aber spätestens dort, wo Kilwardby begründen muß, warum eine derart heilsame Religiosität durch die Bundessakramente aufgehoben werden sollte. Seine Antwort, die Menschen zur Zeit Abrahams seien vom Abfall in den Götzendienst

¹⁶¹ Cf. auch Knoch, op. cit.

¹⁶² Zum folgenden cf. Congar, op. cit.; und Schenk, *Divina simulatio*, op. cit.

akut gefährdet gewesen, läßt an der Wirksamkeit der göttlichen Inspiration Zweifel aufkommen. Die Unterscheidung zwischen einem inspirierten Kult der Religionen und dem Götzendienst wird nicht erläutert. Eine analoge Aporie zeigt sich bei der Frage nach der Stiftung des Neueren Bundes.

5.12 Die Sakramente des Älteren Bundes und das christliche Selbstverständnis

Kilwardby teilt mit allen christlichen Theologen des Mittelalters vor ihm das Anliegen, das Wesen der christlichen Sakramente durch ihren Unterschied von den Sakramenten des Älteren Bundes zu bestimmen. Nicht wenige der Aussagen über die christlichen Sakramente, die damals wie auch später zur Zeit der abendländischen Glaubensspaltung kontrovers waren, entstammen dem Traktat *De differentia inter sacramenta veteris legis et novae*. Im mittleren Teil der *Quaestiones* zum IV. Buch schließt Kilwardby einige Versuche zur Unterscheidung der beiden sakramentalen Ordnungen aus: die Leugnung der göttlichen Stiftung der älteren Sakramente, ihre Gleichsetzung mit anderen nichtchristlichen Kultformen, ihre Reduzierung auf das Glaubensmoment bei ihrem Vollzug, die ausschließliche Ableitung ihrer Bedeutung und ihrer Wirksamkeit von den künftigen Heilsmysterien, ihre Einschränkung auf eine bloß forensische Sündenvergebung oder privative Gnade sowie die Ausklammerung des sonstigen Kultes aus dem Bereich der zugestandenen Wirksamkeit seines Initiationssakraments.

Mit dem Traktat über die Sakramente des Neueren Bundes (ab quaest. 39) wendet sich Kilwardby einem weiteren Unterscheidungsversuch zu, wonach die älteren Sakramente nur Zeichen gewesen wären, während die neueren Sakramente auch Wirkursachen seien. Kilwardby lehnt die Kategorie der Wirkursächlichkeit in ihrem strengsten Sinn als angemessene Rede für die sakramentale Gnadenvermittlung ab, obwohl er bereit ist, sowohl den sakramentalen Heilsordnungen beider Testamente eine dispositive Wirkung zuzugestehen als auch (mit Bonaventura) den Begriff einer gewissen Funktion in die bundestheologische Deutung der beiden Sakramentenordnungen aufzunehmen: „*efficaciter ordinando ratione divinae pactionis*“¹⁶³. Trotz seiner Ablehnung der Kategorie Wirkursächlichkeit¹⁶⁴ kommt Kilwardby (sowenig wie Bonaventura) nicht ohne die Rede von Wirkung und Wirksamkeit aus.

Heute nur zum Teil geklärt ist die Frage nach der Entwicklung der bundestheologischen Deutung der Sakramente, die ihre Gnadenhaftigkeit streng auf ein pactum oder eine ordinatio unter Ausschluß sonstiger Mitwirkung zurückführen will¹⁶⁵. Daher wurden die Quellenangaben zu diesen Fragen ausführlicher gehalten

¹⁶³ Quaest. 39, lin. 165 sq.

¹⁶⁴ Quaest. 39, lin. 197, 341–352.

¹⁶⁵ Cf. z. B. Courtenay und Hamm, op. cit.

als sonst. Kilwardby übernimmt die bundestheologische Deutung, die er vor allem von Richard Fishacre und Bonaventura kennt. Bonaventura beschreibt eine Bifurkation der Pactum-Theorie¹⁶⁶, um dann selbst einer anderen Richtung der Gabelung zu folgen als Fishacre. Der um Ausgleich bemühte Bonaventura will nun doch an der Vorstellung vom mitwirkenden Geist Gottes und seiner Kraft in den Sakramenten festhalten, nachdem Fishacre versucht hatte, die geschenkte Gnade gegenüber dem Sakramentsvollzug stärker zu betonen. Die Ausführungen Kilwardbys zeigen, daß er Elemente beider Varianten der Pactum-Theorie übernimmt. Das Neue, das er hinzufügt, um auch den physischen Vollzug der Sakramente als Form des Gehorsams und der Gerechtigkeit zu deuten¹⁶⁷, will dem drohenden dualistischen Moment an der Pactum-Theorie wehren. Dabei kommt aber jener voluntaristische Aspekt des bundestheologischen Modells um so deutlicher zum Vorschein, der zu einem Rückgang des Interesses an der Symbolik der Sakramente führt. Hatte schon Fishacre festgestellt, daß beispielsweise die Wahl des Wassers für das Taufsakrament willkürlich war, so unterstreicht nun auch Kilwardby die Zweitrangigkeit der symbolischen Bedeutung der Sakramente. Das Wesentliche sei ihre göttliche Institution, welcher der Mensch im gläubigen Gehorsam zu entsprechen habe.

Besonders umstritten ist die Frage nach den Ursprüngen der Pactum-Theorie. Wegen seiner Rede von „solus Deus“ (allerdings in dialektischer Einheit mit der menschlichen Wahlfreiheit) und seiner markanten Beispiele aus Investiturren wurde Bernhard von Clairvaux von Befürwortern der bundestheologischen Theorie für ihre Position in Anspruch genommen, was wiederum von den Gegnern der Theorie bestritten wurde¹⁶⁸. Nach heftiger Kritik aus seinem eigenen Orden, der sich mehr dem Denken des Alexander von Hales verpflichtet sah als der pactum-Theorie, verteidigt Bonaventura seine Anleihen aus Richard Fishacre mit dem Hinweis auf die Unterstützung, die einst der von den Franziskanern so geschätzte Wilhelm von Auvergne einer bundestheologischen Interpretation gegeben hatte¹⁶⁹. Wilhelm von Auvergne selbst scheint eine eigene Entwicklung durchgemacht zu haben. Nachdem er in *De baptismo* die christlichen Sakramente wie den Kult jeder sonstigen Religion als Bittgebete (*implorationes*) gedeutet hatte, auf die Gott in freier Entscheidung antwortet, greift er in *De legibus* und *De sacramentis in genere* die bundestheologische Deutung der Beschneidung durch Moses Maimonides auf¹⁷⁰. Hier interpretiert Wilhelm — allerdings in sehr knapper Ausführung — auch

¹⁶⁶ *In III Sent.*, dist. 40, dub. 3 (III 896 A).

¹⁶⁷ *Quaest.* 39, lin. 172 sqq.

¹⁶⁸ Cf. dazu die überzeugende Darstellung von Courtenay, op. cit., II.

¹⁶⁹ *In III Sent.*, dist. 40, dub. 3: „Et dominus Gulielmus, Parisiensis episcopus, in determinando in scholis Fratrum Minorum approbavit istum modum dicendi coram fratre Alexandro bonae memoriae“ (III 895 B – 896 A).

¹⁷⁰ Zur Chronologie cf. Landgraf, *Traktat*, op. cit., 178.

die christlichen Sakramente als Bundessakramente, deren Gnadenhaftigkeit auf das explizite pactum zurückzuführen sei. Beiden Etappen seines Denkens gemeinsam ist die Betonung der Freiheit Gottes gegenüber der Religiosität der Menschen. Kilwardby, der die längsten Ausführungen seiner *Quaestiones* der theologischen Betrachtung der Beschneidung widmet, scheint an Wilhelms Überlegungen anzuknüpfen¹⁷¹.

Nachdem Kilwardby durch die Übernahme der bundestheologischen Deutung der Sakramente auch die Unterscheidung der neueren von den älteren Sakramenten durch die Gegenüberstellung von bloßer Symbolik und Wirkursächlichkeit zurückgewiesen hat, überprüft er in den letzten Fragen (quaest. 43–51) die seit Petrus Lombardus traditionellen Unterscheidungsmerkmale. Er begründet die Unterschiedenheit, indem er leugnet, daß die große Mehrheit der Menschen unter dem Älteren Bund dessen Wesen charakterlich entsprochen hätte¹⁷². Dabei tritt eine ungelöste Aporie auf, ähnlich wie zuvor bei der Begründung der Notwendigkeit des Älteren Bundes, nämlich in der Frage, wieso der auf Gerechtigkeit und Heiligkeit angelegte Gnadenbund sein Ziel bei der Mehrheit verfehlt habe. Hinzukommt die Frage, inwiefern hier ein Unterschied zur Mehrheit der Menschen des Neueren Bundes vorliege. Durch die Einführung des Unterschiedes zwischen der „communitas“ der Gläubigen im Älteren Bund und diesem selbst „rettet“ Kilwardby zwar die traditionellen Gegenüberstellungen, die er in den letzten Quaestionen zusammenfaßt. Sie geben aber kaum die leitende Tendenz der Überlegungen im sonstigen Werk wieder.

¹⁷¹ Cf. Pesch, op. cit.; Marrone, op. cit.; und vor allem Smalley, *William*, op. cit.

¹⁷² Cf. die Anmerkung zu quaest. 37, lin. 651–653.

QUAESTIONES

QUAESTIO 1

De sacramentis in generali primo quaeritur, an fuerint necessaria ad salutem.

5

Quod non, videtur: Quia virtutes et dona sufficerent, quia eorum opera sunt salutis meritoria.

Item. Non decuit divinam largitatem, ut videtur, nec expediebat humanae infirmitati habere sacramenta, quia per eorum institutionem fit quod non nisi per illa est via ad salutem; alias forte multiplex foret, quomodocumque homo posset se praeparare ad gratiam et iustitiae copulare. Quare per institutionem eorum artata videtur via salutis, quod neque decet Deum neque expedit homini.

10

Contra: Dicit Augustinus in libro *De correptione et gratia*, cap. 49: *Non ita facta est natura rationalis, ut sine divino adiutorio posset stare si vellet*. Sed constat quod si ante culpam sine gratia non posset stare si vellet, multo fortius post culpam non posset sine gratia resurgere. Sed gratia resurgendi quae reficit hominem, ut dicunt communiter, est gratia sacramentalis. Quare sacramenta necessaria erant.

15

174ra M, 146ra W 4 De W, spatium et <D>E M Incipe hic add. marg. manu alia
M 10 foret MW, via add. W 15 vellet W, vellent M 38 Ex...decuic M, Decuic ex

4 Cf. Rob. Kilw., In I Sent. supra, quaest. 1 (ed. cit. XIII, pag. 5, lin. 78–88); et Rich. Fishacre, In IV Sent., prolog.: „Prov. 9: Sapientia aedificavit sibi domum scilicet ecclesiam, excidit columnas septem, id est septem sacramenta, quibus supportatur ecclesia, quae excisa dicuntur quia habent materiam et formam scilicet verborum limitatam et determinatam“ (cod. Camb. cit., f. 352va).

6–7 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 2, quaest. 9 (ed. cit., I 41–43), atque Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. 1, quaest. 1, contra 1 (ed. cit., IV 11, et loc. parall., Abbreviat., f. 51rb), et In II Sent., dist. 29 (II 694–709).

8 Ad conceptum duplicem decuit/expediebat cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. 1, quaest. 1 (IV 11–12), et loc. parall., Abbreviat., f. 51rb.

12 Ad viam artatam cf. Mt. 7, 14, et Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 2, quaest. 9, nr. 10 (I 44), atque Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. 1, quaest. 1 obi. 3 et ad 3 (IV 11–12) et loc. parall., Abbreviat., f. 51rb.

14–15 AUGUST., De correptione et gratia, cap. 11, nr. 32 (PL 44, 935 sq.); cf. ibid., cap. 12, nr. 38 (939 sq.); et Rob. Kilw., In II Sent. supra, quaest. 114–117; et Petr. Lomb., II Sent. 24, 1 (ed. cit., I 451, lin. 16–20); atque Bonav., In II Sent., dist. 29, art. 2, quaest. 2, contra 1 (II 703).

17–18 E.g. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 2, quaest. 13, nr. 1 (I 49–50).

20 Item. Dicit Hugo, *De sacramentis*, lib. I, p. 9, cap. 4: *Sacramenta vasa sunt spiritualis gratiae quae sanat percipientem aegrotum*. Cum ergo homo post lapsum aegrotus fuerit, indiguit sacramentis.

Respondeo: Et decuit esse sacramenta et expediebat.

25 Decuit: et ex parte Dei et ex parte hominis.

Ex parte Dei: Ut, sicut Deus est unus omnium, sic uniformis esset ritus colendi ipsum et implorandi eius misericordiam ab omnibus adhaerentibus ei. Sed hoc fit in sacramentis, ut patet.

Item. Ut, sicut eius corpus mysticum unum est fide et caritate per interiorem
30 hominem, sic etiam esset unicum in modo colendi ipsum secundum exteriorem hominem, ut unus esset ritus sacramentalis totius corporis et omnium membrorum; ad cultum enim per exteriorem hominem exhibitum pertinent sacramenta, sicut patet. Unde Augustinus, *Contra Faustum*, lib. 19, bene post principium: *In nulum nomen religionis seu verum seu falsum coagulari homines possunt, nisi*
35 *aliquo sacramentorum visibilium vel signaculorum consortio colliguntur: Quorum sacramentorum vis inenarrabiliter valet plurimum et ideo contempta sacrilegos facit. Impie quippe contemnitur, sine qua non potest perfici pietas.*

Item. Ex parte hominis decuit: Ut, sicut per visibilium amorem lapsus est, sic in visibilibus sacramentis gratiam quaereret resurgendi. Unde Hugo, *De*
40 *sacramentis*, lib. I, p. 9, cap. 4: *Quia homo visibilia concupiscens fuerat corruptus, congrue reparandus in eisdem visibilibus salutis occasionem recipere debebat, ut per eadem resurgeret per quae corruerat.*

Item. Expediebat non Deo, sed homini: Quia ex peccato factus est ignorans in aspectu, tumidus in affectu, torpidus ad bona opera in vi motiva quae sequitur
45 affectum. Et ideo sacramenta sunt ei necessaria, ut erudiat, humilietur et ad bene operandum excitetur per utilem et honestam exercitationem. Et istae sunt tres causae quas assignat Magister, *Sent.*, dist. 1, cap. 5, et Hugo easdem causas ponit et dilucide explanat, lib. I, *De sacramentis*, 9 p., cap. 3.

parte hominis W sic W, sicut M 39 Unde M, Item W 40 fuerat corruptus M, corruptus fuerat W 44 tumidus M, timidus W opera M, om. W 45 erudiat W, erudietur M 47 Sent. MW, hic add. W cap. 5 MW, 7 add. marg. M 48 9 p. M, p. 9

20–21 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 9, cap. 4 (PL 176, 323 B).

24–25 Cf. Bonav., *In IV Sent.*, dist. 1, p. 1, art. 1, quaest. 1, corp. (IV 12): „Respondeo. Dicendum, quod institutio Sacramentorum Deum decuit et nobis expediens fuit“; et loc. parall., *Abbreviat.*, f. 51rb: „Respondeo: Institutio sacramentorum et Deum decuit et homini fuit necessaria et expediens“.

33–37 AUGUST., *Contra Faustum*, lib. XIX, nr. 11 (CSEL 25, 510).

39–42 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 9, cap. 4 (PL 176, 323 C).

47 PETR. LOMB., *IV Sent.* 1, 5 (II 234 sq.).

47–48 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 9, cap. 3 (PL 176, 319 A – 322 A).

Ad primum obiectum dicendum, quod, licet sufficere possent virtutes et 50
dona ad salutem, non tamen ita congrue et expedite sine sacramentis sicut cum
illis.

Ad secundum potest dici, quod debuit sic artari via salutis et expediebat, et
ideo sic factum est. Vel forte potius dicetur, quod via salutis non est artata per
sacramenta, sed potius dilatata. Modo enim via est salutis tam parvulis quam 55
adultis, cum sine sacramentis non esset nisi adultis tantum.

Item. Per sacramentum tollitur culpa et reatus poenae in adultis, quorum
secundum sine sacramento non remittitur. Quare patet quod sacramenta praecipue
evangelica non artant viam salutis, sed ampliant.

Item. Esto quod artarent sacramenta viam ad salutem, nihilominus tamen 60
expedit homini et decet Deum ut statuatur, sicut in domo sapientis patrisfamilias
videmus quod carissimis filiis leges artas vivendi imponit, quia hoc decet eum et
expedit illis.

W 50 possent W, posset M 54 quod M, quia W 55 Modo MW, est *add.* M est
W, *om.* M 56 tantum MW, Et loquor de sacramentis evangelicis *add.* W 58 remittitur
MW, Hoc ad minus planum est de baptismo *add.* M 62 eum W, Deum M

50 Ad lin. 6–7 supra.

53 Ad lin. 8–12 supra.

60–63 Cf. quaest. 4, lin. 120, et quaest. 16, lin. 43 et 83.

QUAESTIO 2

Deinde quaeritur de tempore sacramentis apto, et primo utrum tempus naturae
5 statutae scilicet ante peccatum aptum fuerit illis.

Quod non, videtur: Quia dicit Hugo, *De sacramentis*, lib. I, p. 9, cap. 4 [et
p. 12, cap. 4]: *Deus medicus, homo aegrotus, sacramenta medicina*. Item, p. 12,
cap. 4: *Quia homo per se infirmus erat, venerunt sacramenta media inter prae-*
10 *cepta et promissa, quae illum adiuvarent et ad praecepta perficienda et ad pro-*
missa obtinenda. Ex his videtur quod nullum tempus aptum fuisset sacramentis,
antequam homo infirmaretur.

Item. Communiter dicitur, quod sacramentalis gratia est gratia refectiva sive
reparativa: et hoc non est nisi post lapsum, ut videtur.

15

Contra: Coniugium fuit ante peccatum et tunc etiam fuit sacramentum. Quare
non similiter possent esse et alia.

174rb M, 146ra W 4 <quaestio> 2 add. marg. M, quaestio, manu alia 2 add. marg. W
Deinde, spatium et <D>Einde M, d- marg. et spatium et -einde W apto MW, naturae
statutae scilicet ante peccatum add. et del. W primo MW, quaeritur add. W 5
statutae MW, institutae corr.? (cf. infra quaest. 3, lin. 66; et quaest. 22, lin. 146) 7
cap. 4 MW, Quia homo per se infirmus erat, venerunt sacramenta media... add. et del. per
va-cat M 7 [et MW, similiter add. M 8 p. W, om. M ab add. marg. M (cf. infra,
Quaestionem 7, marg. lin. 123) 16 Quare MW, ergo add. W 17 non similiter W,

4–5 HUGO, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 4 (PL 176, 323 B): „Deus medicus, homo
aegrotus, sacerdos minister vel nuntius, gratia antidotum, vas sacramentum“; cf.
ibid. cap. 5 (325 BD).

5–11 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 4 (PL 176, 351 C).

13–14 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 2, quaest. 13, nr. 1 (I 49–50): „Et
quaeritur utrum (sacramenta) erant ante lapsum, vel esse deberent si homo non
peccasset. Quod non, sic: duplex est status hominis scilicet naturae conditae et
lapsae. Huic duplici statui duplex respondet gratia, scilicet perficiens et reficiens:
perficiens, ut digna esset gloria; reficiens, ne tabesceret in culpa et damnationi esset
obnoxia. Gratia autem reficiens confertur in sacramentis; igitur si non esset lapsus
hominis, etc“; et cod. Assis. 182, f. 76rb: „Quaeritur de sacramentis in genere, et
primo an fuerint in statu innocentiae. Quod non, probatur sic: Duplex est status
naturae scilicet institutae et destitutae, sicut etiam duplex gratia perficiens ad
gloriam et reficiens per opera; sed ista est per sacramenta. Igitur, cum in statu
innocentiae non esset necessaria reficiens gratia, ergo nec sacramenta. Ergo in statu
innocentiae non fuit institutio sacramentorum.“

Item. Si ordo est sacramentum in praelatione et dignitate consistens, videtur quod ordo fuisset, quamvis homo non peccasset. Semper enim fuissent in hominibus alii aliis praelati et subditi, ut videtur, cum sit ita in angelis. 20

Item. Non minus teneretur homo Deo, si non cecidisset, quam tenebatur postquam cecidit; immo videtur quod magis pro gratia perseverantiae. Sed postmodum tenebatur in cultu oblationum, decimarum et sacrificiorum, quia non solum tenebatur Deo in cultu per propriam personam, sed etiam per omnia quae habuit. Ergo similiter in tali cultu teneretur Deo, si non peccasset, et multo 25 fortius quam post. Sed talis cultus sacramentalis est: Hugo, *De sacramentis*, lib. I, p. 12, cap. 4: *Sub lege naturali tria fuerunt sacramenta: decimae, oblationes et sacrificia*. Quare videtur quod dicta sacramenta fuissent, etiam si non peccasset homo.

Item. Hugo in eodem capitulo supra: *In praeceptis est meritum, in promissis praemium, in sacramentis adiutorium*. Si ergo semper esset homo sub praecepto, ut per eius custodiam mereretur salutem, etiam si non peccasset, semper, ut videtur, indiguisset sacramentis, etiam si non peccasset. 30

Item. Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 9, cap. 8: *Tria ab initio sive ante adventum Christi sive post ad salutem obtinendam necessaria fuerunt: fides, sacramenta fidei et bona opera, quae tria ita cohaerent, ut salutis effectum habere non possint, si simul non fuerint*. Cum ergo fides semper fuerit necessaria secundum Apostolum, *Hebr. 11: Sine fide impossibile est placere Deo; credere enim oportet accedentem ad Deum, quia est et inquirentibus se remunerator fit*, et constat etiam quod bona opera semper fuissent necessaria, quia sine illis non servantur mandata, videtur quod pari ratione semper fuissent sacramenta necessaria, etiam si non peccasset, quia qua ratione duo de tribus dictis forent necessaria ad salutem, et tertium similiter. 35 40

Respondeo: Sacramenta sunt ad significandum quia signa sunt, et ad efficiendum quia remedia sunt. 45

Quantum vero ad effectum vel usum significandi bene possent fuisse sacramenta, etsi non peccasset homo. Et aestimo vere quod ita fuissent, etsi non eadem omnino quae modo sunt vel quae fuerunt post lapsum; et isto modo fuit coniugium tunc. 50

similiter non M 19 homo 174^v M non 21 Non W, om. M homo Deo W, Deo homo M 33 indiguisset W, in dignis et M 38 Hebr. 11 MW, 10 add. M 39 fit corr., sit MW 42 peccasset MW, homo add. M quia W, et M 49 et W, om. M 53

26–28 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 4 (PL 176, 351 D).

30–31 HUGO, *ibid.* (PL 176, 351 C).

34–37 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 9, cap. 8 (PL 176, 328 A).

38–39 HEBR. 11, 6.

Quantum vero ad usum efficiendi distinguendum est: sacramenta enim effectum habent erga culpam et erga gratiam.

Erga culpam dupliciter scilicet omnino tollendo ipsam, sicut baptismus et paenitentia, vel diminuendo, ut eucharistia et extrema unctio et huiusmodi.

55 Similiter erga gratiam dupliciter scilicet vel conferendo non habitam vel augendo habitam, sicut patet in sacramentis iam dictis.

Quoad illos effectus quos modo habent sacramenta erga peccatum, omnino non fuissent tunc, quia non fuisset peccatum.

Item. Nec quoad primum effectum quem habent erga gratiam, quia forte nati
60 fuissent homines iusti statim sine omni sacramento.

Quoad secundum effectum erga gratiam, videtur mihi quod possent fuisse sacramenta. Aestimo enim quod fuissent dignitates et subiectiones et praelatiae et convocationes populorum et congregationes et institutiones ad divinam venerationem et cultum ad implorandum eius custodiae continuitatem et ad
65 gratiarum actionem. Unde congrue aestimari potest, quod tunc fuissent oblationes et forte decimationes et huiusmodi, quamvis non ad ministrorum necessitatem, quia nulla fuisset pauperies vel indigentia sicut modo, tamen ad divinam laudem et gratiarum actionem et huiusmodi. In huiusmodi autem oblationibus et venerationibus digne creditur, quod fuisset excitatio devotionis et augmentum
70 caritatis et gratiae.

Et sic fuissent forte sacramenta significativa et quoad augmentum gratiae effectiva, non autem quoad remedium contra culpam vel quoad iustificationem faciendam. Et sic videtur quod illud tempus aptum fuit sacramentis, quamvis non omnibus talibus qualia modo sunt.

75

Ad oppositiones primas patet, quod non loquuntur nisi de statu infirmitatis et de sacramentis contra peccatum remedialibus.

Tria prima obiecta in contrarium concedi possunt, ut patet.

80 Ad duo sequentia dicendum, quod Hugo loquitur in illis locis solum de sacramentis remedialibus et reparativis a peccato. Et omnino loquitur ibi de statu hominis lapsi. Unde non concludunt illae rationes, quod talia sacramenta tunc fuissent qualia sunt modo; tamen concedo, quod tunc fuissent sacramenta, sed alterius modi, ut dictum est.

Erga W, Et erga M scilicet MW, vel *add.* M 55 vel¹ W, ut M 59-60 nati fuissent W fuissent nati M 67 quia M, quod W 71 forte sacramenta M, sacramenta forte W 74 omnibus talibus M, talibus omnibus W 76 quod W, quia M 82 illae 146^v W rationes 83 tunc MW, quod *add. et del.* M

76 Ad lin. 7-14 supra.

79 Ad lin. 16-29 supra.

80 Ad lin. 30-43 supra; ad verba HUGONIS cf. notas ad lin. 30 et lin. 34 supra.

QUAESTIO 3

Consequenter quaeritur, an tempus post lapsum universaliter sit aptum sacramentis.

5

Et videtur quod sic: Quia omne tempus est medicandi illi qui infirmus est; et homo post lapsum semper infirmus fuit. Unde Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 8, cap. 11, post medium: *Si quis quaerat tempus institutionis sacramentorum, sciat quia quamdiu morbus est, tempus medicinae est. Praesens igitur vita a principio saeculi usque ad finem per mortalitatem decurrens, tempus est morbi et tempus remedii*. Et hoc concedendum est, et hoc de sacramentis remedialibus.

10

Contra tamen videtur: Quod tempus legis naturalis non fuit aptum sacramentis: Quia illo tempore concurrat ius naturale, quare tunc vivendum erat secundum dictamen iuris naturalis. Sed quae illud dictat, sunt naturalia et immobilia, sicut hoc facere alii quod tibi vis fieri, et huiusmodi. Non ergo tunc vivendum erat secundum mobilia mandata disciplinalis legis; sed talia sunt sacramenta.

15

Item. Quod non tempus legis scriptae: Quia illa data est in onus et servitutem, ut dicit Magister, dist. 1, cap. 4, et habetur in *Glossa* super illud, *Rom. 3: Ex operibus legis non iustificabitur*, etc. Sed sacramenta sunt medicinae reparantes et relevantes, ut praedictum est secundum Hugonem.

20

Item. Quod non tempus gratiae: Quia illud tempus est tempus veritatis exhibitivum. Sacramenta autem sunt figurativa, cum sint signa. Quare videtur quod non spectat ad hoc tempus uti signis, sed tantum rebus.

25

Cum hoc quaeritur, si omne tempus post lapsum sit aptum sacramentis remedialibus, an debuerunt ante lapsum institui vel post.

174vb M, 146va W 4 quaestio, manu alia 3 add. marg. W Consequenter W, spatium et <C>Onsequenter M 12 de 175^r M sacramentis 18 disciplinalis legis W, legis disciplinalis M 19 onus et M, hominis W 20 Rom. 3 MW, e add. M 27 175ra M,

8–12 HUGO, De sacram., lib. I, p. 8, cap. 12 (PL 176, 313 D).

14 sqq. Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 2, art. 1, quaest. 1 (IV 48–50), et loc. parall., Abbreviat., f. 58rb–58vb.

20 Petr. Lomb., IV Sent. dist. 1, cap. 4, nr. 3 et 4 (Grottaferrata II 234); ROM. 3, 20 (cf. Gal. 2, 16); Petr. Lomb., Coll. in Rom. 3, 20 (PL 191, 1358 A – 1360 B), et Gloss. ordin. in Rom. 3, 20 (PL 114, 479 C – 480 A).

22 Ad HUGONEM cf. lin. 8–11 supra.

30 Videtur enim quod non ante: Quia quodammodo daretur per illa incentivum peccandi; qui enim videt per quae reparandus est si ceciderit, facilius movetur ad illud ubi cadendum est.

Contra tamen videtur per hoc, quod ante lapsum angeli vel simul parata est
35 ei gehenna. Quare similiter ante lapsum vel simul debuit homini parari medicina sacramenti, vel saltem congrue potuit.

Respondeo: Ad primum dicendum, quod lex naturalis quaedam dictat ut necessaria, quaedam ut expedientia, quaedam ex se, quaedam ex fide et
40 inspiratione Dei coniuncta. Primo modo mandata naturalia quae immobilia sunt, secundo sacramenta quae mobilia, et secundum utraque tunc erat vivendum.

Vel sic: Sub lege naturali vivendum erat per dictamen legis naturalis quantum ad obligatoria. Sed tamen quantum ad non obligatoria, sed potius consulta, vivendum erat per dictamen disciplinae. Primo modo vivebatur quoad praecepta
45 naturalia, secundo quoad sacramenta.

Quod autem praecepta naturalia obligabant, hoc manifestum est. Quod autem sacramenta illius temporis non obligabant, sed consulta erant, docet Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 11, cap. 3 et 4. Quod non fuerunt obligatoria, conicit cap. 3 per hoc, quod nusquam legitur de sacramentis illius temporis, quod Deus puniret
50 non exercentes illa, sicut postea, *Gen. 17*, comminatus est de circumcisione dicens: *Masculus cuius praeputii caro circumcisa non fuit*, etc. Item per hoc, quod Iacob, vadens in Mesopotamiam post visionem sibi factam apud Bethel, vovit decimas se daturum, sicut habetur *Gen. 28*, g, ubi sic dicitur: *Votum vovit dicens: Si fuerit Deus mecum etc., cunctorum quae dederis mihi, decimas offeram*
55 *tibi*. Et dicit ibi Hugo: *Quod ex voto se facturum spondit, quod hoc ex necessitate mandati non haberet patenter ostendit.*

146va W <quaestio> 4 *add. marg.* M, quaestio *add. marg.* W 40 mandata MW, Dei *add. et del.* W 43 obligatoria¹ MW, *ex obligatoriam corr.* M Sed W, *om.* M obligatoria² MW, *ex obligatoriam corr.* M 51 non W, nec M 52 post M, per W vovit W, novit M 55 se facturum MW, se *add.* W quod *corr.*, quia MW non M, *marg.* W 58 potius

38 Ad lin. 14–18 supra.

46–47 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 3 et 4 (PL 176, 343 D–345 A); cf. *Gen. 17* et 28.

48–51 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 3 (PL 176, 344 B).

50 GEN. 17, 14.

51–54 GEN. 28, 20. 22.

54–56 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 3 (PL 176, 344 C).

Quod autem consulta erant, conicit ibidem, cap. 4, sic dicens: *Unde homo rerum suarum decimam potius quam nonam vel octavam vel aliam quamcumque partem offerendam esse scire potuisset, nisi a Deo doctus fuisset. Ex quo conicimus quod Deus hominem a principio ad haec exercenda consilio erudit, sed praecepto non obligavit.* Quod autem dictum est de decimis, similiter vult intellegi de oblationibus et sacrificiis illius temporis. 60

Videtur autem mihi salva veritate maiorum, quod sub lege naturali non tantum secundum dictamen naturae et praecepta immobilia oportuit vivi absolute loquendo, sed etiam secundum quaecumque divina statuta naturalia vel disciplinalia, ut patet de Adam in tempore naturae institutae, quem non tantum obligabant naturalia praecepta sed etiam disciplinalia, unum prohibitivum et reliquum praeceptivum de non edendo et de edendo. Et hoc non dixi, quia velim quod sacramenta legis naturalis sint obligatoria, sed quia non videtur generaliter verum quod opponendo supponitur, scilicet quod sub lege naturali non erat vivendum nisi secundum dictamen naturae et non secundum dictamen disciplinae; sicut enim ante lapsum vivendum erat secundum dictamen disciplinae obligatorium, sic post lapsum secundum dictamen disciplinae consultativum. 70

Ad secundum potest dici, quod sicut paenitentia est onus carni et sensualitati et tamen est alleviatio spiritui et rationi rectae, sic fuit lex scripta in onus quoad affectum carnis, et similiter eius sacramenta, sed fuerunt in alleviamen quoad affectum spiritus. Per illa enim compescebantur a multis extrinsecis quae fuissent placita carni et cogeantur ad legem artantem a Deo statutam, et ita cogeantur ad divinam oboedientiam. Et horum primum est onus carni et servitus, secundum alleviamen spiritui et libertas. 75 80

Vel potest dici, quod illa lex cum suis sacramentis carnalibus duris et superbis fuit in onus et servitutem, quia ex timore fecerunt eam, spiritualibus vero et humilibus et mitibus in alleviationem, quia ex amore impleverunt illam. Et istud videtur velle Augustinus, *Contra Faustum*, lib. 19, cito post principium, dicens: *Quod lex superbos etiam praevaricationis reatu deiunxit augendo peccatum, dum iussit quod implere non potuerunt, sed ipsius legis impletur iustitia per gratiam spiritus in eis qui discunt a Christo mites esse atque humiles corde.* 85

quam M, postquam W 60 haec M, hoc W 76 affectum W, effectum M 82 onus MW, fuit in *add. et del.* W 85 deiunxit W, deiunxerit M 86 quod W, per M ipsius

57–62 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 4 (PL 176, 344 D – 345 A).

66–68 Cf. Gen. 2, 16–17.

70 Cf. lin. 14–18 supra.

74 Ad lin. 19–22 supra.

84–87 AUGUST., *Contra Faustum*, lib. XIX, nr. 7 (CSEL 25, 505).

Ad tertium, quod est figura dupliciter scilicet rei absentis aut rei praesentis. Primo modo est figura corporis in umbra sua, secundo in ipsa re. Primo istorum
90 modorum se habuerunt sacramenta quae praecesserunt tempus gratiae ad gratiam iam exhibitam; secundo modo sacramenta temporis gratiae. Illa ergo transire debuerunt rebus exhibitis, sed non ista.

Et si quaeris, ad quid etiam modo necessaria sunt sacramenta, cum res ipsa iustificationis nostrae perfectae sit exhibita, patet ex praedictis, quia ad hoc, ut
95 per signa visibilia exterius transmitteremur ad intellegendum gratiam spiritualem interius in nobis operatam. Similiter etiam propter humiliationem et sanctam exercitationem, ut praehabitu est.

Ad ultimo quaesitum dicunt quidam, quod ideo non debuerunt illa sacramenta
100 institui ante peccatum, ne daretur homini incentivum peccandi, ut dictum est opponendo.

Alii dicunt, ne affligeretur homo qui non peccavit; hoc enim esse non debuit. Si autem vidisset, ut dicunt, a Deo instituta sacramenta reparativa, et sciret quam in operibus Dei nihil frustra, iam posset ei constare de lapsu suo. Sed non posset
105 hoc scivisse sine poena.

Aestimo autem quod non debuerunt institui ante lapsum sed post propter hoc, quod sacramenta sunt medicinalia, et medicinae spirituales non proficiunt nisi desiderantibus et volentibus. Et ideo debuit homo primo cadere et deinde

175^v M legis 88 tertium M, hoc W absentis aut rei praesentis *corr.*, praesentis aut rei absentis MW 89 secundo W, tertio M 91 secundo W, tertio M exercitationem M, exercitationem W 108 primo MW, eodem *add. et del.* W 109 humiliatus MW, est *add.*

88 Ad lin. 23–25 supra.

94 Cf. lin. 88–92 supra.

97 Cf. quaest. 1 supra, lin. 43–48.

99–101 Ad lin. 30–32 supra; cf. Bonav., In IV Sent., dist. 2, art. 1, quaest. 1, contra: „Quod non congruerint tempori naturae institutae, ostenditur: quia qui sperat resurgere facilius dimittit se cadere; ergo si primo homini essent remedia parata, data esset ei occasio peccandi: ergo si Sacramenta debent esse via ad resurgendum, non ad cadendum, non debuerunt tunc institui“ (IV 49 A); et loc. parall., Abbreviat., f. 58rb.

102–105 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 2, quaest. 13, nr. 3: „Una ratio communis est quare haec non sunt instituta in primo statu in signum, quia inditum est naturaliter sive insertum rationi quod Deus nihil facit frustra ... Unde ex hac institutione anima praedita excellenti cognitione ... praesentiret casum suum, et ita poena in ipso praecederet culpam“ (I 53).

104 Cf. Aristot., De caelo et mundo, I 32 (ed. cit. 271 A 33) et Auctoritates Aristotelis, 3, 18 (161): „Deus et natura nihil faciunt frustra“.

post casum humiliatus et contritus et salutem desiderans remedialia suscipere sacramenta. Quomodo autem instituta sint, patebit infra.

110

Quod autem obiicitur de poena angeli, non est simile; damnatis enim mox adhibenda est poena quam meruerunt. Quare, cum angelorum casus fuerit damnabilis, statim oportuit esse poenam eorum. Sed lapsis reparandis non statim debet esse remedium resurgendi, sed tunc primo, cum paenitet eos delicti; hoc est enim principium salutis. Et ideo homini reparando non debuit praeparari statim medicina, sed quando converteretur ad Deum per paenitentiam, et ita factum est.

115

Si quis quaerit, unde habetur quod angelo lapso statim in lapsu vel ante parata est gehenna, hoc potest haberi ex dicta ratione de punitione damnatorum: Quia damnati non expectant ulterius iudicium, sed statim fit executio super illos.

120

Item. Ex verbis Domini, *Mt. 25: Ite maledicti in ignem aeternum qui praeparatus est diabolo et angelis eius.*

M 110 Quomodo ... sint W, Quomodo sunt instituta sicut M 118 factum est W, est factum M

110 Cf. infra quaest. 5, 27–28 et 104–112.

112 Ad lin. 34–36 supra.

123–124 MT. 25, 41.

QUAESTIO 4

Consequenter quaeritur, si omni tempore post lapsum debuerunt esse
5 sacramenta remedialia, quare in diversis diversa.

Videtur enim quod semper eadem: Quia Deus est sacramentorum institutor, cuius consilium est immutabile. Quare et sacramenta secundum illud instituta deberent esse talia.

10 Item. Cum suum consilium sit optimum et maxime laudabile, statim debuit optima statuisset sacramenta; ergo statim debuerunt fuisse sacramenta quae modo sunt novae legis, et illa immutabiliter debuerunt fuisse nec aliis praecedentibus nec sequentibus.

Item. Morbus peccati originalis, contra quem primo instituta sunt sacramenta, 15 semper fuit idem neque auctus neque diminutus; quare et remedia contra illum etc. Eadem etiam peccata actualia per omne tempus cucurrerunt; quare et eadem sacramenta contra talia remedium afferentia semper debuerunt mansisse.

Item. Id ipsum est a quo omnia sacramenta efficaciam habent scilicet incarnatio et passio Iesu Christi mediante fide eiusdem. Quare, cum fides incarnationis et

175va M, 146vb W 4 quaestio, manu alia 4 add. marg. W Consequenter W, spatium
et <C>Onsequenter M 10 debuit M, debuerunt W 14 quem W, quam M 17 talia

4 sqq. Cf. Guill. Alvern., De baptismo, cap. 3 (ed. cit., I 423); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 2, quaest. 9-14 (I 34, 2-9); Bonav., In IV Sent., dist. 2, art. 1, quaest. 2 (IV 50-52); et loc. parall., Abbreviat., f. 58vb-59va.

7-9 Cf. Bonav., ibid., contra 1: „Institutio Sacramentorum fuit non a quocumque, sed a summo medico, cuius consilium est immutabile et est summe commendabile; sed si immutabile: ergo et Sacramenta secundum illud instituta debent esse immutabilia ...“ (IV 51); Abbreviat., contra 1, f. 58vb: „Institutio sacramentorum fuit a summo medico, cuius consilium est immutabile. Ergo et sacramenta secundum illud instituta debent esse immutabilia“.

10-13 Cf. Bonav., ibid., contra 1, continuat.: „... si summe laudabile: ergo debent esse optima: ergo secundum hoc, cum Sacramenta legis gratiae optima sint, semper illa debuerunt esse, nec ante nec post alia debuerunt institui nec mutari“ (IV 51); Abbreviat., loc. cit.: „Item. Illud consilium fuit summe laudabile. Ergo debet esse optimo modo. Ergo secundum hoc, cum sacramenta legis gratiae optima sint, semper illa debuerunt esse, nec ante nec post alia debuerunt institui vel mutari“.

14-17 Cf. Bonav., ibid., contra 2 (IV 51); et loc. parall., Abbreviat., f. 58vb-59ra.

18-21 Cf. Bonav., ibid., contra 3 (IV 51); et loc. parall., Abbreviat., f. 59ra.

passionis sit eadem omni tempore, et sacramenta eadem esse deberent semper 20
non mutata aliquando.

Contra: Sacramenta quae praecesserunt tempus gratiae ad hoc solum fuerunt, ut futuram gratiam praenuntiarent. Quare ipsa adveniente cessare debuerunt; non enim erant nisi ad significandum de futuro. Unde Augustinus, *Contra Faustum*, 25 lib. 19, bene post principium: *Prima sacramenta, quae observabantur et celebrabantur ex lege, praenuntiativa erant Christi venturi: quae cum suo adventu Christus implevisset, ablata sunt, et ideo ablata, quia impleta*. Oportuit igitur, ut tempore gratiae forent alia quam illa quae praecesserunt. Unde subdit ibidem Augustinus: *Et alia sunt instituta virtute maiora, utilitate meliora, actu faciliora, 30 numero pauciora*.

Item. Cum sacramenta signa sint, videntur esse quasi quaedam verba loquentia res signatas; quare decet, ut idem modus in illis servetur et in verbis ex parte qua significativa sunt. Sed ita est in verbis, quod eadem res aliis verbis significatur futura, aliis praeterita; quare similiter videtur, quod eadem res aliis sacramentis 35 designari debet futura et aliis praeterita. Unde Augustinus in eodem post pauca: *Si soni verborum, quibus loquimur, pro tempore commutantur, eademque res aliter annuntiatur facienda, aliter facta, sicut ista duo verba quae dixi, fa - cienda et facta, nec paribus morarum intervallis nec iisdem vel totidem litteris syllabisve sonuerunt: quid mirum, si aliis mysteriorum signaculis 40 passio et resurrectio Christi futura promissa est, aliis iam facta annuntiatur, quandoquidem ipsa verba futurum et factum, passurus et passus, resurrecturus et resurrexit, nec tendi aequaliter nec similiter sonare potuerunt. Quid enim sunt aliud quaeque corporalia sacramenta nisi quaedam quasi verba visibilia, sacrosancta quidem verumtamen 45 mutabilia et temporalia*.

MW, peccata add. M 21 mutata 147^r W aliquando 25 significandum W, signandum M 27 celebrabantur W, celebrantur M 29 subdit ibidem W, ibidem subdit M 32 quasi W, om. M 33 res MW, res add. M 34 significatur W, signatur M 38–39 aliter ... facienda W, om. (hom.) M 39 morarum M, morari W 44 quaeque corporalia M, corporalia quaeque W 45 quidem W, quietem M, quietem add. et del. M quietem 176^r

25–28 AUGUST., *Contra Faustum*, lib. XIX, cap. 13 (CSEL 25/1, 510).

29–31 AUGUST., ibid.

36–46 AUGUST., *Contra Faustum*, lib. XIX, cap. 16 (CSEL 25/1, 512 sq.; PL 42, 356 sq.).

25–46 Cf. Abbreviat., f. 59^{rb-va} in fine quaestionis sine loco parallelo in quaestione Bonaventurae: „Ad hanc quaestionem solvit Augustinus, *Contra Faustum*, lib. XIX, dicens: Prima sacramenta praenuntiativa erant Christi venturi, quae, cum suo adventu Christus implevisset, ablata sunt; et ideo ablata, quia impleta. Non

Item. Cum notitia et effectus salutis nostrae et redemptionis per sacramenta nobis administretur, congruum erat ut, secundum quod magis et magis appropinquabat salus et redemptio nostra, essent sacramenta magis et magis evidenter ipsam exprimentia et maiorem ac maiorem effectum habentia. Et ita secundum tempora congruum erat variari ipsa, donec ultimo cum ipsa redemptione in re venirent sacramenta omnino perfecta. Haec est ratio Hugonis, *De sacramentis*, lib. I, p. 11, cap. 7, ubi sic dicit: *Divinae dispensationis ratio et ordo hoc poposcit, ut sicut ab initio procurrende tempore magis semper ac magis adventus salvatoris appropinquavit, sic semper magis ac magis effectus salutis cresceret et cognitio veritatis. Propter quod et ipsa signa salutis per successionem temporum alia post alia mutari debuerunt, ut, cum effectus gratiae divinae in salutem cresceret, simul quoque et ipsa significatio in ipsis signis visibilibus evidenter appareret.* Idem etiam docet lib. II, p. 6, cap. 3.

60

Cum hoc etiam quaeritur, si debuerunt esse tempora diversa ritibus sacramentorum aptata, quare tria tantum et non plura vel pauciora.

65 Respondeo: Ad ultimum primo dicendum, quo soluto patebit quaestio principalis. Haec est igitur sententia Hugonis, lib. I, p. 8, cap. 3: Postquam pec-

M verumtamen 47 et² W, om. M 50 ac M, et W effectum W, affectum M 54
 procurrende M, procurante W 57 ut, cum corr., sicut MW 59 evidenter W, om. M
 Idem W, Item M 62 176ra M, 147ra W § add. marg., manu alia marg. § W 66

enim venit legem solvere, sed adimplere. Et alia sunt instituta virtute maiora, utilitate meliora, actu faciliora, numero pauciora. Et post: Si soni verborum, quibus loquimur, pro tempore commutantur, eademque res aliter annunciatu faciend, aliter facta, quid mirum si aliis signaculis passio et resurrectio Christi futura promissa, aliis iam facta annunciatu, quando ipsa verba passurus et passus diversa sunt. Qui ergo venit legem et prophetas non solvere, sed adimplere, ipsa adimplentione abstulit ea per quae adhuc promittebatur implendum, quod iam constat impletum: tanquam si verba ista tolleretur, nasciturus, passurus quae, cum haec futura essent, recte dicebantur, et institueretur dici natus est, passus est, resurrexit, quae illis completis et ob hoc ablatis recte dicuntur; sicut ergo illa verba, ita illa prioris populi sacramenta, quia per eum, qui non venit legem solvere, sed adimplere, iam impleta sunt, ideo tolli et mutari debuerunt. Hic patet quod alia et alia et quare alia et alia esse debuerunt sacramenta et quare priora tolli“.

52–59 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 345 CD); cf. textum citatum apud Guill. de Militona, *Quaest. de sacram.*, tr. I, quaest. 6 (I 34, 2–9); Bonav., *In IV Sent.*, dist. 2, art. 1, quaest. 2, obi. 1 (IV 50), et loc. parall., *Abbreviat.*, f. 58vb.

59 HUGO, *De sacram.*, lib. II, p. 6, cap. 3 (PL 176, 448 D).

65 Ad lin. 62–63 supra.

65–66 quaestio principalis: lin. 4–59 supra.

caverat, homo positus est in hoc mundo, ut per paenitentiam repararetur ad gloriam quam demeruerat; et ex Dei misericordia delatum est eius iudicium. Sed quia sibi iam in nullo suffecit, oportuit ipsum habere consilium et auxilium suae correctionis et liberationis. Iudex ergo Deus, qui ex misericordia detulit iudicium, eadem misericordia interim deposita persona iudicis induit consultorem et auxiliatorem. Et sic oportuit necessario, si liberari debuisset, ita tamen ut primo hominem totaliter sibi dimitteret, quatenus homo suam ignorantiam experiretur et intellexeret se indigere consilio; deinde praestito ei consilio oportuit ut sine auxilio evadendi dimitteretur, donec defectum suum sentiret et agnosceret se indigere auxilio, ut sic convinceretur primo de ignorantia, deinde de impotentia. Tali ergo ratione in tempore legis naturalis homo totus sibi dimissus est; deinde in tempore legis scriptae cognoscenti ignorantiam suam datum est consilium; postremo in tempore gratiae confitenti defectum suum praestitum est auxilium: consilium enim erat in ratione satisfactionis, auxilium vero in effectu redemptionis. 70 75 80

Haec est sententia Hugonis et fere verba ibidem. Sic igitur secundum ipsum tria oportuit secundum congruentiam tempora sacramentorum esse. Ratio autem secundum ipsum, ut videtur, quare deferebatur consilium quod continetur in lege scripta, est ista: ut scilicet homo videns propriam ignorantiam peteret consilium. Et eadem ratio est, quare delatum est auxilium quod continetur in effectu redemptionis, scilicet ut homo sentiens propriam impotentiam peteret liberatorem. Neutrum enim debuit dari nisi petenti, ne homo fieret ingratus et vilipenderet tantum beneficium. 85

Sed quia non multum exprimitur in sacra scriptura humanum desiderium respectu consilii vel auxilii, potest aliquantulum aliter dici probabiliter sic: Cum in istis non sit necessitas, quia potuit Deus pro libito, quandocumque placuisset, homini praestitisse adiutorium, currendum est hic ad congruitatem, quia secundum Anselmum, *De incarnatione verbi*, cap. 8: *In factis Dei quantumlibet modicum inconueniens impossibile est*, et ita quod decet pro necessario habendum est. 90 95

Hugonis MW, *De sacramentis add.* W 67 repararetur W, reparetur M 68 demeruerat W, demeruat M 77 ergo W, igitur M 78 scriptae W, scripti M 79 gratiae W, om. M confitendi MW, per *add.* M 80 erat W, om. M 82 Haec M, Hoc W 84 deferebatur W, deserebatur M 91–92 Cum ... necessitas W, Cum non sit necessitas in his M 108

66–89 HUGO, *De sacram., lib. I, p. 8, cap. 3* (PL 176, 307 BD); atque *ibid.*, cap. 4 (308 CD) et cap. 7 (310 D).

94–95 ANSELMUS, *Epistola de incarnatione verbi*, nr. 10: „Quoniam ergo quamlibet paruum inconueniens in Deo est impossibile ...“ (ed. Schmitt, tom. I, vol. II, pag. 26, lin. 3–4); cf. etiam *ibid.*, nr. 6, pag. 20, lin. 2–8; et *id.*, *Cur Deus homo*, lib. I, cap. 20: „... quia quamlibet paruum inconueniens impossibile est in Deo“ (ed. Schmitt, tom. I, vol. II, pag. 86, lin. 23); atque *id.*, *Monologion*, cap. 8 (tom. I, vol. I, pag. 23, lin. 13–17) et cap. 19 (pag. 34, lin. 24–27).

Decuit autem tantam salutem magnam habere praeparationem, et hoc ita quod Deus simularet iram vel crudelitatem vel saltem dissimularet pietatem et amorem quem habuit erga hominem, deinde ut promitteret liberationem, tertio ut liberaret. Et ita decuit esse tria tempora, scilicet tempus simulationis vel dissimulationis, 100 ut dictum est, et tempus promissionis et tempus exhibitionis siue liberationis. Primum tempus decuit esse, quia minimus quasi vermiculus Deum immensum offenderat, servus Dominum omnium, creatura Creatorem. Et satis decuit tantam maiestatem offensam expectare de oblatione salutis offensori.

Utile etiam fuit, ut expectaretur et ut Deus expectaret ad tempus: primo, ne 105 tanta salus contemneretur et vilipenderetur, si statim offerretur aut promitteretur; secundo, ne homo parvam reputaret suam culpam; tertio, ne sibi imputaret tamquam ex aliqua dignitate vel merito salutem promissam. Haec enim omnia impedirent hominis salutem, sicut adhuc modo post tantam expectationem salutis illa et promissio et exhibitio eius contemnitur et vilipenditur et parvas reputant 110 homines suas culpas, licet innotescat eis quod pro illis expiandis mortuus sit Christus.

Sed quaeres forte, quare illud tempus vocetur tempus simulationis vel 115 dissimulationis, cum interim Deus homini multa bona contulerit: non solum naturalia, sed etiam gratuita ut paenitentiam de peccatis et sacramenta ad expiationem peccatorum.

Respondeo: Non continuit Deus in ira misericordias suas. Fecit enim ad 120 modum boni et sapientis patrisfamilias, qui filium dilectum post offensam de domo sua expellit, nec loquitur illi aliquid iubendo vel consolando aut blandiendo ut prius, sed occulte curat, ut per alios de suis ei subveniatur et consoletur tamquam non per ipsum. Et hoc facit, ut paeniteat ad aliorum suggestionem et hortationem et reconciliari speret patri, ne nimia tristitia absorbeatur aut ex 125 desperatione totaliter malignetur. Ita Deus erga hominem illo primo tempore post culpam se habuit. Non enim legimus eum ibi aliquid praecepisse nec blandimenta consolationum donasse sive per visiones sive per apparitiones sive per prophetias vel huiusmodi, sicut postmodum fecit quando fuit tempus promittendi salutem et reconciliandi sibi hominem. Immo etiam magnam iram

post W, primo M 110 expiandis MW, iam *add.* W 114 176rb M, 147rb W quaestio
add. marg. W simulationis W, similationis M 116 etiam W, et M 119 fecit 176^v M
enim 121 consolando M, etiam consulendo *resp.* consolendo *scriptio corrupta* W 124

119 Cf. Ps. 76, 10.

120 Cf. notam ad quaest. 1 supra, lin. 60-63.

ostendit non solum eiciendo de paradiso et addicendo poenis huius mundi, immo 130
 etiam submersione totius generis humani fere per diluvium, et ibi solum praecepit
 Noe facere archam et huiusmodi ad tempus, ut reservaretur homo ad
 reconciliationem, quod necessarium erat; tamen interim, ne desperaret homo vel
 absorberetur nimia tristitia, occulta inspiratione praestitit ei paenitentiam de 135
 peccatis et modum colendi Deum et placandi in oblationibus, decimis et sacrificiis,
 in quibus conciperet fidem et spem salutis. Hoc enim dictat aeterna veritas
 humanae conscientiae, quod iustitia Dei non punit aeternaliter, cui sua misericordia
 praestitit paenitentiam de peccatis commissis. Sic igitur consolatus est hominem
 occulte, sed in manifesto quasi avertit faciem dissimulans pietatem. Et hoc
 decuit et expediebat homini propter causas superius dictas. 140

Consequenter ex quo voluit Deus hominem liberare, ne omnino periret, decuit
 promittere salutem nec statim exhibere ipsam; et hoc voco tempus promissionis.
 Hoc ergo tempus debuit esse tale, in quo gratissima foret misericordia Dei et 145
 maxime admirabilis eius potentia. Hoc autem tempus fuit, quando incipiebat
 homo letaliter aegrotare. In tali enim statu maxime debet esse grata medicina, et
 maxime admiranda est medici ars sive industria, quando de portis mortis iam se
 evidentibus signis ostendentis liberat; sic fuit de tempore huius promissionis.
 Gravissimum enim peccatum est peccatum idolatriae; gravius enim est quam
 peccatum luxuriae pro quo mundus submersus est. De isto peccato gravissimo 150
 non legitur aliquid fuisse ante diluvium, sed cito post, ita quod in diebus Abrahae
 totum fere genus humanum idolis serviebat. Et ideo tunc desperatissime coepit
 homo aegrotare spiritualiter. Quod autem inceperit genus humanum idolatrare,
 patet per Magistrum Historiarum, cap. 43 und 44 *Super Genesim*. Quia igitur in
 tali statu existente humano genere maxime expediebat homini habere salutis 155
 promissionem, ut scilicet inde gratior esset Deo et omnimodo obnoxior, ideo
 congrue aestimandum tunc Deum spondidisse homini liberationem et salutem.

Elegit autem Deus hominem illius temporis merito et fide singularem, cui
 promitteret salutem et in ipso humano generi. Iste fuit Abraham, cui Iosephus

speret W, sperat M 131 totius MW, totius *add.* W 135 oblationibus MW, *ex*
 orationibus *corr.* M 142 voluit W, noluit M ne W, nec M voco W, noto M 144
 misericordia Dei W, Dei misericordia M 146 aegrotare. 147^v W In esse MW, esse
add. et del. W 151 legitur M, legatur W 153 autem inceperit M, tunc coeperit

130 Cf. Gen. 3, 14 sqq.

131–133 Cf. Gen. 6, 1 – 8, 22.

140 Cf. lin. 90–111 supra.

153–154 Cf. Petr. Comest., Hist. Scholast., Lib. Gen., cap. 43 et 44 (PL 198, 1092 B–D).

159–160 Cf. Flav. Ioseph., Antiquitates Iudaicae, lib. I: „propterea et virtute prudentiae
 maior aliis fuit et opinionem quam de deo cuncti tunc habebant, innovare et

- 160 tale testimonium perhibet, ut recitat Magister in *Historia, Gen.*, c. 47: *Hic primus praesumpsit pronuntiare Deum creatorem esse unum cunctorum, et opiniones quas ceteri de Deo habebant innovare et immutare praevaluit. Haec autem coniciebat per terrae passiones et maris et ea quae contingunt circa solem et lunam et ex omnibus quae circa caelum semper eveniunt. Isti igitur viro promissa*
- 165 *est hereditas aeterna, sed in figura terrae Chanaan; Gen. 17: Dabo tibi et semini tuo terram peregrinationis tuae, omnem terram Chanaan in possessionem aeternam, et ero illorum Deus. Et intellege per terram peregrinationis non solum in qua tunc peregrinabatur, sed et a qua quae est terra viventium.*
- Eidem promissus est liberator et redemptor similiter involute: *Gen. 22:*
- 170 *Possidebit semen tuum portas inimicorum suorum et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae, quia oboedisti voci meae.* Per inimicos intellege hic non solum corporales, sed etiam spirituales scilicet daemones; et per semen in quo cunctae gentes benedicentur, Christum. Utrumque istorum iterum promissum est Isaac; *Gen. 26*, fere in principio. Utrumque tertio promissum est Iacob;
- 175 *Gen. 28*, in medio.

Sed modo quaeris, quare non statim exhibuit Deus salutem quam promisit.

- 180 Respondeo: Aestimo hoc esse, quia pro tanta salute non solum dignum fuit homini oboedire secundum mandata naturalia, sed etiam secundum disciplinalia, cuius signum est quod primus homo in statu naturae primitus institutae non solum habuit servare mandata naturalia, sed quaedam disciplinalia, ut sic per

W 160 tale W, om. M 161 esse W, est M 162 Haec autem corr., Hic autem W, Autem haec M 164 semper corr. ex editionibus *Antiquitatis et Historiae*, saepe MW 168 et W, om. M 170 benedicentur W, benedicatur M 171 voci W, rationi M intellege hic W, hic intellege M 173 benedicentur W, benedicentur M 178 176vb M, 147va W quaestio *add. marg.* W 183 sed MW, etiam *add.* W 184–185 Circumcidetur 177^f M

inmutare praevaluit. primus itaque praesumpsit praenuntiare deum creatorem unum esse cunctorum. reliqua vero licet ad felicitatem tendentia per praeceptum praebentis singula quaeque dari et non propria subsistere virtute confessus est. haec vero coniciebat per terrae passionem et maris, et ea quae contingunt circa solem et lunam, et ex omnibus quae circa caelum semper eveniunt“ (ed. F. Blatt, 165, lin. 17–23).

158–175 Cf. *Gen. 12* sqq.

159–168 Petr. Comest., *Hist. Scholast.*, Lib. *Gen.*, cap. 44 (PL 198, 1092 D).

165 *GEN. 17, 8.*

169–171 *GEN. 22, 17* sq.

173–174 *GEN. 26, 2–5.*

174–175 *GEN. 28, 13–15.*

oboedientiam mereretur illam salutem: *Glossa super illud, Gen. 17: Circumcidetur in vobis, etc.: Ideo Abrahae circumcisio commendata est, ut sub lege esset sicut Adam, ne de ligno manducaret, ut probaretur si hoc compleret, an non.* 185

Item. In alia *Glossa* ibidem data est Abrahae circumcisio, *ut per oboedientiam mandati Deo placeat, per cuius praevaricationem Adam displicuerat.* Debit igitur homo, cui salus promittebatur per oboedientiam disciplinae, aliquo modo mereri illam, antequam exhiberetur in effectum. Et ideo debuit accipere legem scriptam, sub cuius disciplina viveret merendo aliquo ex congruo promissum; et ita factum est. 190

Sed modo incidunt hic quaestiones plures:

Una: quare per scriptum tradebatur ei lex disciplinae potius quam Adae in paradiso.

Alia: quare non ipsi Abrahae, cui facta est promissio, sed posteris.

Tertia: Quare tot mandata quasi sarcina importabilis tradita sunt.

Quarta: Quare promissio illa salvatoris et salutis aeternae ita dabatur et scribebatur obscura sub integumento, ut praedictum est, et non aperte sine figura. 200

Ad primam dicendum, quod oportuit tantam legem scribi, ne neglegeretur, ne oblivioni traderetur, ut ad omnes pervenire posset in omni tempore integra, et ut esset aeterna memoria magnum Dei, sicut dignum erat. Non sic fuit de lege disciplinali Adae; continebatur enim in duobus mandatis brevibus et levibus, et ideo non scribebatur. Tamen voluit Deus, ut postmodum scriberetur, ut ab omnibus sciretur. 205

Ad secundam, quod lex non scribitur propter paucos fideles et devotos, sed propter multitudinem, praecipue propter dissolutos et indevotos, ut terreantur et coerceantur. Abraham autem fidelissimus Dei et devotissimus erat adeo, ut statim ad Dei mandatum promptus esset immolare unigenitum, in quo est promissa ei posteritas et benedictio omnium gentium; unde non dubium ipsum domum suam in cultu divino omnino direxisse. Et ideo ei non oportuit scribi multitudinem 210

in 195 177^a M, 147va W quaestiones *add. marg.* W 210 secundam W, tertiam M 213 promissa MW, est *add.* M ei M, *om.* W 217 solus W, salus M 226 servaverit W,

184–186 GEN. 17, 10, et GLOSS. INTERLIN. (apud Lyran., ed. Ven., I 27ra).

187–188 GEN. 17, 10, et GLOSS. ORDIN. (PL 113, 123 B); cf. Petr. Lomb., IV Sent. 1, 9, 2 (II 238), et Ps.-Remig. Altiss. (PL 131, 88 C).

203 Ad lin. 196–197 supra.

210 Ad lin. 198 supra.

mandatorum sed nec aliquod mandatum, qui tanta diligentia et amore studuit placere Deo, praecipue cum solus esset cum domo sua. Forsitan tamen ipse redegit in scriptum propter posteros suos ritum circumcisionis et aliorum caerimonialium sibi forte traditorum, ut ad posteros suos legem Dei vivi transmitteret. Et dixi quod forte ipse suscepit aliqua caerimonialia simul cum circumcisione, quia, *Gen. 26*, dicit Dominus ad filium suum: *Tibi et semini tuo dabo universas regiones istas complens iuramentum quod spopondi patri tuo Abraham, et multiplicabo semen tuum sicut stellas caeli. Daboque posteris tuis universas regiones has, et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae eo,*
225 *quod oboedierit Abraham voci meae et custodierit praecepta et mandata mea et caerimonias legesque servaverit.* Ecce hic fit mentio de pluribus mandatis et caerimoniis, praeceptis et legibus quae servavit Abraham. Posteris autem eius iam in multitudine existentibus, quando tepuit fides eorum et devotio, potius debuit dari lex et scribi, ut instruerentur et coercerentur a sua perversitate ad
230 oboediendum disciplinae Dei. Et hoc opportuno tempore factum est, quando redemerat eos de servitute Aegyptiaca in signis multis et fortitudine, ut etiam lex eius magis et diligentius servaretur, in visione horrenda tradita est in Sina. Ecce quod omnia congruunt carnali populo ad observantiam disciplinae.

235 Ad tertiam, quod multitudo mandatorum et quasi importabilis eis debuit tradi, ut Deum talis legis magnipenderent et proinde multum amarent et timerent.

Item. Ut promissam salutem magnipenderent et proinde multum desiderarent. Magna enim salus magna disciplina acquirenda est et multum desideranda.

Item. Ut per occupationem in lege data compescerentur ab idolatria et ab
240 aliis noctuis occupationibus.

Item. Ut utiliter et meritorie in oboedientia divinae legis iugiter occuparentur. Et haec omnia humanae saluti expediebant.

Ad quartam dicendum, quod hoc fuit, quia non expediebat illi carnali populo
245 mox proponere spiritualia et aeterna, ne omnino reiecissent promissa omnino non credentes. Adeo enim fuit ille populus semper carnalis et terrenis ac sensualibus semper incumbens, ut etiam post tantam in lege Dei exercitationem

servavit M 229 instruerentur W, instituerentur M 231 fortitudine MW, magna *add.* W
236 legis MW, auctorem *add.* M 239 ab¹ W, ad M 245 et aeterna MW, ex et
corporalia *corr.* W 247 exercitationem M, exercitionem W 251 concilium M,

221–226 GEN. 26, 3–5.

230–232 Cf. Ex. 19, 10–19.

235 Ad lin. 199 supra.

244 Ad lin. 200–201 supra.

in adventu salvatoris promissi non sollicitarentur nisi de loco et gente et huiusmodi terrenis, nec adhuc tunc ipsi veritati exhibitae de spiritualibus et aeternis crediderunt. Unde propter illa terrena servanda Dominum crucifixerunt; *Io. 11: 250*
Collegerunt pontifices et Pharisei concilium et dicebant: Quid facimus, quia hic homo multa signa facit. Si dimittimus eum sic, omnes credent in eum, et venient Romani et tollent locum nostrum et gentem. Et ibi statim dedit Caiaphas consilium occidendi Dominum, cui et consenserunt.

Alia ratio est, quia non decebat, et hoc tum propter tunc praesentes, tum 255 propter absentes:

Propter praesentes: Quia per amorem et notitiam sensibilibus paulatim commovendi erant et provehendi ad amorem et notitiam spiritualium et per temporalia bona ad aeterna. Sicut fit de pueris, quibus dantur iocalia sensui delectabilia, ut addiscant illa quae spiritualia sunt, et, ut per sensibilibus 260 praesentiam transmittantur ad interiora spiritualia figenda in anima et memoranda, non numquam formantur eis litterae lignae vel metallinae, sic etiam faciendum est cum tenellis in fide et adhuc carnalibus; et sic expediebat tunc fieri illi populo. *Cor. 15: Non prius quod spirituale est, sed quod animale, deinde quod spirituale. Primus homo de terra terrenus, secundus homo de caelo caelestis.* 265

Propter absentes: Quia praevidit Deus ipsos futuros caecos et obstinatos ad intellectum spiritualium et aeternorum, sicut adhuc sunt hodie. Et hoc etiam praefigurabat secundum Apostolum, quod Moyses exponens eis legem Domini, *Ex. 34, g, velavit faciem suam.* Unde *II Cor. 3: Usque in hodiernum diem cum legitur Moyses velamen positum est super cor eorum, cum autem conversi fuerint 270 ad Deum auferetur velamen.*

Sequitur tertium tempus scilicet exhibitionis liberationis promissae. Istud igitur tempus debuit esse tale secundum congruum, in quo maxime grata esset 275

consilium W 252 dimittimus *corr.*, dimiserimus MW 253 gentem M, crucem W Caiaphas 177^v M consilium 254 Dominum M, Deum W 260–261 sensibilibus praesentiam W, sensibilia praesentium M 261 transmittantur W, transmutantur M 262 sic W, sicut M 265 terra terrenus M, *om. (lacuna)* W 266 praevidit M, *om. (lacuna)* W 267 intellectum W, intellectuum M spiritualium 148^v W et aeternorum 270 Moyses W, Moysi M 275 igitur W, interim M 276 homini W, hominem M 279 fere

250–253 IO. 11, 47 sq.

253–254 IO. 11, 49–53; cf. Rob. Kilw., Serm. in Dominica in Passione (ed. Lewry, pag. 101 sq., lin. 5–12), cum alio sermone proprio allegato super Rom. 15, 8.

264–265 I COR. 15, 46 sq.

265–271 II COR. 3, 16.

268–269 EX. 34, 33.

274 Cf. lin. 91 sqq. et lin. 142 sqq. supra.

misericordia et maxime admirabilis liberatio; sic enim expediebat homini fieri, ut inde occasionem haberet maioris gratitudinis erga Deum. Sed tale fuit tempus adventus salvatoris. Ita enim tunc aegrotabat spiritualiter genus humanum, quod nulla omnino spes videbatur salutis: gentes enim, quae fere totum mundum inhabitabant, idolatriae et immunditiis universaliter intendebant Deo neglecto; 280 Iudaei vero pauci inter ceteros, qui fideles Dei secundum statum illius temporis esse debuerunt, superbissimi erant, gloriantes in caerimoniis et lege et templo et huiusmodi donis Dei forinsecis quae supra alios homines habuerunt. Item invidissimi, sicut apparuit in morte salvatoris; avarissimi etiam qui pro 285 temporalium conservatione Christum occiderunt; et infidelissimi qui divinae veritati propriorum scriptorum et miraculis credere renuerunt. Et ideo omnino desperatum fuit genus humanum. Unde Chrysostomus, *Super Mt. Hom.*, 14: *In ultimis malis humana erant ante Christi praesentiam; neque enim ambulabant in tenebris sed sedebant, quod signum erat neque sperandi eos liberari, quem-* 290 *admodum neque scientes ubi oportet progredi. Ita comprehensi a tenebris sedebant non iam potentes stare.* Et *Is. 9: Gentium populus, qui ambulabat in tenebris, vidit lucem magnam; habitantibus in regione, etc.*

Ex his, ut aestimo, patet quare tria sunt tempora sacramentalia post hominis lapsum et neque plura neque pauciora: Quia primo decuit Deum dissimulare, 295 deinde promittere, tertio promissum solvere, quia *Io. 1: Gratia et veritas per Iesum Christum facta est: gratia in promisso, veritas in solutione.*

Patet etiam qualiter haec tria tempora sic nuncupantur, scilicet tempus naturalis legis, tempus legis scriptae et tempus gratiae. Tempus enim naturalis legis vocatur, in quo homo dissimulante Deo sine mandatis et lege scripta secundum notitiam 300 recte vivendi naturaliter sibi inditam vivebat. De aliis duobus patet.

Iam ergo soluta quaestione respondendum ad obiecta:

Ad primum, quod Deus consilio immutabili omnia mutabilia disponit. Scientia enim immutabili bene sciuntur mutabilia et contingentia maxime apud 305 ipsum.

totum W, totum fere M 286 veritati W, veritatis M omnino M, omnia W 295
promittere W, demittere M 296 promisso M, promissa W 297 qualiter W, quare M
302 Responsio ad obiecta supra in principio quaestionis principalis *add. marg.* W 306

287–291 Ioh. Chrysostom., Hom. XL in Mt., hom. 14 (PG 57, 217).

291–292 IS. 9, 1 sq.

293–294 Cf. lin. 62 sq. supra.

295–296 IO. 1, 17.

297–298 Cf. lin. 114–117 supra.

302 Cf. lin. 4 sq. supra.

303 Ad lin. 7–9 supra.

Ad secundum, quod, licet optima sint sacramenta evangelica, non tamen illa a principio curationi adhibuit, sed exspectavit, ut praedictum est, quia, cum esset hominis amator, non solum voluit considerare quod curaret hominem, sed quod illo modo curaret quo maxime congrueret hominis profectui et salutis. Hoc autem erat per modum praedictum, ut dictum est. Modus enim dictus liberationis maxime docet hominem gratum esse liberatori suo et ipsum prae omnibus laudare, amare et timere, et salutem tantam toto desiderio amplecti. Primo ergo contulit sacramenta quaedam inspirando, non iubendo, sub dissimulatione pietatis, ut praedictum est. Secundo eadem et alia instituit iubendo cum promissione salutis, et haec omnia futuram veritatem praenunciabant. Tertio plena sacramenta salutis non figurativa aliorum, sed ipsam iustitiam continentia proposuit; et haec sunt evangelica sacramenta.

Ad tertium, quod diversitas sacramentorum sumpta est et instituta penes diversitatem et profectum in fide et spe et caritate salvandorum, non penes identitatem vel diversitatem peccatorum, ut docet Hugo, secundum quod in opponendo dictum est. Quia igitur homo primo tempore ex instinctu divino conceperat fidem et spem salutis per paenitentiam et devotionem et non ex promisso manifesto, sed secundo tempore habuit eiusdem promissionem, constat quod tempus secundum legis scriptae fuit tempus auctoris fidei, spei et caritatis. Magis enim creditur, speratur et amatur, quod a fideli et liberali promittitur, quam quod sola opinione vel suspitione futurum aestimatur. Et quia tertio tempore data est salus liberans, et bonum iam habitum magis amatur quam promissum, sequitur quod caritas tertii temporis sit multo maior caritate priorum temporum, et per consequens fides et spes maior dum hic sumus, donec plene liberemur non solum a culpa sed a miseria.

Hinc est ergo, quare tria sunt tempora, quamvis unum sit non auctum vel diminutum originale peccatum quod sacramenta tollunt, et licet consimilia peccata actualia in singulis temporibus commissa sint quae sacramentis delentur: quia

optima sint M, sint optima W 308 solum MW, *ex solvit corr.* M 311 docet W, decet M 314 Secundo W, Tertio M 320 in W, *om.* M 322 fidem 178^r M et spem 324 auctoris M, auctoris W 327 promissum M, promissio W 329 donec plene W, plene donec M 331 tria sunt M, sunt tria W tempora MW, sacramentalia *add.* W

306 Ad lin. 10–13 supra.

307 Cf. 104 sqq. lin. supra.

310 Ibid.

313–314 Cf. lin. 90–103 et 119–139 supra.

318 Ad lin. 15–18 supra.

320–321 Ad HUGONEM, cf. lin. 52–59 supra.

331 Cf. lin. 62 sq. supra.

haec omnia fide, spe et caritate tolluntur, et in istis invenitur gradus tertius, ut
335 dictum est. Et merito secundum diversos status fidei sunt status diversi
sacramentorum; sunt enim et dicuntur sacramenta fidei et fidelium.

Ad quartum iam patet, quod, licet Christi incarnatio et passio fuerit omnibus
eadem et fides eius eadem, tamen incarnatio et passio aliis et aliis, aliter et aliter
innotuit. Unde et fides habuit diversos status apud diversorum temporum homines;
340 et ideo diversa fuerunt sacramenta. Congruum etiam fuit, ut dictum est in
opponendo secundum Augustinum, ut aliis signis ostenderetur veritas futura et
iam exhibita. Quamvis autem sit distincta sic fides secundum status, tamen
creditur semper in omni tempore viros spirituales fuisse, qui notitiam habuerint
magnam et lucidam humanae liberationis et fidem, spem et caritatem eminenter
345 valde, in quibus forte stetit ecclesia et profecit. Unde non est inconueniens
aliquos electorum primi temporis plus abundasse in fide, spe et caritate quam
multos secundi temporis, et aliquos electorum secundi temporis plus quam multos
tertii temporis. Sed hoc quod dictum est de distinctione statuum ad communitatem
ecclesiae militantis referendum est, non ad singulas privatas personas.

333–334 quia ... tolluntur W, *om.* M 337 quod M, quia W 337–338 fuerit ... passio
M, *om.* (*hom.*) W 344 fidem MW, et *add.* M 347 aliquos MW, etiam *add.* M 349
est M, *om.* W

334–335 Cf. lin. 65–111 supra.

337 Ad lin. 18–21 supra.

340–342 Ad AUGUST., cf. lin. 36–46 supra.

348–349 Cf. quaest. 6, 35–37, infra. Ad communitatem ecclesiae militantis ante Christi
incarnationem cf. quaest. 37, 163 sq. infra, atque Rob. Kilw., In III Sent. supra,
p. 2, quaest. 123 (ed. cit., XII, quaest. 8, pag. 35, lin. 37), et verbum Hugonis a S.
Victore ibidem citatum: „Credimus semper fuisse in Ecclesia ab initio qui
haberent fidem et cognitionem incarnationis et passionis Christi“ (ibid. pag. 34
sq., lin. 26 sq.; De sacram., lib. I, p. 10, cap. 7, PL 176, 340); atque Y. Congar,
Ecclesia ab Abel, in: Études d’ecclésiologie médiévale, London 1983, 79–108.

QUAESTIO 5

Dicto in communi de sacramentis, modo dicendum in speciali aliquid.

5

Et primo de sacramentis legis naturalis.

Ubi primo quaeritur quid est, quod Hugo non ponit nisi tria esse sacramenta illius temporis: lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 4, dicens: *Sub lege naturali tria fuerunt sacramenta: decimae, oblationes et sacrificia.*

10

Fuit enim tunc coniugium quod instituebatur ante lapsum, *Gen.* 2.

Fuit etiam tunc paenitentia quae instituebatur, *Gen.* 3, ut docet Magister, *Sententiae*, lib. IV, dist. 22, capitulo paenultimo.

Fuit etiam tunc ordo, quia praelationes et dignitates. Unde legitur de Melchisedech, *Gen.* 14, quod fuerit *sacerdos Dei altissimi*. Ex quo etiam illo tempore obtulerunt decimas et oblationes et victimas, aliquem constat habuisse officium sacerdotis, immo aliquos potius.

Item. Circumcisio non videtur pertinere ad legem scriptam, quia instituta est plus quam quadringentis annis ante illam. Quare oportet ut pertineat ad legem naturalem, quia tradita est Abrahae, *Gen.* 17, cum lex scripta postmodum data sit in Sina: *Ex.* 20, et deinceps.

178ra M, 148rb W 4 quaestio, manu alia 5 add. marg. W Dicto W, spatium et <Di>cto M 8 Ubi MW, ex Quid est corr. W 10 fuerunt sacramenta M, sacramenta fuerunt W sacramenta MW, ex sunt corr. W decimae MW, et add. M 12 2 MW, g add. M 17 aliquem W, aliquod M 19 non M, ut W 21 17 MW, c add. M 22 20 MW, a add. M

4 sqq. Ad quaestiones 5–14 cf. Guill. de Militona, *Quaest. de sacram.*, tr. I, p. 4, quaest.

19–25 (I 91–111); atque R. Schenk, *Divina simulatio*, loc. cit.

8–10 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 4 (PL 176, 351 D).

12 GEN. 2, 18–24.

13 GEN. 3, 16–24.

13–14 Petr. Lomb., IV Sent. 22, 2 (II 389).

15–16 GEN. 14, 18.

21 GEN. 17, 10–14.

21–22 EX. 20, 1–21.

Item. Unde habet Hugo ista tria sacramenta illius temporis, sive unde sumit
25 illa.

Item. Quomodo instituta fuerunt haec sacramenta, cum non legamus tunc
Deum aliquod statutum fecisse, sed hominem quasi sibi dimisisse.

30 Item. Si tria ista fuerunt illo tempore, penes quid vel quae sumuntur.

Respondeo ad quattuor primo obiecta quae videntur ostendere plura tribus
tunc fuisse sacramenta:

Posset dici, quod loquitur Hugo de sacramentis propriis illius temporis.
35 Coniugium autem et alia de quibus opponitur etiam in aliis temporibus observata
sunt vel observantur: et ideo non numerantur inter sacramenta illius temporis
propria.

Sed hoc non satisfacit, quia etiam illa tria omnia permanserunt tempore legis
scriptae, et adhuc manent decimationes et oblationes. Unde ista tria non videntur
40 propria illius temporis omnino.

Propterea dicendum, quod loquitur de sacramentis remedialibus post lapsum
institutis, et sic excluditur coniugium; supposuit enim Hugo quod tunc esset
coniugium et tetigit illa quae tunc superaddita sunt coniugio.

24 7. 5. *add. marg. M*, <obiectio> 5 *add. marg. W* habet *M*, habuit *W* 27 8. 6.
add. marg. M, <obiectio> 6 *add. marg. W* 30 9. 7. *add. marg. M*, <obiectio> 7 *add.*
marg. W 32 6 *add. marg. M*, responsio *add. marg. W* primo *W*, prima *M* 34
sacramentis propriis *W*, propriis sacramentis *M* 35 opponitur *M*, opponit *W* 41 ad
primum *add. marg. W* dicendum *MW*, ad primum *add. M* 44 Nota distinctiones

24–25 Cf. lin. 8–10 supra, et HUGO., De sacram., lib. I, p. 11, cap. 3 (344 B).

32 Cf. lin. 12–22 supra.

34 Ad HUGONEM cf. lin. 8–10 supra.

41–43 Ad HUGONEM cf. *ibid.*

44 Ad lin. 13 sq. supra.

44–49 Ad definitionem paenitentiae cf. Rob. Kilw., Serm. in Dominica in Passione: „Et
hec est quod magistri solent dicere quod penitencia est pena pro peccatis puniendis
voluntarie assumpta“ (ed. Lewry, pag. 108, lin. 251 sqq.; cf. pag. 109, lin. 273
sqq.); et *id.*, Serm. in capite ieiunii (ed. Sommer-Seckendorff, 174, lin. 36 sqq.);
atque Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., dist. 14, cap. 6 (ed. cit., XV 210–
212), e. g.: „Poenitentia est afflictio voluntaria pro peccato propter Deum ad
remissionem culpae et poenae“ (211, lin. 14–16); dist. 16, cap. 1 (252–254); et dist.
17: „Poenitentia ... per solam cordis contritionem“ (271–309), e. g. cap. 8: „(Con-
fessio) est etiam utilis ad taxationem poenae; secundum quantitatem enim peccati
et iudicium sacerdotis taxanda est poena poenitenti“ (282, lin. 9–11), et cap. 9:

Ad secundum dicendum, quod paenitentia potest dici proprie, communiter et
communius. Proprie: Poena pro peccatis voluntarie assumpta secundum arbitrium 45
ecclesiastici iudicis taxata. Communiter: Poena pro peccatis assumpta voluntarie,
non tamen sicut taxata ab ecclesia. Communius: Omnis poena pro peccata
perpessa sive voluntarie assumpta sive de necessitate inflictā per iudicem, sicut
carcer dicitur paenitentia homicidae et suspensum latroni.

Isto tertio modo sumitur paenitentia, quando dicitur quod fuit instituta, 50
Gen. 3. Ibi enim a iusto iudice inflictā est homini poena pro prima transgressione
quam vellet nollet oportebat subire. Et sic loquitur Magister *Sententiarum* in dicto
loco. Secundo modo etiam egerunt homines primi paenitentiam secundum sanctos,
per quam et salvati sunt. Primo autem modo tantum dicitur paenitentia proprie
sacramentum, quia ibi est paenitentia exterior et <secundum> formam ecclesiae 55
taxata; et hoc est proprie sacramentum. Quia igitur illo tempore non fuit taliter
instituta paenitentia in forma visibili agenda quae repraesentaret invisibilem
gratiam intra, sicut modo est in ecclesia; ideo non computat Hugo paenitentiam
inter sacramenta illius temporis.

Ad tertium, quod ordo cum sit sacramentum est *invisibilis gratiae visibilis* 60
forma. Sed haec invisibilis gratia est donum spirituale et potestas per
consecrationem adeptā; et huiusmodi non fuit illo tempore. Unde, licet tunc
fuerint qui officium sacerdotale visibiliter exercebant secundum ritum ecclesiae
illius temporis, non tamen fuit in eis virtus et potestas spiritualis ad hoc collata
per consecrationem. Unde, sicut paenitentia illius temporis defecit a ratione 65
sacramenti quia non fuit visibilis forma exterior ut competit sacramento, sic
sacerdotium illius temporis defecit a ratione sacramenti quia non fuit interius
invisibilis gratia quae perficit sacramentum.

paenitentiae *add. marg.* M secundum MW, *ex tertium corr.* M quod ... dici W, potest
dici quod paenitentia M 45 Poena M, Paenitentia W 47 sicut M, sic W 48–49
sicut 148^v W carcer 49 carcer dicitur MW, carcer dicitur *add. et del.* W homicidae W,
homicidae M 50 quod M, *om.* W 51 poena W, *om.* M 52 oportebat W, oporteret
M 53 homines primi W, primi homines M 53–54 sanctos 178^v M per quam 54
modo W, *om.* M 55–56 quia ... sacramentum M, *om. (hom.)* W 61 invisibilis MW, *ex*

„Respondemus quod tenetur confiteri hoc peccatum, ut certa sit taxatio poenitentiae
super hoc peccato“ (288, lin. 15–17). Ad duplicem distinctionem paenitentiae cf.
Rob. Kilw., In III Sent. supra, p. 1, quaest. 84 (ed. cit., X, quaest. 48, lin. 74 sqq.).

50–52 Ad GEN. 3, 16–24, cf. lin. 13 supra.

52–53 Ad PETR. LOMB. cf. lin. 13–14 supra.

58 Ad HUGONEM cf. lin. 8–10 supra.

60 Ad lin. 15–19 supra.

60–61 Cf. Petr. Lomb., IV Sent. 1, 2 (II 232, 6 sq.).

63–64 Ad ecclesiam illius temporis cf. notam ad quaest. 4 supra, lin. 348 sq.

- Ad quartum dicendum, quod circumcisio non pertinet ad legem naturalem,
70 quia nullum sacramentum illius temporis obligabat ex praecepto, ut post patebit. Circumcisio autem obligabat ex praecepto. Unde dicitur *Gen. 17: Masculus cuius praeputii caro circumcisa non fuerit peribit anima illa de populo suo, quia pactum meum irritum fecit*, etc.; et illud docet Hugo, *De sacramentis*, lib. I, p. 11, cap. 3.
- 75 Pertinuit autem circumcisio ad legem scriptam, praecessit tamen ipsam scripturam legis et quaedam forte alia caerimonialia similiter, licet hoc non aperte exprimat scriptura, ut praetactum est. Praecessit autem tamquam praeparativa populi et segregativa ab aliis nationibus qui congruo tempore susciperet legem postmodum. Unde secundum Hugonem videtur, quod tempus
80 primum terminetur ad Abraham qui suscepit salutis promissionem et eius signaculum circumcisionem, et utique satis congrue iuxta praedeterminata. Dicit enim lib. I, *De sacramentis*, p. 12, in principio: *Primus status ab Adam usque ad Abraham magis proprie determinatur. Quamvis enim per Moysen lex scripta data sit, ante Moysen tamen observantia legalis in circumcissione exordium*
85 *sumpsit*. Et infra, cap. 3: *Sacramentum circumcisionis ante legislationem datum est, et per ipsum quaedam praeparatio ad suscipiendam legem facta est*. Et sic patet, ubi terminatur tempus legis naturalis et ad quod tempus pertinet circumcisio.

Ad quintum, aestimo quod colligit ista sacramenta de scriptura sacra ante
90 circumcisionem institutam:

De oblationibus enim habes *Gen. 4: Factum est ut offerret Cain de fructibus terrae munera Domino, Abel quoque obtulit de primogenitis gregis sui et de adipibus eorum*.

visibilis corr. supra lineam M 71 17 MW, d add. M 72 peribit W, dolet M (cf. delebitur in textu citato) 72–73 anima .. .fecit M, om. W 77 ut praetactum est MW, supra 5 aj. add. marg. M 79 secundum Hugonem M, Hugo W 81 iuxta praedeterminata MW, supra 5 e. f. etc. add. marg. M 83 determinatur W, terminatur M 83–84 lex ... Moysen W, om. (hom.) M 87 terminatur MW, ubi patet term- add. et del. M 91 4 MW,

69 Ad lin. 19–22 supra.

70 Cf. quaest. 7 infra.

71–73 GEN. 17, 14.

73–74 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 3 (PL 176, 344 B).

77 Cf. lin. 19–20 supra.

79–85 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 1 (PL 176, 347 D).

85–86 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 3 (PL 176, 351 B).

89 Ad lin. 24 sq. supra.

91–93 GEN. 4, 3 sq.

De sacrificiis *Gen. 8: Aedificavit Noe altare Domino et tollens de cunctis pecoribus et volucribus mundis obtulit holocausta super altare.* 95

Item, quod Abraham aedificaverit altare Domino in illo tempore, habetur *Gen. 12 et 13* in fine, sed non exprimitur ibi aperte quod sacrificaverit, sed quod invocaverit nomen Domini; verisimile est tamen quod sacrificaverit, quia ad sacrificandum instituta sunt altaria.

De decimis *Gen. 14: Melchisedech rex Salem proferens panem et vinum, erat enim sacerdos Dei altissimi, benedixit Abraham et dixit. Et infra: Dedit ei decimas ex omnibus.* 100

Ad sextum creditur, quod homo sibi conscius de divina offensa et expertus Dei benignitatem in patientia et in dono paenitentiae ex naturali cognitione vidit bene quod placandus erat Deus, nihilominus etiam et venerandus prae omnibus et in omnibus quamvis numquam praecessisset offensa; et ideo modis quibus potuit, voluit Deum placare et venerari. Et ideo instituit sibi huiusmodi sacramenta Deo inspirante et interius docente et consulente. Et haec quidem institutio per viros spiritualiores, qui habuerunt notitiam fidei explicitam, creditur facta non obligatorie sed per modum consilii in quibus naturalis ratio dictabat quid agendum erat; fides etiam et devotio suggerebat; inspiratio divina auctoritatem praestabat. 110

Ad ultimum, quod possessio humana partim consistit in animalibus vivis, partim in aliis non vivis; et dico non viva quae non sentiunt et moventur progressive. Est igitur venerari Deum oblatione rerum vivarum, et sic sacrificia, vel non vivarum, et sic communiter oblationes, vel oblatione portionum utrarumque rerum, et sic decimationes. Et hoc tertium est, ut de singulis generibus rerum vivarum et non vivarum Deus honorificetur tamquam omnium largitor. Unde Hugo dicit, lib. I, *De sacramentis*, p. 12 cap. 4: *Decimae in portionibus, oblationes in rebus, sacrificia in animalibus attenditur.* 115 120

a add. M 101 ei MW, Abraham add. W 104 8 add. marg. M 105 patientia W, patientiam M dono W, domo M 107 modis M, modum W 114 9 add. marg. M, <ad> 7 W 119 et non vivarum W, om. (hom.) M 120 12 M, 1 et W

94–95 GEN. 8, 20.

96–99 GEN. 12, 8; 13, 4. 18.

100–101 GEN. 14, 18 sq.

101–102 GEN. 14, 20.

104 Ad lin. 27–28 supra.

104–106 Cf. Rob. Kilw., In III Sent. supra, p. 1, quaest. 83 sq. (ed. cit. X, quaest. 48, pag. 228 sqq.).

114 Ad lin. 30 supra.

119–121 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 4 (PL 176, 351 D).

QUAESTIO 6

Consequenter videndum de istorum trium sacramentorum tunc efficacia.

5

Et igitur, quod illo tempore aliqui salvarentur, constat per paenitentiam primorum hominum, Augustinus, *De baptismo parvulorum*, lib. II, prope finem: *Primi parentes iuste vivendo post peccatum creduntur per Domini sanguinem ab extremo liberati supplicio.*

10 Item. Periustitiam Enoch, *Gen. 5*: Qui ambulavit cum Deo et tulit illum Deus.

Item. Per Noe, *Gen. 6*: *Qui vir iustus erat atque perfectus.* Et Dominus perhibet ei testimonium, *Gen. 7*, dicens: *Te vidi iustum coram me in generatione hac.*

Et similiter per alios iustos, de quibus legitur illo tempore et merito, quia *Act. 10*: *In veritate comperi*, etc.

15 Item. Hugo, lib. I, p. 9, cap. 5: *Qui sub naturali lege iusti Deo placuerunt haec sacramenta habuisse non legimus, de quorum tamen salute nequaquam dubitamus.* Et loquitur ibi communiter de sacramentis ad omne tempus.

Contra: Hugo, lib. I, p. 8, cap. 11: *Homines naturalis legis dicuntur qui secundum concupiscentiam in qua nati sunt ambulant; homines scriptae legis qui exterioribus praeceptis ad bene vivendum informantur; homines gratiae qui per Spiritum sanctum illuminantur, ut bonum faciendum agnoscant et diligant et perficiant.*

Item. Ibidem: *Homines naturalis legis sunt aperte mali; homines scriptae legis fide boni; homines gratiae vere boni.*

179^a M, 148vb W 4 <quaestio> 10 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 6 *add. marg.* W (attenditur.) 179^r M <C>onsequenter Consequenter W, *spatium et* <C>onsequenter M 6 Et M, *om.* W 13 de M, *om.* W legitur W, loquitur M 16 tamen M, *om.* W 19

7–9 August., *De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum* ad Marcellinum libri tres, II 55 (CSEL 60, 125, 1–3).

10 GEN. 5, 24.

11 GEN. 6, 9.

11–12 GEN. 7, 1.

14 ACT. 10, 34.

15–17 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 9, cap. 5 (PL 176, 324 AB).

19–23 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 8, cap. 11 (PL 176, 313 A).

24–25 HUGO, *ibid.*

Respondeo: Hugo ibidem post pauca: *Ista tria genera hominum ab initio nunquam ullo tempore defuerunt, tamen tempus naturalis legis ad aperte malos pertinet, quia illi tunc et numero plures et statu excelsiores fuerunt. Tempus scriptae legis ad fide bonos, quia tunc homines in timore servientes opus mundabant, non animum. Tempus gratiae ad vere bonos qui modo etsi numero plures non sint, tamen statu sunt excellentiores et Dei gratia publice anteferuntur, etiam ab his qui eis moribus contradicunt.* 30

Hinc patet responsio ad contra obiectum: Non enim omnes qui fuerunt tempore naturalis legis fuerunt homines illius legis, sicut non omnes qui sunt tempore gratiae sunt homines gratiae. 35

8, cap. M, om. W 32 excellentiores W, excelsiores M

27–33 HUGO, ibid. (313 B).

35 Ad lin. 19–25 supra.

QUAESTIO 7

Supposita multorum salute illius temporis quaeritur, an haec sacramenta tria
5 vel aliquod illorum esset de necessitate salutis eorum.

Quod sic de adultis, videtur per Gregorium, *Moralium* IV, post principium:
Quod apud nos valet aqua baptismi, hoc egit apud veteres vel pro parvulis sola
fides, vel pro maioribus virtus sacrificii. Hinc videtur, quod sacrificia fuerunt
10 necessaria adultis.

Item. Communiter de omnibus, Hugo, lib. I, p. 11, cap. 1: *Si quis sacramenta*
priora effectum sanctificationis habuisse negaverit, non recte mihi sentire videre-
tur. Et loquitur ibi de omnibus sacramentis legis naturalis et scriptae. Cum ergo
sanctificatio sit necessaria ad salutem, videtur quod et omnia illa sacramenta,
15 etc.

Idem infra, cap. 7: *Primum per oblationem, postea per circumcisionem, ad*
ultimum per baptismum expiationis et iustificationis sacramentum formari
institutum est. Ex hoc videtur, quod oblatio illo tempore mundavit ab originali,
et ita sicut circumcisio posteriori tempore fuit de necessitate salutis, et modo
20 similiter baptismus, sic tunc oblatio.

Contra: Quod potest ad libitum dimitti vel fieri salva salute, non est de
necessitate salutis. Sed talia fuerunt illa sacramenta, Hugo, lib. I, p. 11, cap. 3:
Illud quoque inter illa primi temporis quae sub lege naturali erant, et ea, quae
25 *vel sub lege scripta vel sub gratia instituta sunt, sacramenta interesse perspicimus,*
quod illa voluntatis magis esse videntur, ista necessitatis; illa ex voto celebrata
sunt, ista ex praecepto.

Item. In omni tempore sola praecepta sunt de necessitate salutis. Sed illa
sacramenta non fuerunt praecepta in illo tempore. Ergo etc. Probatio minoris:

179^a M, 148vb W 4 <quaestio> 11 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 7 *add. marg.* W
Supposita W, *spatium et* <S>upposita M multorum salute M, salute multorum W
7 al *add. marg.* M 12 sanctificationis MW, suae *add. et del.* M habuisse MW, *ex*
habuerit corr. W mihi sentire W, sentire mihi M mihi MW, *ex sibi corr.* M videretur
corr. ex textu citato, videtur MW 16 ak *add. marg.* M Idem W, Item videtur M 19

7–9 GREG., *Moralium* lib. IV, cap. 3 (PL 75, 635 B).

11–13 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 1 (PL 176, 343 BC).

16–18 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 346 A).

23–27 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 3 (PL 176, 343 D - 344 B).

Quia illo tempore non cucurrerunt praecepta nisi naturalia; et sacramenta illa 30
non sunt naturalia; quare nec tunc praecepta. Hugo, lib. I, p. 11, cap. 4: *Deus*
hominem a principio ad haec exercenda consilio erudit, sed praecepto non
obligavit.

Item. Quae solum sunt salutis signa, non causae, non sunt de necessitate 35
salutis. Sed talia fuerunt tunc haec sacramenta, Hugo, lib. I, par 8, cap. 5: *Qui sub*
lege naturali iusti Deo placuerunt, haec sacramenta habuisse non legimus, de
quorum tamen salute nequaquam dubitamus, et qui ex illis sacramenta ista post
iustificationem susceperunt signa magis iustitiae suae habuerunt in istis quam
causam ex istis.

Et infra: *Quicumque rem sacramenti in fide recta et caritate vera habuerunt, 40*
sacramentis istis damnabiliter non caruerunt, quia illa vel pro tempore suscipere
non debuerunt quantum ad legem naturalem vel pro imminente necessitate
suscipere non potuerunt quantum ad alia tempora.

Ex his patet, quod secundum Hugonem non fuerunt illa sacramenta de 45
necessitate salutis, sed magis de bene esse.

Signum ad idem est, quod Hugo, ut dictum est supra, comparavit oblationem
ad circumcisionem et baptismum tamquam remedium contra originale peccatum,
Gregorius vero sacrificium. Unius enim peccati deberet esse remedium unum
pro eodem tempore. Nunc autem ex quo nominantur diversa ad idem, videtur
neutrum esse verum remedium contra illud. 50

Respondeo: Magistri consentiunt Hugoni dicentes, quod non fuerunt instituta
ad curandum, sed ad significandum. Et ideo non habuerunt efficaciam ad
iustificandum, nec fuerunt de necessitate salutis, sed per solam fidem mediatoris
iustificabantur eo tempore. 55

posteriori corr., posterior MW 30 cucurrerunt W, incurrerunt M 32 tunc 149^r W
praecepta 43 suscipere W, suscipe M 47 circumcisionem 179^v M et baptismum 48
deberet W, debet M 50 verum remedium M, remedium verum (verum marg.) W contra

31–33 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 4 (PL 176, 345 A).

35–39 HUGO, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 5 (PL 176, 324 AB).

40–43 HUGO, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 5 (PL 176, 324 C).

44–45 HUGO, ibid.

46–47 Ad HUGONEM cf. ad lin. 16–18 supra.

48 Ad GREG. cf. lin. 7–9 supra.

52 Ad lin. 23–27 supra; cf. Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., dist. 1, nr. 16
(22, 9–19); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 4, quaest. 19, nr. 9 (I 93);
quaest. 20, nr. 3 (I 94); et quaest. 21, nr. 6 (I 96 sq.); et Bonav., In IV Sent., dist.
1, art. 1, quaest. 5 (IV 25–26).

Ad primum dicendum, quod bene dicit Gregorius, quod virtus sacrificii
satisfecit pro maioribus, non sacrificium, quia, sicut virtus verbi est significatio,
sic virtus sacramenti res significata. Et ita fuit tunc, quia illa sacramenta fidem
60 mediatoris designabant et in illa iustificabantur maiores.

Posset etiam dici, quod illud quod dicit Gregorius, quod pro maioribus
satisfaciebat virtus sacrificii, refertur ad peccata actualia, quia adulti habent
actualia et ab illis curati sunt virtute sacrificii, hoc est interna contritione cum
fide et forte exteriori carnis maceratione; ista enim significantur per sacrificium
65 secundum Hugonem, ut post dicitur.

Ad secundum, ne Hugo sibi videatur contrarius, oportet dicere, quod habere
effectum sanctificationis est dupliciter: scilicet causaliter et per se, aut acciden-
taliter et ratione coniuncti, et isto secundo modo habuerunt illa sacramenta
effectum sanctificationis, scilicet ratione fidei mediatoris concomitantis vel
70 annexae quam significabant, vel ratione futuri redemptoris et sacramentorum
eius quae secundum Hugonem illa prima sacramenta praefigurabant. Quia enim
in fide illorum iustificati sunt quae futura erant, et illius temporis sacramenta
eadem futura designabant. Ideo dicuntur habuisse effectum sanctificationis, quia
de eorum significatis hauriebatur sanctificatio. Sic ergo, quia in significatis vel a
75 significatis illorum sacramentorum iustificatio fuit, dicuntur illa iustificasse.

Sed modo dubitatur de utroque istorum modorum.

80 De primo sic: Modo iustificamur non in sacramento recepto, sed in re
sacramenti scilicet in fide quam designat sacramentum. Si ergo tunc dicuntur
illa sacramenta sanctificasse propter fidem quae infuit, tunc non magis per
accidens iustificabant quam sacramenta moderna, sed adeo causaliter et per se.

W, supra M 60 designabant W, designabat M 63 actualia MW, peccata *add.* M 66
sibi videatur W, videatur sibi M 68 coniuncti W, adiuncti M illa M, *om.* W 72 in ...
sunt W, iustificati sunt in fide M 74 sanctificatio W, iustificatio M vel M, et W 75
sacramentorum MW, sicut *add. et del.* W iustificatio fuit W, fuit iustificatio M 78
179va M, 149ra W obiectiones *add. marg.* W 81 tunc dicuntur W, dicuntur tunc M
82 illa M, *om.* W 84 secundo W, tertio M 86 quas *corr.*, quae MW 87 iustificabant

57–64 Ad GREG. cf. lin. 7–10 supra; et Rob. Kilw., In III Sent. supra, p. 2, quaest. 122:
„Eadem via ad salutem est modernorum et illorum antiquorum ...; sed moderni
salutem non consequuntur nisi per fidem Mediatoris et sacramenti etiam
perceptionem si possibile est; ergo non illi“ (ed. cit. XII, quaest. 7, pag. 32, lin. 14–
17).

64–65 Ad differentiam Gregorii et Hugonis cf. etiam quaest. 10, 7–10, infra.

66 Ad lin. 11–15 supra; cf. Hugonem, *ibid.*

71 Ad HUGONEM cf. quaest. 10, 15–18, infra.

De secundo sic: Si tunc dicuntur iustificasse illa sacramenta, quia homines iustificati sunt in fide rerum futurarum quas praefigurabant, cum modo 85 iustificemur in fide rerum quas nostra sacramenta designant scilicet passionis, resurrectionis et huiusmodi, non magis illa per accidens iustificabant quam moderna; et si sic, erant tunc illa sacramenta de necessitate salutis sicut ista.

Ad primum dicendum, quod, licet illi in re sacramenti iustificati sint sicut et 90 nos modo non in ipso, tamen dissimile est, quia ex institutione divina sacramenta moderna habent quandam relativam colligationem cum rebus significatis, ita quod signa rite suscepta ex necessitate secum afferunt iustitiam quam designant. Et e converso iustitia designata in illis inesse non potest, nisi assit voluntas et desiderium signorum, si non possibile est haberi ipsa. Non sic erat tunc, quia illa 95 sacramenta etiam rite facta non contulerunt iustitiam quae non inerat, quia ad huiusmodi efficientiam non erant statuta. Nec, si inesset iustitia et homo non adhiberet illa sacramenta, propter hoc reus erat iustitiae, sicut dicit Hugo, lib. I, p. 10, cap. 3: *Non aestimandum est illa prima naturalis legis sacramenta homini ex necessitate indicta, ut, qui ea non exsecutus fuisset, reatum praevericationis 100 incurreret, quemadmodum ille qui ea fideliter coleret meritum devotionis suae inveniret.* Habuerunt ergo illa sacramenta accidentalem comparisonem ad iustitiam praesentem colentium illa quam designabant, cum praesentia habeant quodammodo essentialem et causalem.

Ad secundum dicendum similiter, quod, licet modo iustificemur in fide rerum 105 significatarum per nostra sacramenta et illi similiter per fidem rerum significatarum per illa, tamen aliunde dissimile est: Quia illa fuerunt tantum ad significandum illas res, ista moderna ad significandum et conferendum. Et ideo ista dicuntur vere iustificare, non illa; et ideo ista sunt de necessitate salutis vel quoad esse vel quoad desiderium, non sic illa. 110

Potest etiam aliter responderi ad illa verba Hugonis, si notemus quod dicit illa sacramenta habuisse effectum sanctificationis; non enim dicit illa sanctificasse. Effectus autem sanctificationis potest esse duplex: unus, conferre sanctificationem quae prius non erat; alius, augere sanctificationem quae prius inerat. Et quamvis

W, iustificabantur M 90 licet W, *om.* M sint W, sunt M 92 significatis M, signatis W 99 naturalis legis M, legis naturalis W 101 ille qui ea W, ea quae M 103 iustitiam praesentem W, praesentem iustitiam M 106 significatarum M, sacrificatarum W 107 tamen MW, eadem *add.* M 109 sunt W, non sunt M de W, ex M 111 etiam W, tamen M ad illa verba MW, supra *am add. marg.* M 113 autem W, etiam M duplex W, dupliciter M 114 alius W, Augustinus M 115 istorum W, illorum M 117

99–102 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 3 (PL 176, 344 B).

111–112 Ad HUGONEM cf. lin. 11–12 supra.

115 non primo istorum modorum habuerint effectum sanctificationis, tamen videtur, quod habuerint secundo modo, quia habitus ex operibus augentur et intenduntur, quia illa sacramenta in exterioribus operibus consistebant professionem fidei salvatoris continentibus. Et licet talem effectum habuerint iustificationis, non tamen fuerunt necessaria ad salutem, sicut modo consilia non sunt necessaria ad salutem servanti mandata, quamvis augeatur sanctificatio in custodia mandatorum habita per superadditam custodiam consiliorum.

Ad tertium dicendum, ut dictum est, quod per oblationem iustificati sunt primo tempore, ut consequentibus temporibus per circumcisionem et baptismum, 125 quoad unum modum, sed quoad alium non: in hoc scilicet, quod illic in fide et iustitia designata per illa sacramenta facta est iustificatio, simile est; in hoc vero, quod oblatio non efficiebat illam, nec causaliter ad illam se habuit, sicut postmodum se habuerunt baptismus et circumcisio, dissimile.

Potest etiam notari, quod dicit Hugo ibidem per illa tria formari sacramentum 130 expiationis et iustificationis, tamquam innuerat expiationem pertinere ad oblationem tantum vel ad illam et circumcisionem, et iustificationem ad baptismum, ut per expiationem non intellegatur efficientia iustitiae, sed alia peccatorum remissio, ut originalis per circumcisionem et actualis per oblationem, vel alia divina placatio, et per iustificationem ipsa sanctificatio baptismalis.

operibus consistebant W, consistebant operibus M consistebant 180^r M operibus 118 habuerint W, habuerunt M 119 fuerunt W, sumit M 120 sanctificatio MW, eius *add.* M 123 quaere supra ak, primo ab, ao hucusque *add. marg.* M (*cf. supra, lineam 16, et supra, Quaestionem 2, marg. lineam 7*) ut MW, iam *add.* M 124 consequentibus W, continentibus M 128 baptismus et circumcisio M, circumcisio et baptismus W dissimile MW, est *add.* W 129 Potest etiam M, Item. Potest W 130 innuerat M, innuat W 132 per M, *om.* W alia W, aliqua M 133 actualis M, accidentalis W *per*² W, *om.* M 134 alia W, aliqua M sanctificatio W, iustificatio M 137–138 lib. I, De sacramentis W, De sacramentis, lib. I M

116 Cf. Aristot., *Ethic. Nicom.* II 1: „Ex similibus operacionibus, habitus fiunt ... Secundum harum enim differencias, sequuntur habitus“ (ed. cit. 1103 B 21–23); et Auctoritates Aristotelis, 12, 26 (234): „Ex actibus multum iteratis fit habitus“; atque Rob. Kilw., In III Sent. supra, p. 2, quaest. 141: „Quando igitur dicitur quod ex operibus consuetudinalibus acquiritur habitus consuetudinalis, non est hoc referendum ad exteriores operationes nisi occasionaliter, sed potius ad interiores. Et loquitur de habitu virtutis“ (XII, quaest. 26, pag. 91, lin. 87 sq.); et ibid., quaest. 142: „Tales autem operationes sunt inductivae virtutum consuetudinalium, non theologicarum, ut patet per se“ (XII, quaest. 27, pag. 101, lin. 105 sq.).

123 Ad lin. 16–20 supra; cf. lin. 113–121 supra.

129 Ad HUGONEM cf. lin. 16–18 supra, et De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 346 A).

Ex his videtur quod non fuerunt illa sacramenta de necessitate salutis, in 135
quibus simul ostensum est in quo iustificati sunt adulti illius temporis, quia in
fide quae per dilectionem operatur. Et hoc aperte dicit Hugo, lib. I, *De*
sacramentis, p. 12, cap. 2, cito post principium; item, p. 11, cap. 8, in fine.

137–138 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 349 BC).

138 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 346 D – 347 A).

QUAESTIO 8

Deinde quaeritur de illius temporis parvulis, an habuerunt aliquod remedium
5 contra peccatum originale; et si sic, quod.

Quod habuerint, pietas suadet et quod alia tempora scilicet legis scriptae et gratiae habuerunt remedia parvulis; et ideo hoc supponitur communiter.

10 Sed quod: Quod fidem aliorum, Gregorius, *Moralium* IV: *Quod apud nos valet aqua baptismi, hoc egit apud veteres sola fides pro parvulis.*

Item. Magister, dist. 1, cap. 9, dicit *eos qui fuerunt ante circumcisionem parvulos in fide parentum iustificatos.*

15 Contra: Si tunc sola fides aliorum impetravit iustificationem parvulis, sed sub lege scripta et modo non potest hoc fides sine sacramento, videtur fides posteriorum temporum esse minorata vel deterioris conditionis quam fides primi temporis.

Item. Si per fidem solam aliorum sine aliqua sensibili operatione circa carnem
20 parvulorum potuerunt tunc parvuli iustificari, ergo pari ratione ante nativitatem de matre sicut post, quod tamen non creditur.

Respondeo: Duae sunt hic opiniones, sicut tangit Magister, dist. 1, cap. 9: Quidam enim dicunt, quod in fide aliorum non sola, sed cum professione exteriori
25 per sensibile sacramentum oblationis vel sacrificii iustificati sunt parvuli.

180ra M, 149^b W 4 <quaestio> 12 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 8 *add. marg.* W
Deinde W, *spatium et* <D>Einde M 5 quid M, quod W 11 sola fides W, bona fides
sola M 16 hoc W, haec M 21 quod M, quid W 26 fuerint W, fuerunt M

4 sqq. Fere eadem argumenta apud Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 1, quaest. 2 (IV 33-35) et loc. parall., *Abbreuiat.*, f. 54vb-55ra.

8 Cf. e.g. lin. 10-13 *infra*.

10-11 GREG., *Moralium* lib. IV, cap. 3 (PL 75, 635 B); cf. Petr. Lomb., IV Sent. 1, 8 (II 237); et *id.*, Coll. in Rom. 4, 9-12 (PL 191, 1372 B); et Summ. Sent. IV 1 (PL 176, 119 A).

12-13 Petr. Lomb., IV Sent. 1, 8 (II 237).

23-25 Petr. Lomb., *ibid.*

24-25 Cf. e.g. Summ. Sent., IV 1 (PL 176, 119 AB).

Sed quia iam videbatur supra, quod illa sacramenta non fuerint de necessitate salutis, et quia aperte dicit Gregorius solam fidem aliorum parvulis suffecisse, ideo cum Magistro dicendum, quod parvuli per solam fidem aliorum obtinuerunt purificationem ab originali. Non dico per habitum tantum, sed per actualem fidei professionem sive corde sive ore fieret, sive etiam visibili sacrificio vel oblatione habito respectu ad parvulum, ut pro illi poscenda misericordia talis fieret professio fidei venturi redemptoris. 30

Ad primum contra dicendum, quod non est fides minorata vel deterioris conditionis, sed potius melioris, quia hoc, quod posteriorum temporum fides non impetrat sine sacramento quod fides primi temporis obtinuit sine illo, est quia sacramenta posteriorum temporum praecepto sunt colligata fidei, ut qui iustificari debet sacramentum suscipiat necessario, si potest. Unde hoc sequitur, scilicet quod fides posteriorum temporum sit deteriorata vel aliquantulum immutata vel potius conditionaria respectu fidei primi temporis, et patet quoniam aliter conditionata est quam prius, sed melius quam prius; quia oboedientia qua debet oboedire instituto divino bona est, et ipsum praeceptum divinum de sacramento suscipiendo bonum est. Exemplum: antequam aliquis profiteatur in religione, potest in sola custodia mandatorum salvari; post professionem vero non nisi in custodia mandatorum et consiliorum, nec tamen custodia mandatorum est in eo minorata vel deteriorata, sed aliter circumstantiata et melius quam prius. 40

Ad secundum, quod iustificatio ab originali est regeneratio. Sed non regeneratur nisi qui generatus est et natus. Prius enim oportet quod nascatur secundum carnem quam renascatur secundum spiritum, sicut docet Augustinus, *Ad Dardanum de baptizatis*, cap. 32. 50

Et nota, quod ubi Magister dicit, quod in fide parentum iustificati sunt parvuli illius temporis, debent intellegi per nomen parentum quicumque curabant de

quia ... supra MW, quaestio 11 *add. marg.* M 34 vel 149^v W deterioris 36 illo W, illa M 38 suscipiat W, suscipia- M 40 conditionaria M, conditionata W 44 salvari MW, ex servari *corr.* W 51 ubi M, hoc quod W 54 per¹ 180^v M quorum

26–27 Cf. quaest. 7, 135–138 supra.

27 Ad GREG. cf. lin. 10–11 supra.

28 Ad PETR. LOMB. cf. lin. 12–13 supra.

34 Ad lin. 15–18 supra.

43–46 Cf. Guill. Altissiodor., *Summa aurea* IV, tract. II, cap. 5, quaest. 1 (ed. Grottaferrata, IV 38, lin. 18–27).

47 Ad lin. 19–21 supra.

48–50 AUGUST., *Epist.* 187, cap. 32 (PL 33, 844; CSEL 57, 110, lin. 9–16); cf. *ibid.*, cap. 31 (CSEL 57, 109, lin. 4–5), atque Petr. Lomb., IV Sent. 6, 3 (II 270).

51–55 Ad PETR. LOMB. cf. lin. 12–13 supra; ad fidem parentum cf. notam editoris apud Petr. Lomb., IV Sent., cap. 8 (237 infra).

parvulo, specialiter tamen et proprie parentes, si adessent, quia congruum erat,
ut per quorum carnem contraxerat parvulus culpam, per eorundem fidem obtineret
55 gratiam. Haec est communiter sententia magistrorum super isto.

55 Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 1, quaest. 2, resp. (IV 34) et loc. parall.,
Abbreviat., f. 55ra.

QUAESTIO 9

Deinde quaeritur an fides informis aliorum impetraret gratiam parvulo.

5

Quod non, videtur per hoc, quod Deo nihil placet sine caritate.

Quod sic, quia promptior est Deus ad subveniendum spiritui quam corpori. Sed pro fide informi aliorum saepe subvenit corporibus miraculose sanando, quia fides informis iuxta Apostolum bene potest habere gratiam curationum et 10 virtutum faciendarum: *Cor.* 12 et 13.

Respondeo: Hic sunt duae opiniones quae in hoc conveniunt, quod fides informis potuit hanc gratiam impetrare parvulis, sed non unde informis erat, sed aliunde scilicet unde fides.

15

Et in hoc differunt: Primi dicunt, quod in fide est considerare habitum et actum eius et obiectum in quod agit scilicet creditum. Et ratione duorum priorum principaliter non impetravit fides informis gratiam parvulo, sed ratione crediti, quod est uniforme respectu fidei tam informis quam formatae. Et a quo inquantum creditum est fluit virtus in omnia sacramenta, et ita ratione crediti conferebatur 20 parvulo remedium, si vera erat fides, quantumcumque foret informis.

Secundi dicunt, quod fides non ratione crediti, sed ratione professionis talis crediti impetrabat parvulo remissionem. Et haec professio fidei fiebat vel actu interiori vel exteriori verbo vel facto habito respectu ad parvulum. Et ratio sua talis est, quod parvulus non tenetur conteri; et ideo aliena professio potest ei 25

180va M, 149va W 4 <quaestio> 13 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 9 *add. marg.* W
Deinde W, *spatium et* <D>Einde M impetraret W, impetret M 8 promptior W,
propinquior M 13 in hoc W, nihil M 16 Primi MW, enim *add.* W 32 condignum W,

4 sqq. Fere eadem argumenta apud Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 1, quaest. 1 (IV 32 sq.) et loc. parall., Abbreviat., f. 54rb-54va.

11 I COR. 12, 9. 28–30; 13, 1–3.

13–27 Ad opiniones duas cf. Bonav. et Abbreviat., loc. cit.

16–21 Cf. Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., dist. 1, nr. 23 (29, 5 sq. et 20–24).

22–27 Cf. etiam Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 4, quaest. 23–25 (I 101–110).

25 Cf. Bonav., „cum non teneatur conteri“ (loc. cit.), atque verbatim apud Abbreviat., f. 54va; cf. etiam Bonav., *ibid.*, ad 2: „Ad illud quod obiicitur, quod fides informis non sufficit ad remissionem propriae culpae; dicendum, quod non valet: quia maior dispositio requiritur ad hoc, ut remittatur actuale quam originale ... Ideo requiritur attritio cum fide, sed in habente originale sufficit fides“ (IV 33).

proficere quamvis fidei informis, sicut postea fuit in circumcissione et modo in baptismo.

Item. Quia fides habet quandam captivationem intellectus, in qua adultus aliquo modo ex congruo meretur iustificationem et gratiam tamquam in
30 dispositione propinqua ad illam, potest et fides aliena similiter ex congruo per Dei gratiam obtinere remedium parvulo. Nec aliud requiritur in tali iustificatione sive adulti sive parvuli nisi congruum cum misericordia divina, quia condignum aliquid non potest esse.

Tertio modo potest dici completius, ut videtur, quod iustificatio sive purificatio
35 parvuli per fidem informem aliorum fuit propter utrumque praetactum in duplici opinione, et sic fit una ex duabus.

Ad obiectum respondent, quod fides informis non placet Deo tamquam meritorium ex condigno, sed sicut dispositivum ex congruo.

40 Posset etiam dici, quod fides sine caritate non placet Deo pro aliquo ad sui salutem, tamen in salutem parvuli qui se disponere non potest nec praeparare ad salutem accepta est, non pro ipso cuius est fides, sed pro meritis ecclesiae et electorum, ad quos colligitur parvulus, ut eorum commembrum fit.

dignum M 35 informem W, informe M 36 fit una W, una fit M 39 sicut M, *om.* W
40 Deo W, *om.* M 43 fit. MW, Et huius simile fuit quoad hoc de circumcissione sub lege et modo de baptismo. *add.* W

35–36 Ad lin. 16–36 supra.

38 Ad lin. 6 supra.

QUAESTIO 10

Consequenter quaeritur de significatione sacramentorum horum; dictum est enim quod ad significandum instituta sunt.

5

Videtur autem quod significaverint diversa. Dicit enim Hugo, lib. II, p. 6, cap. 3: *Sub lege naturali primum data sunt sacramenta decimationes, sacrificia et oblationes, ut in decimatione peccatorum remissio, in sacrificiis carnis mortificatio, in oblatione boni operis exhibitio significaretur.*

10

Quomodo autem in decimatione remissio peccatorum, docet ibidem infra: in hoc scilicet quod novenarius quem homo sibi reservavit imperfectionem denotat; decima vero quam Deo tribuit perfectionem, et hoc est bona sua Deo ascribi et sibi mala; et in hac humiliatione et iusta partitione habuit remissionem.

Item: lib. I, p. 11, cap. 1: *Omnia illa superioris temporis sacramenta, sive sub naturali lege sive sub scripta, signa quaedam fuerunt et figurae eorum sacramentorum quae modo sub gratia exhibita sunt.*

15

Ex his auctoritatibus videtur sequi, quod multae fuerint res illorum sacramentorum. Quidquid enim est signum signi, est signati signum; exemplum: in sermone et intellectu et re.

20

180vb M, 149va W 4 <quaestio> 14 add. marg. M, quaestio, manu alia 10 add. marg. W Consequenter W, spatium et <C>Onsequenter M sacramentorum horum W, horum sacramentorum M 5 enim MW, enim add. W 7 significaverint W, significaverunt M p. 6 MW, ex p. 8 corr. M 14 habuit M, habet W 15 sive W, om. M 18 fuerint W, fuerunt M 19 est signum MW, est signum add. M signati signum W, signum signati M 20 et¹ W, om. M 23 quod M, quia W 24 coluerunt W, colunt M quae W, quae

7–10 HUGO, De sacram., lib. I, p. 6, cap. 3 (PL 176, 448 D); cf. textum citatum apud Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 4, quaest. 25, nr. 4, resp. c (I 111).

11–14 Cf. HUGO., ibid. (449 A); et Guill. de Militona, ibid., resp. b (I 110).

15–17 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 1 (PL 176, 343 B).

18–20 Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 2, p. 1, art. 1, quaest. 2, ad 4 (IV 15). Ad exemplum allegatum cf. infra quaest. 11, lin. 5 cum nota ibid.; 39, lin. 305–308; 41, lin. 36 sq., et 42, lin. 102 sq., atque Rob. Kilw., Principium super Praedicamenta: „... significacio dicitur tripliciter: aut actus et forma significantis, aut ipsum significatum, aut comparacio signi ad significatum ... Item, si unum eorum que dicuntur ad aliquid recipit differenciam, et aliud tunc recipit differenciam, alioquin non diceretur ad aliquid omnino. Quoniam ergo signum et significatum ad aliquid sunt, si significatum recipit differenciam, erit et signum differens. Signum autem est nomen, significatum autem res que subest; si ergo differt quod est sub nomine,

Ex hoc per primam auctoritatem videtur quod, cum remissio peccatorum et maceratio carnis et exhibitio boni operis sint signa fidei et caritatis iam inhaerentis, quia effectus est signum suae causae, quod ista sacramenta signa erant praesentis iustificationis in illis qui ea coluerunt, hoc est fidei quae per dilectionem operatur.

25 Item. Ex eadem maxime per auctoritatem secundam videtur quod, cum sacramenta moderna sint signa iustificationis in habentibus illa et rerum quae creduntur in quibus moderni iustificantur, quod illa sacramenta praefiguraverint omnem veritatem circa illorum iustificationem exhibitam qui sunt in tempore gratiae.

30 Quare videtur, quod illa sacramenta quaedam designabant tunc praesentia scilicet fidem et iustitiam eorum qui tunc ea coluerunt, et quaedam futura scilicet omnem veritatem consequenter exhibendam circa hominem in tempore gratiae.

Quod videtur esse concedendum.

add. supra lineam M 25 maxime *corr.*, maxima MW 27 praefiguraverint W, praefiguraverunt M 31 iustitiam 181^r M eorum

erit differens ipsum nomen“ (ed. P. O. Lewry, Robert Kilwardby’s Writings on the Logica Vetus, 373, lin. 37–39 et lin. 1–7); cf. etiam P.O. Lewry, Robert Kilwardby on Meaning: A Parisian Course on the Logica vetus; et C.H. Kneepkens, Roger Bacon’s Theory of Double *Intellectus*, in: P.O. Lewry (ed.), The Rise of British Logic (Toronto, 1985) 115–144.

21 Cf. lin. 7–10 *supra*.

25 Cf. lin. 15–17 *supra*.

QUAESTIO 11

Sed quia multa eisdem signis repraesentata aliquo ordine debent repraesentari, ut patet de sermone qui significat passionem mentis et rem extra, item de baptismo 5 quod significat interiorem locationem et mortem ac sepulturam Domini, sic et in aliis, quaeritur quo ordine significabant illa sacramenta res tunc praesentes et postmodum futuras.

Videtur quod principaliter et primo iustitiam tunc praesentem, consequenter 10 autem et secundario res futuras, in quarum fide homines tunc iustificabantur;

181ra M, 149vb W 4 Sed W, <quaestio> 15 S- *add. marg., spatium et* -Ed M debent W, debuerunt M 5 passionem mentis W, mentis passum M quaestio, *manu alia* 11 *add.*

- 5 Ad exemplum primo allegatum cf. notam supra, ad quaest. 10, lin. 18-20, et Rob. Kilw., *Sophisma Omnisfenix est*: „Omnis pars orationis significat mentis conceptum; sed re existente et non existente remanet idem conceptus apud animam vel apud mentem, ut probabo; ergo re existente et non existente remanet eadem significatio univoce“ (ed. H.A.G. Braakhuis, in E.P. Bos, *Mediaeval Semantics and Metaphysics*, 132 sq.); et *ibid.*: „Concedimus enim quod vox significat rem solum et non rei entitatem vel non entitatem. Et ideo, cum res univoce se habeat ad rem entem et non entem, idcirco vox significat rem, sive sit sive non sit“ (36); atque P. O. Lewry, *The Oxford Condemnations of 1277 in Grammar and Logic*, loc. cit., pag. 253: „(Kilwardby in 1277) is anxious to preserve the distinction between meaning and the object meant, between validity and truth, between the extensional character of subjects and the intensional character of predicates, between the existential import of contingent and necessary assertions, between the determinacy of the future in its own time and the indeterminacy of its coming about“; cf. etiam P. O. Lewry, *Grammar, Logic and Rhetoric 1220–1320*, in: J.I. Catto, *The History of the University of Oxford*, 401–433. Ad *passiones animae* cf. e.g. Rob. Kilw., *Super librum Perihermeneias*: „Et dicendum quod differunt nota et signum, quia nota est in quantum est in ore proferentis; sed signum est in quantum est in aure audientis, quod patet per hoc quod signum est quod se affert sensui, aliud derelinquens intellectui. Quia igitur species intelligibilis in anima in quantum significanda est alteri dicitur passio in anima eius qui loquitur, melius dicit, *Sunt note*, quam signa“, apud Lewry, *Robert Kilwardby's Writings on the Logica vetus*, pag. 289; cf. etiam P.O. Lewry, *The Commentary on Priscianus maior Ascribed to Robert Kilwardby - The Problem of Authorship*, loc. cit., 15+). Ad *scientiam sermocinalem* cf. Rob. Kilw., *In Donati artem maiorem III* (ed. L. Schmücker, pag. 5 sqq.); et *id.*, *De ortu scientiarum*, cap. 46–62 (ed. A. G. Judy, 146–213).
- 5–6 Ad exemplum secundo allegatum cf. *infra*, quaest. 39, lin. 179–180, et quaest. 41, lin. 15–16, 19, et 30–34.

tali enim ordine designant nostra sacramenta modo ipsam iustificationem et res, in quarum fide fit iustitia, sicut patet de baptismo.

Item. Res quae perpetuo significantur, essentialius significantur quam res
15 quae ad tempus. Sed illa futura quae dicta sacramenta tunc significabant, ad tempus significabant, sed adhuc manent oblatio et decimatio et non sine significatione; nec videntur aliud significare quam quae a principio designabant praesentia scilicet fidem et iustificationem cultorum suorum. Ergo etc.

20 Contra: Quod causale est in quolibet genere, videtur esse prius et principalius quam illud quod causabile. Sed illa tunc futura significata fuerunt causa iustitiae et fidei tunc praesentium, quia in fide futurorum iustificabantur tunc homines. Ergo etc.

25 Respondeo: Fides antiquorum tunc praesens et veritas postmodum exhibenda possunt comparari ad invicem vel ad illa signa antiqua quae utrasque significabant.

Si primo modo aut comparantur ad invicem ordine temporis aut dignitatis. Primo modo fides antiquorum praecessit; secundo veritas postmodum exhibenda.

Si igitur comparentur haec duo signata, scilicet unum tunc praesenter osten-
30 sum, aliud venturum praefiguratum, ad signa illa, aut respiciuntur ab illis ordine suo temporali aut ordine suo dignitatis. Et primo modo illa sacramenta primo re-
praesentabant praesentem fidem et iustitiam suorum cultorum, secundo veritatem futuram creditam in qua iustificabantur; secundo modo e contrario.

Sic distinxerim propter hoc, quod, ut videtur, illa sacramenta respiciebant
35 hanc geminam rem quasi simul respectu reciproco et circulari: fuerunt enim signa praesentis tunc fidei, *fidei* dico non quorumcumque, sed futurorum reparativorum hominis. Et e contrario praefigurabant futura hominis reparativa non quomodocumque, sed fide eorundem mediante. Et utraque haec significata in illis sacramentis professionaliter intellegebantur, quia qui rite tunc obtulit vel
40 sacrificavit ipso facto professus est futuram veritatem sacramentorum gratiae et significatorum per ipsa et se etiam habere fidem illius veritatis.

marg. W 12 ipsam W, ipsa M 15 dicta MW, sunt *add.* M 17 quae M, *om.* W 25 postmodum MW, tunc *add. et del.* W 28 exhibenda W, habenda M 29 scilicet W, *om.* M 30 signa illa W, illa signa M 34 ut W, *om.* M 35 enim MW, tunc *add. et del.* W 36 non W, in M 38 quomodocumque W, quocumque M Et W, In M significata W, figura M 39 tunc 150^r W obtulit 45 se W, *om.* M 46 significabant M, signabant

7–8 Cf. etiam infra, quaest. 26 et 27.

11–13 Cf. ad lin. 5–6 supra.

14–15 Cf. Lib. de causis, prop. 32 (ed. H.D. Saffrey, 143).

20–21 Cf. *ibid.*, prop. 1 (4).

Ad primum ergo obiectorum dicendum, quod non est simile, quia moderna sacramenta instituta sunt ad obtinendam et conferendam iustitiam, et ideo illam primo significant. Non sic autem illa, sed accidentaliter se habebant ad iustitiam 45 colentium ipsa, ut praedictum est; non enim efficiebant, sed significabant tantum.

Ad secundum, quod illa sacramenta a principio significabant fidem iustificantem; et ad hoc tunc erant. Modo autem ceciderunt ab illa significatione, ex quo coeperunt esse propria sacramenta effectivam vim habentia respectu fidei iustificantis. Et ideo illa significatio eorum iam cessavit et non fuit perpetua. 50

Si quaeris, quid significant tunc modo, potest dici quod devotionem populi et venialium ac oblitorum remissionem; et hoc idem semper significaverunt et forsitan effecerunt. Unde aliquam significationem suam a principio habitam semper tenent, sed non omnem. Unde Hugo, lib. I, p. 11, cap. 8, versus finem: *Sacramenta naturalis legis ita fidei iustificanti iuncta fuisse credimus, ut in eis 55 esset exercitatio devotionis, non necessitas obtinendae salutis.*

Ad illud quod obiicitur in contrarium patet, quia procedit secundum unam viam praepositae distinctionis.

W 48 ad hoc W, adhuc M 52 venialium M, venialium W ac M, et W 53 fortisan W, forsitan M

43 Ad lin. 10–13 supra.

47 Ad lin. 14–18 supra.

54–56 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 347 A); cf. supra, quaest. 7, lin. 135–138.

58 Ad lin. 20–23 supra.

QUAESTIO 12

Deinde quaeritur, utrum fuerit aliqua distinctio in significatione et praefiguratione dictorum sacramentorum, ut unum illorum significaret aliquid determinate, et reliquum aliud.

Item. Quaeritur, quare tantum tria fuerunt.

- 10 Ad primum, quod indistincte quodlibet illorum significabat fidem offerentis et praefigurabat futuram oblationem Christi in qua salvarentur omnes fideles. Indistincte etiam quodlibet illorum significabat sacramenta nostra in quibus gratificamur. Et hoc fuit, quia nondum fuit ex praecepto Dei aliquid institutum distincte ad aliquid, sed inspiratum fuit et consultum mediantibus viris
15 spiritualioribus modo confuso et communi.

Unde Hugo, lib. 1, p. 12, in principio fere: *Primum illud saeculum sub lege naturali quasi in confusione quadam transierat; et qui in eo fideles exstiterant quasi pauca quaedam grana in humano genere dispersa et ab invicem discreta, sola intus fide unita fuerant.* Inde est etiam quod Hugo aliquando dicit oblationem
20 fuisse illo tempore sacramentum iustificationis vel expiationis, scilicet lib. I, p. 11, cap. 7, aliquando decimationem, scilicet lib. II, p. 6, cap. 3. Et Gregorius dicit sacrificium fuisse illius sacramentum, *Moralium* IV. Et sunt auctoritates omnes istae superius positae; in his enim aperte ostenditur, quod confusa erat significatio eorum illo tempore.

25

181^b M, 150^a W 4 <quaestio> 16 add. marg. M, quaestio, manu alia 12 add. marg. W
Deinde W, spatium et <D>Einde M fuerit W, fuit M 8 quaestio add. marg. W
Quaeritur W, om. M 12 significabat W, signabat M nostra 181^v M in quibus 13 quia
W, quod M 16 illud W, om. M 19 intus W, in cuius M est M, om. W 23 omnes

10 Ad lin. 4-6 supra.

16-19 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 1 (PL 176, 347 D).

14-24 Cf. supra, quaest. 7 et 10; et Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 4, quaest. 22 (I 97-101) et quaest. 25 (I 109-111).

19-21 Cf. HUGO., De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 346 A).

21 HUGO, De sacram., lib. II, p. 6, cap. 3 (PL 176, 448 D).

21-22 GREG., *Moralium* lib. IV, cap. 3 (PL 75, 635 B).

Ad secundum potest esse, quod hoc factum sit inspiratione divina ad figuram, quod omnia futura quae praefigurabant in fide Trinitatis divinae subsistunt et virtutem habent. Item in significatione, quod hominem iustificari oportet in anima, in carne, in rebus. Item in voluntate, verbo et opere. Item erga se ipsum, proximum et Deum. Item sicut dicit Hugo, ut praedictum est, quia ad iusti- 30 ficationem a peccato requiruntur peccati remissio, carnis maceratio et bona operatio. Et alia talia possunt congrue assignari, quare convenienter a Spiritu sancto ordinatum est, quod illud tempus trinum haberet genus oblationis et visibilis sacramenti; omnia enim figurativa fuerunt iuxta Apostolum, *Cor. 10: Quae ante exhibitam veritatem contigerunt.* 35

istae W, istae omnes M positae W, habitae M 26 <quaestio> 17 *add. marg. sine spatio*
M 32 alia talia W, talia alia M assignari MW, *ex assignare corr.* W 34 fuerunt W,
faciunt M

26 Ad lin. 8 supra.

30–32 Ad HUGONEM cf. quaest. 10 supra, notam ad lin. 7–10.

34–35 I COR. 10, 6. 11.

QUAESTIO 13

Deinde quaeritur, quare manserunt haec sacramenta superveniente tempore
5 legis scriptae; apparet enim quod evacuari debuissent, sicut veniente lege gratiae
evacuata sunt caerimonialia in lege scripta contenta.

Item. Si manere debuerunt, quomodo differenter pertinuerunt ad tempus
primum et secundum.

10

Ad primum dicendum, quod, quia figurativa fuerunt non illorum quae fuerunt
in lege scripta, sed quae futura erant tempore gratiae, ideo non debuerunt evacuari
ante adventum gratiae.

15 Ad secundum, quod una differentia est, quod primo tempore non fuerunt
instituta ex praecepto neque obligabant; in sequenti autem sub lege scripta
praecepta sunt et facta sunt obligatoria. Unde Hugo, lib. I, p. 11, cap. 3: *Illud
quoque inter illa*, etc., ut supra. Idem etiam dicit ibidem infra, cap. 7.

Alia differentia est, quod in primo tempore significabant iustificationem et
20 liberationem ab originali peccato, sed hoc postmodum non fecerunt, quando
certa sacramenta circumcisionis vel baptismi ad hoc a Deo instituta sunt. Unde
Hugo, lib. I, p. 11, cap. 7, in principio: *Divina iussio ritum antiquorum per
institutionem succedentium abolevit*. Nota quod non dicit, quod Deus abolevit
antiqua, sed ritum eorum. Et loquitur ad litteram de remedio originalis peccati in
25 diversis temporibus.

181va M, 150ra W 4 <quaestio> 18 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 13 *add. marg.*
W Deinde W, *spatium et* <D>Einde M manserunt M, remanserunt W 8 differenter
W, differuntur M tempore MW, *ex modo corr.* M 18 supra MW, quaestione septima
in prima ratione ad contrarium *add. (non marg.)* W 19 significabant W, figurabant
M 20–21 quando certa W, quia ista M 21 a Deo W, adeo M 23 abolevit MW, *ex
adolevit corr.* W 24 antiqua W, antiquam M

11 Ad lin. 4–6 supra.

15 Ad lin. 8–9 supra.

17–18 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 3 (PL 176, 343 D); cf. quaest. 7 supra, lin. 23–27.

18 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 7 (PL 176, 347 A – 348 C).

21–25 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 345 C).

QUAESTIO 14

Sed iam quaeritur, cum illa sacramenta primi temporis fuerint figurae eorum
quae exhibita sunt tempore gratiae, et caerimonialia legis similiter, quare non 5
cessaverunt adveniente gratia, sicut illa cessaverunt; adhuc enim servantur
oblationum et decimationum ritus.

Item. Aut omnia tria debuerunt manere, ut videtur, aut omnia tria cessare.
Quare ergo sacrificandi ritus cessavit et non oblationum et decimarum. 10

Ad primum, quod illa sacramenta prima, ut dictum est, semper habuerunt
aliam significationem praesentium sibi et aliam futurorum. Quantum ergo ad
significationem secundam omnino cessaverunt tempore gratiae, tamen re-
manserunt quantum ad primam, ut designarent devotionem et eius augmentum 15
in populo et venialium remissionem et oblitorum. Sed caerimonialia legis, licet
forte haec omnia significaverint, tamen cessare debuerunt: tum quia carnalia
fuerunt tot animalium sacrificia quae non decebant populum spiritualem; tum
quia onerosa qualia non decebant populum in libertate servientem et ex amore,
non ex timore; tum quia praefigurabant veram unam oblationem Christi. 20

Ex hoc iam patet ad secundum. Propter enim dictas causas cessaverunt
sacrificia, remanserunt tamen oblationes et decimationes, ut aestimo, partim ad
significantiam et efficientiam augmenti caritatis et remissionis venialium et
oblitorum, ut dictum est, partim ad officium, scilicet ut inde exhiberentur ministri 25
ecclesiae. Et hoc congrue quidem, scilicet ut duo parietes ecclesiae, qui sunt
ordo laicorum et clericorum, mutuis beneficiis coniungerentur, scilicet ut, sicut
populus laicalis a clero suscipit sustentamenta spiritualia, sic et clerus a laicis
corporalia, et ex mutuis beneficiis firmior esset caritas stabiliens ecclesiam.

181vb M, 150rb W 4 quaestio, manu alia 14 add. marg. W Sed W, spatium et <S>Ed
M 6 gratia MW, ex gratiae corr. W 13 aliam² W, aliquam M 15 primam MW,
scilicet add. W 16 remissionem et W, et remissionem M 17 significaverint W,
signaverint M 19 libertate W, libertatem M 26 qui W, quae M 27 coniungerentur
MW, ex communium corr. M beneficiis com- 182^r M -munium 28 a M, qui W

12 Ad lin. 4–7 supra; cf. quaest. 10–12 supra.

22 Ad lin. 9–10 supra.

22–23 Cf. lin. 17–18 supra.

25 Cf. lin. 14–16 supra.

QUAESTIO 15

Postea videndum aliquid de sacramentis legis scriptae.

5

Et primo de circumcisione.

Ubi primo quaeritur, ad quid instituta est, cum fides suffecerit ad tollendum originale peccatum, ut praedictum est; effectus enim circumcisionis est tollere
10 originale.

Secundo: Si debuit ad hoc institui signatum et determinatum sacramentum, quare non aliquod illorum quae praecesserant.

15 Tertio: Si aliud debuit institui, quare poenale. Hoc enim non congruit Deo qui poenas non sitit, ut videtur, sed nec parvulo; parvulus enim damnatus post hanc vitam non punitur nisi poena damni tantum. Quare nec in hac vita debet aliter puniri, praecipue cum maior sit poena sensus quam damni, ut videtur. Et non debet puniri hic maiori poena quam in damnatione post hanc vitam.

20

Quarto: Quare particulare sacramentum institutum est contra originale peccatum; solum enim uni sexui competit. Universalis enim morbi debuit esse universale remedium.

25 Quinto: Si debuit esse tale, quare debuit potius esse tale quod praeciperetur maribus quam quod feminis; a femina enim inceptit originale malum, non a viro.

Sexto: Iuxta hoc quaeritur, quid erat remedium sexui femineo, quia non debuit esse sine remedio, ne periret.

30

182ra M, 150rb W 4 <quaestio> 20 *add. marg.* M, quaestiones, *manu alia* 15 *add. marg.* W Postea W, *spatium et* <P>ostea M 17 debet W, deberet M 25 Si MW, si *add.* W 26 maribus M, maioribus W quod M, *om.* W 28 quid M, quod W 31 hoc

4 sqq. Ad quaest. 15–38 et 43–51 infra cf. R. Schenk, *Covenant Initiation*, loc. cit.; et B. Smalley, *William of Auvergne, John of La Rochelle and St. Thomas Aquinas on the Old Law*, loc. cit.

9 Cf. quaest. 7–9 supra.

Septimo: Quare datum est hoc sacramentum in uno membro particulari; baptis-
mus enim toti corpori adhibetur.

Octavo: Quare tali membro verecundo et inhonesto.

35

Nono: Quare datum est uni viro et non multis, cum celebrius esset multis
datum quam unico.

Decimo: Quare illi uni scilicet Abrahae, cum probabile sit et alios fuisse
iustos illius temporis.

40

Undecimo: Cum plura sint sacramenta legis scriptae, quare istud prae aliis
datum est ei, antequam lex scriberetur.

Duodecimo: Quare potius mandatum de circumcisione facienda iteratum est
Iosue a Domino quam Moysi, cum iste fuerit legislator, non ille; de secunda
enim circumcisione vel de secundo mandato eius habetur *Ios. 5*.

45

Ad primum dicendum, quod, licet fides sola posset sanare ab originali, sicut
fecit in tempore legis naturalis, si Deo placuisset, tamen melius et congruentius
placuit ei, ut hoc fieret per visibile sacramentum foris adhibitum, ut homo per
id, quod extra agebatur in carne, transmitteretur interius ad agnoscendum quod
factum est ei intra in mente; et quia ille populus, cui facta est repromissio,
debit esse sub lege disciplinae, ut mereretur aliquatenus promissum. Ideo debuit
hoc sacramentum mandari sub praecepto, ne contemneretur.

55

Ad secundum dicendum iuxta sententiam Hugonis, lib. I, p. 11, cap. 7, ut
praehabuit est, quod appropinquante magis ac magis adventu salvatoris crevit
magis ac magis effectus salutis et notitia eius. Quare debuerunt institui sacramenta
magis ac magis effectum salutis habentia et magis ac magis evidenter salutem
significantia. Et ideo adveniente tempore promittendi salutem debuit esse novum

60

sacramentum M, sacramentum hoc W 34 C<oncurrentes?> I K *add. marg.* W 36 viro
MW, primo *add.* W 39 illi uni W, uni illi M alios M, aliquos W 45 est MW, a *add.*
W 49 posset M, possit W 53 repromissio W, promissio M 55-57 contemneretur.
150^v W Ad 2 58 adventu, adventus M 62 aliud M, *om.* W 70 a propiori W, a priori

46-47 IOS. 5, 2-12.

49 Ad lin. 8-10 supra.

57 Ad lin. 12-13 supra.

57-58 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 345 CD); cf. quaest. 4 supra, lin.
52-59.

sacramentum aliud a prioribus evidentius salutem repraesentans. Et cum venisset exhibitio eiusdem salutis promissae, debuit adhuc expressius esse sacramentum et remedium originalis peccati. Et ideo praedictis tribus sacramentis debuit
65 succedere novum sacramentum expresse repraesentans remedium contra originale peccatum magis quam aliquod aliorum fuerat; et huiusmodi est circumcisio. Priora enim sacramenta oblationum, decimarum et sacrificiorum significabant devotionem erga Deum et amorem et misericordiae implorationem, in quibus communiter intellegitur peccati remissio per fidem, quam in illis sacramentis
70 profitebantur de facto. Sed circumcisio a propiori gerit similitudinem ablationis peccati originalis. Circumcisio enim tollit partem a membro corporis occulto et pudendo et hoc secundum circulum et ab anteriori parte, in quo aperte denotatur tolli a secretissimo hominis scilicet a mente. Illud, cuius maxime pudet natura instituta primo scilicet peccatum originale, per circulum etiam denotari potest,
75 quia totum tollitur peccatum per tale sacramentum. Figuratur etiam, quod homo se debet hic circumcidere undique a peccato mortali et opportunitatibus eius, et in futuro circumcidetur ab omni peccato et miseria simul. Per partem vero anteriorem bene figuratur, quia ante omnia praescindendae sunt culpae qui vult Deo placere, quia hoc est principium iustitiae. Aliter aliquantulum exponit hanc similitudinis
80 expressionem Hugo ibidem, sicut patet intuenti librum suum. Sed iste modus videtur evidentior et succinctior quam suus.

Postmodum vero tempore gratiae institutus est baptismus gerens expresse similitudinem non solum ablationis peccati per ablutionem sordium corporalium, sed etiam iustificationis et gratiae interioris in munditia quam confert exterius
85 corpori. Et per hoc, quod generaliter lavat omnes et omnium totum corpus, designat completam gratiam per se tribui et omnino sufficientem saluti. Unde Hugo dicit ibidem de istis sic: *Mundationis forma et similitudo in oblatione quidem occulte invenitur, in circumcisione vero evidentius exprimitur, per baptismum autem manifeste declaratur.*

90 Ex his patet ratio, quare aliud sacramentum debuit institui tempore legis scriptae ad designandum ablationem originalis culpae quam aliquod trium praecedentium. Patet etiam, quare congrue institutum est ad hoc hoc sacramentum scilicet circumcisionis. Nota quod hoc, quod dicit Hugo, quod secundum

M 71 corporis M, corporali W 73 Illud W, Istud M 80 expressionem 182^v M Hugo
82 tempore MW, ex tempore marg. corr. W 83 ablationis W, absolutionis M 93 Nota

64 Cf. quaest. 5–7 supra.

79–81 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 346 BC); cf. lib. I, p. 12, cap. 2 (349 E – 350 A.).

86–89 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 346 A.).

93–95 Ad HUGONEM cf. notam ad lin. 57–58 supra.

appropinquationem salvatoris debuerunt mutari sacramenta ad designandum maiorem effectum salutis et ad evidentius exprimendum, potest intellegi in exemplo hoc modo: dum aliquod luminosum videtur valde a remotis, minus agnoscitur, quia minus discerni potest, et minus effectus eius scilicet illuminationis est apud videntem propter magnam distantiam. Secundum autem quod magis appropinquat, magis et verius videtur et maior effectus illuminationis eius fit apud videntem, donec omnino praesens sit, et tunc perfecte cognoscitur et eius illustratio perfecte participatur. Sic in proposito fuit de Christo liberatore nostro et de hominibus primi temporis et secundi, donec veniretur ad homines tertii temporis scilicet gratiae.

Idem potes et aliter declarare, sicut tactum est in praecedentibus: Magis creditur, speratur et amatur bonum promissum quam opinatum vel suspicatum, et magis creditur, speratur et amatur bonum iam pro parte receptum in pignore vel potius in arra certissima quam tantum promissum; sed isto modo differebant in fide, spe et caritate homines trium temporum a principio. Et ita patet, quod creverunt secundum status istorum temporum fides, spes et caritas. Quare et effectus salutis et notitia crevit, quia in his consistit humana salus, et in fide notitia est illius salutis.

Ad tertium secundum Hugonem dicendum, quod ideo debuit esse poenale, quia tradebatur populo servituro in timore et labore. Et e contrario per rationem contrariam debuit sacramentum dari tempore gratiae, quod esset suave et delectabile, ut est baptismus. Unde ipse dicit infra in eodem capitulo sic: *Quia circumcisio sordes aufert, sed dolores infert; ablutio vero inquinatos sine dolore emundat, idcirco priori populo in timore servienti et sub lege laboranti circumcisio ad emundationem data est; novo autem populo in gratia per caritatem ambulanti ablutio.*

Potest et alia ratio esse, ut designaretur per illud sacramentum, quod ab originali peccato causaliter inest homini poenalitas et mortalitas.

Tertia etiam potest esse, quod, sicut originale peccatum est origo actualis, sic eius sacramentum aliam haberet significationem super peccato actuali. Ad

MW, *add.* etiam M quod² M, *om.* W 96 minus MW, et minus *add.* M 98 magis MW, et magis *add.* M 100 cognoscitur M, agnoscitur W 102 hominibus W, omnibus M 104 Idem potes W, Item potest M 107 modo M, *om.* W 109 fides MW, et *add.* M 114 e M, *om.* W 116 Quia M, Quod W 119 autem M, aut W 121 designaretur W, desinatur M ab W, *om.* M 123 actualis M, actu W 131 significandum W, designandum

104 Cf. quaest. 4 supra, lin. 52–59 et 317–335; et quaest. 23 infra, lin. 10 sqq.

113 Ad lin. 15 supra; cf. HUGO., De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 346 AB).
116–120 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 346 C).

125 significandum igitur quod actuale peccatum non tollitur nisi per poenam, bene ponitur sacramentum poenale in remedium originalis peccati, unde omne actuale oritur. Et quia poena qua tollitur peccatum in principio quidem gravat, sed postmodum sapit et placet, ideo sub lege scripta ponitur sacramentum poenale in remedium originalis, sed sub lege gratiae sacramentum placitum et delectabile.

130

Ad quartum, quod una ratio quare particulare est, potest esse ad significandum, quod nondum contulit perfectam sed sufficientem gratiam, qualis postmodum erat conferenda.

135 Alia potest esse ad significandum, quod futurum erat sacramentum completum et generale, ut praefigurat circumcisio baptismum, sicut et facit. Profectus enim incipit a defectu et tendit erga perfectum. Et ita significandi gratia factum est, quod non esset universale.

140 Ad quintum dicunt aliqui, quod ideo dabatur sacramentum solis viris, quia, cum esset in remedium originalis peccati, quod ex propagatione contrahitur, et propagationis duplex sit principium, scilicet mas et femina, congruebat hoc remedium dari maribus tamquam principalibus causis propagationis.

M 132 sed sufficientem W, sive sufficientes M 134 significandum W, designandum
M 141 sit W, est M 142 dari maribus W, maribus dari M 145 certis 183^r M

131 Ad lin. 21 supra.

131–137 Cf. Gand. Bonon., Sent. Libri IV, lib. IV, § 15: „Successit autem circumcisioni baptisma, quia communius est, – non enim solis maribus convenit, – et perfectius, quoniam ita peccata dimittuntur pueris vel adultis digne accedentibus per hoc sacramentum, ut nulla pro eis restet poena renatis hoc sacramento“ (ed. cit., 396); Petr. Lomb., IV Sent. 1, 9, nr. 5, respectu feminarum non explicato (II 238); Guill. Altissiodor., Summa aurea IV, tract. V, cap. 2, quaest. 1: „Secunda causa est, quare baptismus successit circumcisioni, quia communior est. Baptizantur autem tam mares quam femine, et non circumcidebantur nisi mares“ (ed. cit. IV 72); Alb. Magn., In IV Sent., dist. 1, art. 21: „Tertia causa (quare feminae non circumcidebantur) est, ut ostenderetur imperfectio sacramenti (veteris), et aliud generalius et melius expectaretur: et puto quod haec causa melior est“ (ed. cit., XXIX 37); Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 2, art. 2: „Per hoc etiam ostenditur sacramentum imperfectum, et sua imperfectio in expectationem perfectionis ducit“ (ed. cit., IV 51).

139 Ad lin. 25 supra.

139–142 Ad argumentum primo referatum cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 44 (I 154–155); Alex. de Hales, Glossa in IV Sent., dist. 1, nr. 22 (XV 28), et Quaestiones „antequam“, quaest. 50, nr. 29 (XX 890); atque Alb. Magn., loc. cit.

Alii dicunt, quod, quia hoc sacramentum non solum datum est in remedium, sed etiam in signum ad distinguendum ab aliis populis populum unde Christus nasceretur, ut certis generationibus genealogia salvatoris computaretur, ideo debuit hoc sacramentum dari maribus, quia ex parte illorum debent genealogiae computari, sicut ex parte principaliorum parentum. 145

Tertio modo dicit Hugo, quod scilicet hoc factum est ad significandum, quod circumcisio tulit peccatum ab anima, sed non corruptionem a carne; dicit enim sic, p. 12 lib. I, *De sacramentis*, cap. 2: *Propterea solis maribus data est circumcisio carnis, quia sacra scriptura per masculinum sexum animam, per muliebre vero carnem significare solet, ut videlicet ostenderetur, quod illa exterior circumcisio animabus sanctificationem contulit, sed carni non abstulit corruptionem.* 150

Adhuc potest esse quarta ratio: quia enim per sexum virilem significatur in sacra scriptura operatio virilis et meritoria sive virtuosa, per muliebre vero actio dissoluta et effeminata. Ideo bene data est circumcisio maribus, non feminis, in signum salutis ad denotandum, quod ad salutem ibi promissam non perveniretur per operationes effeminatas et dissolutas, sed per virtuosas et viriles. Licet ergo peccatum primum inceperit a muliere, tamen, quia consummatum est in viro quoad perditionem totius posteritatis, ideo bene et recte traditum est hoc sacramentum viris et non mulieribus; et hoc propter rationes praedictas. 160

Ad sextum, quod non fuit sexus femineus sine remedio contra originale, sed ut dicit Hugo in eodem capitulo, infra: *Feminae in populo circumcisionis sola fide salvabantur, sacrificiis et oblationibus, aliisque legis caerimoniis purificatae; ipsam quoque circumcisionem fide sustinentes et in eis qui carne illam susceperunt venerando participantes.* 165

Idem dicit etiam quaedam *Glossa* super *Gen.* 17. Addendum est etiam quod Magister dicit et innuit Gregorius, dist. 1, cap. 9, quod parvulae in fide parentum, adultae in propria iustificabantur. 170

generationibus 150 p. W, om. M 156 muliebre M, mulierem W 159 per¹ M, ad W 161 hoc W, om. M 164 femineus M, femininus W 167 sustinentes MW, suscipientes in editione citata 169 quaedam W, quemadmodum M est etiam W, etiam

143–147 Ad argumentum secundo referatum cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 2, quaest. 2, ad 1 (IV 40), et loc. parall., Abbreviat., ad 1, f. 56^b.

148–154 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 350 B).

162 Cf. lin. 139–162 supra.

164 Ad lin. 28 supra.

165–168 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 350 C).

169 GLOSSA ordinaria in Gen 17, 23–27 (PL 113, 125 C); cf. Summ. Sent., IV 1 (PL 171, 1148 B; 176, 119 C).

169–170 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 8 (II 237).

Ad septimum easdem rationes aestimo dicendas, quae dictae sunt iam nuper ad quartum.

175

Ad octavum satis bonas rationes assignat Magister in littera. Una est, quia in propagatione suscipimus et ex illa contrahimus originale peccatum, ideo in porta propagationis sacramentum in eius remedium congrue apponitur.

180 Alia, quia in tali membro primo sensit Adam poenam suae inoboedientiae, ideo decuit ut in illo primo susciperet homo signum oboedientiae. Nec est tale membrum verecundum et inhonestum nisi ratione peccati, et ad illud tollendum apposita est circumcisio.

Alia etiam ratio potest esse, ut significetur praescindendam esse luxuriam et servandam castitatem. Et haec ratio habetur in *Glossa* super illud, *Gen. 17: Circumcidetur ex vobis*, etc., et super illud, *Rom. 4: Non in circumcissione*.

Ad nonum, quod Deus non respexit celebritatem in dando hoc sacramentum, sed utilitatem et decentiam. Istud autem decuit et expediebat, quod, sicut omnes homines facti sunt de uno, ut omnes sese quasi unum diligerent, sic circumcisio
190 primo uni daretur ad significandum, quod omnes uniendi erant in lege una caritatis, cuius primordia ille unus suscepit et in ipso omnes posterius. Unde dicit Hugo, *De sacramentis*, lib. I, p. 12, cap. 1, sic: *Ut ad interiorem unitatem commendandam exterior conderetur, et esset in manifesto forma fidei, ad quam ex dispersione sua qui vocandi erant invitarentur; propositus est unus ad quem,*
195 *in uno perficiendo qui postea assumendi fuerant, omnes colligerentur.*

Ad decimum, quod, licet forte tunc fuissent iusti, sed pauci respectu multitudinis, Abraham tamen putatur fuisse singularis meriti inter omnes apud

est M 178 eius W, eis M 180 illo M, *om.* W 190 daretur M, data est W ad MW, ad *add. et del.* W ad 151^r W significandum 191 suscepit W, accepit M 197 forte MW,

170–171 GREG., *Moralium* lib. IV, cap. 3 (PL 75, 635 B); et Petr. Lomb., *Coll. in Rom. 4*, 12 (PL 191, 1372 BC); cf. quaest. 7, lin. 7–10, et 8, lin. 10–13 supra.

173 Ad lin. 31 supra.

173–174 Cf. lin. 131–137 supra.

176 Ad lin. 34 supra.

176–185 PETR. LOMB., *IV Sent.* 1, 9 (II 238); cf. Petr. Lomb., *Coll. in Epist. Pauli* (PL 191, 1371 D – 1372 A); et Hugonem, *De sacram.*, PL 176, 119 B.

184 GLOSSA ORDINARIA in *Gen. 17*, 11 (PL 113, 123 B), et in *Rom. 4*, 10 (PL 114, 482 D); cf. Petr. Lomb., *Coll. in Epist. Pauli*, PL 191, 1371 D.

187 Ad lin. 36 supra.

191–195 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 1 (PL 176, 347 D – 348 D).

197 Ad lin. 39 supra.

Deum. Et quod ita fuerit, ostendit singularis familiaritas et legis collatio et aeternae salutis promissio. Nec solum data est ei circumcisio in remedium contra originale peccatum, sibi et posteris, sed etiam ad distinguendum suam successionem ab aliis nationibus tamquam in quo specialiter colendus erat Deus prae ceteris et tamquam de quo nasciturus erat Christus. Unde Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2, versus finem: *Circumcisionis sacramentum semini Abrahae sanctificando et signando pariter datum est: sanctificando, ut iustificaretur; signando, ut a ceteris gentibus discerneret, quatenus singularis maneret et discreta generatio de qua Christus nasceretur.*

Glossa secunda super Gen. 17 dicit, quod tunc iam Abrahae data est circumcisio propter futuram peregrinationem, ne misceretur semen eius gentibus, et ut hoc signo a ceteris nationibus distingueretur.

Ad undecimum, quod hoc erat utilius sacramentum, quia emundat hominem a primo peccato, et ideo magis necessarium erat illud primo dari quam aliud; tamen probabile est aliqua alia ei tradi caerimonialia, quae omnia postea scripta sunt, sicut superius tactum est.

Ad ultimum, quod ideo non est iteratum mandatum circumcisionis Moysi legislatori, quia usque ad tempus Moysi et legis datae non fuit intermissa circumcisio. Iosue autem mandatum est, quia intermissa fuit illo tempore quo ducatum populi suscepit, sicut patet *Ios. 5*.

Alia est ratio spiritualis, scilicet quia duplex est circumcisio in nobis agenda: una a peccato in via; alia a miseria in patria. Prima significatur per circumcisionem mandatam Abrahae; secunda per circumcisionem mandatam Iosue. Quarum prima dabatur tempore peregrinationis; secunda post peregrinationem in terra promissionis.

alii *add.* M 203 et M, *om.* W 208 secunda W, etiam M 212 hoc 183^v M erat sacramentum MW, aliis *add.* M 215 sunt MW, in lege *add.* M sicut superius tactum est MW, supra 5 as *add. marg.* M 221 in nobis agenda W, agenda in nobis M 222 peccato W, peccati M 223 Abrahae ... mandatum W, *om. (hom.)* M

203–207 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 351 A).

208–210 GLOSSA ORDINARIA in Gen. 17, 10–13 (PL 113, 123 BC).

212 Ad lin. 42 supra.

215 Cf. quaest. 4 supra, lin. 209–232; et 5, lin. 75–87.

220 IOS. 5, 2 sqq.; cf. Ex. 31, 23; et Ios. 1, 1–9.

217 Ad lin. 45 supra.

QUAESTIO 16

Deinde quaeritur, an hoc sacramentum obligaret omnes mares simpliciter, an
5 solos illos de propagine Abrahae.

Quod solos filios Abrahae, videtur per illud, *Gen. 17: Tu ergo custodies pactum meum et semen tuum post te. Et hoc est pactum meum quod observabitis: Circumcidetur in vobis omne masculinum et circumcidetis carnem praeputii*
10 *vestri, ut sit signum foederis inter me et vos.* Ecce hic statuta est circumcisio, ubi prorsus nulla fit mentio de aliis a semine Abrahae.

Item. Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2, post principium: *Quicumque non de semine Abrahae fideles exstiterunt, huic praeceptioni subiecti non fuerunt, neque circumcisionis, quae soli semini Abrahae indicta fuerat, suscipiendae*
15 *debito tenebantur.*

Item. Si circumcisio dabatur in signaculum distinctionis populi a populis, ut praedictum est iuxta eundem Hugonis, constat quod non obligabat omnes. Non enim esset data ad distinguendum aliquos ab aliis, si omnibus communiter data esset; omnium enim simul non est ab aliis distinctio.

20

Contra: *Gen. 17: Tam vernaculus quam empticius circumcidetur et quicumque non fuerit de stirpe vestra.* Infra: *Masculus cuius praeputii caro circumcisa non fuerit*, etc. Ecce in his videtur Dominus concludere in debito circumcisionis omnes mares universaliter.

25 Item. Communis morbi communis debet esse medicina. Sed omnes mares universaliter morbo originalis peccati tenebantur. Ergo omnibus debuit dari medicina circumcisionis.

183va M, 151ra W 4 <quaestio> 21 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 16 *add. marg.* W Deinde W, *spatium et* <D>Einde M mares W, matres M 9 circumcidetis W, circumcideris M 13 non W, *om.* M 16 Si W, *om.* M 22 vestra M, nostra W 25

4 sqq. Cf. Guill. Alvern., *De legibus*, cap. 2 sq. (ed. cit., I 29–34); et Guill. de Militona, *Quaest. de sacram.*, tr. I, p. 6, quaest. 43 (I 148–154).

7–10 GEN. 17, 9–11.

12–15 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 349 B).

16–17 Ibid.; cf. quaest. 15 supra, lin. 197–210.

21–22 GEN. 17, 12.

Item. Summe sapientis medici et summe liberalis ac summe misericordis est omnibus prospicere in remedio salutis. Quare, cum ab illo tempore salus dependeret a circumcissione et omnes indigerent remedio propter communem morbum, omnibus debuit Deus dare circumcisionem. 30

Item. Cum duo sint sacramenta temporibus suis determinate instituta in remedium originalis peccati, scilicet circumcisio tempore legis scriptae et baptismus tempore gratiae, cum baptismus communiter omnibus praecipitur ad salutem, similiter videtur, quod circumcisio tunc praecepta sit communiter omnibus. 35

Respondeo: Hugo aperte dicit, quod non obligavit circumcisio nisi mares de semine Abrahae, ut dictum est. Et Gregorius idem innuit in lib. IV *Moralium*, ut dicitur hic in textu, cap. 9 primae distinctionis, ubi dicit quod *hoc, quod apud nos valet aqua baptismi, hoc egit apud veteres pro his, qui ex Abrahae stirpe prodierunt, mysterium circumcisionis*. 40

Et ideo hoc securius tenendum est. Unde, sicut paterfamilias aliquid praecipit filio et non servo, concedit tamen vel permittit, quod idem agatur a servo sicut et a filio, sed solus filius obligatur ex praecepto, sic videtur in proposito: Quia Abrahae et semini eius praecepta est circumcisio, tamen aliis quibuscumque volentibus coniungere se illis ad observantiam legis scriptae concessa est sive permissa. Et ita solum semen Abrahae obligabatur simpliciter, sed alii non nisi conditionaliter, si vellent uniri illi populo. 45

Ad primum contra dicendum, quod priora illa verba *Genesis* sic intellegenda sunt, non ut praecipitur circumcidi omnis masculus qui non esset de semine Abrahae, sed quod omnis masculus ipsi et semini eius adhaerens in unitatem legis et ritus circumcideretur. Et forte illud dictum est Abrahae, ne putaretur nullus fore admittendus ad circumcisionem nisi quos Abraham propagasset. Voluit enim Deus, ut alii qui vellent circumciderentur et coniungerentur filiis Abrahae. Dicit etiam *Glossa* super *Gen.* 17, quod *servos et vernaculos et empticios circumcidi praecepit Deus, ut doceret ad omnes pertinere gratiam redemptionis*. 50

communis² W, communius M 34 communiter omnibus W, omnibus communiter M 40 textu W, texto M dicit W, dici M 47 ad M, ab W 49 conditionaliter MW, scilicet add. M 58 gratiam 184^r M redemptionis 60 vero W, om. M 61 ibi W, om. M 64

22–23 GEN. 17, 14.

38–39 Ad HUGONEM cf. lin. 12–15 supra.

39–42 GREG., *Moralium* lib. IV, cap. 3 (PL 75, 635 B); et PETR. LOMB., IV Sent. 1, 8 (II 237).

51 Ad lin. 21–24 supra.

51–52 GEN. 17, 12.

57–58 GLOSSA ORDINARIA in Gen. 17, 12 (PL 113, 123 CD).

Et haec ratio est mystica, reliqua litteralis. Posteriora vero verba de *Genesi*
60 opposita ad illos de semine Abrahae retorquenda sunt simpliciter, ad alios vero
non nisi conditionaliter, si vellent uniri illi populo, sicut praedictum est ibi de
vernaculis et empticiis.

Ad aliud dicendum, quod, si illa ratio valeret, posset similiter inde ostendi,
quod circumcisio non debuisset esse marium tantum, sed et feminarum, quia
65 tam mares quam feminae nascuntur cum originali peccato. Sed ratio sua non
valet. Quod enim circumcisio data est maribus et non feminis, in voluntate insti-
tuentis Dei fuit; et hoc ex ratione optima. Similiter quod data est Abrahae et
semini eius tantum, ex voluntate fuit auctoris et secundum rationem optimam,
sive illa nota sit homini sive non. Licet ergo communis esset morbus, non tamen
70 oportuit, quod communis esset circumcisio omnibus maribus, quia non habuit
effectum curationis nisi de institutione auctoris et de voluntate eius et ubi voluit
quod curaret.

Ad tertium, quod Deus omnibus praevidit remedium, sed non omnibus idem.
Aliis enim, qui non tenebantur ad circumcisionem, providit per fidem vel propriam
75 si adulti essent vel alienam si parvuli iustificationem, sicut Magister dicit in
littera, dist. 1, cap. 9. Unde Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2: *Quicumque*
non de semine Abrahae fideles exstiterunt fide operante per dilectionem, sicut et
prius sub lege naturali, priusquam circumcisio instituta fuisset, sine circumcissione
salvabantur. Non ergo dependebat tunc salus cunctorum a circumcissione, sed
80 solum posterorum Abrahae simpliciter, ut praedictum est.

Si dicis, quod tunc fuit apud Deum peioris conditionis semen Abrahae quam
alii homines, quia isti sine sacramento potuerunt salvari, sed illi non, dicendum
quod non valet. Artior enim est lex filiorum in domo patrisfamilias quam
servorum, nec tamen ipsi sunt peioris conditionis apud patrem quam servi, immo
85 multo melioris. Solus enim Deus non est sub lege; omnia alia sub lege sunt. Et
quanto magis legi rectae astringuntur, tanto liberiores sunt homines si servant
illam; et quanto solutiores sunt a lege recta, tanto serviliores sunt. Haec autem
est recta lex et sola, qua divinis mandatis et eius voluntati homo astringitur.

debuisset M, debet W 69 esset MW, in omnibus *add. et del.* W 70 quia non W, non
enim M 76 12 MW, *ex 1 et 2 corr.* M 77 exstiterunt MW, et *add.* M 86 legi rectae

59-62 GEN. 17, 14.

61-62 Ad lin. 55-56 supra.

63 Ad lin. 25-27 supra; cf. quaest. 15 supra, lin. 139-171.

73 Ad lin. 28-31 supra.

75-76 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 8 (II 237).

76-79 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 349 B); cf. supra, lin. 12-15 et
quaest. 7.

83-88 Cf. notam ad quaest. 1 supra, lin. 12.

Ad quartum, quod non valet, quia per illud simile posset arguere, quod tam mares quam feminae essent circumcidendae, quod nihil est. Sicut ergo voluntatis 90 divinae fuit ex ratione optima sive homini nota sive non, quod baptismus esset omnibus communis, sic eiusdem voluntatis fuit et ex ratione optima, quod circumcisio non omnes mares obligaret, sed propaginem unam determinatam.

Et potest esse ratio multiplex:

Una: Ut circumcisio non tunc praedicaretur gentibus sicut post passionem 95 Christi baptismus; non essent rei praevaricationis qui non circumciderentur. Et ideo praecepit Dominus ascendens in caelum praedicari baptismum in remissionem peccatorum, ut nemo excusatus esset qui non baptizaretur, quia *in omnem terram exivit sonus eorum*, etc.

Alia ratio potest esse, ut iste populus hoc signaculo ab aliis distingueretur 100 tamquam peculiaris Dei populus, in quo specialiter coleretur et in quo et unde incarnaretur.

Tertia etiam potest esse, ut, quia ille populus fuit constitutus ad praefigurandum populum spiritualem sub gratia futurum, sic etiam praefigureret illum totum uni capiti Christo adhaerere in caritate et ab uno Christo spirituali regeneratione 105 nasci et a ceteris merito et vita distingui, quamvis paucum respectu multitudinis omnium, sicut tempore legis scriptae omnes uni tamquam capiti ritu colendi Deum adhaeserunt qui sub illa lege fuerunt, et omnes ab uno patre carnali prodierunt et a ceteris populis circumcissione et conversatione distinguebantur, et sicut totus ille populus modicus fuit respectu multitudinis hominum. In his enim 110 omnibus et forte in multis aliis potuit ille populus praefigurare populum futurum sub gratia.

M, rectae legi W 95 post 151^v W passionem 100 coleretur W, coletur M

89 Ad lin. 32–36 supra.

98 ROM. 10, 18; cf. Ps (H) 18, 5.

QUAESTIO 17

Deinde quaeritur, an omnes qui de Abraham prodierunt tenebantur ex
5 praecepto ad ritum circumcisionis, scilicet Ismahelitae et filii Esau et huiusmodi,
an sola successio per Isaac et Iacob, quibus solis legitur facta salutis et liberationis
promissio, ut praetactum est, et in quibus solis promissa est Abrahae terrae
Canaan hereditatio, qui etiam soli postmodum eam hereditaverunt.

10 Videtur autem quod ad omnes pertineat circumcisio, cum omnes de eius
semine fuerint, quia Dominus dicit, *Gen.* 17, ut praedictum est, quod statuit
pactum circumcisionis cum Abraham et semine eius nullo excepto, ut videtur.

Contra: Infra eodem capitulo, ubi promittit filium eidem de Sarra, dicit sic:
15 *Sarra uxor tua pariet tibi filium et vocabis nomen eius Isaac et constituam
pactum meum illi in foedus sempiternum et semini eius post eum. Super Ismahel
quoque exaudivi te; ecce benedicam ei et augebo et multiplicabo eum valde.
Duodecim duces generabit, et faciam illum in gentem magnam; pactum vero
meum statuam cum Isaac quem pariet tibi Sarra.* Ecce quod nulla fit mentio de
20 pacto statuendo cum Ismahele, sed cum Isaac tantum; loquitur ibi de pacto
circumcisionis, ut videtur per totum capitulum.

Item. Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2 in fine: *Probabile est illi
semini Abrahae tantum circumcisionem ex praecepto indictam, de quo Christus
nasciturus erat, ut videlicet post Abraham Isaac, post Isaac Iacob et deinde
25 duodecim tribubus, quae de ipso Iacob ortae sunt. Nam et Iob secundum quosdam
de stirpe Esau fuisse creditur, qui tamen circumcisis fuisse non legitur.*

184rb M, 151va W 4 quaestio, manu alia 17 add. marg. W Deinde W, spatium et
<D>Einde M quaeritur MW, ex gratia corr. M 8-10 hereditaverunt. 184^v M Videtur
14 filium eidem W, ei Dominus filium M 16 foedus MW, in add. W 20 loquitur MW,

4 sqq. Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 45 (I 155 sq.); et Bonav.,
In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 2, quaest. 3, dub. 4 (IV 45 sq.).

4-6 Cf. Gen. 16 sqq.

7 E.g. quaest. 4 supra, lin. 142 sqq.

11 GEN 17, 9 sqq.; cf. quaest. 16 supra.

14-21 GEN 17, 19-21.

22-26 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 351 AB).

Respondeo: Ultimae innuitiones probabiliter teneri possunt, ita quod mandatum obligationis absolutae non transiret nisi ad semen Abrahae, cui facta est promissio et in quo hereditaturus erat terram promissionis. Ad alios autem omnino non pertingeret obligatio, nisi qui vellent illi in ritu et lege uniri. Quia ergo Ismahel et alii filii Abrahae, Esau quoque filius Isaac et eorum posteritates non hereditaverunt terram nec promissionem susceperunt nec cum cetero semine Abrahae se continuerunt, ut ei unirentur in lege et ritu colendi. Ideo non creduntur aliquo modo ad circumcisionem obligari, sicut nec aliae nationes. 30 35

Ad illud quod obiectum est in contrarium, patet ex iam dictis, quomodo intellegendum est semen Abrahae, cum quo Deus iniit pactum et cui statuit pactum suum observandum.

et *add.* W 28 innuitiones M, *om. (lacuna)* W 31 illi MW, populo *add.* W 38
Abrahae MW, quia illud intellegendum est *add.* M

37 Quaest. 16 et 17.

QUAESTIO 18

Deinde quaeritur de integritate circumcisionis.

5

Supponendo ergo quod de eius integritate fuerunt sexus masculinus et membrum, quaeritur an tempus scilicet dies octavus.

Quod sic, videtur: Quia, si in voto exprimatur tempus, vovens obligatur ad
10 illud; ergo a simili, si in praecepto exprimitur tempus, ille cui praecipitur obligatur ad illud. Sed sic est in praesenti, quia *Gen.* 17, ubi praecipitur circumcisio, additur: *Infans octo dierum circumcidetur.*

Idem videtur velle Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2, dicens: *Praeceptum fuit, ut puer masculus octavo die a nativitate sua circumcideretur*
15 *in carne praeputii sui.*

Item. Cum hoc sacramentum sit significativum, hoc videtur esse de eius essentia, quo exprimitur significatio sua. Sed tale quid est dies octavus, sicut enim dicit Hugo in eodem capitulo infra: *Tres sunt circumcisiones: Una in carne exterius, quae est sacramentum. Aliae duae sunt res et virtus sacramenti: Una*
20 *quae fit in praesenti, ubi anima circumciditur ab iniquitate; alia quae fiet in futuro, ubi homo totus circumcidetur ab omni corruptione. Octonarius vero in scriptura sacra aliquando significat tempus resurrectionis quod post praesentem vitam sequitur, quae septem diebus currit, aliquando tempus gratiae, in quo quasi post sabbatum legis aeterna bona servientibus Deo promittuntur. Et ideo*
25 *prima circumcisio merito, quae aliarum duarum sacramentum est, iussa est fieri octavo die, ut ostenderetur quod in tempore gratiae corda circumcidenda erant ab iniquitate et in tempore resurrectionis totus homo ab omni corruptione. Ecce*

184ra M, 151va W 4 <quaestio> 23 add. marg. M, quaestio, manu alia 18 add. marg. W Deinde W, spatium et <D>Einde M 6 Supponendo W, Supposito M 16 hoc² M, hic W 26 circumcidenda W, circumcidata scriptio corrupta M 30 septimi mensis corr.,

4 sqq. Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 35–42 (I 131–148); atque Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 2, quaest. 2 (IV 39 sqq.), et loc. parall., Abbreviat., f. 56ra-va.

6–7 Ad suppositiones inductas cf. quaest. 15 supra.

11–12 GEN. 17, 12.

13–15 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 347 C).

17–27 HUGO, ibid. (PL 176, 350 AB).

quod secundum Hugonem ratione octavae diei exprimitur circumcisionis significatio. Quare de eius integritate videtur esse.

Item. Sacramenta quae in veteri lege agebantur decima die septimi mensis scilicet ingressus pontificis in sancta sanctorum, immolatio vitulae rufae et hirci pro peccato populi et emissio hirci apompei et cinis expiationis et huiusmodi illo die tantum fiebant, non alio. Quare videtur quod tempus ibi fuerit de substantia sacramenti; quare eadem ratione et hic, ex quo iussit Deus octavo die fieri circumcisionem.

Contra: Innuitur, *Gen.* 17, quod non sit de substantia illius dies octava; ubi enim comminabatur Dominus exterminium non circumcisorum, dicit *Masculus cuius praeputii caro circumcisa non fuerit peribit*, etc., ecce non fit hic mentio diei octavae.

Item. Si esset de substantia eius, sequerentur plura inconvenientia:

Unum quod non profuisset Abrahae vel Ismaheli vel aliis de domo sua nec populo circumciso a Iosue in Galgalis, qui omnes transierant diem octavum.

Item tunc qui transiret diem octavum, non videtur potuisse purgari a peccato originali.

Item tunc qui moreretur ante diem octavum periret omnino, quod videtur inconueniens secundum Hugonem, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2. Dicit enim, quod tunc miserabilior fuisset iste sexus femineo et praeiudicaretur ei in isto.

Item. Baptismus similiter in lege gratiae habet remedium contra originale

Septembris MW 31 vitulae W, utile M 32 apompei M (cf. *Lev.* 16, 8, *Septuaginta*, Editio Gottingensis, 1986, ed. J.W. Wevers et U. Quast, pg. 185–186; *Petri Lombardi Sent.*, lib. III, dist. 21, cap. 1, nr. 4, *Grottaferrata*, Tom. II, 1981, pg. 131, l. 24; *Thesaur. Linguae Latinae*, Vol. II, 1900–1906, pg. 251; et *Mittelateinisches Wörterbuch*, Vol. I, 1967, col. 757), apompei W (cf. e.g. *Origen.*, In *Lib. Iesu Nave Homilia*, XXIII, 1, transl. Rufini, ed. W.A. Baehrens, *Origenes Werke*, Bd. 17, Leipzig 1921, pg. 439, l. 12–14; idem, In *Lev. Homilia IX*, 1–6, ed. Baehrens, *Origenes Werke VI*, Leipzig 1920, pg. 417–429, praecipue 417, ad l. 21: „apompaeus und apompaeus wechseln regellos in den Handschriften“; et *Joannis Balbi Catholicon*, ante 1287 a.D. scriptum, ed. Mogunt. 1460, Westmead. et alibi 1971, art. „Apompeius“ et art. „Emissarius“; et *Lev.* 16, 8: „ad dimissionem pompeio“, *Pentateuchi Versio Latina Antiquissima e codice Lugdunensi*, ed. U. Robert, Paris 1881, pg. 230 B; et Wevers, op. cit., pg. 186, n. ad 16, 8) 39 hic W, haec M 42 profuisset W, fuisset M 43 circumcisio 185^r M a Iosue 48 femineo

30–34 Cf. *Lev.* 16.

37–39 *GEN.* 17, 14.

42–43 Cf. *Gen.* 17; *Jos.* 5.

46–48 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 350 D).

50 peccatum, sicut tunc habuit circumcisio. Si ergo non est tempus determinatum baptismo, nec debuit, ut videtur, illi determinari in lege.

55 Sunt igitur plures quaestiones concurrentes:

Una: Quare tempus determinatum est circumcisioni.

Secunda: Quare tale tempus, scilicet dies octava.

60

Tertia: De dilato tempore circumcisionis et hoc, quid agendum erat tunc ad remedium originalis habendum.

Item. Si filii Israelis in deserto transgressores erant circumcisionem omittentes.

65 Quarta: De praeoccupatione temporis, ubi quaeritur, an esset salus decedentibus ante octavum diem sine circumcisione; et si sic, in quo.

Item. An signis mortis apparentibus in parvulo licuit circumcidere ante octavum diem.

Item. Si non licuit, et potuit forte aliter fide vel oblatione obtineri remedium

70 parvulo, an contingente quod puer viveret usque ad octavum diem, tunc esset circumcidendus, cuius, ut videtur, ante octavum diem remissa fuit originalis culpa per aliam viam.

Quinta: Quare magis determinatum est tempus circumcisioni quam baptismo,

75 cum in utroque significetur circumcisio animae a peccato mortali in via et totius naturae a corruptione in patria.

Sexta: An similiter sit de sacramento circumcisionis quoad octavum diem et de sacramentis expiationis populi praetactis quoad decimam diem mensis septimi.

80 Item. Quid est, quod quaedam sacrificia habuerunt tempora determinata, ut iuge sacrificium, oblatio sabbati, neomeniae, phase et huiusmodi, quaedam vero

M, feminino W 55 <quaestio> 24 *add. marg.* M, quaestiones, *manu alia* C <concurrentes> *add. marg.* W 57 Una W, Hic una M 60 <quaestiones> 25 et 26 *add. marg.* M 65 <quaestio> 27 *add. marg.* M 66 decedentibus W, detendentibus M 74 <quaestio> 28 *add. marg.* M 78 <quaestio> 29 *add. marg.* M 79 praetactis MW, supra at *add. marg.* M decimam M, decimum W 80 <quaestio> 38 *corr.*, 30 *add. marg.* M 82 pro

63 Cf. Ex. 15, 22 sqq.; Num. 1 sqq.

79 Ad lin. 30–35 supra.

non, ut sacrificium pacificum vel salutare vel pro peccato sacerdotis vel principis vel huiusmodi.

85

Respondeo: Ad principalem quaestionem respondetur hoc modo et probabiliter, quod in circumcissione sunt attendenda tria, scilicet efficacia, significantia et observantia: Quoad primum nihil facit tempus omnino. Quoad secundum uno modo facit, alio non. Est enim congruum ad significantiae 90 expressionem, sed non est necessarium ad significandi actum. Idem enim significaret circumcisio quandocumque fieret, quod modo significat facta die octava, sed non ita expresse. Quoad tertium operatur tempus; quia enim dies octava in circumcidendo cadit sub praecepto, graviter peccabat qui neglexit observare. Tempus igitur illud quoad efficaciam neque est de necessitate neque 95 de congruitate; quantum ad significantiam de congruitate, non de necessitate; quantum ad observantiam de necessitate.

Per hanc distinctionem responderi potest ad omnia utrimque obiecta excepto ultimo, et ad illud patebit consequenter responsio.

100

Ad quaestiones ergo in fine factas respondendum est:

105

Ad primam, quod ratio litteralis, quare tempus est determinatum circumcissioni,

peccato M, *om. (lacuna)* W 87 <quaestio> 23 *add. marg.* M, responsio principalis quaestionis *add. marg.* W 90 alio MW, modo *add.* W cadit MW, non *add. supra lineam* M graviter 152' W peccabat 95 igitur W, enim M 104 <quaestio> 24 *add.*

87 Ad lin. 4–51 supra.

87–97 Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 2, quaest. 2 (IV 40 sq.), et fere verbatim loc. parall., Abbreviat., f. 56rb–57ra, e.g.: „Tria enim est considerare in hoc sacramento scilicet efficaciam, significantiam et observantiam. Quantum ad primum, nihil facit tempus. Quantum ad secundum, est de congruitate, quia expressius significat. Quantum ad tertium, est de necessitate, quia cadit sub praecepto; unde peccabat qui neglegebat observare ... Ad tertium respondetur, sicut dictum est, quod quantum ad efficaciam nihil faciebat tempus, sed congruentia erat quoad significationem“.

99–100 Ad „omnia utrimque obiecta“ cf. lin. 9–83 supra; et de „excepto ultimo“, i.e. lin. 78–83, cf. lin. 243–281 infra.

104 Ad „quaestiones in fine factas“ cf. lin. 57–83 supra.

106 Ad lin. 57 supra.

est quia non potuit diu differri absque temporis determinatione sine periculo, quia affectio parentum naturalis et carnalis ad parvulum nollet scire vel videre eius afflictionem. Unde forte libenter differrent et neglegerent circumcidere
 110 parvulos, nisi praeciperetur dies determinatus. Et si possent expectare usque ad aetatem adultam sine temporis determinatione, iam ipsi adulti non libenter sufferrent molestiam circumcisionis, si non fuisset tempus ei determinatum. Et ita posset neglegi mandatum Dei propter concomitantem poenam, si non fuisset tempus determinatum ad eius impletionem.

115 Alia ratio potest esse significativa, scilicet ut ideo ei determinatum sit tempus, ut significaretur quod determinato aliquo tempore erat permansura et non semper.

Item, ut designaretur, quod erat figura alterius sacramenti semper mansuri et non astricti ad signatum tempus scilicet baptismi.

Cum igitur propter has rationes posset dici, quod determinatum sit tempus
 120 circumcisioni, propter oppositas potest dici quod baptismo non determinatur tempus, ut patet. Ipse enim delectabilis est, non poenalis, semper mansurus usque in finem, et non alterius perfectionis sacramenti praefigurativus.

125

Ad secundam, potest esse ratio litteralis, quia non potuit universaliter forte praeveniri dies octavus propter periculum corporale parvuli, ne forte ex nimia teneritate moreretur. Cui concordat illud, Ex. 22, in fine, ubi praecipitur quod primogenita Domino reddenda essent cum matre septem diebus et octavo die
 130 Domino offerrentur.

Item. Nec oportuit differri ultra octavum, quia tunc videtur corpus posse sustinere sine periculo talem passionem. Et debuit festinari tempus percipiendi sacramenti salutiferi quam citius commode potuit.

marg. M, ad primam quaestionem principalem *add. marg.* W 108 parentum W, parentium M naturalis et carnalis M, carnalis et naturalis W 112 sufferrent M, sufferrent W tempus ei M, ei tempus W 112–114 Et ... determinatum W, *om. (hom.)* M 122 non MW, est *add.* W 126–127 forte praeveniri W, praeveniri forte M 128 teneritate M, *om. (lacuna)* W 129 die 185^v M Domino 130 offerrentur M,

106–114 et

126–133 Cf. Mos. Maimon., Dux perplexorum, p. 3, cap. 49 (ed. cit., 506); Guill. de Alvernia, De legibus, cap. 3 (ed. cit., I 33); Summ. Hal., lib. III, p. II, inq. III, tract. II, sect. II, quaest. II, nr. 518 (ed. Quaracchi, IV 769 sq.); et Rich. Fishacre, In IV Sent., I, 9, nr. 4 (cod. Camb. cit., f. 359rb-360va).

126 Ad lin. 59 supra.

128–130 EX. 22, 29 sq.

Ratio autem figurativa sive allegorica patet ex praedictis verbis Hugonis in opponendo ad primam partem quaestionis ratione tertia. Propter enim duas circumcisiones significandas quae per octonarium intelleguntur determinatur circumcisioni octava dies. 135

Si dicis, quod tali ratione deberet tunc baptismo determinari octavus dies, quia in illo significatur utraque, dicendum quod non ita. Circumcisio enim significabat duas ambas futuras omnino et ut in nulla parte inchoatas, et ideo debuit fieri die octavo determinate; sed baptismus significat illas ambas iam inchoatas et in parte praeteritas, sed nondum omnino perfectas. Circumcisio enim ab iniquitate iam in multis praecessit gratia Dei, et ipsa confertur in baptismo et non respicitur in ratione futuri. Circumcisio a corruptione iam in capite nostro praecessit. Ne ergo putetur perfectior gratia aliquo tempore ventura qua circumcidantur electi Dei quam modo confertur per Christum, ideo baptismus quoad illud significatum non debet habere tempus determinatum. 140 145

Item. Ne putetur resurrectio non esse iam inchoata sed omnino futura quoad illud significatum, non debuit habere tempus determinatum. Sed nec ratione poenalitatis sicut in circumcisione oportuit hic esse tempus determinatum, ut praedictum est; nec etiam congruebat, quia perfectissimus est et generalis omnino secundum personam et tempus et numquam mutandus. Dissimiliter ergo repraesentantur haec circumcisiones per veterem circumcisionem legis et per nostrum baptismum. Et ideo illic determinatur octavus dies, et non hic. Et sic similiter solvuntur istae duae quaestiones et quinta sequens. 150 155

Ad tertiam, quod dilato tempore circumcisionis congrue consentiri potest Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2, ubi dicit de illis, qui contemptu vel negligentia parentum forte non fuerunt circumcisi die octavo, quod *rationabiliter credi potest, quod, sicut de gentibus ad ritum legis venientes hoc sacramentum qualibet aetate ad salutem susceperunt, ita etiam si qui sub lege tempore suo hoc non percepissent, ad salutem tamen et ad remedium eis operatum sit, si illud postmodum suscipiendo priorem negligentiam correxerunt*. Ex his patet quod erat remedium, si neglectus fuisset dies octavus, scilicet paenitentia negligentiae cum sacramento circumcisionis. 160 165

offerentur W 136 determinatur M, determinantur W 147–148 quoad ... futura M, *om.* (hom.) W 158 ubi W, et ubi M 163 negligentiam W, negligentia M 170 fuerint W,

134–135 Ad HUGONEM cf. lin. 18–27 supra.

155 Ad lin. 57–59 et 74–76 supra.

157 Ad lin. 61 sq. supra.

158–163 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 350 D – 351 A).

Ad hoc quod quaerit de filiis Israelis non circumcisis in deserto, dicunt quidam quod omnes fuerunt rei praevaricationis mandati Domini; sed alii potius dicunt quod non. De parentibus autem mortuis in deserto significat Augustinus, 170 quod fuerint transgressores, *Super Iosue*, quaestione 8, sic dicens: *Illorum filii incircumcisi erant, quos potuit Iosue circumcidere, qui genuerunt in deserto et contempserunt eos circumcidere, quod inoboedientes essent legi Dei.*

De filiis vero in deserto non circumcisis et postea in Galgalis circumcisis potest dici, quod non fuerunt praevaricatores, quia excusati fuerunt per divinam 175 dispensationem. Et huius dispensationis causa fuit tum necessitas, tum figura. Necessitas: Quia ad motum nubis praecedentis populum, movebant castra, et ideo non potuerunt commode servare ritum circumcisionis propter motum, ne forte inde accideret parvulis periculum mortis. Figura: Quia voluit Dominus, ut differretur circumcisio, dum erant in deserto aliis hominibus impermixti, ut 180 deinde fieret una generalis circumcisio in terra promissionis sub Iosue ad designandum generalem circumcisionem nostrae miseriae in patria sub Christo.

Ad quartam dicendum secundum quosdam, quod nullum erat remedium salutis morientibus tunc sine circumcisione, sicut modo nullum est morientibus sine 185 baptismo. Et haec opinio ponitur in *Sententiis* confirmata auctoritate Bedae, immo Domini dicentis, *Gen. 17: Masculus cuius praeputii caro circumcisa non fuerit peribit, etc.*

fuerunt M sic dicens W, dicens sic M 179 differretur W, offerretur M 183 secundum W, quod M quod W, qui M 196 nequierunt. 186^r M Et haec 200 pervenire W, om.

167 Ad lin. 63 supra.

167–168 Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 2, quaest. 2, ad 3 et 4 (IV 41), et loc. parall., Abbreviat., f. 56^v; Gloss. ordin. in Gen. 17, 11 sq. (PL 113, 123 B), et Gloss. interlin., ibid. (apud Lyran., ed. Ven., I 42 ra).

168–169 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 38, nr. 4, 9, 14 (I 138–142) et quaest. 39, nr. 7 (I 144).

169–172 AUGUST., Quaestionum in Heptateuchum Libri VII, lib. VI, Quaestiones Jesu Nave, cap. 6 (CCL 33, 314; PL 34, 777 D – 778 A; CSEL 28, 423).

183 Ad lin. 65 sq. supra.

183–185 Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 2, quaest. 2, ad 3 et 4 (IV 41 B), et loc. parall., Abbreviat., f. 56^v.

185–186 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 10 (II 239); BEDA, In Evang., I, hom. 10 (PL 94, 54 C) resp. hom. 11 (CCL 122, 74). Ad opinionem Magistri forsitan incertam cf. notam editorum, Petr. Lomb., loc. cit. (II 237, n. ad cap. 8) opere citato: I. Brady, Peter Manducator and the Oral Teachings of Peter Lombard, in: Anton. 41 (1966) 478.

186–187 GEN. 17, 14.

Sed quia haec sententia nimis videtur dura, alii aliter dicunt, scilicet quod salvati sunt parvuli sic morientes in fide parentum sacrificiis et oblationibus intervenientibus. Et respondent ad auctoritatem dictam, quod ex quo Dominus 190 praeceperat octava die fieri circumcisionem non fuerunt astricti mandato qui ad octavum diem pervenire nequierunt. Et haec est sententia Hugonis, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2; et haec est opinio probabilior.

Sed huic sententiae opponitur sic: Si enim ideo excusabantur et non tenebantur 195 circumcisioni, quia non potuerunt pervenire ad diem octavum qui fuit tempus circumcidendi, similiter videtur quod parvulus vivus in ventre matris et ibi mortuus excusatur et non tenetur baptismo qui omnibus praecipitur, quia non potest pervenire ad diem nativitatis qui est tempus baptismi.

Sed dicendum quod nec ille puer tenebatur circumcisioni nec iste baptismo, sed uterque ex quo vivus est tenetur originali iustitiae qua privatur per origina- 200 lem culpam. Quia igitur ille natus et mortuus ante diem octavum potuit habere remedium tollens originalem culpam, et iste vivus in ventre et ibi mortuus non potest, quia non potest prius renasci quam nasci. Ideo ille liberatus est et non 205 iste; unde non est simile hinc inde.

Ad illud quod ibi quaeritur, utrum licuerit circumcidere parvulum ante octavum diem si timeretur de morte eius, dicunt primi quod sic, quia alioquin periret; et tunc debebant ante diem octavum circumcidere illum. Et horum ratio una est, ut 210 dixi, ne periret parvulus; alia, quia, sicut potuit et debuit circumcisio conferri post diem octavum, sic et ante in casu.

M 203 ad W, a M 212 licuerit W, licuit M 214 est W, *om.* M 215 circumcisio

188–192 Cf. Guill. de Militona, *Quaest. de sacram.*, tr. I, p. 6, quaest. 40, praecipue nr. 3 (I 144 sq.) illo verbo Hugonis citato, lin. 196 sq. infra. Ad „sententiam nimis duram“ cf. Guid. de Orchellis, *Tract. De sacram.*, cap. II, nr. 15: „Videtur hoc esse crudelitas“, auctore tamen dicendo: „Nec propter hoc crudelitatis arguendus est Deus, si sine circumcissione (*corr.*, circumstantia) damnaretur parvulus, sicut nec modo si sine baptismo moriatur“ (ed. van den Eynde, 19 sq.).

192–193 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 350 CD).

201–206 Cf. quaest. 8, 47–50 supra.

208 Ad lin. 67 sq. supra.

209–212 Cf. Guill. Altissiodor., *Summa aurea* IV, tract. II, cap. 5, quaest. 3 (IV 42 sq.); et Petr. Lomb., IV Sent. 1, 10 (II 239, lin. 13–15).

210–211 Ad lin. 209.

Secundi autem probabilius putant, quod non licebat quemquam circumcidere ante diem octavum, et hoc tum quia mandatum Domini insinuat hoc, *Gen.* 17, tum
 215 quia aliud remedium salutis potuit esse parvulis ante diem octavum, ut dictum est iam nuper. Et signum etiam pro istis est mos Iudaeorum modernorum qui non circumcidunt aliquem ante octavum diem, quos probabile servare est ritum patrum suorum primorum.

Ad illud quod alii pro se ducunt, respondent quod falsum supponunt dicentes
 220 quod periret parvulus si non circumcideretur, quia fuit ei remedium aliud, ut dictum est.

Et quod dicunt illi quod in casu debuit conferri circumcisio post octavum diem, dicunt isti verum esse de conversis ad legem Dei adultis et de illis quorum per divinam auctoritatem dilata fuit circumcisio, sicut dictum est de filiis Israelis
 225 quos Iosue circumcidit; sed erga parvulum natum sub lege non sic debuit fieri. Nullo enim modo debuit in illo praeveniri dies octavus vel ultra differri nisi auctoritate divina aperte dispensante. Et ratio est, quia divinum mandatum quod iubet octavo die circumcidere absolute prae omnibus servari debuit.

230 Ad illud quod ibi quaeritur, si parvulus expiatus per fidem et oblationem ante diem octavum viveret usque ad octavum, an debuit octavo die circumcidi, dicendum quod sic: Quia non potest dici quod frustra fieret, cum prius esset ei originale dimissum. Esto enim quod fuerit ante simpliciter expiatus ab originali per fidem et oblationem parentum, nihilominus tamen oboediendum erat mandato

MW, in casu *add.* M 218 diem octavum M, octavum diem W tum quia W, quia tum M insinuat hoc M, hoc insinuat W 219 diem octavum W, octavum diem M 220 mos M, mors W 221 circumcidunt M, circumciderunt W servare est M, est servare W 223 illud M, id W ducunt W, dicunt M 224 periret M, *om.* W 230 dies octavus M,

213–228 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 42 (I 147 sq.); et Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 2, quaest. 2 (IV 41 A), et loc. parall., Abbreviat., f. 56^v.

214 GEN. 17, 12.

215–216 Cf. lin. 192–194 supra.

216–218 Cf. Bonav., loc. cit., et fere verbatim, Abbreviat.: „Sed haec positio, licet probabilis, repugnat mori Iudaeorum quem nunc observant et credibile est quia patribus acceperunt; nullum enim ante octavum diem circumcidunt“ (loc. cit.); et similiter Guill. de Militona: „Dicendum igitur quod ante diem octavam non debuit circumcidi parvulus etiam in articulo mortis - qui ritus a Iudaeis observatur usque in praesentem diem ...“ (op. cit.; cf. autem interpretationem editorum, *ibid.*, nota secunda, I 148).

220–224 Cf. lin. 188–190 supra.

224 Cf. lin. 173–181 supra.

230 Ad lin. 69 sqq. supra.

230–237 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 41 (I 146).

Dei secundum legem. Sic enim voluit Christus circumcidi qui non habuit originale, et mater eius purificari quae in nullo erat maculata partu sed potius sanctificata. 235

Potest tamen probabilius credi, quod nulla expiatio talis ante diem octavum simpliciter satisfaciebat ad remissionem, sed sub conditione si non posset parvulus diem octavum attingere. Et ideo si perveniret ad octavum oportuit illum circumcidi. 240

Ad quintam patet supra, et inde etiam patet responsio ad ultimum obiectum in secunda parte quaestionis.

245

Ad sextam potest probabiliter dici, quod simile erat utrobique quoad hoc, quod, sicut in circumcisione dies octavus nec debuit praeveniri nec praeteriri nisi ex dispensatione divina, sic in ritu expiationis non debuit dies decimus septimi mensis praeveniri vel praeteriri nisi dispensatione divina. In hoc tamen videtur fuisse differentia, quod facilius errari potuit circa tempus circumcisionis cui pauci de familia et domo una intendeabant quam circa expiationis tempus cui totus populus intendeabat cum sacerdotibus. Si tamen poneretur errorem fuisse circa tempus expiationis, puto consulendum fuisse Deum et errorem paenitentiae et ritu legis expiandum; et simile forte erat faciendum si erratum fuisset circa tempus circumcisionis. Potest igitur hic dici sicut prius dictum est de circumcisione die octava, scilicet quod dies decima septimi mensis non fuit de necessitate vel congruentia sacramentorum expiationis quantum ad efficaciam; et quod fuit de congruentia, non de necessitate quantum ad significantiam, de quo modo non est curandum; et quod fuit de necessitate quantum ad observantiam praecepti. 255

260

Ad ultimum, quod quaedam sacramenta fuerunt temporalia scilicet temporibus annexa, ut iuge sacrificium, et sacrificium sabbati et huiusmodi; et ideo non potuerunt esse sine temporis determinatione, quia ipsa in nuncupatione

octavus dies W 235 diem octavum M, octavum diem W 240 partu sed potius M, potius sed partu W partu 152^v W sanctificata 246 <quaestio> 28; <quaestione> 24, secundo; <quaestione> 25, secundo *add. marg.* M 247 quaestionis MW, principalis *add.* M 251 non W, nec M dies decimus M, decimus dies W 252 dispensatione divina M, divina dispensatione W 254 et MW, de *add.* M 258 sicut prius dictum est MW, supra, <quaestione> 23, secundo *add. marg.* M 260 ad 186^v M significantiam

243 Ad lin. 74–76 supra.

243–244 Ad lin. 49–51 supra.

246 Ad lin. 78–79 supra.

255–256 Cf. lin. 87–97 supra.

261 Ad lin. 80–83 supra.

determinant sibi tempus. Circumcisio vero non isto modo determinat sibi tempus
 265 quia scilicet sit temporari annexa, sed quia ei annexum est tempus partim quadam
 necessitate rationabili, partim quadam congruentia significandi, ut praedictum
 est. Alia autem sunt quae nullum determinant tempus, quia eorum causae vel
 effectus non respiciunt aliquod tempus signatum sed quodcumque confuse, ut
 270 hostiae pacificorum et salutare et pro peccato et huiusmodi. Quaedam igitur
 sacramentorum veterum sunt annexa temporari signato essentialiter ex institutione;
 quaedam vero habent tempus sibi annexum propter aliquam causam rationabilem;
 quaedam autem neutro modo, ut dictum est. Et ideo quaedam illorum habent
 determinata sibi tempora, et quaedam non habent. Et sicut in illis sacramentis ex
 divina institutione per hominem quaedam determinabant sibi tempus et quaedam
 275 non, sic modo ex divina institutione per ecclesiam determinantur tempora
 quibusdam nostris sacramentis et quibusdam non. Baptismo enim nullum tempus
 determinatur, nec poenitentiae personali, nec unctioni extremae, tamen confirmatio
 ante prandium debet dari regulariter, et eucharistia ante prandium celebrari, et
 poenitentia communis populi statuto tempore anni. Ordo etiam confertur statutis
 280 temporibus; et similiter contrahitur matrimonium.

Ex dictis solvuntur omnia obiecta et quaesita. Insuper etiam patet, quod
 parvuli moderni non excusantur a damnatione si caruerint baptismo, sicut
 potuerunt excusari parvuli sub lege si mortui ante diem octavum carerent
 285 circumcissione, quia baptismus generalitatem omnimodam habet, scilicet quoad
 tempus, quoad personam tam conferentem quam recipientem. Quaelibet enim
 persona, dummodo habeat intentionem faciendi quod ecclesia facit, baptizare
 potest, et quaelibet persona baptizari debet; et hoc potest fieri omni tempore.

264 <quaestio> 30 *add. marg.* M 272 et² W, *om.* M 285 Ex dictis MW, hoc patet
 supra, <quaestione> 25, secundo *add. marg.* M 286 caruerint M, caruerunt W 291
 baptizari MW, *add.* potest et M

266–267 Cf. lin. 87–97 supra.

282 Cf. lin. 205–210 supra.

282–288 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 40, nr. 4 (I 145); et
 Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, art. 2, quaest. 2 (IV 41 B), et loc. parall.,
 Abbreviat., f. 56vb–57ra.

QUAESTIO 19

Consequenter quaeritur, si de integritate huius sacramenti fuerit instrumentum petrinum.

5

Videtur enim quod sic per hoc quod dicit Dominus, *Ios. 5: Fac tibi cultros lapideos et circumcide secundo filios Israelis.*

Et ad hoc facit illud, *Ex. 4: Tulit Seffora acutissimam petram et circumcidit praeputium filii sui.*

10

Contrarium videtur per hoc quod *Gen. 17*, ubi instituitur circumcisio primo, nulla fit mentio de tali instrumento.

Respondeo: Magister videtur consentire in littera, quod de integritate huius sacramenti fuerit tale instrumentum, licet non aperte dicat hoc.

Hugo autem, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2, opinatur quod non, dicens quod illud quod Seffora fecit non ex praecepto fuit, sed magis *ob festinationem et trepidationem*; illud vero quod est praeceptum Iosue, praeceptum est typo et significatione veri Iesu potius quam per consuetudinem fieri, quia, *Per petram Christum omnis ab electis abscidetur in patria corruptio*, ut dicit Magister in littera.

186vb M, 152va W 4 <quaestio> 31 add. marg. M, quaestio, manu alia 19 add. marg. W 10 sui W, om. M 20 per^l W, om. M

4 sqq. Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 47 (I 158); Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 2, dub. 4 (IV 46), sine loco parall. in Abbreviat.; Guill. de Alvernia, De legibus, cap. 3 (ed. cit., I 33 sq.); Summ. Hal., lib. III, p. II, inq. III, tract. II, sect. II, quaest. II, nr. 518 (ed. Quaracchi, IV 770).

7–8 JOS. 5, 2.

9–10 EX. 4, 25.

12–13 GEN. 17, 10 sqq.

15–16 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 9, nr. 4 (II 238).

17–20 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 349 C).

20–22 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 9, nr. 4 (II 238), illo citato, I Cor. 10, 4.

QUAESTIO 20

Consequenter quaeritur de efficacia circumcisionis.

5

Et primo videtur, quod nullam habeat nisi ad significandum tantum per Magistrum, lib. III, fere in fine, ubi dicit quod sacramenta legalia *tantum significabant*, sed evangelica *conferunt gratiam*.

Idem etiam dicit, lib. IV, dist. 1, cap. 5.

10 Et Augustinus idem dicit, infra eadem distinctione, cap. 7, et plura sunt huiusmodi quae eandem habent rationem.

Veritas contraria plane docetur ab Augustino, Beda, Gregorio et Magistro, dist. 1, IV lib., cap. 8 et 9.

15

Et ad obiecta dicendum, quod omnes illae auctoritates et consimiles intellegendae sunt de legalibus quae cum lege scripta inceperunt et sub illa et in illa sunt instituta. Unde *Glossa super illud, Rom. 3, Ex operibus legis non iustificabitur*, etc.: *Opera legis dicuntur quae cum lege instituta et terminata sunt, ut caerimonialia et figurativa*.

20

186vb M, 152vb W 4 <quaestio> 32 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 20 *add. marg.* W 6 habeat W, habebat M 10 cap. 7 W, cap. 1 M 11 rationem M, responsionem W 13 docetur M, doceatur W

4 sqq. et quaest. sq. Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 54 (I 173 sq.); et Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 2, art. 4, quaest. 2 (57 sqq.).

6–8 PETR. LOMB., III Sent. 40, 2 sq. (II 229).

9 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 4, nr. 3 (II 233 sq.).

10–11 AUGUST., Enarr. in Ps. 73, nr. 2 (PL 36, 931; CCL 39, 1006); cf. Gloss. ordin. in Ps. 73, 1 (PL 113, 959 A), et Gloss. interlin., ibid. (apud Lyran., ed. Ven. III 588r); et PETR. LOMB., IV Sent. 1, 6 (II 236).

13–14 AUGUST., De nuptiis et concup., II, cap. 11, nr. 24 (PL 44, 450; CSEL 42, 276 sq.); cf. Decret., De consecr., dist. 4, cap. 6 (1363), et PETR. LOMB., IV Sent. 1, 7 (II 236); BEDA, In Evang., I, hom. 10 (PL 94, 54 B) resp. hom. 11 (CCL 122, 74); cf. Summ. Sent., IV 1 (PL 171, 1148 C; PL 176, 119 D), Petr. Lomb., loc. cit., et Petr. Lomb., Coll. in Rom. 4, 11 (PL 191, 1372 B); GREG., Moraliū lib. IV, cap. 3 (PL 75, 635 B); cf. Petr. Lomb., loc. cit., cap. 8 (II 237), et Petr. Lomb., Coll. in Rom. 4, 12 (PL 191, 1372 BC); PETR. LOMB., IV Sent. 1, 8 sq. (II 237 sqq.).

18–20 Gloss. ordin. in ROM. 3, 20 (PL 114, 479 C).

QUAESTIO 21

Cum igitur constet ex dictis sanctorum, ut habetur dist. 1, cap. 8 et 9, quod abstulit peccatum originale, quaeritur unde hoc sumunt sancti.

5

Respondeo: Potest esse quod ex illo dicto Domini, *Gen. 17: Masculus cuius praeputii caro circumcisa non fuerit peribit anima illa de populo suo, quia pactum meum irritum fecit*, ut hoc ad praevaricationem primorum parentum referatur, non ad parvulum circumcisum tamquam ipse sit praevaricatus in se, sed quod ideo periturus sit parvulus, quia pactum Dei in primis parentibus irritaverit in quibus omnes peccaverunt, ut dicit Apostolus, *Rom. 5*.

Unde *Glossa* super illum locum, *Gen. 17: Parvuli pactum Dei non secundum opus, sed secundum originem in primo homine irritum fecerunt in quo omnes peccaverunt. Nascuntur enim omnes non proprie, id est actualiter, sed originaliter peccatores. Ideo pereunt qui per regenerationem non liberantur*.

Sic etiam notat Hugo dictam Dei comminationem in eodem capitulo, scilicet secundo duodecimae partis, sic dicens: *Si pactum Dei irritum factum praevaricationem primorum parentum intellegimus, cum incircumcisis ob praevaricationem pacti periturus dicitur, manifeste datur intellegi sacramentum circumcisionis ad hoc esse institutum, ut per ipsum homo a debito primae praevaricationis liberaretur*.

Aliter etiam potest idem aperte intellegi sic, ex quo Dominus statuit homini pactum reconciliationis et amicitiae. Et hoc est reconciliare et amicum facere hominem scilicet peccatum dimittere. Constat quod in hoc pacto fuit peccati remissio; non enim statuit cum peccatoribus pactum reconciliationis et amoris. Sed hoc pactum quod statuit est circumcisio; hoc est, circumcisio sacramentum est pacti et ideo a Deo vocatur pactum. Constat igitur quod in circumcisione fuit peccati remissio.

186vb M, 152vb W 4 quaestio, manu alia 22 add. marg. W 12 omnes M, omnibus W 14 fecerunt 187^r M in quo 20 pacti W, om. M 21 primae corr., purae M, parae W 22 liberaretur W, liberatur M 25 pacto W, peccato M 28 Deo vocatur W, devocatur M Constat M, Consta W fuit M, fuerit W

4–5 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 7–9 (II 236–239); cf. quaest. 20 supra, lin. 13–14.

7–9 GEN. 17, 14.

12 ROM. 5, 12.

13–16 Gloss. ordin. in GEN. 17, 14 (PL 113, 123 D).

17–22 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 349 D).

QUAESTIO 22

Sed tunc quaeritur, an contulerit parvulo gratiam gratificantem et adulto iam
5 iusto augmentum gratiae vel non, sed quod solum abstulerit peccatum originale
non conferendo gratiam.

Quod contulit gratiam sicut abstulit culpam, videtur per hoc, quod vitium
originale, cum sit accidens, non potest corrumpi nisi vel per subiecti corruptionem
10 vel per contrarii inductionem. Sed circumcisio tollens originale non tollit
corrumpendo subiectum. Ergo, etc.

Item. In natura est ita, quod corruptio unius contrariorum est generatio alterius,
et eadem vi receditur ab uno illorum et acceditur ad reliquum. Quare videtur
quod similiter erit in his quae spectant ad mores. Et ita corruptio culpae semper
15 erit generatio vel collatio gratiae.

Si dicis quod non est simile, videtur quod immo per hoc, quod extra statum
innocentiae immediata sunt circa mentem rationalem culpa et gratia.

187ra M, 152vb W 4 <quaestio> 34 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 22 *add. marg.*
W Sed W, *spatium et* <S>Ed M contulerit W, contulit M parvulo M, parvo W 5
abstulerit W, abstulit m 8 sicut MW, et *add.* W 10 tollit W, tulit M 12 contrariorum

4 sqq. Cf. Guill. Alvern., *De legibus*, cap. 28 (ed. cit., I 93-101); Rich. Fishacre, *In IV Sent.*, I, 7 (cod. cit., f. 360va-361rb); Guill. de Militona, *Quaest. de sacram.*, tr. I, p. 6, quaest. 51-54 (I 162-174); Bonav., *In IV Sent.*, dist. 1, p. 2, art. 2, quaest. 3 (IV 42 sqq.), et loc. parall., *Abbreuiat.*, f. 57; Thom. de Aquino, *In IV Sent.*, dist. 1, quaest. 2, art. 4, quaest. 3 (57-61); Summ. Hal., lib. IV, quaest. VII, memb. 7 (ed. cit., f. 37ra-40ra); A.M. Landgraf, *Die Wirkungen der Beschneidung*, loc. cit.; R. Schenk, *Covenant Initiation*, loc. cit.

9-10 Cf. Aristot., *De iuvent. et senect.*, cap. 5 (ed. cit., 469 B 21 sqq.), cit. apud Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 53, nr. 11 (I 167) atque Bonav., loc. cit., contra 2 (42 B) et loc. parall., *Abbreuiat.*, f. 57ra; cf. etiam Rich. Fishacre, loc. cit.: „Privatio non destruitur nisi dupliciter, aut per destructionem subiecti, ut caecitas per destructionem caeci, vel per subiecti reparationem, id est habitus adventum“ (cod. cit., f. 360vb).

12-13 Cf. Aristot., *De gener. et corrupt.*, I 17 (ed. cit., 318 A 23-25); et Metaph., I minor 2 (994 A 5-6); Auctoritates Aristot., loc. cit. (ed. Hamesse, 118, 167); Dionys. Ps.-Areopag., *De div. nomin.*, IV 19 (PG 3, 718 B; Dionysiaca I 242); fere verbatim apud Guill. Altissiodor., *Summa aurea* IV, tract. II, cap. 5, quaest. 2 (IV 40), Hugonem de S. Caro, *In IV Sent.*, dist. 1, quaest. 4, art. 2 (88); Guill. de Militona, loc. cit., nr. 16 et 26 (I 168, 172), Bonav., loc. cit., contra 1 (IV 42 A), et loc. parall., *Abbreuiat.*, f. 57ra.

Item. Hoc videtur per auctoritatem Bedae, cap. 8, qui dicit quod *idem tunc egit circumcisio contra originale vulnus quod nunc baptismus, excepto quod ianuam caeli non aperuit*. Videtur ergo quod sicut baptismus praeter ipsam ianuam 20 apertionem auferat culpam et conferat gratiam, similiter et tunc circumcisio.

Idem etiam dicit Hugo in supra dicto secundo capitulo partis duodecimae.

Item. Damascenus, cap. 18, dicit quod *bonum gratiae est lumen intelligibile, et malum culpae tenebrae intelligibiles*. Sed tenebrae non exeunt nisi per praesentiam luminis. Ergo, etc. 25

Item. Ad salutem praeter hostiam salvatoris etiam requiritur formalis iustitia in salvando. Quare, si circumcisio non contulit iustitiam, non contulit unde

W, oppositorum M 21 auferat W, aufert M conferat W, confert M 27 contulit¹ M,

18–20 BEDA, In Evang., I, hom. 10 (PL 94, 54 B) resp. hom. 11 (CCL 122, 74); cf. Summ. Sent., IV 1 (PL 171, 1148 C; PL 176, 119 D); Petr. Lomb., Coll. in Rom. 4, 11 (PL 191, 1372 B) et IV Sent. 1, 7 (II 236), et in commentariis fere omnibus, e.g. Bonav., loc. cit., dub. 2 (44 B – 45 A), sine loco parall. in Abbreviat.

22 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 349 D); cf. quaest. 21 supra, lin. 17–22.

23–24 Ioann. Damasc., De fide orthod., cap. 18: „Bonum enim lumen est intelligibile; similiter et malum tenebrae est intelligibiles; nihil enim aliud est malum nisi boni privatio, sicut et tenebrae luminis sunt discessio. Bonum enim lumen est intelligibile, similiter et malum tenebrae est intelligibiles“ (ed. Buytaert, 75, lin. 10–13, sine voce gratiae); cf. infra, lin. 87 sq.; et Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., dist. 1, nr. 18, arg.: „Nihil expellit tenebras corporales nisi lux corporalis; ergo tenebras spirituales non expellit nisi lux spiritualis. Cum ergo peccatum sit tenebra spiritualis, ut dicit Damascenus, *Malitia est recessus luminis*, ergo si expellitur peccatum per circumcisionem, videtur quod in circumcissione dabatur gratia, quae est lux, ut dicit Dionysius“ (IV 23); Rich. Fishacre, loc. cit.: „Igitur sicut tenebra per adventum lucis aufertur, sic culpa per gratiam. ... ad absentiam culpae non concomitatur gratia, sed potius est principalis causa absentiae culpae, ut lux tenebrarum“ (f. 361ra); Guill. de Militona, loc. cit., nr. 18: „Lux materialis, eo quod tollit tenebras materiales, ponit lucem in susceptibili in quo erat tenebra; nec aliter potest tollere, nisi ponendo. Similiter videtur de luce spirituali“ (I 169, 7–9, verbatim apud Summ. Hal. IV, loc. cit., art. 4, quaest. 1, arg., f. 38rb); Bonav., loc. cit., corp. art.: „Alia ratio est, quia effectus positivi aliqui secundum rem idem sunt cum privativis, quia, sicut lumen materiale nunquam delet tenebras nisi illuminando aera, sic nec lumen (spirituale add. cod. U) gratiae tenebras peccati“ (IV 42), sine loco parall. in Abbreviat., sed fere verbatim apud Summ. Hal. IV, loc. cit., corp. art. (f. 38vb); Cod. Assis. 182, arg.: „Corporales tenebrae fugari non possunt nisi positione vel influenza lucis. Ergo peccatum tenebra spiritualis non potest removeri nisi positione lucis gratiae in susceptibili“ (f. 84va); Thom. de Aquino, loc. cit.: „Tenebra non expellitur nisi per praesentiam lucis. Sed gratia opponitur culpae, sicut lux tenebrae. Cum ergo circumcisio expelleret culpam, videtur quod gratiam conferret“ (IV 58).

salvaretur parvulus post hostiam salvatoris oblatam. Et si hoc, parvuli circumcisi mortui non sunt liberati per salvatorem, quod videtur omnino absurdum.

30

Contra: Quod fuerit possibile tolli originale non collata gratia, videtur per hoc, quod Deus cum peccat homo subtrahit ei gratiam, nihil tamen efficiendo de culpa. Ergo pari ratione videtur, quod possit demere culpam non conferendo gratiam. Quia, sicut se habet culpa ad amotionem gratiae, sic gratia ad amotionem culpae, ut videtur. Et maxime hoc videtur probabile, cum sit status innocentiae medius inter culpam et gratiam.

35

Huic concordat auctoritas *Glossae* super illud, *Rom. 4, Non in circumcisione*, etc., et habetur in textu libri *IV Sententiarum*, dist. 1, cap. 14: *In circumcisione tantum peccata remittebantur, sed nec gratia ad bene operandum adiutrix nec virtutum possessio vel augmentum ibi praestabatur ut in baptismo*, etc.

40

Item. Ratio concordat istis, quia signum exterius tantum in auferendo fuit, non in conferendo aliquid. Quare congruum videtur, quod signatum tale esset.

Item. Si abstulit culpam et contulit gratiam, nulla differentia est ad baptismum, ut videtur.

45

Item. Illud tempus tunc diceretur tempus gratiae sicut tempus adventus Christi.

Respondeo: Multiplex est hic positio:

50

Quidam enim dicunt quod omnino non contulit gratiam, sed solum culpam tulit; quod sic declarant: Dicunt quod originalis culpa est concupiscibilitas sive concupiscentia, vitium cum debito non concupiscendi, et originale peccatum

contulerit W unde W, *om. M* 32 subtrahit 153^r W 34 habet W, *om. M* 43 est M, eius W 45 Illud tempus tunc W, Tunc illud tempus M 50 opinio primo b *add. marg.*

31–36 Cf. Bonav., loc. cit., arg. 3 (42 A), et loc. parall., *Abbreviat.*, f. 57ra.

37–40 PETR. LOMB., Coll. in ROM 4, 10 (PL 191, 1372 C); cf. IV Sent. 1, 9, nr. 5 (II 238), et Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 53, nr. 1 (I 165).

41–42 Cf. Rich. Fishacre, loc. cit., arg. 1 (f. 360vb); Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 52, nr. 2 (I 164), et quaest. 53, nr. 2 (I 165 sq.); et praecipue Bonav., loc. cit., arg. 2 (IV 42 A), sine loco parall. in *Abbreviat.* verbis exceptis: „Si ergo hoc est possibile et concordat ratio et auctoritas, in circumcisione non datur gratia“ (f. 57ra).

43–46 Cf. Rich. Fishacre, loc. cit., arg. 2 et 3 (f. 360vb).

50–124 Cf. praecipue Bonav., loc. cit., (IV 43 sq.), et loc. parall., *Abbreviat.*, f. 57^{rv}; necnon Thom. de Aquino, loc. cit. (IV 59–61); et Summ. Hal. IV, loc. cit. (f. 38^v).

50–54 Cf. quaest. 23 infra, lin. 50–56, Petro Lombardo allegato, sicut iam in lin. 37–40 supra citato, atque II Sent. 32, 1 (I 511 sqq.); et Gand. Bonon., Sent. Libri IV, lib.

deleri vel demitti est illud debitum non imputari, et bene potest illud debitum non imputari stante ipsa concupiscentia habituali sine collatione gratiae.

55

Contra istos sunt omnia opposita ad primam partem quaestionis.

Item. Secundum istos adhuc parvuli circumcisi nudi erant a iustitia debita, sed secundum Anselmum, *De conceptu virginali*, cap. 27: *Originale peccatum est nuditas debita iustitiae*.

Item. Ibidem dicit, quod hanc nuditatem iustitiae *concomitatur nuditas beatitudinis, ut, sicut sunt sine omni iustitia parvuli, ita sint absque omni beatitudine*, ex quo sequitur, ut supra obiectum est, quod parvuli circumcisi ante passionem et mox defuncti non sint liberati in passione Domini, quod videtur absurdum.

Item. Gratia gratificans duplex est scilicet praeveniens sive operans, et subsequens sive cooperans. Et prima habet duos effectus scilicet iustificare a culpa et praeparare voluntatem. Haec habentur, lib. II, dist. 26. Cum ergo parvuli

M, una opinio *add. marg.* W 53–54 et ... imputari W, *om. (hom.)* M 56 bb *add. marg.* M istos MW, *ex ista corr. supra lineam* W 58 cap. 27 W, cap. 17 M 61 absque W, sine M 62 ut supra obiectum est MW, supra ba *add. marg.* M 63 defuncti 187^v M non 66 habet W, habuit M 67 lib. II MW, *Sententiarum add.* W 68 habuerint W,

IV, § 10: „Ergo circumcisio a reatu aeternae damnationis, quae debebatur pro originali peccato, absolvebat, sed reatum peccati, quo non sinebantur intrare ad vitam, non removebat...” (393); Petr. Pictav., *Sent.*, lib. IV, cap. 2 (PL 211, 1141); et Petr. Comest., *De sacram.*, *De sacramentis in genere*, VII: „In circumcissione namque tantum peccata remittebantur, in baptismo vero non solum peccatum deletur, sed insuper et gratia et virtutum incrementum confertur” (ed. cit., *12). Ad ambiguitatem saeculo XII illius sententiae communis quoad completam remissionem peccati et efficacem ex vi circumcisionis cf. Landgraf, *Die Wirkungen*, op. cit., 63–86, cum exemplis apud Petrum Abaelardum, Robertum de Meloduno, Hugonem a S. Victore, scholam Anselmi Laudunensis et circulum Magistri Simonis, Petrum Lombardum, Petrum Cantorem et al.

56 Ad lin. 8–29 supra.

58–59 ANSELMUS, *De conceptu virginali et de originali peccato*, cap. 27 (ed. Schmitt, tom. I, vol. II, 170, 15–17), verbo citato apud Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 53, nr. 15 et 21 (I 168 sq.), et loc. parall., cod. Assis. 182., f. 84rb infra et f. 84va, necnon Thom. de Aquino, loc. cit.: „Dicebant enim, quod, cum originale nihil aliud sit quam concupiscentia intensa cum carentia debita iustitiae, circumcisio sine hoc, quod gratia conferretur, poterat auferre debitum, non auferendo reatum, ut patet per hoc quod si homo illam iustitiam non habebat, non ei imputaretur ad poenam” (IV 60).

60–62 ANSELMUS, *ibid.*, 170, 19–21.

62 Ad lin. 26–29 supra.

67 PETR. LOMB., II *Sent.* 26, 8 (I 478).

circumcisi habuerint saltem iustificationem a culpa, ut amplius non essent computandi inter peccatores, videtur quod gratiam praevenientem habuerint; et
70 si hoc, non sine gratia gratificante fuerunt.

Alii vero dicunt quod simul collata est gratia in circumcisione et ablata culpa; sed hoc dupliciter:

75 Quidam enim istorum ponunt, quod culpam per se auferebat circumcisio et ad hoc ordinabatur, per accidens vero conferebat gratiam; non enim vi illius collata est gratia, sed vi divinae misericordiae quae non tollit culpam nisi donet et gratiam. Et isti dicunt quod inter statum culpae et gratiae est status innocentiae naturaliter medius, et ad hunc statum medium per se adduxit circumcisio tollendo
80 culpam; et hoc ex divina institutione. Sed Deus ex liberalitate immensa non inducit innocentiam nisi supereroget gratiam.

Contra istos videtur esse, quod ponunt prius naturaliter tolli culpam ad

habuerunt M 72 opinio secunda *add. marg.* W 76 ad hoc MW, *ex hoc ad corr.* M 78

72–73 Cf. tres opiniones referatas in lin. 75–124 infra.

75–81 Cf. Guid. de Orchellis, De sacram., cap. 2, nr. 11: „Circumcisio ex vi sua non conferebat gratiam, sed tamen auferebat culpam ex vi sua ... Et merito perfectius debet esse sacramentum baptismi quam circumcisio, quia ab aeterno ordinaverat Deus quod circumcisioni succederet baptismus, et sic, *veniente quod perfectum est, evacuetur quod ex parte erat* (I Cor. 13, 10). Ex parte enim erat circumcisio, quia mundabat sed non ornabat animam: mundabat quidem per ablutionem culpae, sed non ornabat per infusionem gratiae. Baptismus autem et mundat et ornat. Et hoc significatum fuit in actione utriusque sacramenti. Nam in circumcisione solummodo fiebat ablatio sive remotio pellicae; in baptismo vero fit ablutio sordium et irrigatio aquae, quae significat irrigationem gratiae ... Dictum est supra quod remissio culpae non potest esse sine infusione gratiae“ (14 sq.); cf. autem in respectu argumenti ex innocentiae statu („Adam enim in illo statu fuit mundus a peccatis, sed non virtutibus ornatus“): „De innocentia autem non est simile, quia in statu innocentiae mundus erat Adam a peccato, sed non mundatus, quia nullum praecesserat delictum. Si enim praecessisset, sine gratia mundari non potuisset“ (17 sq.); et Alex. de Hales, Quaest. antequam, 50, 3: „Quando ergo quaeritur utrum ex vi circumcisionis detur gratia, dico quod non; immo ex misericordia Dei et ex ordinatione... In circumcisione ergo ex vi circumcisionis, ut ex causam notet, non datur gratia, sed ut ex notet dispositionem. Unde haec non est concedenda: *ex circumcisione datur gratia*, sed haec: *ex circumcisione datur remissio*. Habuit enim circumcisio comparisonem causalitatis ad deletionem, non ad vitam; simul tamen est vita cum deletionem, sed ex alio principio est vita et deletio“ (II 884–886). Cf. et Landgraf, Die Wirkungen, op. cit., 92–102, Stephano Langton allegato.

83–91 Cf. Rich. Fishacre, loc. cit. (f. 361ra); et Bonav., loc. cit., (IV 43 sq.), atque loc. parall., et Abbreviat., f. 57^{rv}, et Summ. Hal. IV, loc. cit. (f. 38^v).

inducendum innocentiam quam Deus conferat gratiam, et ita non per inductionem gratiae tollitur culpa; si enim per inductionem gratiae auferretur culpa, prior 85 naturaliter et causaliter esset gratiae infusio quam ablatio culpae. Et is videtur rectus ordo; non enim videtur intellegibile aliter auferri tenebram quam per lucis infusionem.

Item. Secundum istos patet quod quoad naturam rei posset manere sub innocentia praeter culpam et gratiam. Et contra hoc sunt illa quae iam opposita 90 sunt contra opinionem primam.

Istorum autem alii dicunt quod circumcisio etiam per se et de vi propria suae institutionis utrumque fecit, scilicet quod abstulit culpam et contulit gratiam. Sed et hi bifurcantur: 95

Quidam enim eorum dicunt quod circumcisio abstulit culpam et contulit gratiam quantum ad effectus privativos, cuiusmodi sunt delere culpam, tollere deformitatem et huiusmodi; et hoc per se et vi institutionis suae. Et hoc significatur per visibile sacramentum quod solum tollit et nihil confert. Quia tamen effectus 100 gratiae privativi non possunt esse sine positivis, cuiusmodi sunt illustrare, decorare et ad bonum habilitare et huiusmodi, ex consequenti conferebat gratiam quoad effectus positivos, sed hoc per accidens; et ideo non debuerunt in sacramento repraesentari. Exemplum ponunt de pane qui convertitur in solam carnem Christi, et licet sit ibi consequenter et sanguis, non tamen repraesentatur in specie panis 105 remanente pro signo.

Contra istos est quod neque auctoritatem habent pro se neque rationem, sed quandam, ut videtur, signi congruentiam.

gratiae W, gloriae sive gratiae M 84 ita MW, secundum ipsos *add.* M 85 tollitur ... gratia W, *om. (hom.)* M auferretur *corr.*, auferetur MW culpa MW, quia *add.* M prior M, prius *del.* W 86 causaliter MW, *add.* prior W esset W, est M 89 posset MW, anima *add.* W 93 opinio tertia *add. marg.* W autem W, quaedam M per se MW, *ex de se corr.* W 109 signi congruentiam M, congruentiam signi W 115 quarta opinio

90–91 Ad lin. 56–70 supra.

93 Cf. lin. 72–73 supra.

97–106 Cf. praecipue Guill. Altissiodor., Summa aurea IV, tract. II, cap. 5, quaest. 2 (ed. Grottaferrata, IV 39 sq.); necnon Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., dist. 1, nr. 18 et 30 (IV 24 et 36 sq.); Hugonem de S. Caro, In IV Sent., dist. 1, quaest. 4, art. 1–2 (86–90); Alb. Magn., De sacramentis, tract. II, quaest. 1, 2 et 6 (ed. Col. XXVI 18 sq., 22 sq.), et In IV Sent., dist. 1, art. 19 (ed. Borgnet XXIX 34 sq.). Cf. et Landgraf, Die Wirkungen, op. cit., 86–92.

108–109 Cf. Summ. Hal. IV, loc. cit., corp. art.: „Nec potest circumcisio habere vim ad hos (effectus privativos), quin etiam habeat vim ad illos (positivos) etsi signum possit esse sive sacramentum horum, licet non illorum“ (f. 38vb).

110 Item. Si circumcisio significat gratiam quoad effectum privativum qui est tollere culpam, cum hoc non sit nisi tollere defectum, et hoc idem est quod ponere aliquid, videtur necessario sequi, quod significat gratiam quoad effectum positivum.

115 Alii vero eorum dicunt, quod dabatur gratia vi circumcisionis et hoc etiam quoad effectus positivos, sed multo minor quam in baptismo. Et quia gratia gratificans, in quocumque gradu sit, tollit omnem culpam mortalem plene, sed non in omni gradu plene perficit habilitando ad omne bonum, et gratia tunc collata fuit semiplena quoad istam in bono habilitationem respectu gratiae in
120 baptismo collatae. Ideo dicitur communiter quod circumcisio abstulit culpam et non dicitur quod contulit gratiam, non quia non fecerit utrumque, sed quia primum fecit plene, secundum semiplene. Propter eandem rationem dicunt quod sacramentum circumcisionis institutum est ablativum, quia sacramentum non repraesentat significando omne quod facit, sed quod perfectius et plenius facit.

125

Et quia haec sententia probabilior est aliis et magis consona rationi et auctoritati, ut ostensum est in opponendo ad primam partem, ideo tenendo illam responderi potest ad primum contra, quod aliter subtrahit Deus gratiam peccatori et aliter demit culpam cum iustificat: Primum non facit proprie, sed per tropum
130 hoc dicitur: Deus enim numquam subtrahit suam gratiam auferendo eam iam habenti, sicut nec sol retrahit radium suum ab obiecto, sed dicitur subtrahere gratiam, quia non apponit iam peccanti; et huius causa est ex parte peccatoris qui a gratia se avertit et contemnit illam, ut si quis sponte averteret faciem a

probabilior *add. marg.* W 122 fecit plene M, plene fecit W 124 facit² W, fecit M
127 in W, *om.* M 128 subtrahit Deus M, Deus subtrahit W peccatori M, potiori W

110–113 Cf. Bonav., loc. cit., (IV 43 sq.), et similiter, Summ. Hal. IV, loc. cit. (f. 38^v), sine loco parallelo in Abbreviat.

115–124 Cf. Rich. Fishacre, loc. cit., corp. art. et ad 1: „Igitur concedo in sacramento circumcisionis et vi sacramenti sicut vi signi conferri gratiam, id est et Deum facere suscipienti circumcisionem gratiam et excitare in eo caritatem quae est substantia totius gratiae vel summa. ... sed respectu gratiae collatae in baptismo parva caritas vel gratia confertur in circumcissione...” (f. 361rb); et Bonav., loc. cit., (IV 44 A), atque loc. parall., et Abbreviat., f. 57^{rb-va}, et Summ. Hal. IV, loc. cit. (f. 38^v); Thom. de Aquino, loc. cit. (IV 60 sq.), sententia posterius revocanda in STh III 62, 6 et 70, 4; cf. etiam Landgraf, Die Wirkungen, op. cit., 102–106.

120–121 Cf. lin. 37–40 supra.

127 Ad lin. 18–25 supra.

128 Ad lin. 31–35 supra.

128–142 Cf. Bonav., loc. cit., ad 3 (IV 44 B), atque loc. parall., Abbreviat., loc. cit., ad 2, f. 57va.

sole. Patet igitur quod Deus non subtrahit gratiam efficiendo carentiam gratiae, sed ipse demit culpam proprie efficiendo carentiam culpae. Patet igitur quod non est simile quoad Deum in subtrahendo gratiam et in tollendo culpam. Sed in hoc est simile, quod sicut Deus efficit in homine gratiam et tollit culpam, sic homo efficit in se peccatum et tollit gratiam per sui aversionem ab illa. Unde cum dicit quod sicut se habet remotio gratiae ad culpam, sic e contrario remotio culpae ad gratiam: Si fiat comparatio ad Deum utrumque, non sic se habet, ut iam patet; si ex una parte ad Deum et ex alia ad peccantem potest accipi comparatio, sed tunc non facit ad propositum opponentis. 135 140

Et ad hoc quod dicit de statu innocentiae, dici potest quod postquam semel homo convertit se ad bonum vel ad malum, non fuit status innocentiae, sed immediate se habuit semper humana natura in omni persona ad gratiam vel culpam. Unde quamvis fuerit ille status forte in primordio naturae institutae, deinceps tamen non fuit. 145

Ad secundum, quod Magister ibi non intendit quod nulla gratia conferretur, sed quod diminuta respectu gratiae baptismalis. Et hoc innuunt verba eius, quia non negat illic datam fuisse gratiam operantem sive praeparantem, sicut patet ex verbis suis. 150

Item in *Sententiis*, ubi ponit illam auctoritatem, dicit quod in circumcisione nec gratia ad bene operandum dabatur nec virtutes nec augmentum earum ut in baptismo, in quibus verbis non negatur tunc fuisse datam gratiam, sed non talem qualem Deus confert in baptismo. 155

Ad tertium, quod congruum fuit signum visibile respondere illi quod complete efficit. Et hoc est in circumcisione ablatio peccati, non habilitatio ad bene operandum, sicut praedictum est.

Ad quantum patet, quod est differentia inter gratiam in circumcisione collatam et in baptismo, ut dictum est. 160

Ad ultimum, quod tempus gratiae non dicitur propter qualemcumque vel quantamcumque gratiam, sed propter gratiam plenam et praecipue propter illam,

137 sed...culpae W, om. M 138 aversionem 188^r M ab illa 143–144 semel homo M, homo semel W 145 se habuit semper M, semper se habuit W 148 conferretur *corr.*, conferetur MW 150 negat M, necessaria W 156 respondere M, responderi W 160

143 Ad lin. 35–36 supra; cf. lin. 78–81 et notam ad lin. 75–81 supra.

148–155 Ad lin. 37–40 supra; cf. f. Bonav., loc. cit., ad 1 (IV 44 B), atque loc. parall., Abbreviat., loc. cit., ad 1, f. 57va.

156 Ad lin. 41–42 supra; cf. Bonav., loc. cit., ad 2 (IV 44 B) sine loco parall., Abbreviat.

158 Lin. 115–124.

159 Ad lin. 43–44 supra.

160 Lin. 115–124 supra.

161 Ad lin. 45–46 supra; cf. Cf. Rich. Fishacre, loc. cit., ad 1 et 4 (f. 361rb).

qua verbum caro factum est, quae singularis gratia est et maxima omnium, ut docet Augustinus, *Ad Dardanum*, cap. 39 et 40. Omni enim tempore scilicet
165 ante legem et sub lege fuit gratia qua aliqui iustificabantur et salvabantur; sed tempore adventus Christi plenitudo gratiae erat et abundantia et singularis gratia quae ante non erant.

dictum W, praedictum M 164 40 W, ex opposito M 166 gratia W, *om.* M

163-164 AUGUSTINUS, Epistola 187 (CSEL 57, 117).

QUAESTIO 23

Sed nunc quaeritur, si tunc conferebatur gratia per circumcisionem sed minor quam modo per baptismum, quae fuerit illa gratia et quomodo et quare minor. 5

Ad quod dici potest, quod illa gratia fuit habitus fidei formatae sicut et modo; illa enim est prima gratia hominem gratificans, sicut docet Magister, lib. II *Sententiarum*, dist. 26, cap. 4.

Tunc tamen fuit minor quam modo iuxta temporis exigentiam. Quia enim 10 plus amatur habitum iam quam promissum, maior est caritas huius temporis exhibitae veritatis, quam fuit illius temporis ubi solum promittebatur.

Et quia magis creditur et speratur quod multiplici testimonio hominum sanctorum, scripturarum et miraculorum confirmatur quam quod simpliciter promittitur, ideo maior est modo fides et spes quam tunc potuit esse. 15

Quia etiam magis creditur et speratur quod aperta veritate praedicatur quam quod mystice et in figuris continetur, ideo huius temporis maior est fides et spes quam illius fuit; tunc enim promittebatur terra fluens lac et mel pro legis custodia et multiplicatio seminis ad modum stellarum et arenae maris et benedictio omnium gentium in semine patriarcharum et huiusmodi, quae ad litteram temporalia 20 sunt, sed spiritualiter designant bona aeterna. Modo vero praedicatur manifeste pro homine liberando incarnatum esse Deum et passum et resurrexisse, et quondam ipse resuscitabit mortuos et retribuet bona aeterna.

Et constat quod haec praedicatio magis creditur, speratur et amatur quam confirmant tot sanctorum testimonia et scripturae prophetarum et innumera 25 miracula quae contigerunt a principio ecclesiae et adhuc contingunt, quam illa simplex et involuta promissio.

188ra M, 153rb W 4 quaestio, *manu alia* 23 *add. marg.* W Sed W, *spatium et* <S>Ed M si tunc W, sicut M 14 miraculorum 153^v W confirmatur quod MW, et *add.* W 21 praedicatur W, praedicatura M 22 Deum et passum M, passum et Deum W 26

4 sqq. Cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., 1, 7 (cod. cit., f. 360va–361rb); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 6, quaest. 53 sq. (I 165–174).

8–9 PETR. LOMB., II Sent. 26, 4 (I 474 sq.); cf. *ibid.*, 26, 3 (I 472 sq.).

10 sqq. Cf. Rich. Fishacre, loc. cit.; et quaest. 4 supra, lin. 52–59 et 317–335, et quaest. 15, 57–58, verbo Hugonis citato, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 6 (PL 176, 345 CD).

18–21 V.g. Gen. 12, 3; 13, 15 sq.; 15, 5; Ex. 3, 8, 17; 13, 5; 33, 3; Lev. 20, 24; Num. 13, 28; 14, 8; 16, 13 sq.; Dt. 6, 3; 11, 9; 26, 9, 15; 27, 3; 31, 20; Jos. 5, 6; Eccl. 46, 10; Jer. 11, 5; 32, 22; Ez. 20, 6, 15.

Item. Non potest tantum sperari, credi et amari quod promittitur dum omnino pendet promissio, sicut quando pro parte solvitur et pro parte gustatur et habetur
30 promissum. Sed tempore legis scriptae totaliter pendebat promissio, nunc autem pro parte soluta est. Iam enim liberati sumus a peccato, ne regnet in nobis quoad animam, et liberati sumus quoad naturam ipsam ab omni miseria in capite nostro Christo.

Recollige haec breviter hoc modo: Tunc fuit minor fides et caritas quam
35 modo eo quod utrumque testamentum respicit liberatorem hominis et aeterna quae sunt finis liberationis; possunt igitur comparari ad liberatorem vel ad aeterna quae ducit liberator. Primo modo maior est nunc fides et caritas quam tunc, quia tunc promittebatur liberator et nunc datus est. Secundo modo adhuc modo est maior: Tum quia vetus promittebat aeterna bona tantum et nihil eorum contulit,
40 novum autem pro parte iam contulit; tum quia vetus promittebat simpliciter, novum autem testimoniis et miraculis multipliciter promissa confirmat; tum quia vetus involute promisit et obscure et uni populo tantum, novum autem aperta veritatis praedicatione et hoc omnibus generaliter.

Ex his patet quod multo abundantior gratia tribuitur hoc tempore quam tempore
45 legis scriptae; et ideo vocatur tempus gratiae. Patet etiam quae fuerit gratia sive tunc sive modo praestita; dico: *gratia* formalis gratificans. Eadem enim videtur fuisse tunc et modo, sed aliter et aliter, quia tunc consistebat in fide futurorum, nunc autem in fide exhibitorum.

Hoc autem attende de efficacia circumcisionis, quod licet haec opinio sit
50 probabilior ceteris et verisimilior, prima tamen videtur fuisse Magistri, si quis bene attendat dicta sua circa illius effectum, lib. IV *Sententiarum*, dist. 1, cap. 14, et *Glossam* suam super illud, *Rom. 4: Non in circumcisione sed in praeputio*, et sententiam suam de modo remittendi originale peccatum, lib. II *Sententiarum*, dist.
55 32, in principio. Quomodo autem ipse tueretur illam, et si ipsa vera fuerit vel non, inquirent qui volunt.

contigerunt M, conti[n]gerunt W 30 pendebat W, pendeat M 34 Recollige MW, ergo add. W 35 liberatorem M, liber- et lacuna W 37 quae W, quibus M ducit li-188^v M -berator. Primo liberator MW, ex liberatos corr. W 39-40 aeterna ... promittebat W, om. (hom.) M 43 praedicatione W, praedictione M 50 supra 4, supra E add. marg. M

51 Cf. quaest. 22 supra, lin. 50-54.
52-53 Cf. ibid., lin. 37-40.
53-55 PETR. LOMB., II Sent. 32, 1 (I 511 sqq.).

QUAESTIO 24

Sed cum iam dictum sit de effectu circumcisionis quoad originale, potest quaeri, an habuerit effectum tollendi etiam actualia peccata adultorum. 5

Videtur enim quod sic per Magistrum, dist. 1, cap. 8, in fine.

Item. Pone adultum illo tempore circumcisum cum mortali peccato actuali. Probatio quod si circumcisio non abstulit actuale, nec originale; vel si originale, quod similiter et actuale. Nullus enim simul et semel est iustus a peccato et 10 servus peccati. Sed dictus adultus, si habet effectum circumcisionis, iustus est iam a peccato secundum praedeterminata; sed si manet in peccato mortali, servus est peccati. Ergo cum haec duo non stent simul in illo, aut habent per circumcisionem remissionem simul originalis et actualis, aut neutrius.

Si dicis, quod per circumcisionem non iustificatur ab omni peccato sed ab 15 originali tantum, manet tamen iniustus quoad actuale, contra: De peccatis mortalibus actualibus est ita, quod non habetur remissio unius nisi simul remittantur etiam omnia. Et causa huius est, quia quodlibet per se damnabile est, et nemo manens filius damnationis absolvitur a peccato. Cum ergo originale peccatum sit damnabile sicut et mortale actuale, non poterit remitti nisi remittantur 20 simul et actualia damnabilia ad minus.

Item. Per opus omnino mortuum nullus meretur remissionem peccati damnabilis. Ergo dictus adultus manens in mortali actuali humiliando se ad circumcisionem non meretur remissionem originalis.

Item. Cum originalis culpa sit nuditas debitae iustitiae iuxta Anselmum, ut 25 praehabitu est, nullus ab illa liberari potest nisi, ut ita dicam, vestiatur iustitia. Sed manens in mortali actuali nullo modo potest, dum talis est, iustitia vestiri; ergo, etc.

188va M, 153va W 4 <quaestio> 35 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 24 *add. marg.* W Sed W, *spatium et* <S>Ed M 5 habuerit M, habuit W 10 simul et semel est M, est simul et semel W 13 habent M, habet W 16 contra MW, supra, contra 1, 33, 34 *add. marg.* M, contra *add. marg.* W 19 ergo M, igitur W 25–26 ut praehabitu est MW,

4 Cf. quaest. 20–23 supra.

7 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 7 (II 236, lin. 18–20; cf. *ibid.*, lin. 6–8).

25 ANSELMUS, De conceptu virginali et de originali peccato, cap. 27 (ed. Schmitt, tom. I, vol. II, 170, lin. 15–17).

25–26 Cf. quaest. 22, 58 sq. supra.

Videtur ergo quod circumcisio simul abstulit actualia peccata adulatorum
30 sicut originalia; aut si non illa, nec originalia.

Contrarium tamen videtur per auctoritatem Augustini et Bedae, cap. 8, quae non faciunt mentionem nisi de originali, quando exprimunt effectum circumcisionis sive in parvulis sive in adultis.

35 Item. Sicut modo baptismus est inchoatio novae vitae, sic et tunc circumcisio. Sed dicit Augustinus in *Hom. de paenitentia*, quod *nemo suae voluntatis arbiter existens potest novam vitam inchoare, nisi paeniteat eum vitae veteris*. Ergo tunc temporis nullius adultus potuit vitam novam inchoare, nisi paeniteret eum veteris. Quare oportuit eum per paenitentiam dolere culpas actuales quas comiserat; non ergo tollebantur per circumcisionem.

40 Item. Si uniuscuiusque morbi proprium est remedium et propria curatio, actualis peccati et originalis diversum debet esse remedium et diversa curatio. Quare, cum circumcisio sit proprium remedium contra originale, aliud erit proprium contra actuale, alioquin etiam non viderentur bene poni duo sacramenta,
45 unum contra originale scilicet circumcisionem vel baptismum, et aliud contra actuale scilicet paenitentiam.

Simul etiam quaeritur, si circumcisio abstulit peccata actualia sicut modo
50 baptismus, an omnia tam venialia quam mortalia, an solum mortalia; quia si omnia, tunc videtur parificari baptismo.

Respondeo: Similis quaestio potest etiam fieri de baptismo moderno et similes
55 oppositiones, et ideo similis est utrobique responsio.

Aestimo ergo quod nullus habet remissionem originalis nisi simul remittantur ei et actualia, sicut oppositum est ad primam partem, quia opus Dei in

supra 34 bb, d *add. marg.* M 35 baptismus W, baptismo M 38 nullius M, nullus W vitam novam M, novam vitam W paeniteret W, paeniteat M 39 dolere *corr.*, delere MW 43 aliud W, aut M 49 quaestio, *manu alia* § *add. marg.* W 50 an¹ W, ante M venialia quam mortalia M, mortalia quam venialia W 54 Respondeo MW, Responsio primae quaestionis *add. marg.* W potest 189^r M etiam . potest etiam M, etiam potest W 55 responsio W, ratio M 56 simul MW, etiam *add.* M 59 Impium W, Imperium M ergo

32–34 AUGUST., De nuptiis et concup., II, cap. 11, nr. 24 (PL 44, 450; CSEL 42, 276 sq.), et BEDA, In Evang., I, hom. 10 (PL 94, 54 B) resp. hom. 11 (CCL 122, 74); cf. PETR. LOMB., IV Sent. 1, 7 (II 236), et quaest. 20 supra, lin. 13–14.

36–38 AUGUST., Serm. 351, De utilitate agendae poenitentiae, cap. 2, nr. 2 (PL 39, 1537 AB).

iustificacione non est semiplenum, immo sicut dicit Augustinus in libro *De vera et falsa poenitentia*: *Impium est a Deo sperare dimidiam veniam*. Quando ergo per circumcisionem obtinuit adultus remissionem originalis, simul etiam remittebantur ei actualia, quod si ipse remansit in voluntate peccati actualis, nec peccatum originale ei remittebatur. 60

Quando igitur quaeritur, utrum virtute circumcisionis tollebatur actuale, distinguendum: Quod per se et primo, non; secundo tamen ratione adiunctae contritionis quae est actus poenitentiae, sic. Oportuit enim semper pro actuali peccato dolere ad hoc quod remitteretur. Ideo ergo dicitur, quod circumcisio tunc abstulit adultis actualia peccata sicut originalia, quia ratione contritionis annexae hoc fecit, nec sine illa potuit in illis consequi proprium effectum abolitionis peccati originalis. Si igitur distinguas quid primo et per se cuique respondeat, patet quod circumcisio originali et poenitentia interior actuali. Et simile est de medicinis compositis, quae dantur propter diversas infirmitates quae simul insunt, ubi neutra simplicium per se consequeretur sanitatem, sed ambae simul iunctae faciunt sanitatem, et tamen utraque simplicium habet proprium effectum diversum ab alterius effectum, sic est in proposito de circumcisione et contritione cordis; et patet adaptatio per se. 70

Omnino etiam simile est de baptismo adultorum, quibus necessaria est contritio pro suis actualibus, et sine illa baptismus non habet effectum suum; cum illa vero habet. Et patet adaptatio. 75

Ad obiecta prima patet, quod concedenda sunt illo modo quo dicimus baptismum delere omnia peccata actualia et originalia simul, et hoc propter annexam contritionem, sine qua non haberet suum effectum. 80

Ad primum contra dicendum, quod ideo non faciunt Augustinus et Beda mentionem de peccato actuali quando determinant effectum circumcisionis, quia primo et per se fuit remedium originalis, sicut patet in parvulis, per accidens autem remedium actualis propter contritionem annexam. 85

Ad alia patet ex dictis.

W, igitur M 61 peccatum W, ipsum M 68 hoc MW, vero *add.* M nec M, non W 69 cuique W, cuicumque M 74 alterius effectum M, effectum alterius W 77 suis W, tunc M 80 obiecta MW, ergo *add.* M 91 ad aliam quaestionem *add. marg.* W 96 sicut

58–59 PS.-AUGUST., *De vera et falsa poenitentia*, cap. 9 (PL 40, 1121); cf. *ibid.*, cap. 5 (1118) et 15 (1125), verbo citato etiam apud Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 2, art. 4, quaest. 2 (IV 57).

80 Ad lin. 7–30 supra.

84 Ad lin. 32–34 supra.

88 Ad lin. 35–46 supra.

Ad ultimum aestimo non esse restringenda verba sanctorum et magistrorum, qui dicunt quod eandem vim habuit tunc circumcisio in remittendo peccata quam modo habet baptismus. Quare, cum baptismus modo conferat remissionem omnium peccatorum, videtur quod similiter tunc circumcisio sine omni exceptione.

- 95 Et quamvis in hoc sit circumcisio par baptismo, non tamen simpliciter, quia baptismus maiori gratia accumulatur, sicut praedictum est. Inde autem potuit tunc mundare a peccato circumcisio, sicut nunc baptismus, quia in professione eiusdem fidei tunc fiebat illa in qua modo baptismus; et quia ad hoc instituta est sicut baptismus.

praedictum est MW, supra 34 E F G *add. marg.* M 97 a W, *om.* M peccato 154^r
W circumcisio

91 Ad lin. 49–51 supra; cf. lin. 7 et 32.

96 E.g. quaest. 22 supra, lin. 115–167, et quaest. 23, passim.

QUAESTIO 25

Cum iam habitum sit de efficacia circumcisionis ex parte animae, nota etiam quod ex parte corporis habuit effectum. 5

Posita est enim ad distinguendum populum fidelem ab infideli etiam corporali caractere.

Et hoc habetur in *Glossa* super illud, *Rom. 4: Non in circumcisione*, et in lib. I, Hugo, *De sacramentis*, p. 12, cap. 1, versus finem.

Ex duobus dictis effectibus eius sequebatur tertius, scilicet distinctio populi 10 fidelis ab infideli interius unitate fidei et exterius unitate legalis observantiae et cultus divini.

Et de hoc effectu docet Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 1.

189rb M, 154ra W 4 <quaestio> 36 *add. marg.* M, <quaestio> 25 *add. marg.* W Cum W, c- *marg. et spatium et* -um M 5 populum M, ipsum W 8 Hugo, *De sacramentis* W, *De sacramentis*, Hugo M 8–12 versus ... cap. 1 M, *om. (hom.)* W

4 sqq. Cf. Guill. Alvern., *De legibus*, cap. 28 (ed. cit., I 93–101); et Guill. de Militona, *Quaest. de sacram.*, tr. I, p. 6, quaest. 50 (I 160–162).

6–7 Cf. Guill. de Militona, *ibid.*, nr. 2: „Circumcisio fuit ad distinguendum fidelem ab infideli“ (160), Ioanne Damasceno allegato, *De fide orthod.*, cap. 98 (ed. Buytaert, 372).

8 PETR. LOMB., *Coll. in ROM. 4*, 10 (PL 191, 1371 D).

9 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 349 B).

10 Ex effectibus animae dictis vel corporis in se.

10–12 Cf. Guill. de Alvernia, *De legibus*, cap. 3, 28 sq. (ed. cit., I 33, 94, 101 sq.).

13 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 349 B).

QUAESTIO 26

Ex his iam patet triplex huius sacramenti res, respectu cuius habuit efficaciam
5 aliquo modo. Alia etiam fuerunt significata eius, respectu quorum efficaciam non habuit.

Unum: *Castitas mentis et corporis servanda et impudicitia praecedenda*, ut habetur in *Glossa* super dictum locum, *Rom.* 4.

Aliud: Circumcisio animae a peccato, et hoc sive in tempore gratiae quasi
10 post sabbatum legis, ut tempus gratiae respectu illius sit quasi octava, et sic etiam praefiguravit baptismum; sive simpliciter quocumque tempore, quia in omni tempore *a peccato circumciditur anima credentis in Christum per resurrectionem Christi octava die factam*.

Tertium: *Quia post septenarium vitae huius in octava aetate quae erit*
15 *resurgentium omnis ab electis abscidetur corruptio carnis et spiritus*.

189^b M, 154^a W 4 <quaestio> 26 *add. marg.* W huius sacramenti res W, res huius sacramenti M 8 *Rom.* 4 MW, Non in circumcissione *add.* M 9 peccato MW, simpliciter *add.* M

4 sqq. Cf. Guill. Alvern., *Serm. in die circumcisionis Domini* (ed. cit., II 388–390).

4–5 Cf. quaest. 25 supra.

7–8 PETR. LOMB., Coll. in ROM 4, 10 (PL 191, 1371 D); cf. econtra Mos. Maimon., *Dux perplexorum*, p. 3, cap. 49: „Porro, *Circumcisio* etiam, meo iudicio, propter hanc rationem instituta est, ut libido hominum diminuat, et membrum hoc, quantum fieri potest, ad actum istum debilitetur ... Damnum enim illud, quod membro isti infertur, est illud ipsum, quod intenditur, quo nulla actio corrumpitur, in quo essentia viri consistit; neque etiam facultas generandi adimitur, sed superfluum tantum appetitus coeundi diminuitur. Quod autem circumcisio virtutem intensivam membri illius voluptatemque debilitet, id extra omnem dubitationem est. Nam cum membrum illud statim in ipsa nativitate sanguinem suum effundit, tegumentumque amittet, sine omni dubio exinde debilitatur. Hinc dixerunt sapientes nostri: mulierem cum viro incircumciso matrimonio iunctam difficulter ab ipso posse abstrahi. Atque haec est principalis ratio, meo quidem iudicio, in circumcissione“ (ed. cit. 505); et ibid.: „Sed est adhuc alia quoque ratio valde necessaria in circumcissione, ut videlicet illi, qui huius sunt fidei, hoc est qui credunt unitatem (Dei), habeant unum quoddam signum, quod illos coniungat, et ne quis alius, qui non est ex illis, dicere possit, se ex illis esse ... Atque haec ratio aequae firma et valida est ac prior et fortassis adhuc solidior“ (505 sq.).

12–13 PETR. LOMB., ibid. (1372 AB).

14–15 PETR. LOMB., ibid. (1372 A); cf. Hugonem, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 2 (PL 176, 349 BC).

De istis duabus et de circumcisione prima superius habita ab originali peccato habetur in *Glossa*, ubi prius, et in Hugone, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 2.

16 De istis duabus cf. lin. 9–15 supra cum notis, et quaest. 20–23.

17 PETR. LOMB., Coll., loc. cit.; et HUGO, loc. cit.

QUAESTIO 27

Si ergo quaeritur de significatione huius sacramenti, patet quod multiplex est
5 et possunt res eius sumi per divisionem hoc modo, quia aut est res eius significata
et effecta, aut significata tantum.

Si significata et effecta: aut ex parte animae, et sic iustificatio ab originali
peccato; aut ex parte corporis, et sic est distinctio populi a populo per sensibilem
characterem; aut ex parte utriusque, et sic est unitas interior fidei et concors
10 exterior ritus in observantia legali.

Si res sit significata tantum et non effecta: tunc aut est circumcisio a peccato
aut a corruptione, quorum primum pertinet ad voluntatem, secundum ad naturam.

Si circumcisio a peccato: aut a speciali peccato aut communiter ab omni,
dico mortali. Si primo modo: sic significat circumcisionem esse faciendam ab
15 impudicitia; et ideo in tali membro fit corporalis circumcisio. Si secundo: sic
significat circumcisionem esse faciendam voluntatis ab omni mortali peccato.

Si res eius sit circumcisio naturae a corruptione, patet quod sic significat
gloriam resurrectionis.

189^b M, 154ra W 4 <quaestio> 27 *add. marg.* W Si W, S- *marg. et spatium et* -I M
quod M, quia W 5 possunt W, posuit M sumi per divisionem MW, sumi *add.* W 6
effecta W, effectiva M significata W, effecta M 7 Si M, *om.* W Si 189^v M signifi-
cata effecta W, effectiva M 11 effecta W, effectiva M 13 speciali M, spirituali W
communiter M, communi W 14 sic W, tunc M 17 quod M, quia W

QUAESTIO 28

Consequenter quaeritur de ipsa lege et eius sacramentis, et dico eius sacramenta caerimonialia quae cum ipsa incepterunt et desierunt.

5

Et primo quaeritur, an talis lex a Deo bono statui debuit.

Quod non, videtur quoad moralia, quia, si natura frustra nil agit sed nec ars non erronea, multo fortius nec auctor naturae et artis. Sed frustra videri potest scribi moralia in codice, cum sint scripta naturaliter in humano corde, *Rom. 2: Cum gentes quae legem non habent naturaliter ea quae legis sunt faciunt, eiusmodi legem scilicet scriptam non habentes, ipsi sibi sunt lex qui ostendunt opus legis scriptum in cordibus suis testimonium reddente illis conscientia.*

Item. Caerimonialia multo minus videntur debere scribi in codice, quia *Rom. 4: Lex iram operatur.*

Item, *Rom. 5: Peccatum non imputabatur, cum lex non esset.*

Infra: *Lex subintravit, ut abundaret delictum.*

Item. *Rom. 7: Cum essemus in carne, passiones peccatorum quae per legem erant operabantur in membris nostris, ut fructificarent morti. Nunc autem soluti*

20

189va M, 154ra W 4 <quaestio> 38 add. marg. M, quaestio, manu alia 28 add. marg. W Consequenter W, spatium et <C>Onsequenter M 9 frustra nil W, nihil frustra M 10 non W, nec M 11 Cum² M, om. W 12 habent MW, scilicet scriptam add. W legis sunt W, sunt legis M eiusmodi M, cuiusmodi W 15 multo minus M, nihilominus W 19 passiones W, passione M legem M, leges W 20 soluti W, soliti M 23 Iesu W,

4 sqq. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 5 (I 24 sqq.).

4–5 I.e. excepta circumcisione tamquam ante legem instituta et exclusis moralibus tamquam interminatis; cf. quaest. 31 infra, lin. 6 sqq. et lin. 13 sqq.: „Legalia quae et cum lege instituta sunt et cum lege terminata“, Glossa Petri Lombardi expresse allegata, In Rom. 3, 19 sq. (PL 191, 1358 D) et In Rom. 5, 19 sqq. (1400 C).

7 sqq. Cf. Summ. Hal. lib. III, p. II, inq. III, tract. I, quaest. I, praecipue cap. V, art. 1 (ed. Quaracchi, IV 374 sqq., nr. 263); et ibid., inq. IV, tract. I, quaest. X, praecipue cap. I (IV 868 sqq., nr. 562).

9–10 Cf. Aristot., De caelo et mundo, I, 32 (ed. cit., 271 A 33) et Auctoritates Aristotelis, 3, 18 (161): „Deus et natura nihil faciunt frustra“; atque quaest. 3 supra, lin. 104.

11–14 ROM. 2, 14 sq.

15–16 ROM. 4, 15.

17 ROM. 5, 13.

18 ROM. 5, 20.

19–22 ROM. 7, 5 sq.

sumus a lege mortis in qua detinebamur, ita ut serviamus in novitate spiritus et non in vetustate litterae.

Simile infra, 7, in fine: *Lex spiritus vitae in Christo Iesu liberavit me a lege peccati et mortis.*

- 25 Item, in eodem 7, supra: *Occasione accepta peccatum per mandatum operatum est in me omnem concupiscentiam; sine lege enim peccatum mortuum erat.*

Item. *Cor. 15: Virtus peccati lex.*

Item. *Ez. 20: Dedi eis praecepta non bona et iudicia in quibus non vivent.*

- 30 Item. *Act. 15, dicit Petrus: Quid temptatis Deum imponere iugum super cervices discipulorum quod neque patres nostri neque nos portare potuimus.*

Ecce quanta testimonia videntur significare legem non esse bonam; omnia enim haec de lege Moysi et eius caerimonialibus dicuntur. Potest igitur videri, quod lex a Deo non debuit dari. Et ex talibus orta est haeresis Manichaeorum dicentium Deum veteris testamenti esse malum et ideo ponentium duo principia

- 35 scilicet Deum bonum et Deum malum, ad quorum bonum secundum ipsos pertinet novum testamentum, ad malum vetus.

Sed econtra: Quod lex illa bona sit, patet per hoc, quod docet quae agenda sunt. Unde *Rom. 7: Peccatum non cognovi nisi per legem; nam concupiscentiam*

- 40 *nesciebam nisi lex diceret: Non concupisces.*

Et infra: *Itaque lex sancta est et mandatum sanctum, iustum et bonum.*

Item. Quod facit cavere ab idolatria et Deum verum colere, bonum est; et talis est lex. Hieronymus, in *Glossa* super illud, *Ez. 20, Dedi eis praecepta non bona: Possumus dicere, quod ante offensam decalogum tantum acceperint, post*

- 45 *idolatriam vero et blasphemiam multiplices legis caerimonias, ut Deo potius quam daemonibus hostias offerrent.* Et quia constat bene decere Deum bonum

unde M 28 Ez. W, Ex. M 31 bonam W, om. M 41 Et W, om. M lex MW, quidem
add. M sancta M, facta W sanctum MW, et add. W 44 acceperint corr., acceperunt

23–24 ROM. 8, 2.

25–26 ROM. 7, 8.

27 I COR. 15, 56.

28 EZ. 20, 25.

29–30 ACT. 15, 10.

31–33 Ad lin. 9–30 supra.

33–36 Cf. Summ. Hal. III, art. primo cit., notam 6 editorum, IV 375: „In sequentibus argumentis multa occurrunt iam a Fausto Manichaeo allata et a S. Augustino impugnata. Cf. *Contra Faustum*, IV sqq. (PL 42, 217 sqq.)“.

39–40 ROM. 7, 7.

41 ROM. 7, 12.

43–46 HIERON., Commentariorum in Hiezechielem Libri XIV, in EZ. 20, 25 (PL 25, 194 A; CCL 75, 226).

populum sibi servitutum instruere in agendis et praecepta dare boni meritoria et mali fugatoria, recte datur haec lex a Deo.

Quod concedendum et ad primum contra dicendum, quod non solum 50
necessarium est et utile quod ad esse pertinet, sed etiam quod ad bene esse,
praecipue quando bene esse ordinatur ad veram salutem. Scriptura autem
moralium mandatorum in codice necessaria erat non propter esse legis morum et
instructionis humanae, sed propter bene esse utriusque. Homo enim ita se dederat
sensibilibus et erroribus foris, quod non attendit tunc veritatem moralem in 55
corde suo scriptam. Et ideo dedit ei Deus forinsecus ad visum et auditum eandem
in praeceptis, ut rediret ad veritatem conscientiae operans secundum illam, ut
utrimque scilicet intra et extra instructus inexcusabilis omnino foret. Unde lib.
III *Sententiarum*, dist. 37, cap. 12: *Legem moralem veritas scripsit in corde*
hominis quam, quia homo non legebat in corde, iteravit in tabulis, ut voce 60
forinsecus admota rediret ad cor et ibi inveniret quod extra legeret.

Alia etiam ratio potest esse, ut lex moralis, quae quodammodo implicite in
corde hominis erat donec pertractaretur, explicaretur homini exterius et sic apertius
instrueretur. Per peccatum enim obtusum fuerat humanum ingenium et
obnubilatum, ut non ita explicite cognosceret agenda sicut oportebat. Et hanc 65
rationem significat Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 5, sic dicens: *Duo*
praecepta naturalis legis per legem scriptam latius explicata sunt et distincta
per septem illa praecepta quae secunda tabula continebat, in quibus ostenditur
qualem se exhibere debeat homo erga proximum.

MW 58 scilicet M, sit W 61 quod 190^r M extra 65 65 oportebat M, oporteret W
66 sic dicens M, dicens sic W 71 et¹ MW, ratione add. W 73 nec ... esset³ W, om.

46–48 Cf. Rich. Fishacre, In I Sent.: “... quia huiusmodi caerimonialia non sunt Deo
placencia, sed quasi extorta, et concessit ea sibi Deus offerri, ne offerrentur idolis ...
Igitur sicut quod per licentiam fit et maxime extortam non est meritorium, sic nec
observatio talium caerimonialium” (cod. cit., f 357vb); ibid.: „Sed ad implendum
illa caerimonialia superior pars rationis minus satis inclinatur quam ad implendum
alia scilicet moralia, eo quod non sunt ita consona rationi sed quasi extorta, et ideo
superiori parti rationis difficilior est lex vetus quam nova” (f. 358va); et e contra
Guill. Alvern., De legibus, cap. 9: „Factum (extra castra) fuit etiam propter hono-
rem Dei et tabernaculi, ne pelles et fimus in eius sacrificiis altaris honorem ac
reverentiam minuerent et opinione hominum cultum Dei vilificarent et propter
hoc contaminata et immunda reputarentur” (I 40); ad sacrificia cf. op. cit., cap. 2
(I 29–33), cap. 24 (I 72), et De baptismo, cap. 28 sq. (I 100 sqq.); et quaest. 49 infra,
notam ad lin. 26–29.

50 Ad lin. 9–14.

58–61 PETR. LOMB., III Sent. 37, 5 (II 212).

66–69 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 5 (PL 176, 352 A).

- 70 Ad secundum, quod *lex iram operatur* non causaliter sed occasionaliter, scilicet ratione transgressionis et praevaricationis; transgressio autem legis et praevaricatio per se meretur iram. Sed transgressio legis non esset, si lex non esset, nec praevaricatio esset, si lex non esset; praevaricatio enim est legis positae transgressio. Unde ibidem subdit Apostolus sic: *Ubi enim non est lex,*
- 75 *nec praevaricatio.* Nec est intellegendum propter hoc, quod non sit iniquitas ubi non est lex, sicut ibidem dicitur in *Glossa*. Quia omnis praevaricatio iniquitas est, sed non convertitur: Qui enim non acceperint legem, iniqui dici possunt sed non praevaricatores.
- Ad tertium, quod imperfecta est oratio et ideo ambigua. Haec scilicet,
- 80 *peccatum non imputabatur, cum lex non esset*, potest enim intellegi, quod, quando lex non erat, peccatum non imputabatur homini a Deo iudice; et hoc falsum est. Quamvis enim non semper fuisset lex scripta, semper tamen fuit lex naturae, et eius transgressio fuit homini peccatum. Nunc autem, cum loquatur Apostolus ibi de lege scripta per Moysen, sic intellegendum est, scilicet quod, cum lex non
- 85 esset, peccatum non imputabatur ab homine; et hoc vel simpliciter vel ad minus quoad Deum. Quia enim non erat lex rationis in parvulis neque lex litterae in populo, qua arguente peccata demonstrarentur. Ideo non imputabant homines omnino quod peccarent, praecipue ubi proximum non laedebant. Et ideo in talibus simpliciter reputabant se non peccare; verumtamen, quia lex naturalis
- 90 non omnino obtorpuerat, nec ignorabant homines se non debere aliis facere quae pati nollent. Ideo quando laedebant proximum, sciebant a proximis sibi peccata imputari. Et ideo tunc fuerunt carceres et iudiciariae ultiones inter homines, ut patet per pincernam et pistorem Pharaonis, *Gen.* 40. Sed quia nondum tradiderat Deus legem in scripto, aestimabant homines apud illum peccata impune futura,
- 95 quia nesciebatur iudicaturus. Et ideo, quamvis viderent se peccare apud homines qui de peccatis laedentibus proximum iudicabant, tamen non putabant se peccare

(*hom.*) M 89 simpliciter reputabant M, reputabant simpliciter W 91 quando M, autem W 94 legem 154^v W in scripto 96 putabant W, imputabant M et ... Deum² W, *om.*

70 Ad lin. 15–16, ROM. 4, 15.

73 Cf. Gloss. ordin., Rom. 4, 15 (PL 114, 483 B).

74–75 ROM. 4, 15.

75–76 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 4, 15 (PL 191, 1390 D).

79 Ad lin. 17.

79–80 ROM. 5, 13.

83–84 E.g. Rom. 5, 14.

86–87 Cf. Petr. Lomb., Coll. in Rom. 5, 13 sq. (PL 191, 1389 CD).

89–91 Cf. Petr. Lomb., *ibid.* (1390 D – 1391 A).

91–93 Cf. Petr. Lomb., *ibid.* (1391 A).

92–93 GEN. 40, 1 sqq.

94–95 Cf. Petr. Lomb., *ibid.* (1390 D), verbo *vindicaturus* pro *iudicaturus* citato.

erga Deum. Et ita non imputabatur tunc peccatum apud Deum, dico secundum humanam aestimationem, sic exponitur istud in *Glossa*. Aestimo autem hoc dictum Apostoli pertinere ad communem statum hominum ante legem, non ad singulas personas. Communiter enim homines erant peccatis caecati illo tempore, et ideo 100 non imputabant peccata, ubi homines non puniebant. Sed illi qui fuerunt iusti tunc aliter se habebant; sed pauci erant respectu multitudinis.

Ad quartum, quod illud potest multipliciter intellegi, quia li *ut* aut accipitur ibi causaliter vel concomitative:

Si concomitative, sensus est *lex subintravit, ut abundaret delictum*, id est, 105 factum est, dum lex subintraret, quod abundaret delictum; non quia hoc faceret lex sed perversitas hominum. Data est enim homini lex in adiutorium, ut eius auctoritate et magisterio ingenium naturale proficeret ad fructum iustitiae faciendum: sed quia homo veterem usum peccandi tenuit, maius et abundantius erat suum peccatum quam ante legem. Maius enim peccatum est idolatria et 110 moechia et huiusmodi illi qui legem suscepit haec prohibentem, quam illi qui non suscepit; iam enim addita est iniquitati praevaricatio.

Si causaliter, tunc abundantia delicti aut accipitur secundum cognitionem aut secundum effectum. Si primo modo, sensus est *lex subintravit, ut abundaret delictum*, id est, ut abundantius cognosceretur. Si enim lex non fuisset, delictum 115 ut plurimum lateret; per legem enim multa genera peccatorum homo agnovit et crimen praevaricationis. Si secundo modo, tunc abundantia delicti non est absolute finis legis sed conditionaliter, nec est finis ultimus sed propinquus. Ideo enim

(*hom.*) M 99 Apostoli M, Apostolus W 103 li W, coniunctio M 107 homini lex M, lex homini W 115 delictum² M, *om.* W 117–118 absolute finis MW, *ex* finis absolute *corr.* W 118 Ideo M, Non W 121 A Deo M, adeo W 122 homini W,

98 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 5, 13 (PL 191, 1389 C -1390 D), sicut in notis ad lin. 86-95 supra.

98–100 ROM. 5, 13.

100–101 Cf. Petr. Lomb., Coll. in Rom. 5, 13 sq. (PL 191, 1389 C).

103 Ad lin. 18, ROM. 5, 20.

103–104 Cf. Alex. de Hales, Glossa in III librum Sent., dist. 40, apud redactionem L (III 549): „Haec dictio *ut* non tenetur ibi causaliter, sed adiunctive, quasi dictum esset: cum subintravit lex, praevaricatio facta est maior“; et Summ. Hal. III, art. secundo cit., IV ad 4 (IV 872): „Haec coniunctio *ut* non notat causam, sed consecutionem, ut ibi: *Butyrum et mel comedet, ut sciat reprobare malum et eligere bonum*, Is. 7, 15“.

107–109 Cf. Petr. Lomb., Coll. in Rom. 5, 20 (PL 191, 1399 AB), Glossa Ambrosiastri citata (PL 17, 98).

113–122 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 6 (I 27–34).

115–117 Cf. Petr. Lomb., Coll. in Rom. 5, 20 (PL 191, 1399 B).

subintravit lex, ut abundaret delictum, hoc est, ut homo superbe fidens de suis
120 viribus acciperet praecepta, in quibus etiam praevaricator factus humiliaretur, videns se sibi non sufficere et ita a Deo liberatorem requireret et salvatorem; et istud fuit homini utile.

Unde patet quod lex omnibus modis bona est, quomodocumque intellegatur auctoritas. Et istud totum iuxta sententiam est in *Glossa*.

125

Ad quintum, videtur quod illa auctoritas multum faciat contra legem: Quia secundum *Glossam* per hoc quod dicit, *Cum essemus in carne*, intellegit statum hominis sub lege, ex quo innuitur quod lex carnales faciat; et ideo mala videtur.

Item. *Passiones peccatorum* ibi dicuntur concupiscentiae, quae sunt causae
130 peccatorum mortalium scilicet consensus et operationis. Cum ergo dicit quod istae *passiones erant per legem*, aperte videtur significari quod lex fuerit mala, quia dicit quod *hae passiones operabantur in membris nostris, ut fructificarent morti*, id est, dignos facerent aeterna morte secundum *Glossam*.

Item. Idem significari videtur, cum postea vocat eam *legem mortis*, id est
135 secundum *Glossam*, *causam mortis, id est, peccati*.

Sed dicendum ad primum horum, quod lex iuxta litteram promittebat temporalia et carnalia bona, sed secundum intellectum mysticum aeternalia et spiritualia. Et ideo qui ei adhaerebant omnino iuxta litteram carnales erant, sed
140 qui secundum mysticum intellectum spirituales. Quando ergo dicit, *Cum essemus in carne*, pro primis istorum intellegitur.

Nec tamen sequitur, quod lex faciebat eos carnales, quia intentio legis erat, ut a carnalibus transiret humana cogitatio ad spiritualia et a temporalibus ad aeterna; haec enim per illa insinuabat. Sed nec sequitur, quod si lex faceret
145 carnales, quod ideo esset mala. Carnales enim uno modo mali sunt, scilicet qui carnaliter afficiuntur circa transitoria ita quod contra Dei mandatum; alio modo boni sunt, scilicet qui carnaliter afficiuntur circa transitoria sed non contra Dei

bonum M 126 Ad quintum 190^v M videtur 132 hae *corr.*, haec MW 147 carnaliter

119–120 Cf. Petr. Lomb., *ibid.*

124 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 5, 20, sicut in notis ad lin. 107–120 supra.

126 Ad lin. 19–22, ROM. 7, 5 sq.

126–128 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 7, 5 (PL 191, 1415 A).

129–133 ROM. 7, 5.

133 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 7, 5 (PL 191, 1415 AB).

134 ROM. 8, 2.

135 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 7, 5 (PL 191, 1415 B).

137–150 Ad lin. 126–128 supra.

140–141 ROM. 7, 5.

mandata, sicut imperfectiores qui aedificant lignum, faenum, stipulam, quibus dicit Apostolus, *Cor. 3: Non potui loqui vobis tamquam spiritualibus, sed tamquam carnalibus.*

150

Ad aliud, quod haec determinatio, *per legem*, potest denotare causam essentialiter vel accidentalem. Primo modo referendum est verbum ad notitiam, hoc est, *per legem* erant notae; secundo modo ad effectum, hoc est, *per legem* erant auctae, sed hoc occasionaliter, ut communiter dicitur. Unde *Glossa* ibi: *Per legem erant vel notae vel etiam auctae vitio faciente.* Et ita patet, quod non sequitur legem esse malam, quia praedicatio veritatis et notificat mala et malis hominibus fit occasio detrahendi et maledicendi; nec tamen ipsa est aliquo modo mala, quia ex vere bono sumitur saepe occasio mali.

155

Ad reliquum, quod *lex mortis* potest dici et hoc causaliter dupliciter scilicet essentialiter et accidentaliter. Primo modo referendum est dictum ad mortem corporis, ut ideo dicatur *lex mortis*, quia peccantes quosdam interfecit; secundo modo, ad mortem spiritus, sed sic non est causa nisi occasionaliter, ut dictum est, et omnino accidentaliter, ut ideo dicatur *lex mortis* et peccati, quia accidit, cum ipsa daretur, augeri concupiscentiam, ubi non multum erat de fide formata; et inde causatum est crimen praevaricationis. Haec iuxta sententiam sunt ibi in *Glossa.*

160

165

Per hoc patet ad sextum.

MW, adhuc *add.* M 154 dicitur *corr.*, dicitur MW 158 sumitur W, sumuntur M 159
scilicet MW, et *add.* W 172 vel W, *om.* M 174 desideret W, desideraret M 176

148–150 I COR. 3, 1. 12.

151–158 Ad lin. 129–133 supra et ROM. 7, 5.

153–154 E.g. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 6, nr. 8: „Respondeo quod secundum quod Decalogus dicitur littera occidens, dicitur occidens per ostensionem... Item, per occasionem: prohibendo enim auget desiderium peccandi, Rom. 7, 8..., *Glossa: Aucta est concupiscentia prohibitione Legis.* Item, ipsa ostensio occidit per occasionem, quia auget contemptum et ita aggravat peccatum, Luc. 12, 47–48“ (I28 sq., *Glossa Petri Lombardi* in Rom. 7, 8 citata, PL 191, 1417); atque Bonav., In III Sent., dist. 40, art. unic., quaest. 2, *Glossa ordin.* in Rom. 7, 11 citata: „Ex prohibitionem namque, ubi caritas deficit, desiderium mali crescit, quo aucto, dulcius fit quod prohibetur...“ (III 889 A).

154–155 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 7, 5 (PL 191, 1415 A).

159–166 Ad lin. 134–135 supra et ROM. 8, 2.

162–163 Cf. lin. 70 sqq. supra.

163–166 Cf. notam ad lin. 153–154 supra et PETR. LOMB., Coll. in ROM. 7, 5 (PL 191, 1415 B).

168 Ad lin. 23–24 supra et ROM. 8, 2.

Ad septimum, quod peccatum secundum *Glossam* ibi accipitur pro fomite qui
 170 dicitur *vitium concupiscentiae* vel *carnalitas* vel *pro diabolo qui est auctor*
peccati; et omnis concupiscentia ibi dicitur vel haec tria scilicet *consensus*,
delectatio et opus vel omne peccatum, dico attuale: *Fomes ergo accepit*
occasionem per mandatum, etc., quia talis est nostra carnalitas,
 ut ardentius desideret prohibita, quibus non memoratis iacet quasi sopita.
 175 *Diabolus etiam ex mandato accepit occasionem*, etc., quia
videns legem in auxilium hominibus datam magis exarsit adversus hominem et
magis institit, ut illi legem verteret in perniciem, cum prius quasi secure possidens
minus temptaret. Haec in *Glossa*, ex quibus patet quod non est lex mala unde
 occasio peccandi sumitur, sed perversitas et vitium hominis vel diaboli, inde
 180 occasionem sumens, quod etiam dicitur ibi, quod sine lege mortuum erat
 peccatum. Intellegendum est, quod diabolus vel fomes debilis erat et non ita
 saeviebat ad hominis illusionem ante legem sicut post, ut dictum est iam.

Ad octavum, quod lex dicitur *virtus peccati*, id est augmentum occasionaliter,
 ut dictum est. *Data enim lege concupiscentia carnalis invaluit et praevaricatio*
 185 *accessit; lex enim prohibendo auget cupiditatem, nisi diffundat Spiritus caritatem*.
 Haec ibidem in *Glossa*.

Et nota quomodo hoc fit, sicut docetur in *Glossa* super illud, *Rom. 7*,
Occasione autem accepta: Dum fluvius permittitur currere, silenter vadit; si
 opponitur obix, et non exauritur vel siccatur aqua, colligitur aqua et accumulatur
 190 super obicem et aliquando rumpit vel obruit illum. Sic fuit de humana
 concupiscentia ante legem quae silenter currebat, quasi non esset offensio, sed
 postquam lex est ei obiecta et hoc sine abundanti caritate quae exauriret vel
 siccaret concupiscentiam. Collecta est concupiscentia in cumulum gravem super
 obiectam legem, donec frangeret illam et obrueret faciens transgressionis
 195 praevaricationem, quia non est humanarum virium legem contra pondus
 concupiscentiae supportare.

institit M, *om. (lacuna)* W 177 Haec MW, enim *add.* M 178 peccandi M, petendi
 W 185 cupiditatem W, concupiditatem M 188 Dum W, *om.* M 189 siccatur W,
 exsiccat M 191 currebat W, concurrebat M 192 ei W, ita M 193 siccaret 191' M

169 Ad lin. 25–26 supra et ROM. 7, 8.
 169–182 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 7, 7 sq. (PL 191, 1416 D – 1417 B).
 179–181 ROM. 7, 8.
 182 Cf. lin. 75–78 et 109–112 supra.
 183 Ad lin. 27 supra et I COR. 15, 56.
 184 Cf. lin. 153–154 et 163–166 cum notis supra.
 184–186 PETR. LOMB., Coll. in I COR. 15, 56 (PL 191, 1693 A).
 187–196 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 7, 8 (PL 191, 1417 BD); cf. August., De spiritu et
 littera, cap. 4, nr. 6 (CSEL 60, 158 sq.).

Ad nonum, posset, ut videtur, iuxta seriem prophetae bene intellegi illud dictum interrogative, ut per interrogationem intellegeretur, quod dederit illis Deus praecepta bona in quibus viverent. Et sic magis ostenditur per illam auctoritatem, quod lex bona sit. 200

Sed quia non sic exponunt sancti vel magistri quod recolam, dicendum quod illud verbum de caerimonialibus legis intellegi debet, quae, libet in se essent bona, tamen facta sunt illis non bona, ut dicit ibi *Glossa*, dum non valerent in captivitate legis praecepta servare; loquebatur enim Ezechiel captivatis in Babylone. 205

Vel dici potest, quod ideo illis fuerunt non bona, quia inde, ut dictum est, sumpserunt incentivum delinquendi: Vel quia putabant in illis iuxta litteram tantum iustificari, quod non fuit verum, litteralis enim impletio legis quae continet oboedientiam exterioris hominis solum non iustificabat; vel quia putabant sua legitima semper duratura, cum tamen essent transitura, et quia putabant a Deo sibi imposita fuisse in magnam iustificationem, cum imposita fuerint ad coercionem idolatriae. 210

Unde *Glossa* super illud, *Is. 1: Holocausta arietum*, etc.: *Dicendo non olus utens praeterito ostendit se numquam sacrificia Iudaeorum amasse, sed propter significationem ad tempus sustinuisse; et vero sacrificio impleto pro nihilo reputasse.* 215

Et alia *Glossa* ibidem: *Haec sacrificia non quaesivit Deus quasi indigeret, sed ne daemonibus immolarent, et ut per carnalia typica ad spirituale et verum sacrificium facilius pervenirent.*

Ex his liquet, quod lex et caerimonialia illa in se bona erant, sed non adhuc nec taliter bona, ut Iudaei carnaliter intellegentes ea reputabant. 220

concupiscentiam est M, enim W 203 valerent W, valent M 204 captivitate W, captivitatem M 206 Vel MW, sic *add.* M 207 in illis iuxta litteram M, iuxta litteram in illis W 208 quod W, quia M litteralis enim M, *om. (lacuna)* W quae continet W, *om.* M 211 fuisse MW, tamquam *add.* W fuerint W, fuerunt M 216–217 reputasse. 155^r W Et alia 217 *Glossa* W, *om.* M 224 ibi dicit W, dici ibi M 225 in² W, ut

197–221 Ad lin. 28 supra et EZ. 20, 25.

201–205 GLOSS. INTERLIN. in EZ. 20, 25 (ed. Argent., III, *ibid.*), apud Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 4: „Quamvis in natura bona, facta sunt eis non bona, dum non valent in captivitate Legis praecepta servare“ (I 22).

206 E.g. lin. 70–78 supra.

206–209 Cf. Hugonem de S. Caro, In IV Sent., dist. 1, quaest. 2, *Glossa ordin.* in Ez. 20, 23 citata (63 sq.); cf. August., Epist. 82, nr. 14 (PL 33, 281).

213–216 GLOSS. ORDIN. in IS. 1, 11 (PL 113, 1234 C).

217–219 *Ibid.* (1234 CD).

220–221 Cf. Alex. de Hales, Quaestiones „antequam“, quaest. 20, nr. 11 (XIX 364); Summ. Hal. III, art. secundo cit., IV ad 1 (IV 872); et Guill. de Militona, Quaest. de

- Ad ultimum, quod non propterea dicit Petrus illa caerimonialia esse iugum quod neque ipsi neque patres portare potuerunt, quia mala fuerunt, sed quia, ut ibi dicit *Glossa*: *Non potuerunt per omnia legem implere vel omnia quae ibi*
 225 *erant observare*, et hoc prae multitudine observantiarum in baptismatibus, in ciborum discretionibus et oblationibus et huiusmodi, quorum quaedam praecipiebantur et quaedam prohibebantur, et quia iam cessabant et innitendum erat ex tunc soli gratiae Dei. Unde ibi subdit immediate: *Sed per gratiam Domini Iesu Christi credimus salvari*.
- 230 Et his patet quod lex bona est, et ideo bene debuit institui a Deo; quia, *Tim. 1: Bona est lex, si quis ea legitime utatur*.

M 228 Domini MW, nostri *add.* W

sacram., tr. I, p. 1, quaest. 1 (I 6), verbo Isidori citato, lib. Differentiarum, lib. II, cap. 33, nr. 127 sq. (PL 83, 90 AB).

222 Ad lin. 29–30 et ACT. 15, 10.

223–225 GLOSS. INTERLIN. in Act. 15, 10 (ed. Argent., IV, *ibid.*, c 3f).

228–229 ACT. 15, 11.

231 I TIM. 1, 8.

QUAESTIO 29

Deinde quaeritur, *quare illi populo et non alii data est lex.*

5

Item. *Quibus et pro quibus de illo populo data est.*

Item. *Quibus de causis.*

Istas quaestiones solvit Magister in *Glossa super illud, Rom. 5: Lex autem subintrat, ut abundaret delictum:* 10

Et ad primum dicit, quod hoc ideo fuit, *quia ille populus solus unum Deum colens ceteris idola colentibus dignus erat, cui eloquia Dei crederentur.*

Item. *Quia de hoc populo nasciturus erat Dei filius, ideo data est ei lex, per quam illud intellexeret et Dei filium venturum exspectaret.* Haec est ratio Magistri. 15

Ad secundum dicit, quod *lex data est omnibus generibus hominum qui erant in illo populo, sed non pro omnibus. Erant enim ibi tria genera hominum scilicet duri, insipientes et perfecti, quibus omnibus lex est data, sed non pro omnibus. Data est autem duris in flagellum, insipientibus in paedagogum, perfectis et iustis in signum, sed non pro iustis data est, quia, Tim. 1: Iusto non est lex posita, sed iniustis et non subditis, etc.* 20

Et ex hoc patet, quare Abrahae iusto et subdito non est lex scripta servilis, sed populo suae successionis indomito et a via recta declinanti. 25

191rb M, 155ra W 4 <quaestio> 39 *add. marg.* M, <quaestio> 29 *manu alia add. marg.* W Deinde W, *spatium et* <D>Einde M 11 abundaret M, *om. (lacuna)* W 13–14 unum Deum colens MW, unum Deum colens *add.* W 14 ceteris W, *prae ceteris* M 15 ei W, *om.* M 20 lex est W, est lex M 22 iustis² M, visis W 24 lex M, *marg.* W, data *add.*

- 4–11 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 5, 20 (PL 191, 1399 C); cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 6, nr. 12 sqq. (I 31 sqq.).
 13–14 PETR. LOMB., *ibid.* (1400 B).
 15–16 PETR. LOMB., *ibid.*
 18–23 PETR. LOMB., *ibid.* (1400 C).
 22–23 I TIM. 1, 9.
 24–25 Cf. quaest. 4 supra, lin. 209–232.

Ad tertium respondet ibidem Magister, quod lex data est propter sex causas:

Scilicet *ad domandum superbum*, quia, ut in eadem *Glossa* superius dicitur, homo superbiens de viribus propriis dicebat: *Non deest qui impleat, sed deest*
30 *qui iubeat. Horum ergo superbiam volens domare Deus legem dedit, quasi*
dicens hominibus: Ecce, do vobis praecepta, ut sciatis, quia non deest qui iubeat,
sed qui impleat, quia homo viribus suis non valet implere meritum salutis. Et haec
est sententia Augustini, *Contra Faustum*, lib. XIX, cito post principium.

Item. Data est lex *ad flagellandum durum*, quia, qui nihil noverunt amare nisi
35 terrena et propriam voluntatem, in quibus non est salus. Flagellandi erant sicut
servi mali et degeneres filii, ut oppressi gemerent sub onere observantiarum.

Item: *Ad instruendum insipientem*, scilicet ut homo sciret per quae placeret
Deo et per quae ab illo salutem quaereret, quod in anteriori tempore ignorabatur.

Item: *Ad ostensionem delicti et humanae infirmitatis*, quia sicut dicitur,
40 *Rom. 3: Per legem cognitio peccati: Quod non ideo dicitur, ut dicit ibi Glossa,*
quia peccata ante prorsus nescirentur, cum et Ioseph accusatus de crimine
missus sit in carcerem, Gen. 39, et cum fratres eius dixerint, Gen. 42: Meri-
to haec patimur, quia peccavimus in fratrem no-
strum. Sed quia per legem quaedam cognita sunt esse peccata, quae ante
45 *legem ignorabantur esse peccata; et quia quaedam per illam graviora cognita*
sunt quam ante putarentur; et quia communiter omnia non impune futura apud
Deum per legem cognita sunt.

Item: *Ad manifestationem et testimonium gratiae*, et hoc vel praesentis tunc
fidei et devotionis in populo oboediente modo debito, vel futurae sub tempore
50 gratiae in populo Christiano.

W 31 hominibus W, omnibus M 34 Item W, Ita M 36 mali 191^v M et degeneres
38 salutem quaereret M, quaereret salutem W 40 Quod W, Sed M 42 dixerint W,
dixerunt M 44 quae ... peccata W, *om. (hom.)* M 49 sub M, vel W 56 sacramenta
M, *om.* W

27 PETR. LOMB., *ibid.* (1398 C–1400 D).

28–32 PETR. LOMB., *ibid.* (1400 B); cf. *Gloss. ordin.* in *Rom.* 5, 20 (PL 114, 487 A).

32–33 AUGUST., *Contra Faustum*, cap. 19, nr. 7 (CSEL 25, 504 sq.); cf. *id.*, In *Ioan.*,
tr. 3, nr. 11 (PL 35, 1401); CCL 36, 35, et *id.*, *Enarr.* in *Ps.* 102, nr. 15 (PL 37, 1329;
CCL 40, 1465 sq.).

34 PETR. LOMB., *ibid.* (1400 C).

37 PETR. LOMB., *ibid.*

39 PETR. LOMB., *ibid.*

40–47 PETR. LOMB., *Coll.* in *ROM.* 3, 20 (PL 191, 1359 C).

41–42 GEN. 39, 20.

42–44 GEN. 42, 21.

48 PETR. LOMB., *Coll.* in *ROM.* 5, 20 (PL 191, 1400 CD).

Item: *Ad futurorum significationem*, quia, *Cor.* 10: *Omnia in figura contingebant illis*; et *Hebr.* 10: *Umbram habet lex futurorum bonorum*; et Augustinus, *Contra Faustum*, lib. XIX, bene post principium: *Prima sacramenta quae observabantur ex lege praenuntiativa erant Christi venturi*.

Item. Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 11, cap. 1: *Omnia superiorum temporum sacramenta figurae fuerunt eorum, quae nunc sub gratia exhibita sunt sacramentorum*. 55

51 PETR. LOMB., *ibid.* (1400 D).

51–52 I COR. 10, 11.

52 HEBR. 10, 1.

52–54 AUGUST., *Contra Faustum*, XIX 13 (CSEL 25, 510).

55–57 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 1 (PL 176, 343 B); cf. quaest. 10 supra.

QUAESTIO 30

Potest etiam quaeri, quare tunc data est lex et non ante nec post, quia nec in
5 Aegypto nec in terra sancta sed in medio tempore in deserto.

Respondeo: Necessitas requirebat ut tunc daretur, quia iam inceperat populus
corrumpi idolatria per conversationem inter idolatras adeo, ut etiam post omnia
miracula in Aegypto facta, *Ex.* usque ad 12, et in mari Rubro et in monte Sinai
10 et post dationem legis ibidem fecerunt vitulos aureos in deos sibi, *Ex.* 32.

Congruitas etiam rerum hoc requirebat ut eductis de Aegypto daretur lex:
tum ut, sicut populus ille praecipue et solitarie serviturus erat sub lege, sic a
ceteris separaretur ad legem suscipiendam; tum ut visis Dei magnalibus in
Aegypto et in mari non auderent legem Dei reicere.

15 Congruum etiam fuit in deserto ibi dari legem post exitum Aegypti et ante
ingressum terrae promissionis propter figuram, ut designetur quondam egredi
oportet de peccato et postea legi Dei oboedienter subesse qui vult ad aeterna
promissa pervenire.

191va M, 155rb W 4 <quaestio> 40 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 30 *add. marg.*
W Potest W, *spatium et* <P>Otest M 5 in² W, *om.* M 9 Rubro MW, *Ex.* 14 *add.* W
Sinai MW, *Ex.* 19 *add.* W 10 legis MW, *Ex.* 20 *add.* W 11 eductis W, *de eductis*
M 15 in deserto ibi W, ibi in deserto M

8–9 *Ex.* 2, 1–10; 3; 4, 1–17; 7, 1–11; 10.

9 *Ex.* 13, 17 – 15, 21 *resp.* *Ex.* 19, 9. 16–19.

10 *Ex.* 20, 18–22 *resp.* *EX.* 32, 1–35.

QUAESTIO 31

Cum igitur superius assignentur plures causae quare instituta sit lex, et nulla ibi posita dicat quod fuerit posita in iustificationem, quaeritur, an habuerit effectum 5 iustificandi et merendi aeterna bona. Et voco legem sicut prius, prout dicitur in *Glossa* super illud, *Rom. 5: Lex subintravit, versus finem: Legalia quae et cum lege instituta sunt et cum lege terminata.*

Videntur autem multa esse testimonia quod non iustificaverunt: 10

Quia *Rom. 3: Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro. Glossa* ibidem: *Destruitur hic superbia glorientium de operibus legis, ne gratia fidei videretur non necessaria sed etiam opera legis iustificare crederentur. Opera autem legis dicuntur quae cum lege instituta et terminata sunt, ut caerimonialia et figurativa quae numquam valuerunt conscientiam mundare, etiamsi cum caritate et 15 devotione fierent.* Infra etiam super illud: *Nunc autem sine lege, etc., dicit Glossa, quod in lege nemo iustificatur et quod lex neminem iustificavit.*

Item. Idem dicit Apostolus, *Ad Gal. 2, g, et 3, b, scilicet quod ex operibus legis nemo iustificatur.*

191vb M, 155rb W 4 <quaestio> 41 *add. marg. M, quaestio, manu alia* 31 *add. marg. W* Cum W, *spatium et* <C>Um M assignentur W, assignatae sint M 7 cum M, *om. W* 10 quod W, quia M 12 hic M, haec W superbia glorientium W, glorientium superbia M 16 etiam M, autem W 17 iustificavit W, iustificat M 18 idem dicit

4 sqq. Cf. Summ. Hal. lib. III, p. II, inq. III, tract. I, quaest. V, nr. 274 sq. (ed. Quaracchi, IV 406–412); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 4–5 (I 18–26) et p. 5, quaest. 28–30 (I 116–124); et A.M. Landgraf, Die Gnadenökonomie des Alten Bundes, loc. cit., praecipue 39 sqq.: Die *opera caerimonialia*; id. Beiträge der Frühscholastik zur Terminologie der allgemeinen Sakramentenlehre, op. cit., praecipue 145 sqq.: Das Begriffspaar *opus operans* und *opus operatum*.

4–5 E.g. in quaest. 28–30 supra.

6 Quaest. 28 supra, lin. 4–5.

6–8 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 5, 19 sqq. (PL 191, 1400 C).

11 ROM. 3, 20.

11–16 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 3, 19 sq. (PL 191, 1358 D).

16–17 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 3, 21 (PL 191, 1360 A).

18–19 GAL. 2, 16; 3, 10 sq.

- 20 Item. Idem videtur velle, *Ad Hebr.* 7, ubi dicit, quod *reprobatio fit praecedentis mandati, id est, veteris legis, propter infirmitatem eius et inutilitatem. Nihil enim ad perfectum adduxit lex.* Idem etiam habetur infra, 9 et 10.
- Idem etiam videtur Dominus velle, *Mt.* 5: *Nisi abundaverit iustitia vestra, etc.*
- Item videtur sequi ex illo verbo, *Ez.* 20: *Dedi eis praecepta non bona et iudicia*
- 25 *in quibus non vivent, quia, si iustificarent, in eis esset vita.*
- Idem etiam videtur sonare verbis beati Petri, *Act.* 15, ubi vocat legem iugum quod neque patres eorum neque ipsi portare potuerunt. Si enim iustificaret, gratiam daret et ita alleviaret, non onoraret.
- Idem videtur etiam sonare *Glossa* illa super illud, *Is.* 1: *Dicendo n o l u i*
- 30 *praeterito utens ostendit se numquam sacrificia Iudaeorum amasse.*
- Item etiam videtur sonare Magister, *Sententiae*, lib. IV, dist. 1, cap. 5, dicens quod sacramenta legalia *tantum significandi gratia sunt instituta*, non iustificandi. Et idem dicit, lib. III *Sententiarum*, capitulo paenultimo. Et idem dicit in *Glossa* super illud, *Rom.* 3: *Ex operibus legis non iustificabitur, etc.*
- 35 Idem etiam videtur sentire Augustinus in *Epistola ad Hieronymum* de ista materia: *Cur, inquit, non dicam praecepta veterum sacramentorum non esse bona, quia non eis homines iustificabantur; umbrae sunt enim praenuntiantes gratiam qua iustificamur; nec tamen mala, quia divinitus praecepta sunt temporari personisque congruentia, cum me adiuvet etiam prophetica sententia, qua dicit*
- 40 *se Deus illi populo dedisse praecepta non bona. Et longe infra: Illa quae significationis causa praecepta sunt circumcisio etc., quae gratiae revelatione innotescente necesse fuerat aboleri, iustificare neminem poterant.*

Apostolus W, dicit Apostolus idem M 20 Item W, *om.* M fit M, sit W 22 perfectum W, profectum M 23 Nisi W, Nihil M 26 Idem M, Istud W verbis M, verbum W beati Petri M, Petri beati W 29 videtur etiam M, etiam videtur W illud W, *om.* M 34 Rom. 192^r M 3 36 inquit M, in quid W sacramentorum *corr.*, sacramenta MW 42

20–22 HEBR. 7, 18 sq.

22 HEBR. 9, 12; 10, 1.

23 MT. 5, 20.

24–25 EZ. 20, 25; cf. quaest. 28 supra, lin. 197–221.

26–27 Cf. ACT. 15, 10, et quaest. 28 supra, lin. 222–229.

29–30 GLOSS. ORDIN. in IS. 1, 11 (PL 113, 1234 C).

31–32 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 4 (II 234).

33 PETR. LOMB., III Sent. 40, 3 (II 229).

33–34 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 3, 20 (PL 191, 1358 D – 1359 A).

35–40 AUGUST., Epist. ad Hieron., Epist. 82, nr. 14 (CSEL 34, II, 363, lin. 20–24; 364, lin. 1–3).

40–42 AUGUST., *ibid.*, nr. 20 (373, lin. 1–4).

Contra: Cum circumcisio iustificaverit ab originali, videtur quod alia
caerimonialia etiam iustificaverunt ab actuali, quia *Lev.* 4 et 5 per totum, ubi 45
docetur ritus expiationis peccati actualis synagogae et personae; et hoc sive
principis sive alterius de populo; et hoc sive peccatum fuerit ignorantiae sive
conscientiae, ubique subiungitur, orabit pro eis vel eo sacerdos, et *propitius erit*
Dominus vel dimittetur peccatum vel huiusmodi.

Item. *Lev.* 16, ubi agitur de communi expiatione sacerdotis et populi atque 50
tabernaculi semel in anno facienda, sic subditur: *In hac die expiatio erit vestri*
atque mundatio ab omnibus peccatis vestris coram Domino mundabimini.

Item. *Lev.* 18: *Custodite leges meas atque iudicia quae faciens homo vivet in*
eis.

Item videtur per haec omnia, quod illa caerimonialia ad minus aliqua vel 55
omnia iustificabant.

Item. *Rom.* 7: *Lex quidem sancta est et mandatum sanctum et iustum et*
bonum, ubi *Glossa*: *s a n c t a* : quia sane docens; *m a n d a t u m* , scilicet
illud quod praecipitur; *s a n c t u m* : in se; *i u s t u m* : id est, iustificans
peccatorem; et *b o n u m* : id est, utile, vitam acquirens. 60

Et infra: *Scimus quod lex spiritualis est.* Et ibi dicit *Glossa*, quod ideo dicitur
spiritualis, quia *a Spiritu sancto data est, et quia spiritualiter intellegenda est,*
et quia spiritum hominis alit, dum de spiritualibus instruit.

Item. *Glossa* super illud, *Mt.* 19: *Si vis ad vitam ingredi, etc.: Iustitia legis suo*
tempore custodita non solum bona temporalia, sed et vitam conferebat aeternam. 65

Et idem habetur in *Glossa* super illud, *Rom.* 5: *Lex autem subintravit.*

Idem videtur sonare Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 8, cap. 11: *Ex quo homo*
aegrotare coepit, continuo ei Deus sacramenta in medicinam praeparavit. Alia
ante legem, alia sub lege, alia sub gratia: diversa quidem in specie, unum
tamen effectum habentia et unam sanitatem perficientia. 70

aboleri 155^v W iustificare 47 principis W, principiis M 55 Item videtur per haec
omnia W, Ecce quod haec omnis videtur M illa caerimonialia M, caerimonialia illa W
vel W, et M 59 illud M, id W 63 dum de *corr.*, dum W, dicit M 67 cap. 11 MW,
dicens *add.* M 68 Deus M, Dominus W 82 quasi M, qua W 92 Ad W, *om.* M Gal.

44–49 LEV. 4, 3. 13. 20. 22. 35; 5, 16.

50–52 LEV. 16, 30.

53–54 LEV. 18, 5.

57–60 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 7, 12 (PL 191, 1419 CD).

61–63 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 7, 14 (PL 191, 1421 BC).

64–65 GLOSS. INTERLIN. in MT. 19, 17 (ed. Argent., IV, *ibid.*).

66 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 5, 20 (PL 191, 1400 A).

67–70 HUGO, De sacram., lib. I, p. 8, cap. 12 (PL 176, 313 CD).

Idem infra, p. 11, cap. 1: *Si quis priora sacramenta effectum sanctificationis habuisse negaverit, non recte mihi sentire videtur.*

Et infra, cap. 5: *Illa signa sunt modernorum sacramentorum et mediantibus his gratiam in sustentatione contulerunt his qui tempus redemptionis*
75 *praecesserunt.*

Idem, p. 12, capitulo ultimo: *Tria genera sacramentorum fuerunt sub lege: Quaedam ad remedium specialiter; quaedam ad obsequium; quaedam ad cultum divinum. Prima pertinent ad peccatorum remissionem; secunda, ad exercendam devotionem; tertia, ad colendam pietatem. Prima instituta fuerunt quasi*
80 *necessitatem, ut in eis homo sanctificaretur, ut circumcisio, hostiae pro peccato et pro delicto, et cetera quaedam, quae specialiter ad emundationem et remissionem instituta fuerunt. Secunda quasi ad exercitationem fuerunt proposita, ut in eis devotio fidelium exerceretur et meritum augetur, quales fuerunt hostiae pacificorum quae offerebantur ad reconciliandam sibi divinam gratiam. Tertia*
85 *instituta fuerunt quasi ad praeparationem quandam, ut quasi quaedam instrumenta essent ad cetera sacramenta tractanda et sanctificanda. Qualia fuerunt tabernaculum et atrium et utensilia et vestimenta et cetera omnia quae ad exornandum cultum divinum fuerant instituta.*

Ex his aperte videtur, quod sacramenta illa caerimonialia veteris legis
90 iustificabant, et quod ad hoc fuerunt et non solum ad significandum.

Et huius sententiae videtur fuisse Hieronymus scribens ad Augustinum de cessatione legalium, ut habetur in *Glossa* super illud, *Ad Gal. 2, Sed cum vidissem*, etc., versus finem; ibi enim dicit: *Non sunt illae caerimoniae res indifferentes inter bonum et malum. Si observandae sunt, salutem afferunt. Si salutem non*
95 *afferunt, non sunt observandae.* Sed constat quod tunc erant observandae; ergo, et salutem attulerunt.

His etiam concordat ratio, quia, ex quo a Deo instituta sunt, non potuerunt sine peccato negligi. Quare in eorum oboedientia meritum erat; quod enim praeterire est culpa, illud agere meritum est. Et ita illa sacramenta iustificabant.

100

2 M, Gal. 1 W vidissem *corr.*, venissem MW 95 erant W, erat M 97 quia 192^v M ex

71–72 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 1 (PL 176, 343 BC).

73–75 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 5 (PL 176, 345 B).

76–88 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 10 (PL 176, 362 BC).

91–95 HIERON., Epist. 112, nr. 16 (CSEL 55, 386, lin. 5–8; „Epist. August.“, Epist. 75, nr. 16, CSEL 34, II, 310, lin. 12–14; 311, lin. 1–2); PETR. LOMB., Coll. in GAL. 2, 14 (PL 192, 114 A).

Respondeo: Ad hanc quaestionem dicunt quidam quod in illis sacrificiis et caerimoniis est opus operans et opus operatum, et quantum ad primum iustificabant, quantum ad secundum nequaquam. Et huius opinionis fuit Altissiodorensis, qui etiam dicit quod opus operans est motus interior fidei et caritatis et opus operatum est exterior actio et motus corporis in offerendo vel sacrificando. 105

Alii dicunt quod illa vetera sacramenta omnia praeter circumcisionem non fuerunt instituta ad iustificandum aliquo modo, sed vel ad significandum vel ad

quo 101 una opinio *add. marg. W* 102-104 et¹... operans W, *om. (hom.) M* 104-105
 est ... operatum M, *om. (hom.) W* 107 alia opinio *add. marg. W* praeter W, post

101-106 Cf. Guid. de Orchellis, Tract. De sacram., cap. I, art. 3, nr. 7 (ed. Eynde, 11 sq.); Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., dist. 1, nr. 8 (ed. cit., XV 16); Hugonem de S. Caro, In IV Sent., dist. 1, quaest. 2: „Duplex est opus, scilicet opus operans, id est actio agentis, et opus operatum, id est ipsa res facta. Opus operatum numquam fuit demeritorium vel iustificans in veteri lege ... Opus autem operans, quando fiebat ex caritate, erat meritorium. Ita modo omnes dicunt magistri, et bene, licet secundum Lombardum et Pictaviensem neutrum opus esset meritorium. Sustinentes igitur opinionem modernorum, quae probabilior est et facilius respondemus ...“ (61 sqq.); atque Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 5 (IV 39 sqq.). Ad originem distinctionis praecipue apud scholam Pictaviensem atque ad propriam sententiam Petri Pictaviensis cf. Landgraf, op. cit., 42 sqq., 48 sqq. et 155 sqq.

103-106 GUILL. ALTISSIODOR., Summa aurea IV, tract. II, cap. 1, quaest. 1: „Ad hoc distinguendum est duplex opus: videlicet opus operans et opus operatum. Opus operans est ipsa actio, scilicet ipsa oblatio vituli vel agni, quae iustificabat, cum ex caritate fiebat. Opus operatum est ipsa caro vituli vel agni, scilicet ipsum oblatum; et hoc sine dubio non iustificabat. Sed in nova lege et ipsum opus operans et opus operatum iustificat; ipsa enim caro Christi iustificatrix est. Cum ergo queritur utrum sacramenta veteris legis iustificarent, concedimus quod quantum ad opus operans iustificabant, sicut probant predictae rationes, sed quantum ad opus operatum non iustificabant“ (ed. Grottaferrata, IV 16, lin. 42-50; cf. *ibid.*, 18, lin. 93-102).

107-116 Cf. Hugonem de S. Caro, In IV Sent., dist. 1, quaest. 2 (61, 63 sq.) et quaest. ult.: „Erat enim eius (i.e. Magistri) opinio, quod omnia caerimonialia, etiam si fierent ex caritate, non iustificabant, nec erant meritoria, quia non fuerunt instituta nisi ad significandum et ad onus imposita. Sed nullus modo est in hac opinione. Sed opera operantia ex caritate meritoria erant; opus vero operatum, id est ipsum sacrificium, scilicet taurus vel aries, non sanctificabat. Ipsum autem sacrificium novae legis sanctificat, sicut corpus Christi; et in hoc est differentia“ (78); et Rich. Fishacre, In IV Sent., 1, 4: „Sed opinio antiquorum ut Lombardi et Pictaviensis fuit quod nec ipsa operatio iustificabat. Et causa in hoc est secundum eos quod non sint instituta ad merendum vel iustificandum, sed tantum ad significandum. .. Quibus magis consentiri potest, quia illa (in marg. add. opera) nec erant meritoria nec iustificantia,

coercendum ab idolatria vel huiusmodi, sicut supra dictum est. Et si quid
 110 effecerunt, non habuerunt efficaciam circa animam mundandam, sed solum circa
 carnem scilicet ad tollendam aliquam poenam temporalem vel aliquam
 irregularitatem qua homo non potuit ingredi templum vel huiusmodi. Et causa
 huius est, quia non ad aliud fuerunt instituta, ut dicunt, nec potuerunt se extendere
 ultra suum institutum. Iustificatio ergo quae tunc erat in fide redemptionis et
 115 caritate erat, sed in dictis sacramentis nullo modo. Et huius opinionis dicunt
 fuisse Magistrum *Sententiarum*.

Tertii sunt qui dicunt quod illa caerimonialia iustificabant aliquo modo scilicet
 per accidens. Dicunt enim quod fuerunt instituta ad praefigurandum nostra
 sacramenta et Christi passionem et cetera credenda quae in nostris sacramentis
 120 continentur; et ideo in eorum exercitio fuit professio fidei ad minus facto. Et
 quia fides talis disponebat ad iustificationem, ideo illa sacramenta sic per accidens
 iustificabant. Non enim fuerunt instituta ad iustificandum, sed ad significandum
 illa, quorum fides iustificavit, dum illa sacramenta colerentur. Et isti volunt
 dicere sicut proximi, quod per se non habuerunt efficientiam aliquam nisi circa
 125 carnem. Et huius opinionis dicunt fuisse Hugonem.

M 111 aliquam¹ W, aliam M 115 caritate M, caritatis W 117 tertia opinio *add. marg.*
 W 123 volunt M, nolunt W 126 quarta opinio *add. marg.* W dimitti offerentibus W,

sed tamen ordinata erant ad aliquid meritorium et iustificans ... Dico tamen quod
 talia opera poterant fieri in caritate et etiam ex caritate sicut et ex timore scilicet
 ex amore Dei et praeceptorum eius, sed quia causa prima suae institutionis fuit ut
 vitaretur peius, nullo modo ex prima institutione fuerunt meritoria vel iustificantia“
 (cod. cit., f. 357vb–358ra).

115–116 Cf. PETR. LOMB., Coll. in Rom. 3, 19 sqq. (PL 191, 1358–1360), IV Sent. 1, 4
 (II 234), sicut in lin. 11 sqq. et 31 sqq. supra.

117–125 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 4 (I 20 sq.), verbo
 Hugonis citato, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 9 sq. (PL 176, 360 D et 362 BC), non
 autem tantum respectu fidei in ritu professae; et Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1,
 art. 1, quaest. 5, corp.: „Sed certe multo probabilius est quod magister Hugo posuit,
 quod cum in illo opere operato esset professio fidei *facto*, quod ratione fidei
 coniunctae erat in illis primo et per illa, per accidens tamen, iustificatio“ (IV 26),
 et loc. parall., Abbreviat., f. 53vb; cf. In III Sent., dist. 40, dub. 3, concordia Hugo-
 nis et alterius interpretationis sacramentorum ad modum pactionis expressius
 dubitata (893 sqq.); cf. etiam Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art.
 5, corp. 1 (IV 41), auctoritate Hugone allegata, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 1 sq.
 (PL 176, 343).

125 Cf. HUGONEM, sicut in nota ad lin. 117–125 supra, et H. Weisweiler, Die
 Wirksamkeit, loc. cit., 35 sq.

Sed quia textus *Levitici* aperte dicit peccata dimitti offerentibus ad orationem sacerdotis; et quia scriptura *Levitici* dicit quod homo viveret in custodia mandatorum illorum, et alibi saepe idem dicitur; et quia non consonum est rationi, quod Deus statuerit legem in qua non esset salus observanti; et propter multa alia praehabita, salva maiorum sententia, videtur mihi quod sicut sacramenta nostra quaedam ab originali, quaedam ab actuali iustificant, sic et illa: Ut sicut noster baptismus ab originali, sic illorum circumcisio, et sicut nostra paenitentia et eucharistia et huiusmodi ab actuali, sic eorum sacrificia pro peccato et pro delicto. Et sicut universaliter in nostris sacramentis est bona exercitatio devotionis et augmentum meriti, sic universaliter in omnibus legalibus. Nec tamen dico, quod paria essent illa istis, sicut ex consequentibus patebit.

Hoc tamen attende quod, cum concedam illa sacramenta habuisse effectum iustificationis, non tamen omni modo. Et ut pateat quomodo habuerint et quomodo non, paulo altius incipiendum hoc modo: *Praecepta legis scriptae*, ut dicit Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 4, *quaedam sunt mobilia, quaedam immobilia. Mobilia: Quae ex dispensatione ad tempus sunt ordinata. Immobilia: Quae a natura veniunt, et vel ita mala sunt ut nullo tempore sine culpa possint fieri, vel ita bona ut nullo tempore possunt sine culpa dimitti.*

Et haec divisio est eadem illi qua dicitur quaedam esse caerimonialia et quaedam moralia:

De moralibus ergo vel immobilibus sciendum, quod dupliciter considerari potest eorum impletio, scilicet secundum actum interiorem et exteriorem simul vel secundum exteriorem tantum. Et voco actum interiorem motum fidei interius et caritatis; exteriorem, motum exterioris hominis in obsequendo. Primo modo iustificabant illo tempore moralia sicut et modo; secundo modo, neque tunc neque modo. Unde super illud, *Rom. 3, Arbitramur hominem iustificari per fidem sine operibus*, Glossa: *Etiam sine moralibus operibus fidem praecedentibus, non sequentibus, sine quibus inanis est fides, ut ait Iacobus.*

offerentibus dimitti M 127–128 mandatorum illorum W, illorum mandatorum M 130–131 sacramenta nostra W, nostra sacramenta M 138 habuerint W, habuerunt M 139 ut dicit W, om. M 140 mobilia MW, et add. M 142–143 fieri...culpa M, om. (hom.) W 151 Unde MW, dicit Magister in Glossa add. W 154 mobilibus M,

126–128 Cf. lin. 44–54 supra; et Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 5, quaest. 28, nr. 4 b (I 118 sq) et quaest. 29, nr. 1a (I 120).

129–130 V.g. in quaest. 20 sqq. et 28 supra.

136 Cf. lin. 215 sqq. et quaest. 38 sq., 43 sqq. infra.

139–143 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 4 (PL 176, 351 D); cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 4, nr. 9 (I 19 sq.).

151–153 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 3, 28 (PL 191, 1364 CD); cf. Jac. 2, 14–26.

De caerimonialibus et mobilibus sciendum quod aut implebantur secundum
 155 intellectum litteralem et spiritalem aut secundum litteralem tantum. Primo modo
 iustificabant, quia eorum impletio in fide et caritate referebatur ad futuram
 promissam salutem. Secundo modo, aut implebantur tantum secundum exteriorem
 actionem aut secundum interiorem et exteriorem: primo modo, non iustificabant;
 160 secundo modo, iustificabant. Qui enim in angaria faciebant illa praecepta
 caerimonialia prae timore et non ex devotione, non aestimo illos meruisse vitam
 aeternam; qui autem ex devotione qua dignum iudicabant Deo oboedire illa
 faciebant, aestimo quod merebantur vitam aeternam, quamvis non attenderent
 eorum significationem. Tales enim puto fuisse plures simplices qui in fide sua
 simplici et implicita salvabantur.

165 Et quod haec fuerit intentio Magistri, videtur per *Glossam* eius super illud,
Rom. 2, Circumcisio quidem prodest, etc.: Talem prodest tibi circumcisio si
legem observes, ut spiritualiter custodias, ut Christo credas quem lex promisit,
ut omnia turpia deponas, ut cor circumcidas. Prodest ergo ad vitam spiritualiter
haec et alia legis sacramenta intellegenti, prodest etiam et rudi populo litteram
 170 *legis sectanti, dum sub timore Dei custoditur.* Idem vult Magister in *Glossa* su-
 per illud, *Rom. 5, Lex autem subintravit, versus finem, ubi quaestionem proposi-*
 tam discutit.

Sic ergo caerimonialia, de quibus est intentio praesens, observata iuxta opera
 exteriora tantummodo non iustificabant, et tamen iustificabant observata
 175 spiritualiter et iuxta actionem interiorem. Et hanc aestimo fuisse intentionem
 Apostoli et Magistri etiam.

Concessis ergo rationibus secundis potest ad priores responderi:

180 Ad primam sic: Quod Apostolus, *Ad Rom.*, loquitur ad conversos de Iudaeis
 qui sibi ascripserunt, quod fidem susceperant ex meritis operum legis quae ante
 observabant, dicentes propter hoc se esse digniores Christianis conversis de
 gentilitate, quia ipsi legem Dei ante susceperant et caerimonias custodierant,
 quod non gentes. Et hos corrigit Apostolus ostendens quod opera exteriora a
 185 lege iussa non iustificant, sed fides interior Iesu Christi, dicens, *Rom. 3, versus*

moralibus W implebantur W, impleantur M 160 caerimonialia 156' W prae 161
 iudicabant 193' M Deo 166 Circumcisio MW, nihil add. W 170 sectanti W, sectandi
 M Idem MW, etiam add. M 171 autem M, etiam W 185 iustificant MW, ex

165–170 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 2, 25 (PL 191, 1348 BC).

170–172 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 5, 20 (PL 191, 1400).

178 Ad lin. 44–99 resp. 11–42 supra.

180 Ad lin. 11–17 supra et ROM. 3, 19 sqq.

185–186 ROM. 3, 28.

finem: *Arbitramur iustificari hominem per fidem sine operibus legis*. Et infra: *Deus qui iustificat circumcisionem ex fide et praepitium per fidem*. Et dicit ibi *Glossa*, quod hoc quod ibi dicitur, *ex fide et per fidem, non ad aliquam differentiam dictum est, sed ad varietatem locutionis*.

Idem autem Apostolus, *Ad Gal.*, loquitur ad illos qui dixerunt, quod tempore gratiae non sufficit fides Christi et lex nova, nisi etiam circumcisio et caerimonialia cetera veteris legis custodirentur. 190

Ad Hebr. autem videtur loqui ad utrosque et quasi pro casu utroque. Unde quod Apostolus loquitur in illis locis, non intellegitur nisi de exterioribus actionibus nude sine interiori; utrobique enim dicit quod gratia et fides iustificant. Et quia exteriores actiones proprie sunt opera, ideo dicit, *Rom. 3* et *Gal. 2*, quod *ex operibus legis non iustificatur omnis caro, sed per fidem Iesu Christi*. Constat igitur Apostolum non esse locutum ibi nisi de observantia legalium quantum ad exteriores actiones, in quibus solis nullus meretur vel merebatur. 195

Ad Glossam primam ibi adductam, quae dicit quod *caerimonialia et figurativa numquam valuerunt conscientiam mundare, etiamsi cum caritate et devotione fierent*, dici potest, quod sermo intellegi debet per se, ut referatur conscientiae mundatio ad illa in quantum caerimonialia vel figurativa. Quando autem cum caritate fiebant et devotione, iustificabant utique, sed non unde figurativa fuerunt vel unde caerimoniae, hoc est, observantiae exteriores, sed unde in caritate fiebant et devotione. Et hoc intellegit dictum propter Iudaeos qui usque hodie putant per exteriores observationes salvari tantummodo, cum sint spiritualibus vitiis pleni et sine fide Christi; et innuunt scripturae, quod in huiusmodi semper spem ponebant. Vult etiam illa *Glossa*, ut aestimo, non auferre illis pro tempore sui status iustificationem, sed vult informare, ne iustificatio ex illis putetur provenire principaliter, et quod, cum fuerit in caritate eorum iustificatio principaliter, caritati ascribatur. 200 205 210

iustificabant *corr.* M 186 Et² W, *om.* M 187 Deus MW, est *add.* W 188 aliquam W, aliam M 191 sufficit W, suffecit M 195 nude W, unde M utrobique M, ubique W iustificant *corr.*, iustificat MW 198–199 ad exteriores W, adteriores *scriptio corrupta* M 203 mundatio M, mendacio W 206 intellegit W, intellego M 215 impletis MW,

186–187 ROM. 3, 30.

187–189 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 3, 30 (PL 191, 1365 C).

190–192 Ad lin. 18 sq. supra et GAL. 2, 16; 3, 10 sq.

193–195 Ad lin. 20 sqq. supra et HEBR. 7, 18 sq.; 9, 12; 10, 1.

196–197 ROM. 3, 22.24; GAL. 2, 16.

200–212 Ad lin. 11–16 supra.

200–202 PETR. LOMB., Coll. in Rom. 3, 19 sq. (PL 191, 1358 D).

206–208 Cf. Rob. Kilw., In III Sent. supra, p. 1, quaest. 56 (ed. cit., x, quaest. 35, pag. 144–152).

209 Cf. notam ad lin. 200–202 supra.

Ad aliam *Glossam* dicendum, quod lex ibi accipitur pro caerimonialibus solum secundum exteriorem hominem exhibitis.

- 215 Vel si intellegitur de caerimonialibus spiritualiter impletis quoad actum fidei interiorum et caritatis, dicendum quod ad plenam iustificationem peccatoris duo requiruntur, scilicet offensae remissio ex parte offensi et debita satisfactio ex parte offendentis. Quoad primum iustificavit lex; sed quoad secundum, non. Et ideo potest dici neminem iustificasse lex, quia neminem plene iustificavit, ut 220 mereretur intrare gloriam. Et istud habetur sententialiter in *Glossa* super illud, *Rom. 3, Non enim est distinctio*, versus finem.

Ex iam dictis patet ad secundum quod obiectum est de verbis Apostoli, *Ad Gal.*

225

Ad tertium de verbis eius, *Ad Hebr.*, dicendum, quod *Glossa* satisfacit quae dicit quod vetus testamentum est reprobatum modo *propter infirmitatem quam habuit dum stetit, quia etsi aliquid tunc fecit, non tamen plene iustificavit*, quia, ut dictum est, nec tantam attulit copiam iustitiae quantam novum nec satisfecit pro humano peccato sicut novum. Et reprobatum est *propter inutilitatem suam quam scilicet modo habet; non solum enim infirma sed etiam damnosa est modo si tenetur*.

230

Deinde *Nihil ad perfectum*, etc., *Glossa*: *Neminem iustificatione perfecit; etsi enim aliqui tunc perfecti fuerint, non tamen ex ea vel per eam, sed per fidem venturi*.

235

Ex his patet, quod Apostolus ibi non intendit nisi quod lex non ita plene iustificavit sicut oportuit ad ingressum regni, nec ex observatione exterioris actionis sed interioris; et hoc est quod volo.

- 240 Similiter intellegendum hoc quod dicit infra, 9, ubi dicit quod *munera et hostiae legis non potuerunt iuxta conscientiam perfectum facere servientem*

et add. W 219 potest dici W, dicitur potest M 221 versus finem W, ...versus finem M 228 plene M, om. W 229 attulit W, attulerit M 230 suam 193^v M quam 242

213–214 Ad lin. 16 sq. supra.

213 PETR. LOMB., Coll. in Rom. 3, 21 (PL 191, 1360 A).

216–218 Cf. Rob. Kilw., In III Sent. supra, p. 1, quaest. 84: „Duo enim sunt ad perfectam reconciliationem, scilicet remissio offensae ex parte offensi et restitutio ablatis vel solutio debiti ex parte rei offendentis“ (ed. cit., x, 235, quaest. 48. 2, lin. 210 sqq.).

220 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 3, 22 (PL 191, 1361 AB; 1363 AB).

223–224 Ad lin. 18 sq. supra et GAL. 2, 16; 3, 10 sq.

226–258 Ad lin. 20 sqq. supra.

226–232 PETR. LOMB., Coll. in HEBR. 7, 18 (PL 192, 454 C).

233–235 PETR. LOMB., Coll. in HEBR. 7, 19 (PL 192, 454 D – 455 A).

239–250 HEBR. 9, 9 sq.

solummodo in cibis et potibus et variis baptismatibus et iustitiis carnis usque ad tempus correctionis inpositis. Tempus correctionis hic dicitur tempus gratiae, quo in melius corrigendum erat genus humanum per Christum. Et dicuntur iustitiae carnis caerimoniae legis servatae solum secundum exteriorem hominem, quod aperte hic notat Apostolus, cum dicit: servientem solummodo in cibis et potibus discernendis et baptismatibus, id est, ablutionibus; dicens enim solummodo excludit interiorem fidem et caritatem. Et bene sic dicuntur iustitiae carnis, quia in conspectu hominis quoad carnem iustificaverunt, non in conspectu Dei quoad animam. Et ideo dicit quod iuxta conscientiam non fecerunt perfectum, id est, non intus in conscientia, sed extra ad visus hominum. Haec satis habentur ibi in Glossa. 245 250

Et nota quod hoc, quod dicit Apostolus iustitiam legis esse iustitiam carnis, et quod dicit, *Rom. 7*, quod lex spiritualis est et sancta et iusta et huiusmodi, non sunt contraria, quia unum refertur ad litteralem observantiam tantum et secundum hominem exteriorem, de quo gloriati sunt Iudaei et adhuc gloriantur, reliquum ad observantiam spiritualem et secundum hominem interiorem. 255

Per hoc satis patet intellectus illius verbi, quod dicitur infra, cap. 10, quod *lex non potuit accedentes perfectos facere.*

Ad quartum, quod iustitia scribarum et Phariseorum fuit solum in litterali legis observantia, sicut patet ex praedicatione Domini, *Mt. 23*; et oportet nostram abundare super illam. Sed non vult Dominus in illo verbo, quod lex hominem non iustificaret a peccato, si servaretur spiritualiter et impleretur secundum actionem interiorem, sed vult significare quod duplex est iustificatio: una, exterius apud homines; alia, interius apud Deum. Et cum Pharisei attenderint tantum ad primam, oportet nos habere utramque. 260 265

Et haec distinctio habetur supra illud, *Rom. 4*, *Si ex operibus legis iustificatus est, habet gloriam sed non apud Deum*, Glossa ibi: *Videtur saepe Apostolus ostendere, quod duae quaedam sunt iustificationes, quarum unam ex operibus nominat, aliam vero ex fide. Et illam quidem quae ex operibus est dicit habere* 270

hic W, non del. M 245 cum dicit W, cum dicit... M 252 hoc quod M, hic W iustitiam² W, iustificationem M 255 quo W, om. M 265 attenderint corr., attenderunt M, accenderint W 268 gloriam corr., gratiam MW 270 quidem W, qualis M 274 quod

250–251 PETR. LOMB., Coll. in HEBR. 9, 9 (PL 192, 469 D – 470 C.).

252–253 HEBR. 9, 9 et ROM. 7, 12.

257–258 HEBR. 10, 1.

260–266 Ad lin. 23 supra.

261–262 MT. 23 passim; cf. Mt. 5, 20.

267–272 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 4, 2 (PL 191, 1366 C.).

gloriam sed apud homines, non apud Deum; illam vero quae ex fide est dicit habere gloriam apud Deum qui inspicit corda hominum.

Ad quintum dicendum, quod eodem modo illud intellegendum est de exteriori
275 et litterali observantia tantum. Unde non dicit illa auctoritas, quod non possent vivere in mandatis et iudiciis sibi datis, sed *in quibus non viverent*. Non enim attendebant ut ea facerent ex motu fidei et caritatis, sed ut ea facerent solum observantia corporali quae neminem iustificat vel vivificat.

280 Ad sextum similiter dicendum, quod illud verbum beati Petri de exterioribus observantiis et caerimoniis legis intellegendum est, cum fuerint quasi innumerabiles et ideo importabiles. Nec vult negare, quod tunc daretur per observantiam legis gratia quae a peccato alleviaret. Sed intendit quod, cum per legem iustificaretur homo primo et convenienter sine lege per gratiam solum,
285 multo facilius et plenius iustificatur homo per gratiam Christi in novo testamento ubi paucae sunt observantiae, quam in veteri ubi fuerunt supra modum multae.

Si autem sic arguis: Gratia iustificans alleviat, sed opera legis gravabant secundum verbum beati Petri, ergo non iustificabant:

290

Respondeo: Quod gratia alleviat spiritualiter et opera legis gravabant corporaliter, quia multum occupabant exteriorem hominem. Nihilominus tamen quaedam ex institutione gratiam contulerunt, quaedam autem datam adauxerunt, dummodo non solum exhiberentur exteriori actione, sed interiori fide et devotione.

295 Vel sic: Cum dicitur, opera legis onerant vel gravant, hoc refertur ad ipsa opera exteriora nuda sine devotione interiori, quae magis tunc angariabant quam consolabantur. Sed opera legis devote exhibita et oboedienter alleviabant per gratiam hominem interiorem et per consequens totum hominem.

300 Ad septimum similiter dicendum, quod illa *Glossa* tantum de exterioribus observantiis intellegitur, in quibus et de quibus semper gloriabantur Iudaei superbi, quia aliae nationes non habuerunt tales observantias a Deo sibi institutas. Tales enim observantias sine interiori actione fidei et caritatis numquam amavit Deus,

eodem modo W, eodem modo quod M 275 non¹ M, marg. W 282 daretur 156^v W
per 283 gratia MW, ex gratiam corr. W alleviaret W, alienaret M cum W, supra lineam
add. M 284 convenienter M, consequenter W 285 facilius W, fortius M 289–291
secundum ... gravabant W, om. (hom.) M 292 multum W, om. M 302 aliae nationes

274–278 Ad lin. 24 sq. supra et EZ. 20, 25.

280–298 Ad lin. 26 sqq. supra et ACT. 15, 10.

300–305 Ad lin. 29 sq. supra et GLOSS. ORDIN. in IS. 1, 11 (PL 113, 1234 C).

nec eas amavit ad permanendum sed ad cessandum, quia fuerunt figurae meliorum, sicut eadem *Glossa* dicit.

305

Ad octavum, dicunt fere omnes quod Magister fuit illius opinionis, ut praetactum est, quod illa legalia nihil efficiebant, sed solum figurabant et significabant. Quia tamen videntur eius verba aliquando, ut praehabitu est respondendo, dicere quod iustificaverunt spiritualiter observata et secundum interiorem actionem fidei et caritatis, ideo potest aliter dici et secundum mentem Magistri, ut videtur, scilicet quod illa legalia instituta fuerunt ad iustificandum per devotam oboedientiam et fidelem et ad significandum per quandam similitudinem: Primum fecerunt, dummodo observarentur spiritualiter vel saltem, ut dixi, ex interiori devotione et non aliter; secundum vero fecerunt, etiamsi non ex devotione implerentur. Ipsa enim facta exteriora praeter omnem interiorem actionem fidei et caritatis futura bona temporis gratiae repraesentaverunt. Quando igitur implebantur secundum exteriorem et interiorem actionem, et figurabant et iustificabant; quando secundum exteriorem tantum, solummodo figurabant. Et sic videtur Magister loqui de illis, ubicumque dicit quod legalia instituta sunt tantum ad significandum.

Et quia aliquando dicit quod instituta fuerunt in onus et ad significandum, nota quod illa caerimonialia considerari possunt ut sunt quaedam opera vel facta praeter praeceptionem vel ut sunt etiam praecepta. Primo modo attenditur in eis quantitas et qualitas: quantitas, quod multa fuerunt valde, et sic onus habebant; qualitas, quod similitudinem quandam figuraliter gerebant futurorum, et sic fuerunt figurae. Secundo modo exposcebant oboedientiam, et sic meritoria et iustificatoria fuerunt; et hoc quaedam conferendo iustitiam et quaedam augendo collatam. Et aestimo, quod haec causa oboedientiae scilicet fuit praecipua causa institutionis in illis universaliter loquendo, ut per oboedientiam homo mereretur vitam. Alia vero causa scilicet significationis fuit, ut videtur, minus praecipua ad erudiendum de futuris, in quibus erat plena iustitia. Magis enim erat necessarium homini

W, alienationes M tales MW, *supra lineam ex tale corr.* W 303 enim 194^r M observantias 304 cessandum M, cassandum W 308 quod M, quia W 313 significandum W, designandum M 314 observarentur M, obseverantur *scriptio corrupta* W 318 figurabant W, significabant M 319 quando W, quoniam M figurabant W, significabant M 324 sunt MW, quaedam *opera add. et del.* M 328 hoc W, haec M 332 erat plena MW, erat *add.* M 334 fuit MW, ut *add.* M 337 tamen W, *om.* M

307–346 Ad lin. 31–34 supra.

307–309 Cf. lin. 107–116 supra cum nota.

309–311 Cf. lin. 57–66, 91–95 supra.

315 Cf. lin. 160–164 supra.

322 Cf. PETR. LOMB., III Sent. 40, 3 (II 229).

tunc iustificari ad praeparationem erga veram salutem futuram, quam per signa talia erudiri de futuris. Quia tamen necessaria fuit illis fides futurorum, congruum
335 fuit ut erudirentur signis respectu illorum. Patet igitur quod, prout oboedienter et devote gerebantur, iustitiam conferebant vel augebant, et sic loquitur Magister de illis, quando dicit profuisse illa ad salutem; et tunc tamen nihilominus figurabant. Prout autem sunt nuda opera sine devotione administrante illa solum onerant et futura significant, et sic loquitur de illis Magister in omnibus illis locis, de
340 quibus mentio facta est opponendo.

Et quod Magister dicit aliquando, ut obiectum est, quod non iustificabant *etiamsi fierent ex caritate et devotione*: vel intellegendum est hoc quod non iustificabant in quantum caerimonialia et figurativa sed ex alia ratione; vel quod non erat principaliter imputandum exterioribus observantiis iustificationem sicut superbi fecerunt; vel quod non ita iustificabant ut pro hominis culpa plena satisfacerent.
345 Lex enim nullam oblationem potuit offerre pro homine satisfacientem.

Ad ultimum, patet per proximo dicta et per ante habita. Quod enim dicit Augustinus, quod neminem iustificabant sed fuerunt umbrae futurorum, de
350 exterioribus observantiis solum et iuxta litteram intellegi habet. Quod enim non velit quod illa legalia nullo modo iustificarent, patet per hoc, quod in dictis auctoritatibus connumerat inter illa, quae dicit non posse iustificare, circumcisionem, de qua constat ipsum velle quod iustificaret ab originali, sicut superius tactum est. Ex quo constat, quod observantia circumcisionis et aliorum legalium
355 uno modo iustificabat; et alio, non.

Item. Potest intellegi Augustinus, quod ideo dicuntur non posse iustificare, quia non plene iustificarent. Quamvis enim haberent remissionem offensae, non tamen attulerunt satisfactionem debitam pro offensa. Et hoc dixerim loquendo de observantia legalium non solum exteriori sed et interiori.

360 Item. Attende quod utraque auctoritas Augustini quam adducit est interrogativa

figurabant W, significabant M 338 autem W, tamen M 339 illis W, *om.* M 340 est MW, in *add.* M 341 aliquando W, *om.* M 342 caritate et devotione M, fide et caritate W 344 sicut W, *om.* M 346 enim M, *om.* W 350 enim non W, non enim M 351 illa M, nulla W per hoc quod W, quod per hoc M 355 iustificabat W, iustificatur M 359 et W, *om.* M 361 argumenti *corr.*, Augustini M, augmenti W 365 obiectio

339–340 Cf. lin. 31–34 supra.

341–342 Cf. lin. 107–116 supra et PETR. LOMB., IV Sent. 1, 4 (II 234).

348–362 Ad lin. 35–42 supra et AUGUST., Epist. ad Hieron., Epist. 82, nr. 14 (CSEL 34, II, 363, lin. 20–24; 364, lin. 1–3), atque *ibid.*, nr. 20 (373, lin. 1–4).

348 Cf. lin. 307–346 resp. 101–306 supra.

351–353 Cf. lin. 41 supra.

353–354 Cf. quaest. 20 supra, lin. 13 sq. cum nota.

in serie argumenti et ideo non assertiva vere. Et ideo infirma est ratio quae super illas fundatur.

Sed nunc multiplex est oppositio contra hanc determinationem:

365

Cum enim modo sit sermo de sacramentis, constat quod de legalibus intellegendum est hic sermonem fieri secundum quod sunt sacramenta. Sed cum sacramentum sit *invisibilis gratiae visibilis forma*, constat quod sacramenta ibi non fuerunt nisi facta exteriora tantum. Quare, cum illa non iustificarent, ut concessum est, videtur quod absolute dicendum, quod legalia non iustificaverunt. Et loquor de aliis a circumcisione.

370

Item. Si dicis, quod opera legis iustificabant propter fidem vel devotionem in qua fiebant, ergo non illa iustificabant nisi forte per accidens, fides vero vel devotio per se, et ita per se loquendo illa non iustificabant.

375

Item. Si illa sacramenta iustificabant, ergo falsa est differentia sacramentorum veteris legis et novae quam ponit Augustinus, ut docet Magister, dist. 1, cap. 7, quod *illa tantum promittebant et significabant salutem, sed ista dant illam*.

380

Item. Tunc illud tempus debuit dici tempus gratiae, et non bene distinguitur tempus adventus Christi a tempore legis per hanc differentiam: *gratia*, cum tamen dicat Io. 1: *Lex per Moysen data est, gratia et veritas per Iesum Christum facta est*.

385

Si dicas, quod aliae sunt plures differentiae, nondum curo de illis, sed de ista arguo, quod videtur falso assignari iuxta tuam determinationem.

contra *add. marg.* W 368 sermonem fieri MW, sermonem fieri *add. et del.* W sunt 194^v M sacramenta 371 est MW, ut *add.* M 372 loquor W, loquitur M 375 illa iustificabant M, ista iustificant W 384 tamen MW, Io. *add. et del.* W 386 Si W, Et si M 397 quaedam W, quae M 399 sunt nuda MW, ex nuda sunt *corr.* W 400 non

365 Cf. lin. 101–362.

369 Cf. August., Quaest. in Heptat., III 84 (PL 34, 712; CSEL 28, II, 305; CCL 33, 227 sq.); et Petr. Lomb., IV Sent. 1, 2 (II 232).

370–371 E.g. lin. 307–321 supra.

372 Cf. notam ad quaest. 28 supra, lin. 4 sq.

379–380 AUGUST., Enarr. in Ps. 73, nr. 2 (PL 36, 931; CCL 39, 1006); et PETR. LOMB., IV Sent. 1, 6 (II 236).

384–385 IO. 1, 17.

Ad primum dicendum, quod semper hic loquimur de legalibus sacrificiis ut
390 sacramenta sunt. Sed de sacramentis est loqui dupliciter: uno modo, ut nomine
sacramenti non intellegatur nisi signum exterius tantum; alio modo, ut
comprehendat simul signum et signatum. Et utroque modo verum est quod
sacramenta illa iustificabant:

Primo modo, secundum scilicet quod sacramentum dicitur solum signum,
395 dici potest quod iustificabant, quia, licet illa opera praeter divinam institutionem
non iustificassent, tamen, ut ex divina institutione facta sunt signa oboedientiae
et caritatis internae, vim iustificativam habuerunt, quaedam ad conferendum
illam, quaedam ad augendum.

Quod ergo obiectum est, quod illa caerimonialia secundum quod sunt nuda
400 opera exterioris hominis non iustificabant, ut solvendo dictum est, non est contra,
quia possunt considerari ut opera nuda praeter institutionem vel ut sunt a Deo
institututa; et hoc secundum multipliciter: Possunt enim considerari ut instituta ad
onerandum vel significandum vel ad oboedienter et devote implendum. Et isto
solo ultimo modo vim iustificativam habuerunt, quamvis non semper in actu
405 iustificarent; aliis modis prioribus nequaquam. Et sic alio modo dictum est
superius quod non iustificabant illa caerimonialia exteriora; alio modo dictum
est nunc quod iustificabant.

Item. Hoc, quod dictum est superius in pluribus responsionibus, ideo dictum
est, quia non iustificabant in effectu, quia sine interiori fide et devotione fiebant;
410 sed hoc, quod modo dictum est, propter virtutem institutionis dictum est, qua
semper iustificarent quantum in ipsis est, nisi esset ineptitudo materiae. Unde
hoc, quod dictum est quod iustificabant, intellegendum est de virtute sui, quia
semper iustificativa fuerunt ex divina institutione.

Secundo vero modo, ut nomen sacramenti comprehendat simul signum et
415 signatum, constat iam quod iustificabant sicut et nostra sacramenta faciunt de
quibus, cum loquimur dicentes quod baptismus vel paenitentia iustificat:

iustificabant M, *om.* W 403 vel¹ MW, ad *add.* M 406–407 illa ... iustificabant W,
om. (*hom.*) M 407–408 iustificabant 157^r W Item 409 quia¹ M, quod W 410
institutionis W, iustificationis M 411 est W, erat M 412 hoc quod M, quod hic W
414 modo MW, scilicet *add.* M 415 signatum M, significatum W 419 fuerit M, fuit

389–424 Ad lin. 367–372 supra; cf. quaest. 50 infra.

399 Cf. lin. 369 sq. supra.

400 et

405–406 Cf. notam ad lin. 370 sq. supra.

406–407

et 410 Cf. lin. 394–398 supra.

408 Cf. notam ad lin. 370 sq. supra.

414–415

et 422 Cf. lin. 391 sq. supra.

Accipiendo nomen pro signo exteriori, ideo dicitur iustificare, quia vim iustificativam habet ex divina institutione et, quantum de se est, iustificat, si materia fuerit apta. Accipiendo vero pro signo et signato interiori, patet quod iustificat. Et forte sic usualius dicitur baptismus vel paenitentia iustificare, quia sic iustificat non solum virtute sed etiam effectu, unde quoad hoc simile mihi videtur esse de illis sacramentis et modernis. Et isto secundo modo obiectum non contradicit proposito praesenti, quia supponit falsum dicendo quod nomen sacramenti non sumitur nisi pro exteriori signo. 420

425

Ad secundum dicendum, quod baptismus adultum non ex necessitate iustificat. Oportet enim quod non fictus et vere contritus accedat ad hoc, ut iustificetur. Similiter est de confessione et exteriori afflictione corporis quod non iustificat, nisi assit intra fides et devotio cum contritione; et tamen non dicitur baptismus vel paenitentia per accidens iustificare. Et ratio est, quia baptismus exterior et paenitentia exterior possunt dupliciter considerari: aut secundum quod facta absoluta sunt, et sic se habent accidentaliter ad iustificationem; aut secundum quod ex institutione divina sunt relata; instituta sunt enim ut iustificent, si rite suscipiantur. Quamvis ergo non semper iustificent in actu, tamen per se dicuntur iustificare, quia ad hoc sunt et id ipsum praestant, nisi fuerit materiae ineptitudo. 430 435

Similiter dico et in legalibus sacramentis. Aestimo enim secundum praehabita ex *Glossis* et ex textu *Levitici* et ex dictis Hugonis, quod non solum sunt instituta ad significandum sed ad efficiendum, ita quod sicut baptismus noster instituitur ad iustificandum ab originali, ita et vetus circumcisio; et sicut nostra paenitentia ad iustificandum ab actuali, sic vetera sacramenta legalia pro peccato et pro delicto et huiusmodi. Et sicut nostra eucharistia et unctio et huiusmodi instituta sunt ad augendam gratiam et ad diminuenda per consequens venialia, sic et vetera legalia quae dicuntur hostiae pacificae et huiusmodi similia. Et sicut in nostris sacramentis est quod semper habent secum rem suam praesentem in suscipiente illa, nisi fuerit impedimentum in ipso, similiter et ibi. Et sicut hic aliquando non habent signa sua signata in suscipientibus illa, sic fuit et ibi; tamen semper praefigurabant illa ista moderna respectu illius temporis futura. 440 445

W vero MW, simul *add.* M signato M, significato W 427 hoc W, haec M 435 hoc W, haec M materiae M, *om.* W 439 iustificandum 195^r M ab 440 sic W, sicut M 441 et¹ M, *supra lineam add.* W 442 augendam M, agendam W diminuenda W, diminuendum M 443 hostiae pacificae W, pacificae hostiae M 444 est MW, scilicet *add.* M 446 sic MW, et *add.* W 447 ista W, *om.* M 449 lingua W, *om.* M 452

426–460 Ad lin. 374–376 supra.

436–437 Lin. 44–96 supra.

Exempla possunt sumi de naturalibus ad haec declaranda. Lingua enim ad loquendum est, et ideo per se verum est quod lingua loquitur; similiter pes
450 graditur et huiusmodi. Et tamen neutrum horum membrorum sine interiori actione regulari facit opus suum. Et potest aliquando impediri illa regularis actio interior, ita quod non loquetur lingua in actu neque pes gradietur.

Similiter est in proposito de sacramentis aliquo modo. Patet igitur quod illa sacramenta dicuntur iustificare per se et non per accidens, quia ad hoc instituta
455 sunt et vim effectivam eius habuerunt, ita quod, si esset materia apta, iustificarent in effectu; si inepta, saltem virtute iustificarent, hoc est, habitu vel aptitudine. Verumtamen cum fuerit una iustificatio ex interiori devotione et exteriori operum exercitio, principalis causa fuit interior devotio, quia inde processit exterius opus ut effectus. Sed non iustificaret devotio, nisi oboedienter impleteret exteriori
460 obsequio praecepta.

Ad tertium, quod verissima est Augustini differentia. Salus enim peccatoris non consistit in sola remissione offensae, nisi et assit congrua satisfactio. Numquam enim sancti patres antiqui pervenissent ad salutem, nisi Christus
465 venisset satisfactor. Quia ergo in sacramentis veteris legis non habebatur nisi remissio offensae divinae, donec esset ei satisfactum pro iniuria et damno quae fecerat homo, ideo illa instituta sunt ad praefigurandum et promittendum salutem futuram in Christo et in sacramentis novae legis. Sacramenta vero novae legis
470 *dant salutem*, quia iam ipsum Christum habent plene satisfaciendum pro homine. Unde nota verba Augustini, quia dicit quod *illa promittebant salutem* hominibus illius temporis. Quibus enim, quaeso, promittebant nisi tunc iustificatis; constat enim quod non finalibus peccatoribus.

Sed dicis, quod dicit Augustinus quod *illa promittebant tantum et significabant*
475 *salutem*, et videtur quod in dictione exclusiva tollatur ipsa iustificatio.

Respondeo: Promissio salutis in iustificatione fuit quae continebat remissionem offensae; significatio, in similitudine quam habebant ad futuram veritatem. Salutis

loquetur *corr.*, loquatur M, loquitur W 454 hoc W, haec M 456 saltem MW, in *add.* M 457 exteriori W, exteriorum M 458 exercitio W, exercitio *scriptio corrupta* M 462 K *add. marg.* M 464 pervenissent M, provenissent W 466 ei W, Deo M 470 promittebant MW, verba salutis *add. et del.* W 471 promittebant *corr.*, promittebat MW 474 dicit Augustinus W, Augustinus dicit M 475 ipsa M, ista W 479 Et quia

462–482 Ad lin. 378–380 supra et AUGUST., loc. cit.

469 Cf. *ibid.*

470 Cf. *ibid.*

474–475 Cf. *ibid.*

autem collatio vel impletio in satisfactione plenaria consistit. Et quia hoc tertium continetur in sacramentis novae legis solum, ideo haec solum *dant salutem*, et alia vetera solum promittunt et significant. Unde patet quod verba Augustini vera sunt et non sunt contraria superiori determinationi. 480

Ad ultimum dicendum, quod sicut patet secundum Hugonem, lib. I, *De sacramentis*, p. 8, cap. 11, quod *tria sunt genera hominum, scilicet homines naturalis legis et homines legis scriptae et homines gratiae, nec aliquo tempore defuerunt ista tria genera hominum*, quin simul essent, quamvis a diversis temporibus denominentur, sic est in proposito, quod numquam defuit gratia Dei aliquo tempore, quia de omni tempore salvati sunt aliqui. Et tamen hoc ultimum tempus specialiter et antonomasice dicitur tempus gratiae, tum quia hoc tempore homines communiter confidunt de gratia Dei, sed homines sub lege scripta communiter confidebant de lege scripta, et homines sub lege naturali communiter de viribus naturae, tum quia isto tempore collata est gratia plene liberans, quod non in praecedentibus temporibus. Isto enim tempore collata est gratia offensam tollens et de damno et iniuria Dei plenissime et superabundanter satisfaciens per Iesum Christum Dominum nostrum. Et ideo dicitur, *Io. 1: Lex per Moysen data est*, etc., quia igitur isto tempore data est gratia plena ad salutem hominis viatoris, quod non ante. Ideo hoc tempus bene dicitur differre ab aliis per hanc differentiam quae est gratia. 485 490 495

hoc W, hoc Et quia M 480 haec solum MW, haec *add.* M 485 L *add. marg.* M quod M, *om.* W 486 tempore W, *om.* M 490 antonomasice MW, pro antonomastice, cf. *Mittellateinisches Wörterbuch, Medieval Latin from British Sources* 491 communiter M, *om.* W 494 gratia W, *om.* M 499 est MW, est *add. et del.* W

480 Cf. *ibid.*

484–499 Ad lin. 382–385 *supra*.

484–487 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 8, cap. 11 (PL 176, 312 D; 313 B); cf. *quaest.* 6 *supra*.

496–497 IO. 1, 17.

QUAESTIO 32

Dato ergo quod caerimonialia legis scriptae iustificarent, quaeritur quomodo:
5 an sicut occasio, an sicut causa vera.

Quod non sicut occasio, quia praedeterminatum est, quod non per accidens,
sed per se hoc fecerunt. Sed occasio est causa accidentalis, ut praedicatio veritatis
causa iustificationis et nuditas pauperis visa eleemosynarum erogationis et
10 huiusmodi.

Item. Occasio praecedit tempore vel natura occasionatum, sicut in dictis
exemplis. Sed illa caerimonialia plerumque posteriora fuerunt iustitia, quod sic
patet: opera iusta posteriora sunt ipsa iustitia a qua efficiuntur. Sed quando illa
fiebant a iustis, opera iusta fuerunt; ergo a iustitia praecedente tempore vel
15 natura processerunt.

Quod non sicut vera causa: Quia vera causa iustificans est causa effectiva
iustitiae formalis. Sed haec est solus Deus; non ergo illa caerimonialia. Prima
videtur per se patere; minor sic patet: iustitia formalis est optima formarum, quia
20 ipsa est perfectiva naturae rationalis in optimo esse suo. Ergo, cum minus nobiles
formae a Deo solo possunt fieri, multo fortius illa.

Item. Augustinus, *Super Io. Hom.*, 72: *Maius videtur impios iustificare quam
iustos creare, quia, etsi utrumque est aequalis potentiae, hoc est maioris
misericordiae.* Et illud habetur in *Glossa* super illud, *Io. 13, Qui credit in me*

195rb M, 157rb W 4 <quaestio> 42 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 32 *add. marg.*
W Dato W, d- *marg. et spatium et* -ato M 7 praedeterminatum W, post determinatum
M, supra 41, una *add. marg.* M 11 sicut MW, patet *add.* W, *om.* M 12 exemplis 195^v
M Sed fuerunt W, sunt ipsa M 12–13 quod ... iustitia M, *om. (hom.)* W 17 sicut M,
om. W effectiva M, effective vel effectivae W 20 cum MW, aliquae *add.* M 21 a
Deo solo possunt fieri W, non possunt fieri nisi a Deo solo M illa W, nec illa M 22
Gratia *add. marg.* M 23 etsi W, si M 25 faciet W, *om.* M 28–29 ut praeostensum est

4 sqq. Cf. quaest. 39 infra; atque Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 5, quaest.
30 (I 122–124); et Bonav., In III Sent., dist. 40, quaest. 2 (III 887–890).

7 E.g. quaest. 31 supra, lin. 453 sqq.

11–12 I.e. lin. 8 sq. supra.

22 AUGUST., In Ioan., tr. 72, nr. 3 (PL 35, 1823; CCL 36,509).

opera quae ego facio, faciet, etc.: Solus ergo Deus iustos facere potest. Non 25
ergo opera caerimonialia.

Item. Quod posterius est natura vel tempore, non efficit suum prius. Sed ista opera non numquam fuerunt posteriora iustitia natura vel tempore, ut praeostensum est. Ergo non fuerunt causa iusti vel iustitiae.

Item. Si fuerunt vera causa iustitiae: aut per modum praeparantis et disponentis 30
materiam ad ultimam formam quae est iustitia, ut natura praeparat humanum semen ad animam rationalem; aut per modum inducentis formam ultimam, ut Deus inducit humano corpori effigato rationalem animam. Quod non priori modo, videtur per proximam rationem praecedentem, et quia tunc fuissent occasio, quod non videtur. Quod non secundo modo, videtur per duas alias praecedentes. 35

Si dixeris, quod illa opera fuerunt causa iustificandi sine qua non: aut ergo solum sine qua non fiebant iusti illo tempore, aut sine qua non potuerunt esse iusti. Si primo modo, tunc fuerunt causa occasionalis, quia talis est occasio, sine qua non fit aliquid, cum posset etiam fieri ipso non existente. Si secundo modo, 40
hoc non videtur, quia *Rom. 3: Arbitramur iustificari hominem per fidem sine operibus.*

Item. Tunc posset dici humana voluntas vel cognitio iustificare; sine illis enim non potest homo iustificari, sicut nec sine anima.

45

Ex his videtur quod nullo modo iustificaverunt, quare videtur quod omnino non iustificaverunt. Unde *Glossa* super illud, *Rom. 3, Non enim est distinctio: Non sunt iustificati per legem, non per propriam voluntatem, sed per gratiam Christi.*

50

MW, supra bp *add. marg.* M 29 causa M, vera causa W 30 praeparantis et disponentis W, disponentis et praeparantis M 37 illa 157^v W opera aut W, est aut M 38 potuerunt MW, fieri vel *add.* M 40 posset etiam W, etiam possit M 41 non M,

24–25 Cf. GLOSS. INTERLIN. in IO. 14, 12 (ed. Argent., IV, *ibid.*); cf. etiam IO. 13, 15.

27 Cf. Rob. Kilw., In III Sent. supra, p. 2, quaest. 141 (ed. cit., XII, quaest. 26, pag. 89, lin. 25–29); et Aristot., In Metaphys., IV 5 (ed. cit. 1010 B 37 – 1011 A 18) et Auctoritates Aristotelis, I, 103 (123): „Movens naturaliter prius est moto“.

28–29 E.g. apud Abraham; cf. quaest. 15 supra, lin. 197–210.

33 Ad corpus effigiatum cf. In II Sent. supra, quaest. 87 (ed. cit., XVI, lin. 17); et Epist. Rob. Kilw. ad Petrum de Confileto (ed. Ehrle-Pelster, 36, lin. 26; 39, lin. 4 sq.; 44, lin. 16).

34 Lin. 27–29 supra.

35 Lin. 17–26 supra.

41–42 ROM. 3, 28.

47–48 GLOSS. ORDIN. in ROM. 3, 22 (PL 114, 480 B).

Quaeritur igitur quomodo iustificaverunt, et unde illam vim habuerunt.

Respondeo: Ad ultimum primo dicendum, quod iustitia rationalis creaturae est eius assimilatio et conformitas divinae voluntati, scilicet ut talis sit qualis ei
55 praescribitur a lege divina ut sit; hoc satis patet ex determinatis supra. Sed exhibitio caerimoniarum sub lege scripta assimilabat hominem divinae voluntati. Ergo iustificabant.

Probatio mediae: Hoc quod Deus praecipit est divinae voluntatis, quia non potest esse sibi contrarius. Sed Deus illa praecepit. Ergo illa fieri fuit divinae
60 voluntatis, quare illa facere fuit oboedire illi et assimilari vel conformari ei. Sic ergo patet quomodo iustificabant.

Et quod quaeritur unde hoc habuerunt, dico quod ex institutione divina qua iussit ea fieri. Summa enim iustitia est Deo oboedire. Et ideo in illis fuit vis
65 iustificandi ex oboedientia quam expetebant ex praecepto divino. Unde, antequam instituta essent, fuerunt indifferentia et non effecerunt iustitiam, nisi forte per accidens, prout supra dictum est de sacramentis legis naturalis. Modo etiam non prodessent, immo obsessent ponentibus spem in eis, quia fuerunt *imposita usque ad tempus correctionis* secundum Apostolum, *Hebr.* 9, hoc est usque ad tempus
70 gratiae quo per Christum genus humanum in melius reformaretur. Patet igitur quod illa caerimonialia, unde instituta et praecepta sunt fieri et observari, relativa fuerunt expetentia oboedientiam in qua est iustitia. Unde ergo oboedibilia fuerunt bona, inde iustificativa fuerunt.

Hoc tamen attende, quod praecipiebantur fieri non solum in Dei venerationem,
75 sed etiam in significationem et expectationem futurae veritatis et humanae liberationis a Deo promissae; et ideo haec oboedientia habebat in se professionem fidei futurorum bonorum. Et sic oboedientia in fide vel fides oboediens fuit

om. W 51 195vb M, 157va W quomodo MW, primo *add.* M 53 rationalis creaturae W, creaturae rationalis M 55 sit hoc W, hoc sit M ex determinatis supra MW, Ex dictis de gratia super secundum. Item ex dictis de virtutibus super tertium *add. marg.* M 65 antequam W, quam M 67 est W, *om.* M 72–73 fuerunt bona W, bona fuerunt M

53 Ad lin. 46–51 supra.

55 Cf. quaest. 31, lin. 307–321 supra; et praecipue Rob. Kilw., In II Sent. supra, quaest. 138 (ed. cit., XVI, lin. 125–209); quaest. 151 (lin. 112–120); necnon Rob. Kilw., In III Sent. supra, p. 2, quaest. 141, 142, et 151 (ed. cit., XII, quaest. 26, pag. 91 sqq., lin. 73 sqq. et 165 sqq.; quaest. 27, pag. 102 sqq., lin. 132 sqq. et 215 sqq.; quaest. 31, pag. 117, lin. 49 sqq., 69 sqq., 83 sqq. et 106 sqq.); et G. Leibold, *Alte Tugenden — neu gefragt?* loc. cit.

67 Cf. supra, quaest. 7, lin. 123 sqq.; et quaest. 16, lin. 73 sqq.

68–69 *HEBR.* 9, 10.

iustificatio quam repraesentabant caerimonialia et quae in illis continebatur. Et ita haec caerimonialia iustificabant in effectu, inquantum fiebant in fide per oboedientiam vel in oboedientia et fide. Iustificabant autem in aptitudine etsi non in effectu semper, inquantum instituta sunt et praecepta fieri in fide et expectatione futurorum. Hoc dixerim, quia oboedientia iustificans semper in se fidem habet salvatoris et e contrario.

Ex his iam patet quod quodammodo essentialiter vim habuerunt iustificandi inquantum praecepta sunt fieri.

Item. Inquantum instituta sunt ad significandum possunt dici iustificativa, sed per accidens et occasionaliter. Sicut enim praedicatio veritatis est occasio iustificationis in audiente, similiter, cum illa caerimonialia per quandam similitudinem instruerent homines de futuris credendis, patet quod quodammodo ostenderunt eis per quorum credulitatem iustificarentur. Et sic per modum docentis conferebant ad iustificationem, et sic aliquo modo possunt dici iustificativa inquantum praefigurativa sunt.

Si hic quaeris, quare tunc non semper iustificaverunt in effectu:

Respondeo: Quod quantum fuit de semetipsis semper assimilaverunt hominem divinae voluntati et iustificaverunt per consequens; sed aliquando impedita erant hoc plene facere. Homo enim non iustificatur a Deo nisi ex animo offerat exteriora obsequia, ut conformetur divinae voluntati intra et extra. Et ideo, quando offerebantur non ex devotione et caritate, non iustificabant plene sed solum quoad terminos proprios scilicet coram hominibus, unde exteriorem fecerunt conformem divinae voluntati et iustificaverunt exterius ad homines, sed interiorem non potuerunt.

Et si dicis, quod solum praeceptum fuit quod talia fierent, non quod ex animo fierent, hoc nihil est, quod Deus praeceperet se coli foris et interius neglegi vel contemni.

Item. Quod utrumque praeceperit, constat Dt. 6: *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo et ex tota anima tua et ex tota mente tua et ex tota fortitudine tua*. Ex hoc sequitur quod per omnia idem Deo volendum. Ergo, cum

78 quam M, quae W 81 inquantum in- 196^r M -stituta fuerunt sunt W, fuerunt M 84 iustificandi W, iusti aedificandi M 85 inquantum M, in quam W 86 bo *add. marg.* M possunt W, posuit M 90 per¹ W, *om.* M 95 196ra M, 157va W 97 quod M, *om.* W 99 a M, *om.* W ex W, *om.* M 108 Dt. 6 M, Dt. W 110 idem MW, cum *add.* M

108–110 DT. 6, 5.

113 E.g. lin. 63 sqq. supra.

Deus voluerit eos servare et implere illa caerimonialia, quod liquet ex praecepto eius quo imposuit illa iubendo; et hoc tunc volendum fuit homini offerenti, quare voluntarie et devote debuerunt talia offerre; et tunc iustificaverunt, ut dictum est.

115

Sed nunc quaeres forte, quae est differentia iustificationis in his et in operibus moralibus.

120 Et dicendum quod haec est differentia, quod moralia praecepta, quibus oboediendo fiunt opera moralia, immobilia sunt et naturaliter homini a principio suae creationis indita et semper permanentia. Sed caerimonialia fuerunt mobilia et ad tempus dispensanda et fuerunt disciplinabilia cum lege incipientia et cum eadem desinentia.

125 Quantum autem ad modum iustificandi hinc inde, aliam non video differentiam, si considerentur ut praecepta et oboedibilia; utrobique enim iustificatur homo ex assimilatione cum divina voluntate per oboedientiam fidelem mandatorum eius. Si autem considerentur ut significativa, conferunt aliter ad iustificationem, ut dictum est, quod non moralia quae non sunt figurativa.

130

Ad quaestionem ergo principalem dicendum, quod illa caerimonialia considerari possunt ut figurativa futurorum vel ut bona operabilia per oboedientiam. Et primo modo sunt causa occasionalis iustificationis, ut praedictum est.

135

Et ad primum [contra] dicendum, quod illud quod dictum est in praecedentibus illa iustificativa esse per se, de ipsis hoc dictum est secundum quod sunt bona operabilia per oboedientiam.

Ad secundum, quod quando fuerunt occasio iustificationis et quibus fuerunt
140 occasio per praefigurationem, tunc et illis praecesserunt iustificationem. Et sicut

116 196^a M, 157vb W 119–120 praecepta...moralia M, *om. (hom.)* W 120 naturaliter M, naturalia W 122 disciplinabilia W, disciplinalia M 125 enim W, autem M 131 Ad quaestionem ergo principalem dicendum MW, supra *bo add. marg.* M 132 considerari MW, *ex considera supra lineam corr.* W 139 quibus W, quomodo M 140 et illis W,

129 E.g. lin. 74 sqq. supra.

132 Ad lin. 7–48 supra.

134 Lin. 86–92 supra.

136 Ad lin. 7–10 supra.

136–137 Cf. lin. 58 sqq. et 63 sqq. supra.

139 Ad lin. 11–15 supra.

eadem genera operum sunt quae praeparant ad virtutem consuetudinalem et postea ab eadem constituta procedunt, sic est in proposito: Non est enim inconueniens idem genus operis aliter et aliter modificatum disponere ad virtutem constituendam et procedere a constituta. Secundo vero modo considerando ipsa dicendum, quod non fuerunt causa iustificationis humanae sicut accidens vel occasio, sed sicut vera causa. 145

Et ad primum contra dicendum ad primam propositionem: Haec enim est distinguenda. Vera causa iustificans est causa effectiva iustitiae formalis. Vera enim causa iustificationis potest esse dupliciter: scilicet iustificans effective vel formaliter; vel sic: iustificans principaliter vel secundario; vel sic: iustificans ab extra vel ab intra; et haec omnia in idem redeunt. Primo modo solus Deus est causa iustificans, sicut opponit. Secundo modo iustitia formalis intra iustificat. Et haec est vera causa iustificans sed formaliter, et ad hanc reducuntur opera bona iustificantia. 150 155

Et attende quod iustificans primo modo simul efficit iustitiam et iustum, sed iustificans secundo modo non iustitiam, sed aliquo modo efficit iustum, sicut dicitur pars formalis efficere compositum ex materia et forma. Exemplum: ignis calefacit aera immittendo formalem calorem, et ipse efficit calorem et calidem. Sed calor effectus non efficit proprie calorem sed calidum efficit constitutive, quia est pars calidi. Calidum enim complectitur simul aerem et calorem concretive. 160

Ad secundum dicendum, quod est iustum facere dupliciter: effective, vel formaliter et constitutive, ut dictum est. Et primo modo solus Deus, ut ostendit; secundo iustitia formalis ad quam reducuntur opera iusta.

et illi, *ex* in illis *corr.* M 142 ab MW, *ex ad corr.* M 144 a M, ad W constituta MW, id est *add.* M 150 iustificationis W, iustificans M dupliciter MW, dupliciter *manu alia add. marg.* W 151 vel sic iustificans principaliter vel secundario W, vel sic iustificans vel secundario *marg.* M 153 causa W, *om.* M 159 calefacit 196^v M aera 169 effecta

148 Ad lin. 17–21 supra.

153 Lin. 18 supra.

162 Ad lin. 22–26 supra.

163 Lin. 139–162 supra resp. 152 sq.; cf. Bonav., In III Sent., dist. 40, quaest. 2 (III 888 A), sine loc. parall., Abbreviat.: „...multipliciter dicitur aliquid iustificare sive iustificans: uno modo *effective*, et sic solus Deus dicitur iustificare; alio modo *formaliter*, et sic gratia dicitur iustificare, quae informat ipsam animam, expellendo obliquitatem culpae et dando rectitudinem iustitiae. Tertio modo dicitur aliquid iustificans non solum *in habitu*, verum etiam *in effectus*; et sic caritas iustificat, sive *fides*, quae per caritatem operatur (Gal. 5, 6). Quarto modo dicitur aliquid iustificans *in ipsius iustitiae exercitatione et usu*; et hoc modo mandata Dei, in quibus iustitia exercetur, iustificare dicuntur, quando modo debito observantur“.

165 Ad tertium, quod aliud est formalem iustitiam facere, aliud est iustum facere vel iustificare. Primum enim est opus Dei principaliter sine distinctione loquendo de habitu; secundum, ut patet ex dictis, distinguendum est: Potest enim aliquid iustificare principaliter et effective, et hoc est Dei solius; vel secundario et formaliter, et sic iustitia formalis iustificat a Deo effecta. Et tamen utrumque est
170 vera causa iustificationis; sed illa efficiens, haec formalis, et ad istam formalem reducuntur illa caerimonialia inquantum iustificantia et omnia opera iusta.

Sicut enim in naturalibus dicitur actus primus et secundus, et hoc est actus ut habitus vel ut usus: ut intellectus habitus et intellectus usus vel actus quod est intellegere, et visus habitus et visus actus vel usus qui est visio vel videre; sic
175 iustitia dicitur habitus vel usus. Forma enim ut quiescit dicitur habitus, et eadem ut movens exserit a se usum; et ita quae uno modo denominat subiectum per modum qualitatis, alio modo denominat illud per modum operantis vel agentis. Unde non solum denominatur a qualitate quales, sed etiam ab actione agens.

Et tam habitus quam usus forma est assimilans iustum legi divinae. In illa
180 enim non solum continetur quod homo possit facere quod Deus iubet, quod spectat ad habitum; sed quod idem faciat, quod spectat ad usum. Et ita habitus assimilat hominem interius quoad potentiam bene agendi divinae voluntati; usus, exterius quoad bonam actionem; et ex utrisque composita una formalis iustitia, totum hominem. Nec est perfecta iustitia in altero sine reliquo, si possibile est
185 utrumque esse. Concedendum ergo, quod, licet opera bona inquantum oboedibilia non efficiant iustitiam habitualement nec etiam iustum quantum ad subiectum, efficiunt tamen inquantum iustus est non ex toto sed secundum aliquid, nec per modum efficientis causae, sed per modum formalis.

Potest etiam dici, quod efficere aliquid vere et causaliter est dupliciter scilicet
190 proprie et communiter. Et primo modo est solius causae efficientis; secundo modo, et formalis et finalis: Habent enim aliquid activitatis in constitutione rei, et istud ad idem redit cum praedictis. Solus enim Deus efficit iustum vel iustificat proprie loquendo de efficientia, ut ad causam efficientem pertinet. Sed tam

W, effectiva M 172 ut M, vel W 173 actus W, exercitium M 174 actus W, exercitium M qui 158^r W est 178 non solum MW, ex solum non corr. M 180 possit M, velit W 182-183 hominem interius quoad potentiam bene agendi divinae voluntati; usus, exterius quoad bonam actionem M, interiorem hominem quoquomodo divinae voluntate; usus, exteriorem hominem W 184 si M, sed W 186 tamen MW, add. iustum 189 dupliciter MW, dupliciter add. marg. W 196 br add. marg. M 200 haec

165 Ad lin. 27-29 supra.

167 Lin. 148 sqq. supra.

172-184 Cf. notam ad lin. 163 supra, et Aristot., De anima, II 1 (ed. cit., 412 A 9-10), et Auctoritates Aristotelis, 6, 39 (177): „Duplex est actus, scilicet primus et secundus: primus ut scientia, secundus ut speculari secundum scientiam“.

iustitia habitus quam iustitia usus efficit et iustificat communiter loquendo de efficientia, ut spectat ad omnem causam activam aliquo modo in rei constitutione. 195

Hoc etiam nota, quod nomen efficientiae ita large aliquando sumitur, ut attribatur causae materiali quae solum patitur. Et hoc non quia agat aliquid in rei constitutione proprie, sed quia sine illa non potest agi ut res constituatur.

Ex his iam liquet, quod iustitia iustificans dicitur tripliciter: Uno modo, ut efficiens; alio modo, ut forma, et haec dupliciter, ut forma habitus vel ut forma usus. 200

Ad quartum, quod illa caerimonialia, licet essent ad iustificationem posita per oboedientiam, tamen potuerunt in diversis personis vel eadem persona diversis temporibus nunc praecedere iustitiam habitualementis nunc subsequi. Quando enim a serviliter timente fiebant, praecedebant forte secuturam et fuerunt tunc quaedam praeparatio ad iustitiam obtinendam a Deo, sed non fuerunt adhuc sic occasio respectu iustitiae proprie, quia illa semper fuerunt aliquid iustitiae, postquam a Deo instituta sunt pro tempore sui status, sed occasio omnino extrinsecum est respectu occasionati, ut nuditas pauperis respectu eleemosynae et praedicatio veritatis respectu iustificationis in auditore et huiusmodi. Quando vero ab homine iusto fiebant, sequebantur habitualementis iustitiam et erant ipsa iustitia usus, ut praedictum est. Et sic induxerunt iustitiam aliquo modo, non ut causa efficiens inducens formam, sed ut pars formalis integrans formam per sui adventum. Usus enim adveniens exterius interiori habitui mentis unam iustitiam formalem complevit. 205 210 215

Ad ultimum, quod illa opera fuerunt causa sine qua non; et hoc non occasionaliter tamquam sine quibus tunc possent sub lege scripta homines iustificari, sed accideret eis iustificari in illis, sicut fuit de sacramentis legis naturalis; sed fuerunt causa sine qua non poterant iustificari sub lege qui non ea facerent voto vel facto, sicut modo non iustificatur qui non baptizatur voto vel facto. Non enim potuit sine periculo negligi umquam divinum praeceptum. 220

M, hoc W 203 vel MW, in *add.* W 204 nunc¹ M, non W nunc² M, nec W 212 ut praedictum est MW, supra in responsione proxima M iustitiam aliquo modo W, aliquo modo iustitiam M 216 bq *add. marg.* M 217 tamquam W, *om.* M 219 qui non *corr.*, quin W, qui M 220 facto MW, Non enim potuit sine periculo negligi umquam divinum praeceptum *add.* M praeceptum (*add.*) 197^r M sicut modo substantia W, natura a definitione, *ex* natura a substantia ratione definitione *corr.* M 221 umquam MW, *ex*

202 Ad lin. 30–35 supra.

212 Lin. 172 sqq.

216 Ad modum primum, lin. 37–42 supra.

222 Ad lin. 40–42 supra et ROM. 3, 28.

Et ad illud Apostoli dicendum, quod refertur ad tempus ante legem et ad tempus gratiae, vel, si intellegi vis, etiam de tempore legis scriptae. Sensus est
225 tunc, quod homo iustificatur ex fide sine operibus, si non possent illa opera fieri propter captivitatem vel guerram vel huiusmodi, et quod fides in tali casu potuit sufficere sine operibus caerimonialibus, sed opera in nullo casu sine fide. Et sic est modo de fide in adultis et de baptismo.

Ad reliquum, quod sine quo non potest fieri res, multipliciter dicitur: aut
230 enim praecedit necessario vel concomitatur ad esse rei, ita ut sit de substantia rei, et tunc est vere causa et hoc communiter in quolibet genere causae; aut concomitatur esse rei vel sequitur vel etiam praecedit non tamquam aliquid de substantia rei, sed sicut proprietas aliqua vel conditio, et sic non est causa, quamvis res fieri vel esse non possit, nisi illud assit. Opera ergo caerimonialia
235 fuerunt priori modo causa, sine qua non iustificabantur sub lege, ut dictum est, et ideo vera causa.

Quod autem opponit de voluntate et anima et huiusmodi, dicendum, quod illa sunt causa materialis sine qua non iustificabatur homo; sed opera caerimonialia, formalis. Et ideo haec fuerunt aliquo modo effectiva iustificationis,
240 sed non illa. Forma enim aliquid activitatis habet in constitutione rei, sed non materia, ut praedictum est.

Ex iam habitis satis patet, quod illa caerimonialia non tantum significaverunt, sed etiam aliquid effecerunt et quid effecerunt et quomodo.

numquam *corr.* M 231–232 aliquid de substantia W, de vero esse M 234 ut dictum est MW, supra bq *add. marg.* M 239 non² M, *om.* W 240 ut praedictum est MW, supra br *add. marg.* M

228 Ad modum secundum, lin. 37–42 supra.

234 Lin. 219–221 supra.

236 Ad lin. 43 sq. supra.

240 Lin. 196–198 supra.

QUAESTIO 33

Habito de efficacia, dicendum est de significatione, ubi primo quaeritur quid vel quae significaverint; secundo, quo ordine.

5

Respondeo: Haec pro parte patent ex praehabitis.

Ad primum enim dicendum, quod illorum duplex fuit res significata: una praesens, alia futura; una contenta, alia non contenta; una effecta, alia non effecta. Res enim tunc praesens eis contenta et effecta fuit iustificatio fidelium ea colentium et remissio offensae divinae et fides perfectae liberationis humanae oboedienter Deo obsequens et huiusmodi quae illam iustificationem concomitata sunt. Res futura non contenta neque effecta: liberatio humana, incarnatio et resurrectio salvatoris, et huiusmodi alii articuli salutis futurae, ipsa etiam sacramenta gratiae perfecta et mansura et huiusmodi quae circumstant humanam liberationem.

Ad secundum, quod fides illa in qua tunc iustificabantur fuit fides futurorum; unde sua iustificatio a futuris dependebat causaliter. Unde secundum ordinem electionis et dignitatis res illae futurae per illa sacramenta designatae fuerunt priores, sed secundum ordinem temporis e contrario: Comparando ergo sacramenta significantia ad res significatas ut ordinatas ordine electionis et dignitatis, primo et principaliter repraesentabant futura. Comparando autem eadem ad easdem ut ordinatas ordine temporali, primo et principaliter repraesentabant tunc praesentia.

Et nota quod, cum omnia caerimonialia fuerint et significativa et effectiva alicuius in humana iustificatione sive conferendo non habitam sive augendo

197^a M, 158rb W 4 <quaestio> 43 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 33 *add. marg.* W Habito W, Hab- *marg. et spatium et* -Ito M 5 significaverint W, significaverunt M 11 effecta¹ W, effectiva M effecta² W, effectiva M 13 concomitata M, communicata W 14 effecta W, effectiva M 15 salutis MW, tunc *add.* M 16 mansura W, permansura M 23 significatis W, signatis M 24 eadem MW, et *add. marg.* W 27 197rb M, 158rb

4 sqq. Ad contextum quaestionis cf. R. Schenk, *Covenant Initiation*, loc. cit.

7 Cf. supra quaest. 10–12 et 26–27 necnon quaest. 31, lin. 322 sqq. et quaest. 32, lin. 74 sqq. et 131 sqq.

9 Ad lin. 4 sq. supra in prima parte quaestionis scilicet quid vel quae significaverint.

19 Ad lin. 5 supra in secunda parte quaestionis scilicet quo ordine.

collatam, tamen in quorundam institutione evidentius insinuatur iustificatio, ut
30 in sacrificiis pro peccato et pro delicto, ubi subiungitur: *Orabit sacerdos et propiti-
us erit Dominus, ut dimittetur peccatum.*

In quibusdam autem evidentius insinuatur significatio, et hoc aliquando cavendorum, aliquando agendorum:

Cavendorum, sicut cum prohibetur esus carnis suillae et esus carnis cum
35 sanguine et huiusmodi quae non praetendunt rationem litteralem quare fierent, et ideo insinuatur quod significandi gratia imposita fuerint: Primum, ad significandum quod immunditia est vitanda; secundum, quod crudelitas et furor, sicut dicit Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, capitulo paenultimo.

Agendorum, ut, si quis forte tactu morticini immundus fieret, non ingrederetur
40 tabernaculum vel templum donec rite purgetur, similiter de poena qua iubentur leprosi damnari et consimilia, quorum primum designat quod vir pollutus consensu mortalis peccati non ingreditur caelum sed nec ecclesiam Dei secundum merita, donec debita paenitentia puniatur; secundum, quod peccatores omnino vitandi sunt et a coetu aliorum segregandi, donec se emendaverint.

45 In quibusdam autem aequae utrumque insinuatur vel neutrum, ut in iugis sacrificio et sacrificio sabbati et neomeniae et huiusmodi. In quibus tamen omnibus aestimo per oboedientiam in fide futurorum fuisse remissionem peccati vel augmentum caritatis vel aliquid huiusmodi ad iustificationem proficiens et per similitudinem fuisse quandam rerum fiendarum significationem.

W <quaestio> 44 *add. marg. sine spatio* M fuerint W, fuerunt M 31 Dominus W, Deus M ut W, vel M 35 rationem litteralem W, *om. (lacuna)* M 36 est W, *om.* M 38 morticini M, *om. (lacuna)* W 39 purgetur W, pungeretur *scriptio corrupta* M 40 leprosi MW, si *add. et del.* M consimilia W, consilia M 44 emendaverint W, emendaverunt M 48 proficiens W, perficiens M 49 similitudinem 197^v M fuisse

30–31 LEV. 19, 22.

38 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 12, cap. 9 (PL 176, 360 D).

QUAESTIO 34

De sufficientia istorum sacramentorum quaeri solet in comparatione ad sacramenta moderna.

5

Videtur enim quod debuerunt fuisse pauciora quam moderna, sicut sacramenta legis naturalis fuerunt illis pauciora; provectiones enim debuerunt plura facere minus provectis.

10

Videtur etiam quod plura: Quia, sicut habuerunt sacramentum intrantium ad modum nostri baptismi scilicet circumcisionem, sic debuerunt habuisse sacramentum proficientium, quod responderet nostrae confirmationi, sive pugnantium.

Item, sacramentum perfectorum sive viantium quod responderet nostrae eucharistiae.

15

Item, sacramentum exeuntium quod responderet nostrae extremae unctioni; vel quare non.

Item. Quaeritur quare omnia illa sacramenta legalia carnalia erant, ita ut fere omnia in animalibus vel generibus ciborum et potuum et huiusmodi constituerentur, pauca autem in unctionibus sicut nostra.

20

Ad primum dici potest, quod merito fuerunt plura sacramenta legis scriptae quando homo debuit esse sub disciplina ad merendum salutem, ut praedictum est, quam legis naturalis quando homo dimittebatur sibi. Primum enim fuit tempus simulationis irae divinae in quo nihil praecepit Deus disciplinale, ut praedictum est; sed tempus secundum fuit tempus misericordiae et promittendae

25

197va M, 158rb W 4 <quaestio> 45 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 34 *add. marg.* W De W, *spatium et* <D>E M sufficientia MW, autem *add.* W 7–8 quam ... pauciora W, *om. (hom.)* M 8 fuerunt 158^v W illis 13 responderet W, respondet M 22 autem W, aut M 25 quando M, quam W 26 enim W, igitur M 29 nisi W, ubi M 30

4 sqq. Cf. quaest. 43–51 infra.

11–18 Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 5, quaest. 26–27 (111–115); et cod. Assis., Bibl. com. 182, f. 82r.

24 Ad lin. 7–9 supra.

25–26 E.g. quaest. 4 supra, lin. 142 sqq. et 235 sqq.

27–28 E.g. supra quaest. 3, lin. 46 sqq., et quaest. 4, lin. 119 sqq.

salutis. Unde primum tempus non habuit sacramenta nisi pauca consulta, non
30 iussa; secundum vero debuit habere plura et iussa: et hoc, ut aperte agnosceret
homo voluntatem Dei ad miserendum et viam per quam posset mereri salutem.

Nec tamen propter hoc debuerunt esse plura sacramenta sub tempore gratiae
quam legis scriptae, tum quia non decebat, tum quia non expediebat:

Decebat enim aliter eo, quod illi servierunt sub timore, isti in amore; vel
35 saltem illi amore minus pleno, isti amore perfecto. Et non decet tot praecipere ex
amore servienti quot servienti ex timore, nec tot servienti ex amore maiore quot
servienti ex minore; quia qui vere amat non attendit multum quod praecipiat ei
in quo placeat, sed sine praecepto omnia facit in quibus placere se sperat.

Aliter etiam expediebat. Profuit enim homini multa habere praecepta et
40 prohibitiones, tum ut magni penderet Deum qui tot et tanta praeciperet et ita
amplius illum timeret et diligeret, fuit enim homo superbus et carnalis adhuc;
tum ut magni penderet salutem per tantam oboedientiam obtinendam; tum ut prae
multa occupatione obsequii divini mereretur misericordiam Dei; tum ut prae
multa occupatione in cultu divino non posset attendere idolatriae gentium quae
45 mundum repleverat; tum ne homo, qui carnaliter et sensibiliter de rebus iudicavit,
aestimaret verum Deum minorem daemonibus quos gentes colebant, si pauca
praecepisset et levia, quia gentes multa et magna daemonibus impendebant
obsequia et sacrificia; tum ut multitudine signorum certior esset veritas exspectata
per ipsa; tum ut designaretur minor efficacia eorum quam sacramentorum
50 evangelicorum, quia quod minus sufficit oportet multiplicius haberi. Exemplum:
in nummis parisiensibus et stirlingis.

Ad secundum, quod confirmatio ad hoc est secundum Rabanum: *Ut detur
gratia roborans ad audacter praedicandum fidem susceptam in baptismo, ut*
55 *non obstante metu persecutionis audeat confiteri ore quod corde credit.* Dicit enim
sic, ut habetur infra, dist. 7, cap. 3: *A summo sacerdote per impositionem manus*

secundum ... iussa W, om. (hom.) M 31 per quam MW, per quam add. M 35 illi M,
isti W 36 quot servienti W, om. (hom.) M 41 diligeret M, diligit W 42 tum¹ MW, ex
ut corr. W 43 mereretur W, meretur M 44 occupatione MW, add. et del. divina W 45
mundum M, multum W 46 aestimaret W, aestimavit M 48 ut M, in W 49 tum MW,
quia add. W 55 audeat MW, homo add. M 63 ei M, eis W 64 congrue nullum W,

34 sqq. Cf. quaest. 48 infra.

51–52 Anno Domini 1265 in ratione 9 ad 2 secundum P. Spufford, Handbook of
Medieval Exchange (London 1986) 209.

53 Ad lin. 11–18 supra et primo ad lin. 11–14.

53–55 RABANUS MAURUS, De institutione clericorum, I 30 (PL 107, 313 C); cf.
W. Lynch, The Sacramental Grace of Confirmation in Thirteenth-Century Theo-
logy, loc. cit., praecipue 172–175.

Paracletus traditur baptizato, ut roboretur per Spiritum sanctum ad praedicandum aliis illud quod ipse in baptismo consecutus est. Duo ergo sunt propter quae datur, scilicet aperta confessio Christi incarnati et pugna fortis contra persecutiones pro fide Christi. Sed horum neutrum fuit necessarium antiquitus, ut patet.

60

Item. Pugna reservatur adultis et non minoribus. Ille autem populus fuit quasi minoris et inadultae gratiae, sed populus Christianus est gratiae quasi adultae et plenae. Et ideo ei reservandum fuit sacramentum pugnantium et per tribulationes proficientium. Et congrue nullum ei respondens datum est sub lege scripta.

65

Item. Eucharistia est perfectiorum sacramentum proprie, sicut dicitur, dist. 14, in principio. Quare illi gregi ecclesiae soli debebatur et statui qui esset perfectus. Et iste est populus Christianus, quia post illum non est futurus status perfectior.

Item. Hoc sacramentum viaticum appellatur, quia vires spirituales auget et conservat proficiscentibus ad salutem. Et talis est populus Christianus, quia Psalmus: *Cum dederit dilectis suis somnum, ecce hereditas Domini*, sic non fuit de populo legis scriptae; omnes enim descenderunt ad infernum vel ad limbum,

70

congruam nullam M 66 est M, om. W 67 debebatur et statui W, *scriptio corrupta* M 68 quia W, qui M 69 perfectior W, perfectiorum M 72 suis 198' M somnum Domini M, om. W 73 enim M, om. W 82 quem M, quae W 83 tribus W, om. M quod

55–58 RABANUS MAURUS, De institutione clericorum, I 30 (PL 107, 314 A), apud PETR. LOMB. citatus, IV Sent. 7, 3 (II 278); cf. Summ. sent., VI 1 (PL 138 C–139 A).

61 Ad lin. 11–14 supra.

66 Ad lin. 15 sq. supra.

66–67 Locus non ibi inventus; cf. Petr. Lomb., IV Sent. 8, 1 (II 280–286).

68–69 Cf. Errores 31 a quibusdam magistris theologiae Parisiensibus ex Introductorio in Evangelium aeternum a.D. 1254 excerptos (Chartularium Universitatis Parisiensis, ed. cit., I 272–276), e.g.: „quod novum Testamentum est evacuandum, sicut vetus est evacuatum; quod evangelio Christi aliud evangelium succedet; quod sicut veniente Johanne Baptista ea que precesserant reputata sunt vetera propter nova supervenientia, ita adveniente tempore Spiritus Sancti sive tertio statu mundi ea que precesserant reputabuntur vetera propter nova que supervenient. Et ex hoc datur intelligi quod novum Testamentum reputabitur vetus et proicietur; quod sacramenta nove legis evacuabuntur in tertio statu mundi, et per evacuationem sacramenti altaris infert evacuationem aliorum sacramentorum; quod sacramenta nove legis non durabunt amodo, nisi per sex annos proximo futuros, id est usque ad annum Incarnationis MCCLX“; et H. Denifle, Das Evangelium aeternum und die Commission zu Anagni, in: ALKGMA (I) 1885, 49–98; id., Protokoll der Commission zu Anagni, ibid. 99–164.

70 Ad lin. 15 sq. supra.

72 PS. 126, 2 sq.

unde omnes quasi in invio ambulaverunt et non in via. Ad utrumque ergo horum
75 designandum congrue non est illis datum sacramentum respondens eucharistiae
nostrae.

Item. Eadem ratione non est eis data extrema unctio neque aliquid ei
respondens ad designandum quod non exierunt ad gaudium, sed ad poenam sub
exspectatione misericordiae. Nostra enim extrema unctio est, ut, cum homo
80 digne hic paenituerit pro posse et conscientia sua, si qua sint venialia oblita, ei
remittantur; et sic transeat liber ad gloriam. Quamvis enim non numquam extrema
unctio sanet etiam corporaliter, tamen eius principalis effectus spiritualis est
quem tetigi.

Potest etiam rationabiliter dici de omnibus his tribus sacramentis, quod ideo
85 non sunt distincte data tunc aliqua eis respondentia; sed confusa multitudo
observantiarum quas habuerunt devote observata satisfecit pro illis ad
significandum, quod, sicut indistinctum et confusum imperfectum est respectu
distinctionis et completae formationis, sic tempus illud respectu temporis gratiae
quantum ad sacramenta.

90 Ad tertium, quod ideo talia fuerunt ad designandum quod tales erant quibus
competerent sacramenta talia scilicet carnales et parvuli in fide. Parvulos autem
deceat tractare minora et indigniora; et carnales carnalia. Ideo etiam, quia futura
erant sacramenta spiritualia populo spirituali. Sicut enim in una persona duo
95 notantur status, carnalis prius et spiritualis posterius, sic in toto humano genere,
ut docet Augustinus, *De vera religione*, cap. 48. Unde *Cor. 15: Non prius quod
spirituale* est, sed quod animale, deinde quod spirituale. Eadem etiam ratio est
pro parte, quare promissa sunt illi populo temporalia manifeste et non aeterna
nisi sub figura; et de hoc supra dictum est.

M, quia W 83–84 ideo non sunt distincte data W, non sunt ideo distincte quia data
M 86 significandum W, designandum M 87 formationis W, reformationis M 93

77 Ad lin. 17 sq. supra.

83 Lin. 78–80 supra.

84 Ad lin. 11–18 supra.

91 Ad lin. 20–22 supra.

94–96 AUGUST., *De vera religione*, XXVI, nr. 48 sq. (CCL 32, 217 sqq.).

96–97 I COR. 15, 46.

99 E.g. quaest. 4 supra, lin. 257 sqq.

100 Cf. Petr. Abael., *Dialogus inter philosophum, Iudaeum et Christianum* (PL 178, 1620 D): „Nihil utique inde ab eo nisi terrenam prosperitatem potestis exspectare cum nihil aliud ibi promissum esse videatis“; sed cf. econtra id.: *Comm. in Epist. Pauli ad Rom.* (id., *Opera Theologica*, ed. E.M. Buytaert, Turnholti 1969, CCL, Cont. med. XI, 129, lin. 237–263); et R. Peppermüller, *Abaelards Auslegung des*

Unde si quis dicat, quod sola temporalia eis promittebantur, non est hoc 100
concedendum, sed tam illi populo quam nobis promissa sunt aeterna; sed illis
involute, nobis aperte. Et hoc decuit propter rationem iam dictam et aliam in
praecedentibus tactam, ubi de tribus temporibus sacramentorum actum est. Et
hoc etiam oportuit, ne, si promissa fuissent eis aeterna manifeste, non credidissent
sed legem reiecissent, quia nec adhuc spiritualibus et aeternis quae praedicantur 105
a Christianis fidem adhibent.

spiritualia MW, et in *add.* W 100 sunt W, *om.* M 101 nobis W, pro nobis M 102
temporibus M, temporalibus W 105 adhibent W, *om.* M

Römerbriefes (BGPhThMA, NF 10) Münster 1972, 105-121; atque Alex. de
Hales, Quaestiones „antequam“, quaest. 48, nr. 27 (XX 859).

102 Lin. 90–98 supra.

102–103 Quaest. 4 supra, lin. 257 sqq.

QUAESTIO 35

De comparatione vero istorum sacramentorum ad sacramenta legis naturalis
5 non plus ad praesens, nisi quod in quibusdam conveniebant et in pluribus
differebant:

Conveniebant enim in hoc, quod in utrisque erat iustificatio.

Item, quod in utrisque futurorum praefiguratio.

10 Item, quod in utrisque fuit iustificatio a fide illorum futurorum.

Item, quod neutra conferebant homini salutem plenam nec aperuerunt caelum
homini.

198^b M, 158vb W 4 <quaestio> 46 M, <quaestio> 35 manu alia add. marg. W De W, spatium et <D>E M 5 quod M, om. W 8 prima convenientia add. marg. W 11 aperuerunt W, apparuerunt M

QUAESTIO 36

Differebant autem in hoc, quod illa iustificationem continebant accidentaliter; sed ista quodammodo essentialiter per institutionem. 5

Item, quod illa praefigurabant futura obscurius; haec evidentius aliquantulum.

Item, quod in illis fuit iustificatio a fide sola praeter oboedientiam obligatoriam; sed in istis ex fide et oboedientia obligante.

Item, in illis non fuit nisi quaedam opinio vera et suspicio salutis; in istis fidelis promissio. 10

Item, illa non obligabant, quia non erant praecepta; haec obligabant, quia praecepta. Et ideo sine illis suo tempore fuit salus; sed sine istis, quin fierent facto vel voto, tempore sui status non fuit salus; dico illis qui legi erant obligati.

Item, illa fuerunt pauciora; ista plura.

Item, illa permanserunt in istis quoad exteriorem observantiam sed effectum 15 mutato, quia non habuerunt sub lege effectum contra originale peccatum sicut ante legem.

Haec omnia patent ex praedeterminatis et pro parte sparsim continentur libro primo Hugonis, *De sacramentis*, p. 11 et 12. 20

198rb M, 158vb W 4 prima differentia, *manu alia* 36 *add. marg.* W accidentaliter W, acciderent M 11–12 haec ... praecepta W, *om. (hom.)* M 12 ideo W, non M 13 legi MW, *ex lege supra lineam corr.* W 19 patent W, possunt M

19 Quaest. 3–34 supra.

19–20 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11 sq. (PL 176, 343–351).

QUAESTIO 37

Consequenter quaeritur de cessatione legalium.

5

Et primo circumcisionis.

De qua Gal. 5: *Ego Paulus dico vobis, quoniam si circumcidimini, Christus vobis nihil proderit.*

- 10 Item, Act. 15: *Visum est Spiritui Sancto et nobis nihil ultra imponere vobis oneris quam haec necessaria, ut abstineatis vos ab immolatis simulacrorum et sanguine et suffocato et fornicatione.* Istud fuit decretum apostolorum et seniorum cum omni ecclesia primitivi temporis ad conversos de gentibus adversus illos qui voluerunt eos circumcidi et servare legem Moysi.

198^b M, 158vb W 4 <quaestio> 47 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 37 *add. marg.* W cessatione M, cassatione W 8 vobis W, nobis M, dici mihi *add. et del.* M circumcidimini MW, circumcidamini *in textu citato*; cf. tamen Guillelm. de Militona, op. cit., tract. I, par. VII, Q. LIX, obi. 8 (ed. cit., pag. 204, l. 4); et codicem Assisii 182, op. cit., ibidem pag. 19* 11 haec 159^r W necessaria 14 voluerunt W, noluerunt

4 sqq. Cf. Guill. Altissiodor., Summa aurea IV, tract. II, cap. 5, quaest. 4, art. 1–2 (ed. Grottaferrata, IV 43–50), et tract. III, passim (53–61); Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., dist. 1, cap. 30 (ed. cit., IV 30), et dist. 3, cap. 17–24 (62–69); Guill. Alvern., De legibus, cap. 21 (ed. cit., I 57–64); Rob. Grosseteste, De cessatione legalium (ed. cit.); Hug. de S. Caro, In IV Sent., dist. 1, quaest. 3, art. 3 (ed. cit., 72 sq.), et quaest. 4, art. 5 (92–95); Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 361rb–362rb); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 7, quaest. 55–63 (I 175–222); Summ. Hal., lib. III, p. II, inq. III, tract. II, sect. III, quaest. VI, nr. 538–542 (ed. Quaracchi, IV 819–836); Bonav., In IV Sent., dist. 3, p. 2, art. 3 (IV 82–90), et loc. parall., Abbreviat., f. 67vb–69vb; Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 2, art. 5 (ed. cit., IV 61–68); Summ. Hal., lib. IV, quaest. 6, memb. 5 (ed. cit., f. 24–30), et quaest. 7, memb. 8–10 (f. 40 sq.); cod. Assis., Bibl. comm. 182, f. 84vb–87vb; cod. Bruxell., Bibl. reg. 11614, f. 184^r.

9–10 GAL. 5, 2; cf. Summ. Hal., lib. III, p. II, inq. III, tract. II, sect. III, quaest. VI, art. 2, nr. 540, contra 1a (ed. Quaracchi, IV 826); Summ. Hal., lib. IV, quaest. 7, memb. 9, arg. 1 (f. 40^{rab}); cod. Assis. 182, arg. 1 (f. 86vb); cod. Bruxell. 11614, f. 184^r; et communiter.

10–12 ACT. 15, 28 sq.; cf. Summ. Hal. III, loc. cit., contra 1b; Summ. Hal. IV, loc. cit., arg. 2 (f. 40^{rab}); cod. Assis. 182, loc. cit., arg. 2 (f. 86^v); et cod. Bruxell., Bibl. reg. 11614, f. 184^r.

Item. Baptismus aut est sufficiens sacramentum ad tollendum originale, aut 15
non. Si non: inconveniens est aliquid imperfectionis esse in sacramentis ipsius
veritatis exhibitae. Si sic: superflueret ad idem aliud, praecipue cum morbus sit
idem et non iterabilis.

Ex his constat, quod circumcisio debuit cessare.

20

Sed contra: *Io. 2: Qui dicit se in Christo manere, debet, sicut ipse ambulavit, et ipse ambulare.* Sed Christus circumcisis est, *Lc. 2*, quia *omnis Christi actio nostra est instructio.*

M 15 baptismus 198^v M aut 16 est W, om. M 17 ad idem aliud W, aliud ad idem
M 22 ipse W, ille M quia W, item M 24 Mt. 3 MW, et Lc. 3 add. W 26 cessationis

15–18 Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 3, p. 2, art. 3, quaest 1, contra 4 (IV 83 B) et loc. parall.,
Abbreviat., f. 68ra.

21–22 I IO. 2, 6; cf. Summ. Hal. III, loc. cit., arg. 4; cod. Assis. 182, loc. cit., contra 8
(f. 86rb); et Rob. Grosseteste, De cessatione legalium, I ii 16: „Item, qui dicit se
in Christo manere debet sicut ipse ambulavit et ille ambulare <I Io. 2, 6>. Passus
est enim nobis relinquens exemplum ut sequamur vestigia eius <I Petr. 2, 21>.
Omnis namque Christi actio nostra est lectio, ut in eius omnino actione discamus
quid nos ad eius imitationem faciamus“ (ed. cit. 14).

22 LC. 2, 21.

22–23 Cf. Rob. Kilw., De confessione: „Item. Omnis Christi actio nostra fuit instructio.
Sed legamus Io. 8 et 5, quod etiam sine aliqua poena exteriori peccatores Christus
absolvit. Cum ergo sacerdotibus potestatem solvendi commiserit, videtur quod et
ipsi in casu similiter facere possunt“ (cod. London, Brit. Libr., Royal 13. A. vii,
f. 72rb); et Cassiodor., Enarr. in Psalmos, in Ps. 85: „Illud praeterea debemus
agnoscere firmoque animo continere, quod oratio, quando a Domino Christo
funditur, institutio est sancta fidelium, forma bonorum, sinceræ humilitatis
exemplum“ (CCL 98, p. 2, 2, 780); Gloss. ord. in Ps. 85, Cassiodoro citato (PL 113,
988 B), et in Hebr. 5, 7: „<Cassiodorus> Christi dicit actionem et vitam, cuius
omnis actio fidelium est institutio, et ad Deum oratio. Quidquid egit Christus,
preces et supplicationes fuerant pro omnibus“ (PL 114, 652 BC); et Petr. Lomb.,
Comm. in Ps. 85: „Christi autem oratio fidelium est instructio, cuius omnis actio
Christiani est lectio“ (PL 191, 799 C), et id., Coll. in Hebr. 5, 7: „Vel preces et
supplicationes Christi dicit actionem et vitam Christi, cuius omnis actio fidelium
institutio et ad Deum oratio“ (PL 192, 437 C); atque Rob. Grosseteste, loc. cit. ad
lin. 21 sq. supra, et I x 29 sq. (ed. cit. 66 sq.); Bonav., In IV Sent., dist. 3, p. 2, art.
3, quaest 1, arg 3 (IV 83 A) et loc. parall., Abbreviat., f. 67vb–68ra: „Omnis Christi
actio nostra fuit instructio“; necnon Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest.
2, art. 5, 3, arg. 1 (ed. cit., IV 62; ad paenitentiam dist. 18, quaest. 1, art. 3, 4, arg.
3), cod. Assis. 182, f. 87ra (de cessatione sacrificiorum), et Summ. Hal., lib. IV,
quaest. 7, memb. 9, contra 6: „Omnis Christi actio nostra est instructio“ (f. 40rb);
cf. etiam R. Schenk, Omnis Christi actio nostra est instructio, loc. cit.

Item. Christus baptizatus est, *Mt. 3*, et hoc factum imitatur tamquam formam
25 nobis datam. Ergo pari ratione videtur de circumcisione.

Item. Communiter pro causa cessationis legalium ponitur adventus
significationis eorum. Sed circumcisio naturae ab omni miseria in ultima
resurrectione nondum venit quam praefiguravit circumcisio.

Item. Quaedam observata sub lege adhuc manent, ut ieiunium, thurificatio,
30 et si qua sunt talia, et causa dicitur, quia eorum significatum semper est faciendum.
Sed circumcisio animae a peccato mortali semper est facienda. Et haec designatur
per circumcisionem carnis. Ergo, etc.

Item, *Gen. 17: Erit pactum meum in carne vestra in foedus aeternum*. Ex his
videtur, quod circumcisio debuit semper manere.

35 Si dicis quod superflueret posito baptismo, contra: Decimatio vel oblatio
quae sub lege naturae fuit remedium contra originale mansit cum circumcisio
et manet cum baptismo, quare similiter potuit circumcisio cum baptismo manere.

Item. Tempore legis extra propagationem Abrahae et in feminis etiam suae
propaginis fuit simul aliud remedium contra originale cum circumcisio. Quare
40 ergo non similiter potest modo aliud esse cum baptismo, quin immo hoc videtur
conveniens, ut, sicut sub lege Iudaei soli et illis adhaerentes habuerunt
circumcisionem, et alii salvati aliud remedium, sic modo etiam ipsi soli haberent
circumcisionem et alii baptismum, vel ad minus ut, sicut Iudaei semper habuerunt
aliud remedium ab aliis, sic et adhuc haberent.

45

Respondeo: Debuit cessare et merito, sive consideretur ut effectiva sive ut
significativa; et non solum illa, sed etiam omnia caerimonialia.

M, cassationis W adventus MW, circumcisione *add. et del. M* 28 resurrectione MW,
resurrectione *add. et del. W* 35 superflueret W, semper flueret M contra M, *om. W* 3 9
propaginis M, propagationis W simul MW, tempore *add. W* 42–44 sic ... remedium
M, *om. (hom.) W* 44 sic M, sicut W 52 Gentium populus M, Populus gentium

24–25 Cf. Summ. Hal. III, loc. cit., arg. II 1 (827 A); Bonav., loc. cit., arg. 3; et Abbreviat., loc. cit.

26 Cf. sententiam communem e.g. apud Guill. Altissiodor., Summa aurea IV, tract. II, cap. 5, quaest. 4, art. 1 (ed. Grottaferrata, IV 44 sq.).

26–28 Ad argumentum auctoritate Augustini allegata cf. Summ. Hal. III, loc. cit., arg. 2; Summ. Hal. IV, loc. cit., contra 2 (f. 40rb); et cod. Assis. 182, contra 3 (f. 86rb).

29–32 Cf. Summ. Hal. IV, loc. cit., contra 5 (f. 40rb); et cod. Assis. 182, loc. cit., contra 7 (f. 86rb).

33–34 GEN. 17, 13, auctoritate communiter allegata.

35–37 Cf. Bonav., loc. cit., arg. 5 (IV 83 A) et loc. parall., Abbreviat., loc. cit.; Summ. Hal. IV, loc. cit., contra 3 (f. 40rb); et cod. Assis. 182, loc. cit., contra 5 (f. 86rb).

38–44 Cf. Summ. Hal. IV, loc. cit., contra 4 (f. 40rb); et cod. Assis. 182, loc. cit., contra 6 (f. 86rb).

De primo exemplum tale: Qui in nocte ambulat, lucerna indiget ad videndum sibi viam, ne offendant; sed orte sole abicit lucernam. Sic in proposito, quia sacramenta vasa luminaria sunt, in quibus continetur lumen gratiae. Sed illa veteris testamenti fuerunt sicut lucernae paratae ambulanti in nocte, quia *Is. 9: Gentium populus qui ambulabat in tenebris vidit lucem magnam*; et *Lc. 2: Visitavit nos oriens ex alto illuminare his qui in tenebris*. Nostra autem sunt sicut sol, in quibus continetur ipse sol iustitiae.

De secundo exemplum tale: Si unus aliquis esset mundi monarcha, et tu offenderes contra legem regni sui et mittereris in carcerem ab eius ministro qui vellet te interficere, et tu clamares ad regis misericordiam, et ipse attendens tuam miseriam et clamorem ageret in ultimis partibus orbis et volens te liberare omnino, sed solum per viam iustitiae, quod fieri non posset nisi per sui ipsius praesentiam, mitteret tibi chartam suae certissimae promissionis, quod tu sustineres patienter usque ad eius adventum et ipse pro certo te liberaret. Si inquam ita esset, diligenter interim chartam eius custodires donec ille veniret, sed postquam ille venisset et liberasset, de charta non amplius curares. Sic in proposito: monarcha mundi, Deus adhuc longe agens ante incarnationem; peccator in legem regni sui, homo; carcerarius eius hominem odiens, diabolus; charta Dei homini missa, lex scripta; liberatio, Christi incarnatio.

Ad primum contra dicendum, quod debet homo *ambulare sicut* Christus non in omnibus, sed in operibus veritatis et virtutis; nec hoc adverbium *sicut* dicit ibi paritatem sed quandam similitudinem imitationis, quia non possumus ambulare sine omni peccato, sicut ipse fecit. Similiter illud, *Omnis Christi actio nostra est instructio*, verum est, sed non <tantum> ad imitandum, sed quaedam actio eius instruit ad imitandum, ut ea quae ad mores et veritatem vitae pertinent; quaedam

W ambulabat W, ambulat M 53 Visitavit W, Iustificavit M 57 attendens MW, ad add. et del. W 58 miseriam M, misericordiam W 60 praesentiam MW, et add. M 71–75 Nota qualiter omnis Christi actio est nostra instructio et quot modis *manu alia* add. marg. supra columnam W 73 et MW, ad add. M 74 incarnatio 199^r M passio

52 IS. 9, 2.

52–53 LC. 1, 78 sq.

55–66 Cf. quaest. 39 infra, lin. 151–153.

68 Ad lin. 21–23 supra.

71–75 Cf. Bonav., loc. cit., ad 3 (IV 84 sq.) et loc. parall., Abbreviat., f. 68rb; et cod. Assis. 182: „Ad aliud dicendum quod non omnis Christi actio est imitanda. Unde nota quod quaedam Christi actio fuit particularis scilicet facere miracula, et ista est veneranda, non imitanda; quaedam fuit dispensationis scilicet illa quae fuit pro nostra redemptione, et haec diligenda; quaedam fuit humilitatis, et haec imitanda. Prima instruit nos ad credendum, secunda ad diligendum, tertia ad imitandum“ (f. 87ra).

ad credendum, ut miracula sua; quaedam ad gratias agendum, ut incarnatio,
75 passio et huiusmodi nostrae liberationis.

Sed dices: Si debemus imitari in operibus virtutum, et illud fuit humilitatis
quod voluit circumcidi, debemus et illud imitari. Respondeo: Opera virtutum
quaedam sunt essentialia, quaedam accidentalialia; vel sic quaedam perpetua,
quaedam transitoria; vel sic quaedam intellectualia, quaedam caerimonialia. Opus
80 ergo essentielle humilitatis est mentis et totius hominis secundum regulas recte
vivendi, vera humiliatio secundum quod decet pro loco et tempore; opus
accidentale: circumcidi. In primis imitandus est semper; in secundis ad tempus,
prout statutum Dei requirit.

85 Ad secundum, quod Christus circumcisis est ut finem circumcisioni tribuens,
sicut et comedit in cena agnum paschalem; sed baptizatus est ut novam legem
inchoans. Et ideo in hoc ipsum imitamur, non in reliquo.

Et si quaeris, ut quid voluit circumcidi, dici potest, quod cum in se legem
impleret, secundum quod dicit *Mt. 5: Non veni solvere legem sed adimplere*,
90 tum ut exemplum nobis humilitatis daret; tum ut legem illam bonam esse et a
Deo institutam ostenderet, ne putaretur esse profana sicut idolatria, cum utraque
pariter esset cessatura.

Ad tertium dicendum, quod circumcisio naturae a miseria iam facta est in
95 capite nostro in eius resurrectione; et haec significata est per circumcisionem
corporalem. Unde, sive significare dicatur glorificationem nostram totam in
omni persona sive solum in capite nostro Christo, iam factum est quod significa-
tum est vel partim vel secundum totum. Augustinus tamen vult quod circumcisio
praefigurabat resurrectionem Christi et baptismus modo praefigurat resurrectionem
100 futuram, cuius verba, *Contra Faustum*, lib. 19, paululum post principium, sunt
haec: *Cum quaeris, cur iam in carne non circumciditur Christianus, si Christus
non venit solvere legem sed adimplere, respondeo: quia id, quod eadem
circumcisione prophetabatur, iam Christus implevit sua resurrectione; quod in
nostra resurrectione futurum, sacramento baptismatis commendatur. Nam neque*
105 *penitus auferri debuit novae vitae sacramentum, quia in nobis adhuc restat
futura resurrectio mortuorum. Et in melius tamen scilicet baptismum debuit*

80 essentielle M, essentialia W recte W, om. M 88 cum MW, sit, *supra lineam* ut
add. M 89 Mt. 5 M, Mt. W solvere W, om. M 91 utraque W, utrasque M 97 bz
add. marg. M 98 secundum W, *supra lineam* M 99 praefigurabat W, per figurabat M
104 commendatur W, commendabatur M 107 factum² W, om. M 120 aeternum

89 MT. 5, 17.

94 Ad lin. 26 sqq. supra.

98–108 AUGUST., *Contra Faustum*, XIX 9 (CSEL 25, 507, lin. 5–17).

commutari, quia iam factum est quod numquam factum erat, ut futurae vitae aeternae in resurrectione Christi nobis praeberetur exemplum.

Ad quartum potest dici, quod thurificationem et ieiunium non sumpsit ecclesia 110
de veteri lege; non enim illa ieiunia servamus quae illa nec illum modum
thurificandi. Etsi conceditur, quod ecclesia talia sumpserit a praecedente synagoga,
non ideo sumpsit quia eorum significata semper facienda sunt, ut carnis castigatio
et mentis devotio, quia tali ratione debuit tunc ecclesia abstinuisse ab esu carnis
cum sanguine et carnis suillae et huiusmodi, quia ab operibus crudelibus et 115
immundis semper abstinendum est; sed ideo, si forte assumpsit talia de usu
synagogae, hoc fecit, quia facilia sunt et honesta et spiritualibus operibus similia
et ad spiritualem devotionem provocantia.

Ad quintum respondetur per distinctionem aeterni. Dicitur enim aeternum in 120
scriptura multipliciter: scilicet secundum durationem, et hoc aut quod caret
principio et fine, sicut *Ecclesiasticus*, 18: *Qui vivit in aeternum creavit omnia simul*;
aut quod caret fine, non principio, quod est proprie perpetuum secundum
Boethium in quinto *Consolationis*, de quo *Psalmus*: *Statuit ea in aeternum et in*
saecula saeculi. Glossa: Omnia superiora scilicet caelestia. 125

Item, dicitur aeternum secundum finis indeterminationem, et hoc aut quia
non determinatur quando finiri debet, aut quia non ita semel fit, quin oporteat
pluries fieri, de quibus in *Glossa super Gen. 17: Scriptura vocat aeternum, cuius*
finis non constituitur, aut illud quod non ita fit, ut deinceps non sit faciendum,

multipliciter manu alia add. marg., usque ad l. 138 textu marginibus signato lineis rubris
W quintum MW, quod add. M 123 quod¹ W, qui M 128 Gen. 17 MW, sic habetur

110 Ad lin. 29–32 supra; cf. Summ. Hal. IV, loc. cit., ad 5 (f. 40rb-va).

120 Ad lin. 33 sq. supra; ad distinctionem aeterni cf. Summ. Hal., lib. III, p. II, inq. III, tract. II, sect. III, quaest. VI, art. 3, nr. 541, ad 1–2 (IV 830); Bonav., loc. cit., ad 1 (IV 84 A) et loc. parall., Abbreviat. (f. 68^{rab}); cod. Assis. 182, loc. cit., ad 1 (f. 86rb-va); et cod. Bruxell., Bibl. reg. 11614, f. 184^f.

122–123 SIR. 18, 1.

123–124 Cf. BOETHIUS, De consolatione philosophiae, V 6 pr. (CCL 94, 100–105), e.g.: „Itaque si digna rebus nomina velimus imponere, Platonem sequentes deum quidem aeternum, mundum vero dicamus esse perpetuum“ (102, lin. 50–52). Ad differentiam inter aeternum et perpetuum cf. cod. Assis. 182, loc. cit., ad 1 (f. 86va); et ad differentiam inter aeternum et saeculum cf. Thom. de Aquino, loc. cit., art. 5, 1, ad 1 (IV 64), et Summ. Hal. IV, loc. cit., ad 1 (f. 40rb).

124–125 GLOSS. ORDIN. in PS. (G). 148, 6 (PL 113, 1077 B); GLOSS. INTERLIN., ibid. (apud Lyran., ed. Ven., III 658rb).

130 *quantum pertinet ad curam et potestatem facientis; unde: S e r v i e t aeternum qui parvo nesciet uti; haec ibi in Glossa.*

Et potest esse exemplum: de primo, in sacerdotio Aaron et legis quae sine termino finitionis determinato statuta sunt; de secundo, in iugi sacrificio et aliis huiusmodi caerimoniis.

135 Item, secundum significationem, et sic terra Chanaan dicitur ibidem *possessio aeterna*, quia significat *vitam aeternam*, ut dicit ibi *Glossa*.

Item, secundum virtutem, et sic dicitur circumcisio *foedus aeternum*, quia *inducit ad aeternitatem*, ut ibi dicit *Glossa*.

Ex hac distinctione constat Dominum noluisse circumcisionem fore
140 permansuram sine fine, quia nec terram Chanaan habent modo, et tamen dicitur in eodem capitulo, *Gen. 17: Dabo tibi et semini tuo terram peregrinationis tuae omnem terram Chanaan in possessionem aeternam*. *Glossa* ibidem: *Quia aliquid aeternum per eam significatur vel a e t e r n a m*, id est, in hoc saeculo habendam, vel sine omni distinctione potest dici quod aeternum sumitur pro
145 tempore longo vel diuturno, sicut *Rom.*, ultimo, *secundum revelationem mysterii aeternis temporibus t a c i t i*, *Glossa: Id est t a c i t i mundi exordium*.

Posset etiam dici, ut mihi videtur, ad intellectum verborum ibidem Dei, quod non significatur quod circumcisio foret aeterna vel possessio terrae Chanaan, quia sicut dicitur: *Erit pactum meum in carne vestra in foedus aeternum*, et re vera
150 pactum hic dicitur circumcisio. *Foedus* autem intellego illud quod per pactum vel mediante pacto concessum est vel collatum; et hoc absque dubio *aeternum* est scilicet peccati remissio et reconciliatio ad Deum et salutis aeternae certitudo.

add. M 131 nesciet W, nesciat M 132 quae W, qui M 135 secundum W, per M 138 inducit M, indicit W ibi 159^v W dicit dicit W, dicitur M 142 Quia W, Quod M 144 sumitur W, servitur M 145 diuturno W, diurno M 146 Glossa 199^v M id est 147 ibidem Dei W, Dei ibidem M 149 sicut W, sic M 150 illud M, id W 154

128–131 GLOSS. ORDIN. in GEN. 17, 13 (PL 113, 123 AB), epistola Horatii citata, I 10, 41; cf. et AUGUST., Quaestionum in Heptateuchum Libri VII, lib. I, Quaest. in Gen. 17, 8, nr. 31 (CCL 33, 13); et Bonav., loc. cit., ad 1 (IV 84 A), loc. parall., Abbreviat. (f. 68rb), et cod. Bruxell., Bibl. reg. 11614, f. 184^r.

135–136 Cf. GLOSS. ORDIN. in GEN. 17, 8 (PL 113, 122 D), atque Gloss. interlin. (ed. Argent., IV, ibid.).

137–138 GLOSS. ORDIN. in GEN. 17, 13 (PL 113, 124 C).

141–142 GEN. 17, 8.

142–143 GLOSS. INTERLIN. in GEN. 17, 8 (apud Lyran., ed. Ven., I 27ra).

145–146 ROM. 16, 25.

146 Cf. GLOSS. INTERLIN. in ROM. 16, 25 (ed. Argent., IV, ibid., a 2^v).

149 GEN. 17, 8, 13.

150 GEN. 17, 13.

Similiter cum dicit Dominus se dedisse Abrahae et semini eius *terram Chanaan in possessionem aeternam*, hoc est intellegendum in signum vel pactum aeternae possessionis eius quod per illam terram designabatur, sicut non numquam aliquis per signum corporale non semper habendum investit aliquem de aliquo patrimonio in possessionem perpetuam, ut cum offerret ei chirothecam vel aliquid huiusmodi dicens: Accipe in signum illius possessionis perpetuo obtinendae. Et secundum hunc intellectum patet, quod verbum Domini non vult intellegere quod circumcisio foret aeterna. 155 160

Ad sextum, quod oblatio et decimatio ante legem scriptam habuit duplicem effectum, scilicet quod in ea remittebatur originale peccatum; et ea sustentabantur ministri ecclesiae. Postmodum autem superveniente lege scripta cessit unus usus circumcisioni et modo baptismo, sed alius, quia utilis erat, remansit. Sic non est de circumcisione, cuius usus ad efficiendum non fuit nisi remissio originalis. Et ideo cessare debuit substituto baptismo, quia alias fuisset inutilis. 165

Ad ultimum, quod non debuerunt tempore gratiae simul remanere plura remedia expiantia ab originali sicut praecedenti tempore fuerunt. Tempus enim gratiae est tempus unitatis, quo omnes homines Deo adhaerentes debuerunt uniri in ritu uno et in unius modi sacramentis. 170

Et hoc aperte docetur sequentibus scripturis:

Io. 11: Prophetavit, quia Iesus erat moriturus pro gente et non tantum pro gente, sed ut filios Dei qui erant dispersi congregaret in unum. 175

Item, *Io. 17: Non pro mundo rogo, sed pro his quos dedisti mihi de mundo quia tui sunt.*

aeternae MW, aeternae add. W 155 non numquam M, modo W 157 offerret W, offert

153–154 GEN. 17, 8.

157–158 Ad usum chirothecarum ad coronationem regis et consecrationem episcopi vel abbatis necnon investiendo beneficiis in feudum cf. L. Carlen, Art. Handschuh, in: Lexikon des Mittelalters, IV 1909 sq. Ad exemplum chirothecarum cf. cod. Assis. 182, f. 79ra (et ed. Lynch, Texts, op. cit., 243, lin. 149 et 151).

162 Ad lin. 35–37 supra; ad „aliud usum scilicet in sustentationem ministrorum ecclesiae“ cf. etiam Summ. Hal. IV, loc. cit., ad 3 (f. 40rb); et cod. Assis. 182, loc. cit., ad 5 (f. 86va).

169 Ad lin. 38–44 supra.

169–202 Cf. quaest. 14 supra, lin. 22–29; et Guill. Alvern., De legibus, cap. 28 (94 sq.); Rob. Grosseteste, De cessatione legalium, I x 31 (ed. cit. 67); Bonav., loc. cit., contra 3 (IV 83 B), sine loc. parall., Abbreviat.; Summ. Hal. IV, loc. cit., ad 4 (f. 40rb); et cod. Assis. 182, loc. cit., ad 6 (f. 86va).

174–175 IO. 11, 51 sq.

Infra: *Non pro his rogo tantum, sed et pro his qui per verbum eorum credituri sunt in me, ut omnes unum sint, sicut tu Pater in me et ego in te, ut et ipsi in*
180 *nobis unum sint, ut mundus credat quia tu me misisti.*

Item, *Psalmus: Lapidem quem reprobaverunt aedificantes, hic factus est in caput anguli; et hoc Dominus de se exponit, Lc. 20.*

Item, *Eph. 2, Ipse est pax nostra qui fecit utraque unum, Glossa: Quia Iudaeos et gentes inter se pacificavit et ideo reconciliavit et utrumque populum in fide et*
185 *moribus fecit unum. Ipse enim est lapis angularis, in quo duo populi tamquam parietes de diverso angulo venientes sibimet quasi pacis osculo copulantur.*

Ex his satis patet, quod, sicut duo parietes uniuntur in uno angulo, sic duo populi gentium et Iudaeorum in Christo per conformitatem sacramentorum et morum. Et hoc congruum est, quod tempus gratiae sit tempus unitatis in cultu
190 Dei et tempus praecedens multitudinis, quia ad unam civitatem per multas vias tenditur, sic ad civitatem Christianae religionis quae est finis et complementum omnis religionis in via.

Item. Primo sunt partes domus segregatae ab invicem et diversas formas habent, donec in unam formam unius domus copulentur; sic in proposito: quia
195 religio Christiana est domus inhabitationis Dei, ad quam sumuntur gentes ex omni ritu quae prius erant in modo venerandi Deum segregatae, sed sub fide catholica in uno modo catholico uniuntur.

Unde *Cor. 3: Templum Dei sanctum est quod estis vos.*

Augustinus, *Enchiridion, 11: Rectus ordo confessionis poscebat, ut Trinitati*
200 *subiungeretur ecclesia tamquam habitatori domus sua et Deo templum suum et conditori civitas sua.* Et istud dicitur de ecclesia quae potissime dicitur religio Christiana.

M 178 et W, *om.* M 180 quia W, quod M 184 ideo W, Deo M 193 ab invicem M, adinvicem W 194 in unam W, *om.* M 195 Dei M, *om.* W 196 quae M, qui W segregatae M, segregati W 197 in M, *supra lineam* W 199 Enchiridion 11 M, Enchiridion 41 W 200 Deo M, *ex ideo corr. marg.* W 201 civitas W, unitas M 205

176–177 IO. 17, 19.

178–180 IO. 17, 20 sq.

181–182 PS. 117, 22.

182 LC. 20, 17; cf. Mc. 12, 10; Mt. 21, 42; Act. 4, 11; et I Pt. 2, 7.

183–186 COLL. LOMB. in EPH. 2, 14 (PL 192, 184 CD).

198 I COR. 3, 17.

199–201 AUGUST., Enchiridion, XV 56 (CCL 46, 79; PL 40, 258).

De aliis caerimonialibus quae inceperunt et desierunt cum lege, quaeritur an 205
debuerunt cessare.

Quod sic, videtur, quia secundum aetatum proventus decet unum et eundem
hominem mutare mores et dominorum obsequia. Et genus humanum quoad
huiusmodi attendendum est sicut unum hominem secundum Augustinum, *De vera* 210
religione, cap. 48, et *Confessiones*, lib. 3, cap. 7.

Item. Qui utuntur imaginibus pro rebus ad tempus, abiciunt imagines obtentis
rebus; sicut constat de fidelibus qui modo utuntur imaginibus et aliquando habe-
bunt res ipsas, sic et ibi, quia super illud, *II Cor. 3, propter gloriam vultus eius*
quae evacuatur, dicit Glossa: *Gloria vultus Moysi figura erat veritatis quae* 215
evacuatur, quia veniente imperatore imagines tolluntur de medio. Ibi spectatur
imago, ubi imperator praesens non est; ubi autem est, imago removetur.

Item. Ibidem dicit Apostolus, quod *gloria vultus Moysi evacuatur*. Et Glossa
dicit, quod *per gloriam vultus eius caerimonialia intelleguntur; per fa-
ciem, in quam intendere non potuerunt propter gloriam vultus, Christus et* 220
spiritualis intellegentia quam non capiebant.

Item. *Rom. 3: Arbitramur hominem iustificari per fidem sine operibus legis.*

Idem vult *Ad Hebr.*, 7, ubi dicit quod *translato sacerdotio necesse est ut legis*
translatio fiat.

Item, infra 9, dicit, quod haec omnia fuerunt solum *usque ad tempus* 225
correctionis imposita, et Glossa dicit, quod *hoc tempus fuit adventus Christi qui*
venit genus humanum corrigere in melius.

Item, Augustinus, *Contra Faustum*, 19, dicit quod *prima sacramenta quae*
observabantur et celebrabantur ex lege fuerunt praenuntiativa, quae, cum suo

199vb M, 159vb W quaestio add. marg. W, 38 manu alia add. et del. marg. W De W,
spatium et <D>E M 210 huiusmodi 200^r M attendendum 212 imagines W,
imaginationes M 214 II Cor. W, Cor. M 217 est² M, om. W 223 legis MW,
sacerdotio add. et del. M 229 celebrabantur W, celebrantur M 234 nostra M, mea W

205–206 Cf. notam ad quaest. 28 supra, lin. 4–5.

210–211 AUGUST., *De vera religione*, XXVII, nr. 50 (CCL 32, 219 sq.).

211 AUGUST., *Confessiones*, III 7, nr. 13 (CCL 27, 33 sq.; CSEL 33, 54 sq.); cf. Guill.
Alvern., *De sacramento baptismi*, cap. 3 (I 423).

214–217 PETR. LOMB., Coll. in II COR. 3, 7 (PL 192, 25 D).

218–221 PETR. LOMB., Coll. in II COR. 3, 7 (PL 192, 25 C – 29 C).

222 ROM. 3, 28.

223–224 HEBR. 7, 12.

225–226 HEBR. 9, 10.

226–227 Cf. GLOSS. INTERLIN. in HEBR. 9, 10 (ed. Argent., IV, ibid.).

228–231 AUGUST., *Contra Faustum*, XIX 13 (CSEL 25, 510).

- 230 *adventu Christus implevisset, ablata sunt, et ideo ablata quia impleta; et alia sunt instituta virtute maiora, utilitate meliora, actu faciliora, numero pauciora.*
Ex his patet quod cessare debuerunt.

Contra: Christus approbavit haec fieri, et *sua actio nostra est instructio.*

- 235 Approbavit autem haec primum in se ipso, *Lc. 2*, quia oblatum est Domino pro ipso *par turturum aut duo pulli columbarum* iuxta legem oblationis faciendae pro nato masculo, *Lev. 12*. Postea in aliis, *Mt. 8*, leproso quem mundavit dixit: *Vade, ostende te sacerdoti et offer munus tuum quod praecepit Moyses in testimonium illis.*

- 240 Item. Sicut necessaria vel utilia sunt signa ad prognosticandum de futuris, sic sunt utilia ad memorandum praeterita. Ergo illa signa debuerunt adhuc remanere ad recordandum ea quae tunc temporis fiebant vel gratiam iam exhibitam.

Item. Cultus latriae numquam debet auferri, quia ad vitam moralem pertinet; sed illa spectabant ad latriam.

- 245 Item. Sicut illa aegmimatica fuerunt respectu futurorum, sic et fides; utrimque enim est obscura cognitio non praesentium. Quare, cum fides nondum cessaverit, nec illa deberent.

Item praetendunt multae auctoritates, quia *Psalmus: Veritas Domini manet in aeternum*. Et hoc rationabile, ne videatur Deus mutabilis.

- 250 Item, *Bar. 4: Hic est liber mandatorum Dei et lex quae manet in aeternum*.

Quaeritur igitur hic, si debuerunt cessare, unde hoc Iudaeis constare potuit qui legem sine determinatione temporis acceperunt, ut patet *Ex. 20* et *Dt. 28*, ubi proponit maledictiones pro legis transgressione et benedictiones pro observatione.

- Item. Si debuit eis hoc constare, unde potuit eis constare quod per Christum, 255 quia non per miracula, cum mali faciant illa aliquando, ut magi Pharaonis.

Item. Unde nobis constare debet quod ea voluit cessare.

235–236 pro ipso W, *om.* M 238 quod W, quondam M Moyses W, Moysi M
238–239 in testimonium illis M, in testaberis W 240 sicut M, *om.* W 243 Cultus
MW, gratiae *add. et del.* M 246 est M, *om.* W non W, *om.* M 247 illa MW, de *add.*
et del. W 252 et W, *om.* M 256 Unde W, Unum M 260 lege MW, quia *add.* M

234 Cf. notam ad lin. 22–23 supra.

235–236 LC. 2, 25.

237 LEV. 12, 6–8.

237–239 MT. 8, 4.

248–249 PS. 116, 2.

250 BAR. 4, 1.

252–253 EX. 20, 24; DT. 28, 1 sqq.

255 Cf. Ex. 7, 11 sqq.; 8, 3. 14; 9, 11.

Item. Esto quod de voluntate Christi cessaverint, quare magis vera hostia tempore gratiae nobis commendatur sub specie panis et vini quam sub specie carnis; ex quo enim ante legem praefigurabatur per oblationem panis et vini, *Gen.* 14, et postea in lege per iuge sacrificium et alia populum Dei expiantia, sicut patet in *Lev.*, potius nobis modo repraesentaretur, ut videtur, per carnem et sanguinem animalis quam per panem et vinum, quia maior est similitudo et per consequens efficacius signum ad memorandum Christi passionem. 260

Respondeo: Quod debuerunt cessare, docent primo obiecta; et hoc exemplis eisdem potest declarari quae de circumcisionis cessatione dicta sunt. 265

Ad primum contra dicendum, quod Christus approbavit haec, non ut a nobis fierent, sed ut tunc fierent. Et illud quomodo intellegendum sit, scilicet quod *omnis Christi actio nostra est instructio*, patet ex dictis de circumcisione. 270

Et si quaeris, quare Christus voluit illa tunc fieri, dicendum, quod pro se offerri voluit, tum ut legem in se impleret, tum ut humilitatis exemplum nobis relinqueret, tum ut illa sacrificia pro tempore suo bona esse doceret et numquam animo contemnenda, quia a Deo instituta, quamvis non semper exercenda.

Item. Voluit leprosum mundatum offerre, ne maioribus synagogae detrahendi occasionem daret et odiendi, et ut occasionem credendi eisdem daret, et ut significaret legem a Deo institutam bonam esse, et ut doceret pro beneficiis Deo gratias esse agendas. 275

Ad secundum, quod illa sacrificia non sunt modo necessaria alicui usui. Non sunt enim utilia vel necessaria ad memorandam exhibitam gratiam, quia instituta sunt nobis alia utiliora, faciliora, pauciora et evidentiora, ut dicit Augustinus, *Contra Faustum*, ut in opponendo dictum est. Nec sunt necessaria ad rememo- 280

262 sanguinem W, sanguine M 265 200^b M, 159^v W <quaestio> 48 *add. marg.* M
 primo 160^r W obiecta 266 declarari quae W, declarare qui M 271 voluit 200^v M illa
 272 voluit M, noluit W exemplum nobis W, nobis exemplum M 281 sunt W, *om.* M
 memorandam W, rememorandam M, nobis *add.* W 282 nobis W, *om.* M faciliora

259–260 GEN. 14, 18.

260–261 LEV. 6, 1–6; cf. Lev. 4; 5; 6, 17–23; 16, 1–34.

265 Lin. 208–231 supra.

265–266 Lin. 48–66 supra.

268 Ad lin. 234–239 supra.

269–270 Cf. lin. 68–83 supra.

275 Ad lin. 237–239 supra.

280 Ad lin. 240–242 supra.

281–283 AUGUST., *Contra Faustum*, XIX 13 (CSEL 25, 510); cf. lin. 228–231 supra.

285 randum ipsa iam praeterita, quia scriptura quae continet eorum ritum praeteritum
satisfacit de hoc. Et ita, licet sint signa necessaria vel utilia ad rememorandum
praeterita bona, non tamen illa; et est fallacia consequentis.

290 Ad tertium, quod non sequitur, quamvis latria debeat esse perpetua, quod
modus exhibendi illam determinatus debeat esse perpetuus. Verbi gratia: Semper
dominis ministrandum est, non tamen semper eodem obsequio. Item. Omnes
ministri domus ministrant, sed non omnes eodem ministerio. Item. Omnia membra
aliquem habitum induunt, sed non omnia eundem. Item. In omni parte domus
aliquid geritur, non tamen in omni parte comeditur. Talia sunt exempla Augustini
in hoc casu, *Confessiones*, lib. III, cap. 7.

295 Ad quartum, quod non est simile, quia fides non dicitur aenigmatica cognitio
respectu adventus Christi, sed respectu visionis nudae deitatis; et ideo cessabit
illa adveniente. Et sic cessaverunt legalia quando Christus advenit; et quoad hoc
est aliquod simile. Fides autem eadem manet de Dei incarnatione per totum
300 tempus quoad essentiam, variata solum secundum respectum temporalem, quod
nunc dicitur praeteritorum et prius dicebatur futurorum.

Ad quintum, quod veritas exhibitionis manet in aeternum, non veritas
promissionis.

305 Item: veritas moralium, non caerimonialium.

Item: veritas caerimonialium quantum ad intellectum spiritualem, non quantum
ad litteralem.

Ad sextum, patet per proximum.

310

MW, et *add.* M 286 illa MW, signa *add.* W 288 debeat W, debuit M 290 est W, *om.*
M 293 exempla W, *om.* M 294 in hoc casu *Confessiones* W, *Confessiones* in hoc
casu M 299 aliquod W, aliquid M 314 Deo W, Domino M 315 perfecisti M, *om.* W

286 Ad fallaciam consequentis cf. Rob. Kilw., *De ortu scientiarum*, cap. 56, nr. 542
(ed. cit., 185); 550 (189); et Aristot., *Top.*, I 1 (100 B 23 sqq.); *De soph. el.*, 5 (167
B 1 sqq).

288 Ad lin. 243 sq. supra.

293–294 AUGUST., *Confessiones*, III 7, nr. 13 (CCL 27, 33 sq.; CSEL 33, 55).

296 Ad lin. 245 sqq. supra.

303 Ad lin. 248 sq. supra.

309 Ad lin. 250 supra, argumentis lin. 303–307 allegatis.

Ad septimum, quod ex multis intellegere potuerunt quod cessare debuerunt, quia hoc praedixerant prophetae pluries. Dicit enim *Psalmus: Non accipiam de domo tua vitulos neque*, etc.

Et infra: *Immola Deo sacrificium laudis*, etc.

Item: *Sacrificium et oblationem noluisti, aures autem perfecisti*, etc.

315

Item: *Holocaustum et pro peccato non postulasti*.

Item, *Is. 1: Holocausta arietum et adipem pinguium et sanguinem vitulorum et agnorum et hircorum nolui*.

Item, *Mal. 1: Non est mihi voluntas in vobis, dicit Dominus exercituum, et munus non suscipiam de manu vestra. Ab ortu enim solis usque ad occasum magnum est nomen meum in gentibus, et in omni loco sacrificatur et offertur oblatio munda nomini meo*.

Item, *Ier. 31, f: Ecce dies veniunt, dicit Dominus, et feriam domui Israel et domui Iuda foedus novum, non secundum pactum quod pepigi cum patribus eorum in die qua apprehendi manum eorum, ut educerem eos de terra Aegypti, pactum quod irritum fecerunt, etc. Sed hoc erit pactum quod feriam cum domo Israel post dies illos, dicit Dominus. Dabo legem meam in visceribus eorum et in corde eorum scribam eam*.

Et sicut *Malachi* significat novam legem futuram post illam, sic et *Ez. 36: Effundam super vos aquam mundam et mundabimini ab omnibus inquinamentis vestris*, etc.

Haec et multa alia prophetica praedicunt peritura illa caerimonialia et aliam legem meliorem secuturam.

Ad octavum, quod ex miraculis potuit constare quod ei ut Deo oboedirent et ita legi eius attenderent quam ille statueret.

316 non postulasti W, postulasti non M 318 nolui W, om. M 319 vobis M, nobis W 320 vestra W, nostra M 323 Ier. 31 f W, Ier. 31 M 335 quod¹ W, om. M 336 statueret MW, illis add. M 338 potest MW, nec potuit add. M nec 201^r M potuit

311 Ad lin. 251 sqq. supra.

312–313 PS. 49, 9.

314 PS. 49, 14.

315 PS. 39, 7.

316 Ibid.

317–318 IS. 1, 11.

319–322 MAL. 1, 10 sq.

323–326 IER. 31, 31 sq.

326–328 IER. 31, 33.

329 MAL. 1, 10 sq.; cf. lin. 319–322 supra.

329–331 EZ. 36, 25.

335 Ad lin. 254 sq. supra.

Et ad obiectum dicendum, quod talia et tanta nullus malus nec etiam daemon
facere potest. Ipse enim ostendit potentiam suam in natura elementari, in corpore
humano, in spiritu humano solvendo a peccatis et ad corpora revocando, et in
340 spiritibus malignis et cogitationibus hominum respondit, et huiusmodi multa
quae sunt certa indicia deitatis.

Potuerunt etiam perpendere ipsum esse mundi salutem ex prophetiis de ipso
quae concordissime ipsum praedixerunt, de quibus non est modo agendum. Sed
unum pono de Moyse quod sancti exponunt de Christo, *Dt. 18: Prophetam*
345 *suscitabo eis*, etc. Hanc auctoritatem exponit beatus Stephanus, *Act. 7*, de Christo.
Ipse etiam Dominus significat hoc esse dictum de se, *Io. 5*, dicens: *Si crederetis*
Moysi, crederetis forsitan et mihi; de me enim ille scripsit.

Potuerunt etiam et debuerunt per tantum testimonium patriarcharum
prophetantium de ipso in morte sua, ut patet in libro de *Testamentis patriarcha-*
350 *rum*, quem librum credibile est apud eos esse.

Item per tantos et tot testes quos in terra reliquit et per miracula in nomine
eius effecta.

Ad nonum, nobis constat per hoc quod dicit, *Mt. 11: Lex et prophetae usque*
355 *ad Ioannem prophetaverunt*.

Item. *Mt. 9: Ite, discite quid est misericordiam volo et non sacrificium*.

Item. Facto idem ostendit, *Mt. 9*, tenens manum puellae quam resuscitavit et
permittens quod tangeretur a muliere sanguinaria, et in neutro casu legitur se
expiasse, nec etiam cum in octavo capitulo praecedente tetigisset leprosum quem
360 tactu mundavit. In his enim casibus debuit mundari secundum legem et non se
expiavit.

342 potuerunt M, poterunt W 351 terra M, cena W 352 effecta MW, ab eisdem add.
M 354 201ra M, 160rb W <quaestio> 51 add. marg. sine spatio M 356 discite

337 Ad lin. 255 supra.

344–345 DT. 18, 18; cf. Dt. 18, 15.

345 ACT. 7, 37.

346–347 IO. 5, 46.

349–350 Testamenta duodecim patriarcharum, interprete Roberto Lincolniensi episcopo
(PG 2, 1025–1150); ad receptionem translationis ante a. D. 1242 a Roberto
Grossetesta editae cf. Matth. Paris., Chronica Majora (ed. H.R. Luard, London
1872–1883, 1964): „Testamenta duodecim Patriarcharum ... quae per multa
tempora incognita et abscondita fuerunt per invidiam Iudaeorum propter manifestas
prophetias de Salvatore in eis contentas ...“ (iv 232.; cf. v 285).

354 Ad lin. 256 supra.

354–355 MT. 11, 13.

356 MT. 9, 13; cf. Os. 6, 6.

357–358 MT. 9, 25 resp. MT. 9, 20 sqq.

359–360 MT. 8, 3.

Item, quando, *Mt.* 26, instituit sacramentum corporis et sanguinis sui pro agno paschali.

Item, quando, *Mt.* ultimo, dixit: *Euntes docete omnes gentes baptizantes eos in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti.*

365

Hic enim manifeste abolevit praecedentia istorum sacramentorum signa.

Item. Constat nobis idem per apostolos suos qui decreverunt ista evacuari, *Act.* 15, ita saltem quod ab illis non tenerentur qui de gentilitate converterentur. Ex quo constat quod omnino cessare illa voluerunt tam ab illis qui de Iudaismo converterentur quam ab aliis, quia unus debuit esse populus Christianus et unus ritus omnium, ut praehabitu est. Tamen conversi de Iudaeis non statim coacti sunt illa dimittere, tum quia a Deo instituta erant et non erant subito proicienda sicut idolorum cultura, tum quia illi qui de Iudaeis conversi sunt primo multum zelabant pro lege non attendentes quod debuit cessare, et ideo scandalizarentur et forte a fide apostatassent, si coacti fuissent suas caerimonias omnino statim dimittere.

Idem etiam constat per Apostoli Pauli doctrinam, *Ad Gal.* et *Ad Hebr.*, manifeste, sicut pro parte praetactum est.

Ad ultimum, quod panis et vinum assumuntur in illud sacramentum:

380

Primo propter scripturas, quia Christus panem se dicit, *Io.* 6: *Ego sum panis vivus*; et grano frumenti se comparat, *Io.* 12: *Nisi granum frumenti cadens*, etc. Et sicut sanguis ab homine, sic vinum a vite; et Christus se vitem dicit, *Io.* 15: *Ego sum vitis vera*. Unde *Za.* 9: *Quid bonum et quid pulchrum eius*, scilicet ecclesiae vel fidelis animae, *nisi frumentum electorum et vinum germinans virgines*; et una *Glossa* ibi exponit hoc de sacramento isto ad litteram.

385

corr., dicite MW 368 tenerentur W, *om.* M 374 scandalizarentur W, scandalizantur M 375 et forte MW, et forte *add.* M 378 praetactum W, tactum M 382 vivus MW, etc. *add.* M Io. 12 W, Io. 2 M 385 frumentum electorum W, frumentorum

362–363 MT. 26, 17–29.

364–365 MT. 28, 19.

367–368 ACT. 15, 28 sqq.

371 Lin. 169–202 supra.

377–378 E.g. GAL. 5, 2, sicut lin. 9 sq. supra; et HEBR. 7, 12; 9, 10, sicut in lin. 223–226 supra.

380 Ad lin. 257–263 supra; cf. cod. Assis. 182, f. 87^{rab} (de cessatione sacrificiorum).

381–382 IO. 6, 51; cf. Io. 6, 35. 48.

382 IO. 12, 24; cf. Petr. Lomb., IV Sent. 11, 5 (II 302 sq.).

383–384 IO. 15, 1.

384–385 ZA. 9, 17.

385–386 GLOSS. INTERLIN. in Za. 9, 17 (apud Lyrant., ed. Ven., IV 965va).

Secundo propter effectum, quia, sicut panis et vinum sunt optima et communissima refectio corporum, sic caro et sanguis Christi spirituum.

Item, propter significationem corporis mystici quod consistit ex multis
390 animabus vel hominibus fide purificatis, sicut panis unus ex multis granis et vinum unum ex multis uvis vel acinis; et propter significationem corporis Christi veri quod ex multis membris puris et immaculatis consistit. Et istae duae causae proximae positae sunt, dist. 8, cap. 10.

Item. Aliae sunt causae tres quae ponuntur, dist. 11, cap. 10, scilicet meritum
395 fidei, cautela abominationis tollendae et cautela tollendae exprobrationis perfidorum.

Item. Decentia hoc iuvat, quia spiritualius est et honestius tractare panem et vinum quam carnem animalis et sanguinem.

Item. Secundum Augustinum, *Contra Faustum*, lib. 19, decet aliis et aliis signis
400 significare futurum et prasens vel praeteritum. Et ideo, cum caro agni paschalis repraesentaret futurum sacramentum eucharistiae, aliud debuit esse signum praesentis.

Sed tunc dices, quod hac ratione non debuit assumi panis et vinum ad hoc, quia oblatione Melchisedech praefigurabatur. Sed re vera aliud fuit ibi signum,
405 aliud hic, quia ibi verus panis et verum vinum, hic autem sola species eorum.

Item. Voluit Deus talem oblationem secundum speciem esse sub sacerdote Christi qualis fuit sub Melchisedech, quia per prophetam praedixit ei: *Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech*. Et hoc voluit congrue, quia proprietates Melchisedech Christo congruunt, ut docet Apostolus, *Hebr. 7*;
410 vocatur enim *sacerdos Dei summi*. Item, *interpretatur rex iustitiae*. Item, dicitur *rex Salem, quod est rex pacis*. Item, describitur *sine patre et matre et sine genealogia*, neque describitur *habens initium vel finem vitae*. Scriptura enim haec

elementorum M 390 animabus *corr.*, animalibus MW unus W, vivuus *scriptio corrupta* M 391 vel M, et W 393 proximae MW, de effectu et significatione corporis Christi *add.* M cap. 10 W, cap. M 397 decentia 201^v M hoc honestius MW, est *add.* W 401 signum MW, iam *add.* W 405 praefigurabatur 160^v W sed 406 oblationem W, obligationem M 407 praedixit W, dixit M 408 voluit MW, Deus *add.* M 411 et² W, *om.* M 412 vel finem W, *ex finem vel corr.* M 414 descenderit M, descendit W

392–393 PETR. LOMB., IV Sent. 8, 7 (II 285 sq.).

394–395 PETR. LOMB., IV Sent. 11, 3 (II 299 sq.).

399–400 AUGUST., *Contra Faustum*, lib. XIX, cap. 16 (CSEL 25/1, 512 sq.; PL 42, 356 sq.), sicut quaest. 4 supra, lin. 36–46; cf. etiam XIX 9 (CSEL 25, 507), 11 (509 sq.), 13 (510 sq.); 14 (511 sq.).

404 GEN. 14, 18.

407–408 PS. 109, 4; cf. Za. 6, 13.

409–412 HEBR. 7, 1–3; cf. Hebr. 5, 6; 7, 17.

non narrat de Melchisedech sicut de Abraham et aliis: Non enim docet a quibus parentibus ortus sit, nec quomodo descenderit a primo patre, neque quando ortus est vel mortuus. Et in his assimilatus est Filio Dei; et sacerdotium eius, sacerdotio Filii Dei; et sacrificio, sacrificium quoad exteriorem speciem. 415

Breviter ergo recollige, quod eucharistia debuit habere aliud sacramentum quam prius iuxta Augustinum, *Contra Faustum*, nec debuit habere aliud assimilatum carni et sanguini propter rationes Magistri, dist. 11, cap. 10, sed debuit habere aliud assimilatum pani et vino tum propter significationem corporis dominici tam veri quam mystici et effectus eius secundum rationes Magistri, dist. 8, cap. 10, tum propter comparisonem panis et vini ad Christum tum propter comparisonem Melchisedech ad Christum qui talia obtulit. 420

Ad hoc quod opponit quod expressius significaret passionem Christi dicendum, quod hoc verum est quantum ad sensum exteriorem, sed tamen non ita utiliter quoad effectum, nec ita convenienter quoad significationem, nec ita concorditer scripturis de hoc loquentibus et illud significantibus. 425

Consequenter quaeritur de tempore cessationis circumcisionis et omnium aliorum legalium, utrum scilicet ante passionem cessaverint vel in passione vel post. 430

Quod ante, videtur per illud, *Mt. 11: Lex et prophetae usque ad Ioannem prophetaverunt*, et *Lc. 16: Lex et prophetae usque ad Ioannem ex eo regnum Dei evangelizatur*. Sive ergo hoc dicatur inclusive sive exclusive, videtur quod ante passionem, quia Ioannes antea passus est. 435

Item, *Mt. 8*, tetigit leprosum et non expiavit se secundum legem. Et, *Mt. 9*, tactus est a sanguinaria et tetigit manum puellae quam resuscitavit, nec se expiavit. Unde significavit tunc esse evacuatam legem. 440

415 Et¹ MW, ideo *add. M* 416 Filii W, Filio M 417 quod M, quia W 420 tum W, *om. M* 421 dominici W, Domini M secundum M, propter W 429 <quaestio> 53 *add. marg. M* 430 quaestio *add. marg. W* Consequenter W, *spatium et <C>* Onsequenter M 431 cessaverint W, cessaverunt M 436 ergo hoc W, hoc ergo M 442 ecce M,

418 AUGUST., cf. notam ad lin. 399 sq. supra.

419 PETR. LOMB., cf. notam ad lin. 394 sq. supra.

421–422 PETR. LOMB., cf. notam ad lin. 392 sq. supra.

424 Ad lin. 262 sq. supra.

434–435 MT. 11, 13.

435–436 LC. 16, 16.

438 MT. 8, 2 sqq.

438–439 MT. 9, 20 sqq. resp. MT. 9, 25.

Item. Ipse et discipuli eius baptizabant, *Io. 3: Post haec venit Iesus et discipuli eius in iudaeam terram, et demorabatur illic cum eis et baptizabat. Et infra: Ecce hic baptizat et omnes veniunt ad eum.* Et Magister in *Sententiis*, dist. 3, cap. 8, dicit, quod Christus misit discipulos baptizare. Et *Glossa* super illud praedictum, 445 *Io., Et baptizabat*, dicit: *Scilicet per discipulos.* Ex quo ergo baptismus Christi ante passionem fuit institutus, videtur eo tempore cessasse circumcisionem.

Nec potes dicere, quod Christus et discipuli eius non baptizaverunt nisi baptismo Ioannis, quia *Glossa* dicit super hunc locum *Io.*, quod *Christus baptizavit suo baptismo, non eo quo baptizatus est. Illud enim subiit, ut esset via et* 450 *praeparatio suo baptismo.* Ex his videtur quod tempore praedicationis Christi ante passionem inchoata sit lex nova et vetus repudiata. Et ita ante passionem cessaverunt illa.

Quod autem in passione cessaverint, videtur per Magistrum, dist. 3, cap. 13. 455 Item videtur per Hugonem, lib. II, *De sacramentis*, p. 6, cap. 4, dicentem: *In passione Christi per quam consummata sunt omnia veteris figurae status finem accepit et novi constitutio sacramenti exordium.*

Item. Idem videtur per verbum dominicum, *Io. 19: Consummatum est.* Tunc enim impleta sunt omnia quae ad humanam salutem pertinebant secundum quod 460 in lege et prophetis promissum erat. Et huiusmodi impletio causa est eorum cessationis secundum Augustinum, *Contra Faustum*, lib. 19.

Item videtur per illud, *Lc. 23, Velum templi scissum est medium*, ubi *Glossa* dicit hoc ideo factum, *Ut arca testamenti et omnia legum sacramenta quae tegebantur appareant et transeant ad gentes.* Et constat quod non transierunt ita

ecclesiae W 445 dicit scilicet MW, dicit *add.* M 450 tempore MW, suae *add.* W
451 passionem MW, cessaverunt *add.* M nova et vetus MW, nova et vetus *add.* M
452 illa W, ista illa M 454 cessaverint W, cessaverunt M 455 cap. MW, cap. *add.* W
456 status 202' M finem 465 manerent W, manent M 468 remanserint W, remanserunt

441–442 IO. 3, 22.

442–443 IO. 3, 26.

443–444 PETR. LOMB., IV Sent. 3, 5 (II 247).

444–445 Cf. GLOSS. INTERLIN. in IO. 3, 22 (ed. Argent., IV, *ibid.*).

448–450 Cf. GLOSS. INTERLIN. in IO. 3, 26 (ed. Argent., IV, *ibid.*).

454 PETR. LOMB., IV Sent. 3, 8 (II 250).

455–457 HUGO, *De sacram.*, lib. II, p. 6, cap. 4 (PL 176, 450 B).

458 IO. 19, 30.

460–461 AUGUST., *Contra Faustum*, lib. XIX, cap. 13 (CSEL 25/1, 510); cf. quaest. 4
supra, lin. 25–28.

462–464 GLOSS. ORDIN. in LC. 23, 45 (PL 114, 348 D).

quod caerimonialia manerent apud gentes. Unde hoc oportet intellegi quia transiit 465
spiritualis intellectus ad gentes et periit litteralis ab usu.

Quod autem remanserint adhuc post passionem, videtur per rationem, quia
nullus tenetur ad hoc quod ignorat ignorantia invincibili scilicet quod pro tempore 470
tali scire non potest. Sed multi erant Iudaei in dispersione qui non potuerunt
statim in ipso puncto passionis scire institutionem baptismi, quare nondum videtur
quod tenerentur ad illud. Sed constat, ut videtur, quod habuerint tunc aliquod
remedium contra originale et non nisi circumcisionem. Ergo circumcisio adhuc
post passionem in talibus stetit, quare videtur quod pari ratione cetera 475
caerimonialia.

Item. Paulus circumcidit Timotheum, *Act.* 16. Purificavit etiam semetipsum
secundum legem Nazareorum, *Act.* 18 et 21. Nec pro his vituperatur, quare tunc
statum habuerunt illa; nec potes dicere quod male fecerit sed excusatus sit per
cautelam vitandi scandalum, quia nemo propter scandalum vitandum debet facere
contra veritatem religionis et vitae vel doctrinae. 480

Et hic coincidunt plures contrarietates solvendae:

Una: Quod Petrus caput ecclesiae videtur sibi contrarius, quia, *Act.* 15,
decernebat ipse cum ceteris apostolis et senioribus ecclesiae, quod non tenerentur
gentes ad caerimonias legis, deinde autem reprehenditur, ut habetur *Gal.* 2, a 485
Paulo, quod cogebat gentes iudaizare per simulationem suam qua separavit se a
gentibus et secutus est morem Iudaeorum in cibis discernendis et aliis huiusmodi,
tamquam talia essent necessaria saluti.

Alia: Quod Paulus videtur sibi contrarius qui sic reprehendit Petrum, *Gal.* 2, et
Galatis dixit, cap. 5: *Ego Paulus dico vobis, quia si circumcidimini, Christus* 490
vobis nihil proderit, et tamen ipse, *Act.* 16, Timotheum circumcidit, ut dictum
est, et legem Nazareorum in se servavit, *Act.* 18 et 21.

M 472 tenerentur...quod W, om. (hom.) M habuerint W, habuerunt M 476 *Act.* 16
M, *Act.* 18 W etiam W, ante M 479 scandalum vitandum W, vitandum scandalum M
489 Petrum M, peccatum W 495 ab M, a W 497 simulationi W, similiationi *scriptio*

476 *ACT.* 16, 3.

476–477 *ACT.* 18, 18; 21, 23 sqq.

479–480 Cf. *Decretales Greg.* IX, V, tit. 41 (*De regulis iuris*) c. 3: „Propter scandalum
evitandum veritas non est omittenda“ (ed. A. Friedberg, *Corpus iuris canonici*, II,
Lipsiae 1881, 927).

483 *ACT.* 15, 1–35.

485–486 *GAL.* 2, 11 sqq.

489 *GAL.* 2, 14.

490–491 *GAL.* 5, 2.

491 *ACT.* 16, 3.

491–492 *Lin.* 476 supra.

492 *ACT.* 18, 18; 21, 23 sqq.

Tertia: Quod Paulus et Petrus videntur contrarii, *Gal. 2*, super istis, ubi Paulus dicit: *Cum venisset Cephas Antiochiam, in faciem ei restiti quia reprehensibilis*
 495 *erat. Prius enim quam venirent quidam ab Iacobo cum gentibus edebat. Cum autem venissent, subtrahebat et segregabat se timens eos qui ex circumcisione erant, et simulationi eius consenserunt multi Iudaei, ita ut etiam Barnabas duceretur ab eis in illam simulationem. Sed cum vidissem quod non recte ambularent ad veritatem evangelii, dixi Cephae coram omnibus: Si tu Iudaeus,*
 500 *cum sis gentiliter et non iudaice vivis, quare gentes cogis iudaizare. Ecce quod videntur Petrus et Paulus contrarii in hac causa.*

Quarta: Quod Augustinus et Hieronymus videntur contrarii circa istud et hoc in duobus: Unum est quod videntur sentire contraria de observatione et cessatione caerimonialium post passionem. Unde Hieronymus ita scribit Augustino in
 505 *Epistola*, et habetur in *Glossa, Gal. 2*, super hunc passum: *Dicis legis caerimoniae his qui ex Iudaeis sunt non esse pestiferas. Ego econtra pronuntio, quod sunt utique caerimoniae Iudaeorum omnibus mortiferae fidelibus; f i n i s e n i m l e g i s C h r i s t u s e s t.* Et infra: *Eas observare, tu dicis bonum. Ego assero malum, non modo qui ex gentili sed etiam qui ex iudaico populo crediderunt.* Aliud est de reprehensione Pauli et simulatione Petri et reprehensibilitate, quia, ut recitat Magister super hunc locum, *Gal. 2*, ex eorum epistolis: *Hieronymus dixit Petrum observasse illa caerimonialia invitum, non ut volentem illa observari etiam a Iudaeis, sed dispensatorie simulasse, ne scilicet Iudaeos amitteret qui crediderant. Nec in hoc peccabat, quia bona intentione illud faciebat,*
 515 *quamvis peccarent qui quasi exemplo eius iudaizabant. Dicit enim quod non fuit vera reprehensio, quia nil in eo fuit reprehensibile, sed dispensatoria, ut per hoc scirent gentes non esse iudaizandum videntes tantum apostolum in hoc reprehendi. Augustinus autem dicit Petrum observasse caerimonialia vere non dispensatorie, non tamen in eis spem ponendo quae a Iudaeis erant ad tempus*
 520 *servanda, et eum vere peccasse non illa servando, sed alios suo exemplo iudaizare cogendo. Et dicit quod reprehensio fuit vera non dispensatoria. Praecedit enim ibidem ante pauca, quando Apostolus vult narrare de hac materia: Q u a e*

corrupta M 498 simulationem W, simulationem M 501 Petrus et Paulus contrarii W, contrarii Paulus et Petrus M 502 Quod MW, Paulus *add.* M 508 Eas *corr. ex textu citato*, Ea MW 510 simulatione W, simulatione M 512 Petrum W, Petrus M invitum 202^v M non 515 enim W, etiam M 519 non MW, non *add.* M 524 quando

493–500 GAL. 2, 11–14.

504–508 HIERON., Epist. 112, nr. 14 (CSEL 55, 382 sq.); inter Epistolas Augustini, Epist. 75, nr. 14 (CSEL 34, 305), et praecipue PETR. LOMB., Coll. in GAL. 2, 11 sqq. (PL 192, 113 D – 114 A), verbo Rom. 10, 4 citato.

508–510 HIERON., Epist. 112, nr. 16 (CSEL 55, 386; et apud August., Epist. 75, nr. 16, CSEL 34, 311).

511–524 PETR. LOMB., Coll. in GAL. 2, 11 sqq. (PL 192, 110 AB).

autem scribo vobis, ecce coram Deo quia non mentior. Et ideo videtur Augustino, quod, quando subdit in sua narratione quod
 525 videret Petrum et alios non recte ambulare ad veritatem evangelii et quod reprehensibilis erat Petrus propter suam simulationem, quod ita fuerit in veritate rei et non mendaciter neque dispensatorie.

Respondeo: Ad quaestionem principalem dicendum, quod, cum populus
 530 Christianus collectus sit de Iudaeis et gentibus, nulla omnino est quaestio de Christianis gentibus, quia numquam illam servaverunt legem nec servare debuerunt, sicut ab apostolis determinatum est, *Act.* 15. Et ideo quoad illos Christianos sicut numquam inceperunt, sic numquam desierunt.

Sed haec quaestio est de Christianis Iudaeis in quibus secundum Hugonem,
 535 lib. II, *De sacramentis*, p. 6, cap. 4, tria tempora sunt consideranda: Primum quo circumcisio sola statum habuit sine baptismo; ultimum quo solus baptismus sine circumcisione; medium quo simul cucurrerunt circumcisio, videlicet ut finiretur, et baptismus, ut confirmaretur. Primum fuit ante baptismum Ioannis. Ultimum, postquam dixit Paulus, *Gal.* 5, *Si circumcidimini, Christus vobis nihil proderit*,
 540 vel potius postquam impletum est illud, *Ps.*: *In omnem terram exivit sonus eorum*. Medium, quod inter haec fuit, et hoc medium distinguitur in duo tempora scilicet ante passionem et post. Et sicut ante passionem nova sacramenta initiata sunt ad consuetudinem, similiter vetera postmodum sunt tolerata secundum dispensationem. In utroque tamen istorum temporum, ut aestimo, secundum
 545 ipsum tam nova quam vetera statum habuerunt, ita quod nec vetera penitus cessaverint neque a suo effectu evacuata fuerint, nec nova sine periculo salutis contemni potuerint. Unde ipse forte dixisset ad quaestionem propositam praecipue quoad circumcisionem, quod ante passionem pro parte cessaverit per institutionem

W, tempore M 525 videret W, vident M Petrum M, peccatum W 526 reprehensibilis 161' W erat 529 principalem M, om. W 530 Iudaeis et W, om. M 531 servare M, serva[ve]re ex servaverunt corr. W 536 circumcisio sola W, sola circumcisio M sine baptismo W, sive baptismus M 538 confirmaretur W, firmaretur ex b- confirmaretur corr. M 539 circumcidimini W, circumcisioni M 540 postquam W, quam M 541 haec MW, duo add. W 542 initiata conj., imitata M, mutata W (cf. Hugonem, op. cit., 450 B: *inchoata*) 546 cessaverint W, cessaverunt M neque M, nec W 547 potuerint W, potuerunt M 548 parte M, tempore W 555 non M, om. W 556 peccati MW, et in

523–524 GAL. 1, 20.

529 Ad lin. 430–480 supra.

532 ACT. 15, 1–35.

534–551 cf. HUGO, De sacram., lib. II, p. 6, cap. 4 (PL 176, 449 D – 450 D).

539 GAL. 5, 2.

540 PS. 18, 5.

baptismi, quia et quoad potissimum suum esse cessavit et quoad aliquas personas
550 in Iudaea; post passionem vero praedicato evangelio per universum mundum
totaliter, quia et tunc perdidit suum esse omnino et cessavit quoad omnes personas.

Huic autem sententiae videtur aliquid addendum necessario. Ex quo enim
circumcisio fuit ad tollendum originale, et baptismus Christi ante passionem
555 substitutus est qui similiter est ad tollendum originale, videtur, cum non sint
simul plura sacramenta, ut videtur, in remedium unius peccati, quod circumcisio
ante passionem cessaverit.

Item. Cum eadem circumcisio fuerit ad praefigurandum circumcisionem
nostrae naturae ab omni corruptione in capite nostro Christo, ut praedixit
560 Augustinus, videtur quod non evacuata sit ante Christi resurrectionem. Evacuata
sunt enim caerimonialia per rerum quas figuraverunt exhibitionem.

Item. Cum circumcisio praefiguraverit abundantiam gratiae Christiani populi
circumcidentem animas ab omni peccato, videtur quod duraverit usque ad
Pentecosten, quando missus est Spiritus sanctus, quia tunc illa gratia ecclesiae
565 collata est.

Ex his ergo videtur, quod non potest signari tempus determinatum evacuationis
circumcisionis.

Similiter etiam cetera legalia, cum praefiguraverint veram hostiam Christum,
videtur quod penitus cessaverint in morte Christi. Sed quia non potuerunt statim
570 omnes Iudaei scire veritatem huius oblationis sanctissimae, non potuerunt statim
teneri ad illam credendam. Quare, cum interim credibile sit eos iustificari et non
nisi in suis caerimonialibus, restat, quod ultra passionem statum habuerint
caerimonialia.

Ex quibus videtur quod non potest unum tempus determinatum scilicet
575 passionis vel ante vel post determinari quo cessaverint circumcisio et cetera
legalia.

Praeterea aestimo aliquid addendum sententiae Hugonis et primo de cir-

eisdem M 558 circumcisio fuerit W, sit circumcisio M praefigurandum W, purificandum
M 559 naturae W, *om.* M 561 figuraverunt M, significaverunt W 564 quando M,
quia W 569 potuerunt 203^r M statim 572 habuerint W, habuerunt M 574 quibus W,
his M 575 cessaverint W, cessaverunt M 578 Praeterea W, Propterea M 582

553 I.e. lin. 534–551 supra.
559–560 AUGUST., Contra Faustum, XIX 9 (CSEL 25, 507, lin. 5–17); cf. lin. 94–108
supra.
578 Cf. notam ad lin. 553.

cumcisione. Potest enim attendi circumcisionis cessatio quantum ad sacramentum vel quantum ad rem sacramenti:

580

Primo modo dicendum, quod cessavit longe post passionem, quando cessaverunt Iudaei conversi a circumcisione corporali. Et hoc fuit paulatim, quia primo plures usi sunt circumcisione, deinde pauciores, tandem nulli.

Secundo modo potest attendi sua cessatio dupliciter, quia res significata per circumcisionem quaedam est non contenta, quaedam contenta, ut prae habitum est:

585

Et non contenta duplex: scilicet circumcisio naturae a corruptione et voluntatis a peccato. Et quantum ad rem primam istarum cessavit in resurrectione Christi; quantum ad secundam, in Pentecoste.

Res autem contenta est iustificatio ab originali, et ab ista tunc cessavit, quando post institutionem baptismi innotuit praeceptum vel consilium baptizandi, ita quod apud quos innotuit et quando, apud illos et tunc cessaret circumcisio ab effectu iustificandi et emendandi ab originali. Quia enim baptismus substitutus est circumcisioni, oportuit suam institutionem hominibus innotescere: et quibus innotuit, cessavit eis circumcisio quoad dictum effectum; quibus autem non innotuit, dummodo non esset ex eorum culpa, non obligabantur adhuc ad baptismum, sed circumcisione et aliis remediis interim iustificabantur, donec eis praedicaretur baptismus.

590

595

Et haec est sententia Hugonis, lib. II, *De sacramentis*, p. 6, cap. 5, ubi dicit: *Si ergo quaeritur, quando homines obligari coeperunt debito percipiendi baptismi, hoc veritati et rationi consentaneum esse probatur; ex eo unumquemque obligari coepisse debito baptismatis suscipiendi, ex quo vel post institutionem praeceptum vel ante institutionem consilium percepit baptizandi.*

600

Et infra: Quando dixit, *Ite docete omnes gentes, baptizantes eos, etc.*, generalis institutio facta est quae ex eo unumquemque debitorem habuit, quod ad ipsum praedicantibus apostolis nuntiis verbi praeceptum institutionis pervenit. Qui autem interim longe positi aut prope in occulto constituti

605

corporali W, corruptibili M 583 plures M, ex pluries corr. W 587 corruptione M, corporali W 591 post W, per M innotuit W, innotum M baptizandi W, baptizati M 594 est W, om. W quibus W, quomodo M 597 remediis MW, a Deo institutis add. M 599 est M, om. W 601 rationi W, rationem M 605 eos MW, in nomine add. M quae M, quo W debitorem M, om. W 606 quod corr., quo MW 607 constituti

578–579 De circumcisione cf. lin. 579–641 infra.

585–586 Quaest. 25–27 supra.

599–603 HUGO, De sacram., lib. II, p. 6, cap. 5 (PL 176, 450 D).

604–611 HUGO, De sacram., lib. II, p. 6, cap. 5 (PL 176, 451 AB).

604–605 MT. 28, 19 sq.

nondum cognita institutione divina forte ab hac vita subducti sunt, hoc de ipsis mihi sentiendum videtur quod et de illis qui ante ipsam institutionem sive in
610 *praeputium sive in lege fuerunt: quia quod illis fecerunt tempora, hoc istis operata est absentia.*

De iustificatione ergo per circumcisionem facta, si quaeritur quando cessavit scilicet ante passionem vel post, dicendum, quod particulariter et quoad aliquos ante passionem, quando praecepto vel consilio innotuit baptismus substitutus;
615 quoad autem omnes et universaliter, post passionem, quando *in omnem terram exivit sonus eorum*, etc.

Exemplum: Sicut ascendente sole super horizonta aliquem paulatim crescit lux et minuitur obscuritas, donec totum hemisphaerium illuminetur, et paulatim oritur lux omnibus qui sunt in habitabili nostra et minuitur obscuritas, donec sit
620 ubique in nostra habitabili plena lux, sic paulatim a principio institutionis baptismi per usum et praedicationem baptismi crevit in mundo eius notitia, et paulatim per consequens decrevit usus et acceptio circumcisionis, donec plene in toto orbe innotuisset praeceptum et institutio baptismi, et tunc primo plene cessavit effectus circumcisionis. Et in isto processu iugiter quibus innotuit institutio
625 baptismi, cessavit illis effectus circumcisionis, ita quod, si qui ultra hoc quod innotuit eis institutio baptismi usi sunt circumcisione, solum sacramento tenus usi sunt illa, sicut solum sacramento tenus usi sunt baptismo qui a Ioanne baptizati sunt ante Christi baptismum.

Unde Hugo, lib. II, *De sacramentis*, p. 6, cap. 4, in fine: *Quemadmodum in*
630 *principio baptismus a Ioanne secundum solum sacramentum dabatur, ut hi qui baptizandi usum non noverant erudirentur, sic in novissimo a quibusdam fidelibus circumcisio dispensatorie secundum solum sacramentum suscipiebatur, ne hi qui circumcidi consueverant scandalizarentur.*

Ex his patet, quod circumcisio quantum ad istam rem suam statum habuit
635 ante passionem et post, sed semper diminuebatur paulatim crescente divulgatione baptismi, donec deficeret status eius. Nec ergo totaliter cessavit circumcisio ante passionem, sed nec solum post, ut ante non inciperet deficere; nec quoad omnia vel omnes post vel ante, sed quoad aliquid et aliquos ante, quoad aliquid et

W, constitui M 608 hoc W, hic M 610 istis W, illis M 619 minuitur W, innuitur M
620 ubique in nostra habitabili W, in nostra habitabili ubique M 619–620 *Ad volentem de habitabili nostra cf. etiam De ortu scientiarum, cap. XVI, nr. 95 (Ed. Judy, pg. 41, l. 30–32)* 627 baptismus 203^v M qui 627–628 a Ioanne baptizati sunt W, baptizati sunt a Ioanne M 629 in² M, ex a corr. W 634 istam rem suam corr., istam rem suam M, ex rem suam istam corr. W 637 non W, om. M 638 quoad¹ M, ad W et¹ M, ex vel corr.

aliquos post; et quoad aliquid in institutione baptismi, quoad aliquid in resurrectione Domini, quoad aliquid in Pentecoste quando missus est Spiritus sanctus, quoad aliquid tandem omnibus hominibus innotescere evangelio. 640

Sicut iam declaratum est de circumcisione, similiter de aliis caerimoniis dicendum est, quod quantum ad sacramenta forinseca cessaverunt post passionem quando desierunt coli; quoad rem significatam et non contentam quae est oblatio salvatoris in cruce desierunt omnino in passione; quantum ad rem significatam et contentam quae est iustificatio ex Dei oboedientia non desierunt statim universaliter et quoad omnes, sed mox post passionem praedicantibus apostolis novam Christi gratiam et sacramenta nova cessaverunt quoad illos auditores et sic consequenter amplius et amplius, donec omnibus praedicaretur evangelium, et tunc cessaverunt quoad effectum iustificationis ab omnibus, ita quod, si ultra ab aliquibus exercerentur, omnino non iustificarent sed solum sacramentaliter exercerentur. Ex quo enim innotuit gratia Christi et nova sacramenta, non potuit in eis spes poni; tamen aliquibus zelantibus pro lege Moysi permissum est uti illis ad tempus, ita tamen quod in eis spem non ponerent. Et hoc fuit decretum apostolorum in Hierosolymis, *Act.* 21, ut habetur in *Hist. super Act.*, cap. 102. Patet igitur quod illa caerimonialia alia a circumcisione quoad quid cessabant funditus in passione, quoad aliquid autem tunc particulariter cessaverunt, consequenter autem universaliter quando in omnem terram exiverat sonus eorum. 650 655

W 651 iustificationis 161^v W ab omnibus 652 sacramentaliter M, *om.* W 654 aliquibus MW, in *add. et del.* M permissum W, promissum M 656 super W, *om.* M 657 alia W, *om.* M 659 eorum MW, etc. *add.* M 661 et³ M, *om.* W 664 quod MW,

643 Cf. lin. 578 sq. supra; et quaest. 33 supra.

651–653 Cf. Rob. Grosseteste, De cessatione legalium, I i 1 (ed. cit. 7): „Fuerunt plurimi in primitiva ecclesia qui astruerent sacramenta veteris legis simul cum sacramentis nove legis observanda esse nec sine illorum observacione salutem esse ... Quia ergo sentencie sue errorem tam auctoritatibus quam argumentis fallacibus potuerunt astruere, quibus argumentis et auctoritatibus etiam adhuc posset fides in infirmorum mentibus vacillare, ponemus quedam que eorum sentenciam videntur confirmare... Quibus pro modulo nostro positis et in suis locis solutis, ponemus etiam quedam que hunc errorem improbent, et legem per Christi gratiam evacuatam esse confirmant“; et Errores 31, loc. cit.: „... quod isti qui presunt collegiis monachorum diebus istis, cogitare debent de recessu a secularibus et parare se ad redeundum ad antiquum populum Judeorum“ (Chartularium, ed. cit., I 274); et: „Quantumcunque Dominus affligat Judeos in hoc mundo, tamen aliquos reservabit quibus benefaciet in fine, etiam manentibus in iudaismo, et quod in fine illos liberabit ab omni impugnatione hominum etiam in iudaismo manentes“ (ibid., I 273).

656 ACT. 21, 18–26; Petr. Comest., *Hist. super Act.*, cap. 103 (PL 198, 1733).

659 PS. 18, 5.

660 Ex his patet quomodo simul cucurrerunt ad tempus sacramenta novae legis et veteris, et utraque effectum habuerunt sed quoad diversos; et status novorum iugiter crevit et veterum decrevit, et hoc tempus fuit tempus a principio baptismi Christi, ad minus donec praedicatum esset mundo evangelium.

Et attende quod istud fuit recte factum divina providentia, ut docet Hugo, 665 lib. II, p. 6, cap. 4, videlicet: *Ut illa quae finienda erant nequaquam subito vel praecipitanter sed paulatim et quasi cum quadam reverentia dimitterentur, ut ostenderentur bona fuisse tempore suo. Et similiter quae incipienda erant non subito in auctoritatem assumerentur, sed cum mora et gravitate inchoarentur, ne velut aliena praeter rem aliunde inducta subito putarentur. Illa igitur dimissa* 670 *sunt, non proiecta; et ista instituta sunt, non usurpata, ut divini consilii auctoritas ubique servaretur, et humana cautio, ne divina opera reprehendere auderet, admoneretur.*

Attendendum est etiam iuxta haec verba Hugonis, quod sicut natura sic et ratio subitas odit mutationes.

675

Ex his facile respondetur ad obiecta:

Ad primum, quod *usque* ibi tenetur inclusive, sed non intenditur quod tunc statim subito omnia legalia mortificarentur et universaliter et quoad omnia, sed quod tempore Ioannis venit ille quem lex et prophetae praedixerant, in quo et 680 per quem omnia renovanda erant et vetera abunda.

Unde ibi dicit *Glossa*, quod *ideo lex et prophetae usque ad Ioannem*, quia non potuit ultra venturum prophetari, cum claret venisse testimonio Ioannis.

primo *add. et del.* M 665 finienda W, sumenda ex sui Dei *corr.* M 666 reverentia W, reveretia *scriptio corrupta* M 669 ne velut M, ne et lacuna et velut W (*cf. ed. cit.: ne velut*) 670 ista MW, non *add. et del.* M non² MW, scilicet *add.* M 671 cautio MW, causatio *ed. cit.* 677 ad primum MW, ad primo obiecta *add. marg.* W quod² M, quia W 679 ille W, *om.* M lex M, lux W abunda W, dimittenda M 682 Ioannem

664–673 HUGO, De sacram., lib. II, p. 6, cap. 4 (PL 176, 450 A); cf. Bonav., In IV Sent., dist. 3, p. 2, art. 3, quaest. 2: „Unde Hugo de sancto Victore dicit, quod circumcisio et alia legalia quantum ad efficaciam cessaverunt post passionem, sed quantum ad observantiam cessaverunt post Evangelii promulgationem. Et praeter rationem Augustini aliam rationem assignat, quia nec natura nec ratio sustinet repentinas immutationes“ (IV 88 A), et loc. parall., Abbreviat., f. 68vb; necnon Mos. Maimon., Dux perplexorum, p. 3, cap. 32 (ed. cit., 431–436).

676–723 Ad lin. 434–480 supra.

677–688 Ad lin. 434–437 supra, et MT. 11, 13.; cf. Bonav., In IV Sent., dist. 3, p. 2, art. 3, quaest. 2, ad 1 (IV 88) et loc. parall., Abbreviat., f. 68vb.

681–683 Cf. GLOSS. INTERLIN. in MT. 11, 13 (ed. Argent., IV, ibid.).

Unde patet quod is est sensus: *Lex et prophetae usque ad Ioannem*, hoc est usque ad tempus Ioannis praedixerunt lex et prophetae et de venturo locuti sunt, 685 sed tempore Ioannis venit quem praedixerant; unde non amplius locuti sunt de futuro. Non igitur cognoscitur inde, quin caerimonialia legis et circumcisio quoad aliquid et aliquos adhuc ulterius habuerint aliquem effectum.

Ad secundum dicendum, quod Dominus non se purificavit in talibus, quia non decuit, et ut ostenderet se legis dominum, ad cuius nutum et adventum 690 debuit cedere et mutari. Sed non propter hoc tunc cessaverunt omnibus nec omnia nec quoad omnem effectum.

Et forsitan talis purgatio fuit praefigurativa paenitentiae quae iam ante a Domino instituta est, *Mt. 3*, quando incepit praedicare. Et ideo illis cessavit forte talis ritus purgandi quantum ad effectum, quibus innotuit institutio 695 paenitentiae praecepto vel consilio.

Congrue tamen voluit Dominus, ut leprosus mundatus, *Mt. 8*, offerret pro se secundum legem Moysi propter rationes superius dictas.

Ad tertium patet ex praedictis de circumcisione et baptismo.

700

Ad sequentes rationes nitentes quod cessaverunt omnia in morte salvatoris dicendum, quod quantum ad aliquid omnia cessaverunt quae illius verae hostiae fuerunt praefigurativa scilicet quantum ad rem significatam non contentam. Et hoc significat verbum Hugonis ibidem adductum, si quis attendit ei. Sed non propterea sequitur quod cessaverunt mox tunc quoad omnes et quoad omnem 705 effectum.

Item. Tunc dicuntur omnia cessasse, quia illa fuit causa cessationis omnium; tunc ergo cessaverunt quoad causam cessandi, sed non quoad effectum omnino.

Item. Quod ibi obiectum est de Magistro, quod legalia finem non habuerunt ante passionem, patet verum esse. Sed quod dicit ibidem, quod circumcisio et 710

MW, Ioannem *add. et del.* M cum *corr.*, quod MW claret M, daret W 685 locuti M, ex locutis *corr.* W 687 cognoscitur M, cogitur W quin 204^r M caerimonia- lia 689 quia W, quod M 697 praefigurativa M, purificativa W 694 praedicare MW, et illis *add.* M illis cessavit W, cessavit illis M 695 institutio M, iustificatio W 697 se W, *om.* M 701 ad sequentes rationes nitentes MW, ad secundo obiecta *add. marg.* W 702 verae M, naturae W 703 et W, *supra lineam add.* M 705 quod MW, non *add.*

689 Ad lin. 438–440 supra.

693–694 MT. 4, 1 sqq.

697–698 MT. 8, 4.

698 Cf. lin. 275–278 supra.

699 Ad lin. 441–452 supra; cf. etiam lin. 68–83.

701 Ad lin. 454–466 supra.

703–704 HUGO, De sacram., lib. II, p. 6, cap. 4 (PL 176, 450 B); cf. lin. 455–457 supra.

709–718 Ad lin. 454 supra, et PETR. LOMB., IV Sent. 3, 8 (II 250).

omnia legalia perdiderunt vim suam in morte Christi et postea non profecerunt sed obfuerunt potius observatoribus suis, intellegendum est hic quantum ad illos quibus tunc innotuit praedicatione et doctrina apostolorum nova gratia Christi. Hoc etiam intorquendum est ad oblationem satisfactoriam qua caelum reseratum
715 est humano generi; neque enim circumcisio neque alia legalia talem vim habuerunt, ut hoc facerent. Et ideo dicuntur tunc perdidisse vim suam, quia tunc confirmata sunt nova sacramenta. Sed nihilominus illa usque ad tempus prodesse potuerunt aliquibus, donec illis veritas evangelii praedicaretur.

Item. Verba ibi adducta de evangelio sic intellegenda sunt, quod scilicet tunc
720 consummatum est quidquid ante mortem fieri oporteret et quod prophetia praedixerat ante mortem faciendum, ut ibidem dicit *Glossa*.

Et ideo velum templi scissum est, quia tunc excissatura erant omnia vetera, non quin adhuc quoad aliquos et aliquid statum haberent, ut praedictum est.

725 Ad ultimas rationes patet, quia prima illarum concludit verum, scilicet quod circumcisio et alia legalia quoad aliquid et aliquos habuerunt effectum etiam post passionem.

Ad secundum dicendum, quod Paulus illa fecit non ut spem ponens in illis
730 sed propter scandalum vitandum, tum ne daret occasionem peccandi Iudaeis conversis qui pro lege Moysi zelabantur, tum ne putarentur proicienda sacramenta legalia sicut ritus idolatriarum. Et hoc faciendo non fecit contra veritatem vitae vel doctrinae; licuit enim Iudaeis haec ad tempus exercere non ut ponentes spem in eis et hoc propter causas praedictas. Et haec licentia ab apostolis et communi
735 concilio patrum Hierosolymis decreta est, ut habetur *Act.* 21 et expressius habetur

M 712 observatoribus M, observationibus W hic M, hoc W 713 Christi MW, et *add.* M 716 ideo MW, haec *add.* M tunc perdidisse W, perdidisse tunc M 719 quod scilicet W, scilicet quod M 721 mortem M, motem W 722 tunc excissatura M, ex tunc cessatura W vetera W, ventura M 725 ad ultimas rationes MW, ad tertio obiecta *add. marg.* W 726 etiam W, et M 727 post M, ante W 731 zelabantur M, zelabant W 732 hoc MW, non *add.* M 735 concilio M, consilio

- 719 Ad lin. 458–461 supra, et IO. 19, 30.
721 Cf. GLOSS. INTERLIN. in IO. 19, 30 (ed. Argent., IV, *ibid.*).
722–723 Ad lin. 462–466 supra, et LC. 23, 45.
725 Ad lin. 469–480 resp. lin. 470–475 supra.
729 Ad lin. 476–480 supra.
734 Cf. lin. 534 sqq. supra.
734–736 Cf. lin. 656 supra, et ACT. 21, 18–26; Petr. Comest., *Hist. super Act.*, cap. 103 (PL 198, 1733).

in *Historia super Acta*, cap. 102, ut dictum est supra, et idem habetur in *Glossa* super illud, *Act.* 21, ubi se purificavit Paulus cum aliis.

De contrarietate Petri ad se dicendum, quod nulla erat, quia quod decernebat, *Act.* 15, cum aliis quod gentes non iudaizarent, hoc veraciter sensit. Quod simul- 740
lavit Antiochiae, non erat quod intendebat ipsos debere iudaizare nec intendebat
hoc instruere, quamvis exemplum possent capere de ipso putantes se debere
servare omnia quae viderent ipsum caput apostolorum servare; sed scivit bene
quam inutilia erant illis, quibus veritas iam innotuit. Sed ne infirmos Iudaeorum
scandalizaret, hoc fecit intendens solum illorum salutem, non gentium errorem. 745

Utrum autem haec simulatio fuerit ante illud concilium Hierosolymitanum
vel post, dubium est. *Historiae* tamen *super Acta*, cap. 81, dicunt quod post eodem
anno. Postquam enim illud concilium celebrabatur, suscepit mandatum divinum
ut iret Romam, ut ibi dicitur: *Et tunc descendit Antiochiam pergens Romam, ut*
ibi confirmaret fratres et substitueret sibi episcopum, quia ipse primo ibi sedit; 750
et tunc reprehensus est a Paulo. Augustinus tamen in *Epistola ad Hieronymum*
magis consentit, quod haec simulatio et reprehensio praecesserint concilium.

De Paulo similiter dicendum, quod non erat sibi contrarius. Docuit enim
Paulus, quod gentes iudaizare non deberent et quod caerimoniae legis neque illis 755
neque Iudaeis fuerunt necessaria ad salutem, sed gratia Iesu Christi. Et tamen
licuit aliquando uti illis dispensative propter scandalum vitandum, et ne putarentur
non a Deo instituta et pro tempore sui status non fuisse bona et velut idolatriam
proicienda. Et istud praecipue Iudaeis licuit, et sic fecit Paulus legem Nazaeorum
in se servans et Timotheum circumcidens. Unde *Glossa* super *Act.* 16, ibidem: 760
Timotheum circumcidit pro scandalo Iudaeorum, ne legem Moysi videretur
damnare.

W 740 hoc W, haec M 740–741 simulavit W, simulavit M 741 intendebat¹... nec M,
om. (hom.) W intendebat² W, intendebant M 742 hoc W, haec M 746 simulatio W,
simulatio M post 204^v M eodem 748 suscepit M, *ex susceptum corr.* W 750 primo
ibi W, ibi primo M 752 simulatio W, simulatio M praecesserint W, praecesserunt
M 754 <quaestio> 55 *add. marg. sine spatio* M 758 et² M, *om.* W 761 Moysi

736–737 GLOSS. INTERLIN. in ACT. 21 (ed. Argent., IV, *ibid.*; cf. etiam ad Lc. 17, 1).

739 Ad lin. 483–489 supra.

739–740 ACT. 15, 7–11.

740–745 Cf. Gal. 2, 11 sqq.

747–751 Petr. Comest., *Hist. super Act.*, cap. 91 (PL 198, 1704).

751–752 AUGUST., *Epist.* 82, nr. 11 (CSEL 34, II 361).

754 Ad lin. 489–492 supra.

760–762 GLOSS. ORDIN. in ACT. 16, 3 (PL 114, 458 C).

Item. Alia Glossa ibidem: *Legales umbrae, quia a Domino institutae, interdum ab apostolis illo tempore sunt usurpatae pro declinanda Iudaeorum perfidia.*

765 *Gentilis autem institutio a satana reperta a sanctis numquam est recepta.*

Item. Augustinus ad Hieronymum: *Timotheum propterea circumcidit, ne Iudaeis et maxime cognationi eius maternae sic viderentur, qui ex gentibus in Christum crediderant detestari circumcisionem, sicut idolatria detestanda est, cum illam Deus fieri praeceperit, hanc satanas persuaserit.*

770 Et aliquantulum superius: *Ipsium vero Paulum non ad hoc id egisse, quod vel Timotheum circumcidit vel Cenchris votum persolvit vel Hierosolymis a Iacobo admonitus cum eis qui voverant legitima illa suscepit celebranda, ut putari videretur per ea sacramenta etiam Christianam salutem dari, sed ne illa quae prioribus, ut congruebat, temporibus in umbris rerum futurarum Deus fieri*

775 *iusserat tamquam idolatriam gentilium damnare crederetur.*

De contrarietate Petri et Pauli sciendum, quod non erant contrariae opinionis circa virtutem vel observantiam legalium, quia sicut Paulus sensit illa non necessaria saluti, sic et Petrus, quod patet ex concilio, si praecessit simulationem

780 Antiochiae factam. Et sicut patet ex hoc, quod dicit Paulus, *Gal. 2*, quod illud quod Petrus fecit fuit simulatio et, antequam venissent quidam Iudaeorum ab Iacobo, cum gentibus edebat. Vel si illud concilium secutum est simulationem, tamen bene verum est, quod Petrus idem sensit quod Paulus de inutilitate legalium, et hoc bene scivit tunc Paulus, ut ostendunt verba sua, *Gal. 2*, ut iam dictum est. Et
785 hoc similiter scivit Paulus, quia ante contulerat cum eo evangelium, ut dicit Augustinus in praedicta *Epistola*, et quia scivit eum in vocatione Cornelli super hac re fuisse monitum.

Sensit ergo Petrus de caerimonialibus legis idem quod Paulus, nec super hoc reprehensus est quod ipse putaverit illa saluti necessaria, sed in hoc reprehensus

MW, si add. M 765 institutio M, iustificatio W 767 sic W, sicut M in *corr.*, *om.*
MW 768 Christum W, exemplum W 769 illam Deus W, Deus illam M 770 id W,
illud M 771 Cenchris W, tenebris M 772 celebranda W, *om.* M 773 etiam W, et
M 774 rerum 162' W futurarum 779 concilio M, consilio W simulationem W,
simulationem M 781 simulatio W, similitio M 782 concilium M, consilium W
simulationem W, simulationem M 784 scivit tunc M, tunc scivit W 790 simulabat W,

763–765 GLOSS. INTERLIN. in ACT. 16, 3 (ed. Argent., IV, *ibid.*).

766–769 AUGUST., Epist. 82, nr. 12 (CSEL 34, II 362).

770–775 AUGUST., Epist. 82, nr. 8 (CSEL 34, II 358).

777–828 Ad lin. 493–501 supra.

780 GAL. 2, 11 sqq.

784 *Ibid.*; cf. lin. 494 sqq. supra.

785–786 AUGUST., Epist. 82, nr. 11 (CSEL 34, II 361).

786–787 Cf. Act. 10, 9 sqq.; 15, 7–11.

erat quod simulabat quod non erat in conspectu gentium, qui inde occasionem iudaizandi exemplariter sumere possent. Inde enim videbatur quasi confirmare illorum errorem conversorum de Iudaeis qui contendebant non esse salutem sine observantia legis. 790

Unde Augustinus in dicta *Epistola: Non negamus in hac sententia fuisse iam Petrum in qua et Paulus fuit, non itaque tunc eum quid in ea re verum esset docebat, sed eius simulationem qua gentes iudaizare cogeabantur arguebat non ob aliud nisi quia sic illa omnia simulatoria gerebantur, tamquam verum esset quod dicebant illi qui sine circumcisione et aliis observationibus putebant credentes salvos esse non posse.* 795

Non fuit ergo inter illos aliqua contrarietas opinionis vel sententiae. 800

Et si quaeris, quid in Petro fuit reprehensibile secundum Hieronymum: nihil, quia dispensatorie totum factum est et bona intentione, quamvis alii inde occasionem errandi acciperent. Non enim omnes peccant, ex quorum factis alii occasionem sumunt scandali et errorum.

Secundum Augustinum vero qui probabilius dicit dicendum, quod in hoc solum peccaverit quod tacuit veritatem insinuandam gentibus. Potuit enim hoc fecisse irreprehensibiliter, sicut Paulus aliquando fecit cum protestatione manifesta quod non essent necessaria saluti. Nunc autem quia non praemissa protestatione adhaesit illis qui dixerunt caerimonialia esse necessaria saluti et discernebat cibos et potus secundum legem, potuerunt inde gentes putare quod illi verum dixissent qui voluerunt legalia observari et quod Petrus in hoc eis consentiret. Quaedam ergo simplex omissio qua factum eius meruit dici simulatio videtur fuisse sua reprehensibilitas, et secundum Augustinum non nulla negligentia fuit quamvis levis. 805 810

Rationabiliter autem videtur, quod hoc divina dispensatione factum sit, ut, dum maximorum apostolorum alter libera veritate corripuit et alter patienter et humiliter consensit, magis clareret veritas et firmaretur de legalibus finiendis, et bene hoc factum est manifeste coram omnibus, ut et gentes firmarentur in veritate 815

similabat M 794 negamus M, negamur W 795 esset M, ex esse *supra lineam corr.* W 796 docebat W, decebat M simulationem W, similationem M 797 simulatoria W, simulatoria *scriptio corrupta* M tamquam W, antequam M 804 occasionem sumunt M, sumunt occasionem W scandali 205^r M et errorum 805 dicendum M, om. W 808 essent W, esset M 812 ergo M, vero W simulatio W, similitio M 814 levis W, laetus M 818 in veritate W, infirmitate M 823 comederat W, comedant M 824 approbare

794–799 AUGUST., Epist. 82, nr. 11 (CSEL 34, II 361 sq.).

801–804 Ad HIERON., cf. lin. 512–518 *supra*.

805–814 Ad AUGUST., cf. lin. 519–527 *supra*; cf. Bonav., In IV Sent., dist. 3, p. 2, art. 3, quaest. 2: „Et quia ipse Augustinus, doctor egregius, verbis Hieronymi addit, ... ideo modo solvendi Augustini tamquam sufficientiori adhaerent qui melius sentiunt“ (IV 88 A); et loc. parall., Abbreviat., f. 68vb–69ra.

et Iudaei corrigerentur ab errore, dum viderent principes ecclesiae id ipsum
820 sentire, quibus plena veritas agendorum innotuit.

Et sic multum excusatur Petrus qui et forte putavit quod non sumerent gentes
occasionem errandi ex facto suo propter hoc, quod ante Iudaeorum adventum
comederat cum eis non discernens cibos. Ex hoc enim potuerunt satis intellegere
quod non approbaret caerimonialium observantiam, quod si forte attendissent
825 videntes eum comedere cum Iudaeis et cibos discernere, possent ipsum excusare,
quod hoc fecerit propter aliorum infirmitatem; et hoc forte attendit Apostolus
quando tacuit protestationem. Quare multum excusatus est Petrus, licet forte
aliqua fuerit simplex neglegentia.

830 De Augustino et Hieronymo sciendum pro vero, quod non erant contrariae
opinionis de observatione legalium, sed ex verbis Augustini minus explanate
dictis in una *Epistola* conceperat Hieronymus Augustinum sensisse, quod bene
facerent Iudaei observando illa simpliciter. Et tunc rescripsit Hieronymus
Augustino secundum suum conceptum *Epistolam* in qua verba quae obiecta sunt
835 continentur.

Augustinus vero postmodum rescripsit Hieronymo manifeste aperiens suam
intentionem reprehendens etiam se ipsum, quod nimis breviter antea locutus
fuerat, et significans quod non fuerunt simpliciter servanda ab aliquo Christiano.
Unde in dicta *Epistola* Augustinus: *Fateor sane in eo quod epistola mea continet,*
840 *quod ideo sacramenta Iudaeorum Paulus celebran-*
da suscepserat, ut doceret non esse pernicioosa his
quia vellent custodire, minus me posuisse illo dumtaxat
tempore quo primum fidei gratia revelata est; tunc enim
hoc non erat perniciosum. Progressu vero temporis illae observationes ab
845 *omnibus Christianis desererentur, ne, si tunc fierent, non discerneretur quod*

W, approbavit M quod² W, quam M 830 <quaestio> 57 add. marg. sine spatio M
833 illa simpliciter W, simpliciter illa M 840 ideo corr., in eo MW 841 non esse
pernicioosa W, pernicioosa non esse M qui W, quae M desererentur W, deserentur M

830–884 Ad lin. 502–527 supra.

830–838 Cf. Rob. Grosseteste, De cessatione legalium, IV vi 4 sq. (ed. cit. 176 sq.), et loc.
parall., Abbreviat., f. 69va.

831–833 AUGUST., Epist. 40; cf. Epist. 28 et 73.

833–835 HIERON., Epist. 112.

834–835 Lin. 505–510 et 512–518 supra.

836–848 AUGUST., Epist. 82, nr. 17 (CSEL 34, 368).

839–842 Ad verbum, Quod epistola mea continet, etc., cf. AUGUST., Epist. 40, nr. 4
(CSEL 34, 74).

Deus populo suo praecepit ab eo quod in templis daemoniorum spiritus immundus instituit. Proinde potius culpanda est negligentia mea quia hoc non addidi quam obiurgatio tua.

Et infra: *Proinde, sicut tu e contrario loqueris et licet reclamante, sicut scribis, mundo libera voce pronuntias caerimonias Iudaeorum et perniciosas esse et mortiferas Christianis et, quicumque eas observaverit sive ex Iudaeis sive ex gentibus, eum in barathrum diaboli devolutum, ita ego hanc vocem tuam omnino confirmo et addo: quicumque eas observaverit non solum veraciter, verum etiam simulate, eum in barathrum diaboli devolutum.*

Verumtamen sciendum, quod hoc bene et decenter addidit Augustinus, quod pro tempore erant licita Christianis Iudaeis dumtaxat post passionem, licet iam amiserint virtutem officii sui, ne putarentur mox abicienda sicut cultura daemonum et ita putarentur non fuisse a Domino.

860

Unde Augustinus in eadem supra: *Dico circumcisionem et cetera huiusmodi remansisse modo Christianis legenda tantum ad intelligentiam praemissae prophetiae, non autem necessario facienda quasi adhuc expectandum esset, ut veniret fidei revelatio quae his significabatur esse ventura. Sed quamvis gentibus imponenda non essent, non tamen sic debuisse auferri a consuetudine Iudaeorum tamquam detestanda atque damnanda.*

Et infra: *Cum venisset fides quae prius illis observationibus praenuntiata post mortem et resurrectionem Domini revelata est, amiserant tamquam vitam officii sui. Verumtamen sicut defuncta corpora necessariorum deducenda erant quodammodo ad sepulturam nec simulate sed religiose, non autem deserenda continuo vel inimicorum obtreptionibus tamquam canum morsibus proicienda. Proinde nunc quisquis Christianus, quamvis sit ex Iudaeis, similiter ea celebrare voluerit tamquam sopitos cineres eruens non erit pius deductor vel baiulus corporis, sed impius sepulturae violator.*

fierent W, fieret M 846 immundus M, et mundus W 854 devolutum M, devolverunt W omnino confirmo M, confirmo omnino W 854–855 quicumque eas M, ex eas quicumque corr. W 855 simulate M, simulare W 859 amiserint W, amiserit M 860 Domino W, Deo M 861 Unde MW, idem add. M 861–862 Dico...modo M, remanserunt W 862 legenda MW, illa add. W 865 essent 205^v M non 869 sui W, om. M 871 tamquam W, om. M 873 eruens corr. ex ed. cit., servans MW 875

849–856 AUGUST., Epist. 82, nr. 18 (CSEL 34, 369), verbis Hieronymi ex Epist. 112, nr. 14, citatis (CSEL 55, 382 sq.; apud Epist. Augustini 75, CSEL 34, 305).

857–860 Cf. lin. 864–871 infra.

861–866 AUGUST., Epist. 82, nr. 15 (CSEL 34, 364 sq.).

867–874 AUGUST., Epist. 82, nr. 16 (CSEL 34, 367; PL 192, 113 A).

875 De reliquo autem unum ultimo quaesitum est: Videtur, quod fuerint omnino
 contrariae opinionis, quia, quamvis utriusque dictum possit aliquo modo verum
 intellegi per se, simul tamen non. Augustini autem sententia videtur probabilior,
 si quis intendit bene verbum Apostoli, *Gal.* 2, tamen simpliciter contrarietatem
 inter illos cum pertinacia fuisse non puto, sed uterque secundum inditam sibi
 880 divinitus illuminationem quod sibi videbatur exposuit, potius intendens quid
 possit esse verum de illa reprehensione et simulatione quam pertinaciter asserens
 quid fuerit. Hieronymus enim voluit omnino excusare Petrum a vera reprehen-
 sibilitate et Paulum a vera reprehensione, quod Augustinus non intellegit posse
 stare iuxta seriem verborum Apostoli, ut praetactum est.
 885

fuerint *corr.*, fuerit MW 876 quia W, quod M 877 videtur probabilior W, probabilior
 videtur M 879 inditam W, *om. (lacuna)* 881 possit M, potuit W 882 Petrum M, *ex*
peccatum marg. corr. W

875 Ad lin. 511-527 supra; cf. Rob. Grosseteste, De cessatione legalium, IV vi 7 sq.:
 „Et in reprehensione Pauli qua super hoc factum reprehendebat Petrum, evidenter
 dicunt inconpossibilia Augustinus et Ieronimus, sicut patere potest utriusque
 expositionem super locum praetactum epistole ad Galathas inspicere volentibus.
 Utriusque tamen sententia in se possibilis fuit. Potuit enim fuisse quod sensit
 Ieronimus, et potuit fuisse quod sensit Augustinus, sed non potuerunt simul fuisse
 quae senserunt utrique ... Nec dubitandum quia Spiritus Sancti ordinatione factum
 vel permissum est quod hee due fistule discordaverunt ...“ (ed. cit. 178 sq.); et loc.
 parall., Abbreviat.: „Et in reprehensione Pauli qua super hoc factum reprehendebat
 Petrum, evidenter dicunt inconpossibilia, sicut patet in illorum expositione super
 illum locum epistolae ad Galatas. Utriusque tamen sententia in se fuit possibilis,
 sed non potuerunt simul fuisse quae senserunt utrique“ (f. 69vb).

878 GAL. 2, 11 sqq.

884 Ibid.; cf. lin. 517 sqq. supra.

QUAESTIO 38

Consequenter quaeritur de modo et causa effectiva cessationis legis et legalium.

5

Quaeritur igitur, utrum per Christum cessaverint et abolita sint.

Quod sic, videtur per tactum leprosi, *Mt. 8*, et per tactum sanguinariae, *Mt. 9*, ubi non se purificavit.

10

Item, per defensionem discipulorum in sabbato vellentium spicas etc., *Mt. 12*, ubi etiam subdit: *Misericordiam volo et non sacrificium*.

Item, per illud, *Mt. ultimo*: *Euntes docete baptizantes*, etc.

Contra: *Mt. 5*: *Non veni solvere legem sed adimplere*.

15

Item. *Glossa ibidem*: *Impletur lex faciendo quod dicit vel supplendo quod deerat et imperfectum erat*. Et hoc fecit Christus.

Item. *Alia Glossa ibi*: *Solvere legem, est non agere quod recte intellegit, vel non intellegere quod damnavit, aut minuire integritatem superadditionis Christi*. Sed horum nullum convenit Christo; ergo non solvit legem.

20

Item. Quod in se naturaliter deficit, nec potest amplius durare nec aliunde solvitur. Sed talia fuerunt illa quae non debuerunt ex institutione plus durare

205va M, 162rb W 4 <quaestio> 58 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 38 *add. marg.* W et causa effectiva M, *om.* W cessationis legis M, *ex legationis supra lineam corr.* 15 *veni* 162^v W *solvere* 19 *damnavit* W, *demnavit scriptio corrupta* M 21

4 sqq. Cf. Guill. de Militona, *Quaest. de sacram.*, tr. I, p. 7, quaest. 56 sq. (I 192-202), sine loc. parall., cod. Assis. 182.

9 MT. 8, 3.

9-10 MT. 9, 20 sq.

11-12 MT. 12, 7; cf. 9, 13; Os. 6, 6.

13 MT. 28, 19.

15 MT. 5, 17.

16-17 Gloss. ordin. in MT. 5, 17 (PL 114, 92 D).

17-18 Ibid.

22-24 AUGUST., *Contra Faustum*, lib. XIX, cap. 13: „Prima sacramenta, quae observabantur et celebrabantur ex lege, praenuntiativa erant Christi venturi: quae cum suo adventu Christus implevisset, ablata sunt, et ideo ablata, quia impleta; non enim venit legem solvere, sed adimplere <Mt. 5, 17>“ (CSEL 25/1, 510); cf. quaest. 4 supra, lin. 25-28, et Guill. de Militona, loc. cit, quaest. 56, nr. 9 (I 196).

quam usque ad exhibitam veritatem olim promissam secundum Augustinum, *Contra Faustum*, 19. Ergo, etc.

25

Quaeritur igitur, utrum concedendum quod Christus aboleverit legem vel evacuaverit; et si sic, quomodo simul stant quod omnia evacuaverit et tamen adimpleverit, quia contraria videntur evacuatio et impletio.

30 Quaeritur etiam modus quo cessaverint.

Respondeo: In lege erant moralia et caerimonialia:

Moralia implevit Christus tam in se quam in aliis. In se: quia omnia illa in caritate radican-
35 tur quam ipse super omnem mensuram habuit. In aliis: tum quoad notitiam, sicut patet, *Mt.* 5, ubi docuit illa praecepta ut *non occides*, *non moechaberis* et alia huiusmodi non solum intellegenda esse quoad operationem
exteriorem sed etiam interiorem, tum quoad effectum gratiam tribuens
abundantem, *Io.* 1: *Gratia et veritas per Iesum Christum facta est.*

Item. Caerimonialia implevit Christus in se quantum decuit et expediebat, ea
40 observans sicut et dicitur nostras tulisse infirmitates, et in aliis etiam, ubi attende
duo scilicet signa visibilia tamquam vasa gratiae et significata tamquam contenta:

Primo modo implevit ea dupliciter: quoad durationem et quoad signifi-
cationem. Primum: Dum id quod defuit eorum durationi supplevit per suum
adventum, sicut dicitur aliquis implevisse dies suos, quando ad ultimum illorum
45 venerit. Quoad significationem: Quia, cum significarent uno modo gratiam illius
temporis iustificantem et alio modo futuram exhibendam veritatem, dum illa
gratia fuit diminuta et dum non venerat promissa veritas, ipsa fuerunt quasi vasa
pro parte vacua. Et Christus veniens implevit ea quoad utrumque adeo, ut etiam
nova vasa quasi capaciora oporteret dare, quod etiam factum est.

nec² W, non M 27 evacuaverit¹ W, evacu- et lacuna M evacuaverit² M, evanuit W
36 intellegenda esse M, esse intellegenda W 40 etiam W, et M 42 modo MW,
accipiendo *add.* M dupliciter MW, scilicet *add.* M 43 supplevit W, implevit M 47
diminuta W, dimunita *scriptio corrupta* M 49 etiam W, et M 51 significata 206^r M ut

35 MT. 5, 21.

35–36 MT. 5, 27.

38 IO. 1, 17.

40 E.g. Gal. 4, 4 sq.

41 Ad vocem de *tamquam vasa gratiae* cf. supra, quaest. 1, lin. 20, verbo Hugonis
citato, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 4 (PL 176, 323 B); et quaest. 37, lin. 50; atque infra,
quaest. 40, lin. 102–115.

Secundo modo scilicet considerando caerimonialia quoad sua significata, 50
duo fuerunt illorum significata, ut praedictum est: Unum significatum et
contentum scilicet gratia iustificationis quam Christus implevit, dum caritatis
abundantiam diffudit in corda fidelium; implere enim imperfectum, hoc est ad
perfectionem ducere. Aliud est significatum et non contentum scilicet veritas
liberationis humanae quam implevit se ipsum exhibendo. Spes enim exspectans 55
et desiderans per rei exhibitionem impletur et promissio per solutionem.

Ex his constat ipsum implevisse legem tam quoad moralia quam quoad
caerimonialia, et quomodo etiam eam impleverit.

Item. Patet, cum omnia quae tunc fuerint adhuc durent praeter signa illa
caerimonialia, quod, quando dicitur lex evacuari aut aboleri, solum est hoc 60
intellegendum quoad signa caerimonialia.

Et inde patet ultimum scilicet quomodo cessaverit lex.

Patet etiam quid potest dici ad paenultimum scilicet quomodo simul stent, 65
quod Christus legem aboleverit et impleverit, quia potest dici quod quoad diversa,
ut iam patet.

Tamen aestimo potius dicendum, quod Christus legem omni modo impleverit
et nullo modo solverit vel aboleverit iuxta verbum suum, *Mt.* 5, nisi per accidens
dicatur aliquid aliud abolere vel solvere, quod non praestat ulterius esse. Quod 70
enim defuit durationi illorum signorum caerimonialium ipse supplevit, et sic
implevit illa. Et quia non addidit eis ulteriorem durationem ex natura et vi suae
institutionis, defecerunt et soluta sunt. Unde non videtur aliter illa evacuasse nisi
non conferendo ulterius esse. Et sic patet, quod non est concedendum Christum
abolevisse vel evacuasse etiam illa signa caerimonialia nisi dicto modo per 75
accidens.

Et patet etiam tunc, quomodo possit stare quod legem evacuaverit et im-
pleverit, etiam quoad illa signa quae cessaverunt.

praedictum 52 contentum MW, ut *add.* W 54 est W, enim M 57 ipsum W, Christum
M 59 fuerint W, fuerunt M 66 quoad W, *om.* M 68 omni modo W, omnino M 77

50 Cf. supra, quaest. 33, 9–17, et quaest. 37, 584–598.

63 Ad lin. 30 supra.

65–66 Ad lin. 26–28 supra.

68 Cf. lin. 32–61 supra.

69 MT. 5, 17.

75–76 Cf. lin. 69 sq. supra.

80 Ad obiecta patet iam, quia in illis quae obicit non solvit legem, sed docet eam iam in se solutam esse et cessasse et ideo non observasse se illam; idcirco etiam sustinuit suum baptismum.

etiam MW, quod *add.* M 81 se illam W, *om.* M idcirco M, ideo W sustinuit W, substituat M

80 Ad lin. 9–13 supra.

QUAESTIO 39

De sacramentis novae legis.

5

Primo dicendum quoad efficaciam.

Et quaeritur primo, utrum iustificent.

Quod sic, videtur ex verbo Magistri, dist. 1, cap. 3: *Sacramentum proprie dicitur, quod ita est signum gratiae Dei et invisibilis gratiae forma, ut ipsius imaginem gerat et causa existat.* 10

206ra M, 162vb W 4 <quaestio> 59 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 39 *add. marg.* W De W, *spatium et* <D>E 10 cap. 3 MW, g *add.* M 11 et MW, et *add.* M 13 lib. I

4 sqq. Cf. Guill. Altissiodor., Summa aurea IV, tract. IV (ed. Grottaferrata, IV 61–64), tract. V, cap. 2 (71–97); Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., introitus, et dist. 1, nr. 1–16 (ed. cit., IV 1–22), atque dist. 3, additione codicis Erfordiensis (70 sqq.), et Quaestiones „antequam“, quaest. 48, nr. 31 (ed. cit., II 861), quaest. 52, nr. 57 (ed. cit., II 1002 sq.); Roland. Crem., In IV Sent., dist. 1 (cod. Paris., Bibl. Mazar. 795, f. 79^v, ed. Meersseman-Simonin, op. cit., 1–5); Hug. de S. Caro, In IV Sent., dist. 1, quaest. 3 (ed. cit., 64–68, et Meersseman-Simonin, 6–10), et quaest. de sacram. in communi, cod. Douai 434, f. 111^v (ed. Van den Eynde, Stephen Langton, op. cit., 148–151); Guerr. de S. Quintino, Quaest. de baptismo (cod. Paris, Bibl. nat. 16417, f. 28^v) et quaest. de sacramentis in genere (ibid., f. 62^r, excerptis ed. H.-D. Dondaine, A propos, op. cit., 445 sq.); Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 358vb sqq.; excerptis ed. Meersseman-Simonin, 11–20), et dist. 3 (cod. cit., f. 367vb sq.); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 15–18 (I 58–91); p. 5, quaest. 30 (I 122 sqq.); p. 8, quaest. 64–68 (I 223–246); Summ. Hal., lib. III, p. II, inq. IV, tract. I, quaest. VI–X, nr. 548–563 (ed. Quaracchi, IV 846–879); Alb. Magn., De sacramentis, tract. 1, quaest. 1–2, 6–7 (ed. Col. 26, 1–5, 13–16), et Comm. in IV Sent., dist. 1, B, art. 5–7 (ed. Borgnet, 29, 13–19); Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 3 sq. (IV 16–31), et loc. parall., Abbreviat., f. 51va–53vb; In III Sent., dist. 40, dub. 3 (III 893–896), sine loco parallelo, Abbreviat.; Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 3–5 (ed. cit., IV 24–44); Petr. de Tarant., In IV Sent., dist. 1, art. 6 (ed. cit., 9–11, et ed. Meersseman-Simonin, 108–117); Summ. Hal., lib. IV, quaest. 8, memb. 2–4 (ed. cit., f. 44–51); et Meersseman-Simonin, op. cit., notae, 21–36.

10–12 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 4 (II 233).

Item. Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 11, cap. 2: *Sacramenta gratiae primum per benedictionem virtutem in se sanctificationis suscipiunt, ac deinde quam*
15 *continent sanctificationem conferunt, ut sint ex sanctificatione sanctificantia.*

Et infra, cap. 5: *Sacramenta novi testamenti primo loco spiritualis gratiae signa sunt et ad ipsam gratiam sanctificandis conferendam, infusa sibi benedictione, principaliter instituta.*

Item, secundum Augustinum, dist. 1, cap. 7: *Sacramenta novae legis dant*
20 *salutem.*

Idem, *Super Ioannem homilia*, 80, et habetur dist. 3, cap. 1: *Unde tanta virtus aquae, ut corpus tangat et cor abluit nisi faciente verbo.*

Ex his videtur, quod sacramenta novae legis iustificant.

Item. Si sacramenta vetera habuerunt vim iustificandi, ut praehabitu est,
25 multo fortius ista.

Sed tunc quaeritur quomodo.

30

Si enim iustificant, aliquo modo faciunt ad hoc quod homo iustificetur: Aut igitur sicut occasio aut sicut vera causa:

MW, 2 *add. marg.* M 16 novi testamenti M, novae legis W loco M, modo W 17 sibi M, igitur W 21 homilia 80 MW, in Glossa super illud, 73 Ps., principio, Glossa ... (*scriptio corrupta*): Ut quid Deus reppulisti nos, etc. (*cf. l. 19-20 supra*) ... (*scriptio corrupta*): Detrahe verbum (*cf. l. 21*) *add.* M 22 tangat *corr.*, tinguat MW (*cf. infra, l. 348*) faciente W, favente M 23 quod W, ut M 25 fortius MW, est *add. et del.* M 29 quaestio, *manu alia* 39 *add. marg. et del.* W 31 iustificant ... homo W, *om. (hom.)* M 35

13-15 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 2 (PL 176, 343 C).

16-18 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 5 (PL 176, 345 B).

19-20 AUGUST., *Enarr. in Ps. 73*, nr. 2 (PL 36, 931; CCL 39, 1005 sq.); PETR. LOMB., IV Sent. 1, 6 (II 236); *cf. id.*, *Comm. in Ps. 73* (PL 191, 681 D-683 D); atque Gloss. ordin. in Ps. 73, 1 (PL 113, 959 AB).

21-22 AUGUST., *In Ioannis Evangelium Tractatus CXXIV*, tract. 80, nr. 3 (PL 35, 1840; CCL 36, 529); PETR. LOMB., IV Sent. 3, 1 (II 243); *cf. id.*, *Glossa in Rom. 10*, 8 (PL 191, 1475 C).

24 *Cf. quaest. 20-28, 31-33.*

31-32 *Cf. Hugonem de S. Caro, In IV Sent.*, dist. 1, quaest. 3: „Ad id, quod obicitur postea, scilicet quod solus Deus iustificat: Verum est auctoritate, sacerdos autem ministerio, sacramentum vero causaliter. Sacramentum dico novae legis, quia sacramentum veteris legis tantum occasionaliter, sicut patet in hoc simili: Duo febricitant. Unus potat vinum, et sanatur; alius sumit medicinam, et sanatur. Medicina sanat istum causaliter, virtute scilicet sibi data a Deo; vinum sanat istum

Non primo modo, quia occasio est causa accidentalis qua absente etiam res posset per aliam pervenire, sicut patet de praedicatione et auditoris iustificatione et consimilibus. Sed non potest aliter homini esse salus hodie nisi per sacramenta gratiae.

Item. Occasio non habet efficacem ordinationem ad existentiam occasionati. Sed sacramenta novae legis habent ex divina institutione efficacem ordinationem ad iustificationem. Ergo non sunt eius occasio tantummodo.

40

Quod non sint verae causae, videtur sic, quia si essent, aut igitur vera causa efficiens aut vera causa formalis aut vera causa disponens ad formam:

Non primo modo, quia solus Deus efficit iustitiam in iustificato, cum sit iustitia perfectio rationalis naturae.

Item. Iustitia est de bonis magnis. Sed nulla creatura potest efficere etiam bona media, quanto magis nec magna.

de W, ex M 42 sint W, sunt M 51 sint M, essent W sensibilia 206^v M et carni 54

occasionaliter; nam etsi vinum sumptum causaliter augmentavit calorem, tamen satisfaciendo vehementiae appetitus confortavit naturam" (ed. cit., 67); cf. Alb. Magn., In III Sent., dist. 40, B, art. 4 co. (Borgnet 28, 752); et notam ad lin. 272–273 infra.

35–36 Cf. supra, quaest. 28, lin. 151–158, et quaest. 32, lin. 8–10, 208–210, necnon quaest. 1, 40–42; et notam ad lin. 294–296 infra.

38–40 Ad ordinationem efficacem cf. notam ad lin. 157–158 et 165–166 infra.

45–46 Ad vocem de solo Deo cf. Guill. Altissiodor., loc. cit., tract. IV (ed. cit., IV 63, lin. 52, 66); Alex. de Hales, Gloss. in IV Sent., dist. 1, nr. 6 (ed. cit., IV 13–15); Roland. Crem., In IV Sent., dist. 1 (ed. cit., 1, lin. 3, 5; 2, lin. 5; 3, lin. 3, 7, 14); Hug. de S. Caro, In IV Sent., dist. 1, quaest. 3 (ed. cit., 66 sq., et ed. Meersseman-Simonin, 8, lin. 5 sq.; 9, lin. 20; 10, lin. 2, 5); Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 359ra; ed. cit., 12, lin. 18; 13, lin. 3, 23; 16, lin. 17); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 16, nr. 16 et 20 (I 75, lin. 19; 76, lin. 19); Alb. Magn., De sacramentis, tract. 1, quaest. 1 (ed. Col. 26, 1, lin. 14, verbis Augustini et Bernardi allegatis), et Comm. in IV Sent., dist. 1, B, art. 5, q. 2 (ed. Borgnet, 29, 15 A, auctoritate Bernardi allegata; cf. Bern. Claraevall., In Psalmum Qui habitat, Serm. 11, ed. Leclercq-Rochais, IV, Sermones I, 448–457; et melius, Lib. de gratia et libero arbitrio, I 2, ed. Leclercq-Rochais, III, 166, lin. 19–25, praecipue lin. 24; et 167, lin. 1–5); et Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., quaest. 4 prin., ad contra 5 secundum opinionem primam (IV 22 A); et notam ad lin. 47 sq. infra.

47–48 Cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 359ra; ed. cit., 12, lin. 7–11); August., De libero arbitrio, lib. II, cap. 19, nr. 50 (PL 32, 1268; CSEL 74, 85); Retractationes, lib. I, cap. 9, nr. 4 (PL 32, 597; CSEL 36, 42); et Petr. Lomb., II Sent., dist. 26, cap. 10 sq. (I 479 sq.), et dist. 27, cap. 1–3 (I 480–483; cf. ibid. vocem de solo Deo); cf. atque Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., quaest. 4 prin., contra 5, et ad contra 5 secundum opinionem primam (IV 20 A; 22 A).

50 Non secundo modo, quia si sacramenta gratiae essent causa formalis iusti, tunc, cum sacramenta sint sensibilia et carni adhibita, iustitia formalis esset huiusmodi, quod non videtur.

Item. Cum homines hominibus conferant sacramenta, sequeretur quod conferrent formalem iustitiam.

55 Item. Cum per praesentiam formalis iustitiae sit homo iustus, sequeretur quod quicumque susciperet haec sacramenta iustus esset.

Quod non tertio modo, videtur, quia illud quod disponit materiam ad susceptionem formae agit in illam, sicut patet de natura et embryone humano.

60 Sed sacramenta ista non agunt in animam, cum sint sensibilia, nisi forte per conceptionem et aspectum. Sed si per illam viam disponerent ad iustitiam, non disponerent animas parvulorum qui nihil de illis concipiunt. Sed similem habent effectum in illis et in adultis. Quare si in illis non operantur disponendo, nec in adultis.

65 Item. Deus non pervertit ordinem naturae. Sed is est ordo naturae, ut per spiritualia agat et disponat corporalia et non e contrario, ut docet Augustinus, lib. III, *De Trinitate*, cap. 6, et lib. VIII, *Super Genesim*, cap. 19 et quattuor sequentibus. Ergo non per corporalia sacramenta agit et disponit spiritum rationalem.

conferrent W, conferent M 55 per W, prae M 59 agit W, om. M 61 disponerent W, disponeret M 62 nihil W, mihi M 67–68 19 et quattuor sequentibus M, om. W 68

50–52 Cf. Guill. de Militona, *Quaest. de sacram.*, tr. I, p. 3, quaest. 18, nr. 10 (I 90, lin. 17–20).

53–54 Cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 359rb; ed. cit., 15, lin. 1–3).

55–56 Cf. quaest. 41 infra, lin. 44–46; et quaest. 42, lin. 89 sq.; atque A.M. Landgraf, *Die Wirkung der Taufe im fictus und im contritus*, op. cit.; id., *Der zur Nachlassung der Schuld notwendige Grad der contritio*, op. cit.

58–59 Cf. quaest. 32 supra, lin. 30–35; et J. Strake, op. cit., 26 sq.

65 Cf. Bonav., In III Sent., dist. 40, dub. 3, diffic. 2 (III 894 AB), sine loco parallelo, Abbreviat.: „Qualiter enim accidens spirituale substantificabitur in subiecto corporali, cum secundum naturae ordinem, quem Deus non pervertit per miraculum, substantia sit nobilior sua proprietate?“, et August., *Contra Faustum*, lib. XXII, cap. 27: „Lex aeterna est ratio divina vel voluntas Dei ordinem naturalem conservari iubens, perturbari vetans“ (PL 42, 418; cf. ibid., cap. 30, 61 et 73; ed. cit. 420, 438 et 446).

66–67 AUGUST., *De Trinitate* III 6 (CCL 50, 138).

67–68 AUGUST., *De Genesi ad Litteram* Libri XII, lib. VIII, nr. 19–24 (CSEL 28/1, 258–262, praecipue nr. 20 sq., 258–261); cf. etiam lib. XII, cap. 16, nr. 33 (PL 34, 467).

Item. Si sacramenta ista agerent in animam rationalem disponendo eam, per aliquem modum tactus hoc fieret, quare per virtutem aliquam, et constat quod non nisi per spiritualem. Ergo virtus spiritualis est in corporibus, quod non videtur conveniens. 70

Item. Sic minus nobile ageret in nobilius non solum immutando aspectum, sed informando et immutando affectum, quod non videtur. 75

Contra: Videtur quod sint solum occasio iustificationis per illud Hugonis et Magistri, cap. 5, dist. 1: *Homo imperio Dei salutem quaerit in inferioribus se, etsi non ab illis sed per illa a Deo.*

Item. Infra est: *Deus sacramentis potentiam suam non alligavit.* Unde constat quod aliter posset hominem iustificare. Quare sacramenta videntur esse occasio, quia aliter posset homo iustificari, si Deus vellet. 80

corporalia M, corpora W 70 animam rationalem W, rationalem animam M 72
spiritualis M, spiritualibus W 74 aspectum MW, affectum *add. et del.* M 85 supra M,

70–73 Cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 359ra, ed. cit., 13, lin. 11–15).

74–75 Cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1: „Item omne conferens gratiam animae agit in eam. Sed, ut dicit Augustinus in VI Musicae, ignobilius non agit in nobilius. Ergo nullum sacramentum confert animae gratiam, cum omne sacramentum sit res corporalis et de bonis minimis et anima de mediis“ (cod. cit., f. 359ra, ed. cit., 12, lin. 12–16, verbo Augustini allegato, De musica, VI, cap. 4, nr. 7, et cap. 5, nr. 8, PL 32, 1166 sqq.); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 16, nr. 6 (I 72); Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 4, quaestio 1 lateralis, contra 2 sq. (IV 20 B), potius loc. parall., cod. Assis. 186, f. 61r (Henquinet, op. cit., 417); et Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 4, 1, arg. 3 (ed. cit., IV 27), verbo Augustini citato, De Genesi ad Litteram Libri XII, lib. XII, cap. 16, nr. 33 (PL 34, 467), et Aristot., De anima III 5 (430 A 16 sq.).

77 HUGO, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 3 (PL 176, 319 C – 320 C).

78–79 PETR. LOMB., IV Sent. dist. 1, cap. 5 (II 235).

80 PETR. LOMB., IV Sent. dist. 1, cap. 5 (II 235); cf. Summ. sent., cap. 7, tract. V (PL 176, 133 D); Hug., De sacram., lib. I, p. 9, cap. 5 (PL 176, 323 C – 324 A); Guill. Alvern., De sacramento baptismi, cap. 3: „In quo licet sufficienter responderi, divinae voluntatis nullam penitus esse causam, cum ipsa causa sit omnium consiliorum atque iudiciorum Dei, et non esse investigationem, neque alligatam esse omnino omnipotentiam virtutis suae sacramentis, cum libere et pro beneplacito voluntatis sanctificet et iustificet simpliciter semper quos vult et quomodo vult ...“ (I 423); Alb. Magn., De sacramentis, tract. 1, quaest. 2, ad 5 (ed. Col. 26, 4, lin. 44–47); et Bonav., Breviloquium, p. 6, cap. 1: „Sacramenta dicuntur gratiae vasa et causa, non quia gratia in eis substantialiter contineatur nec causaliter efficiatur, cum in sola anima habeat collocari et a solo Deo habeat infundi; sed quia in illis et per illa gratiam curationis a summo medico Christo ex divino decreto oporteat hauriri, licet *Deus non alligaverit suam potentiam sacramentis*“ (ed. Quaracchi, V 265).

Item. Quod sint vera causa iustitiae effectiva, videntur sonare verba Hugonis
85 supra, *De sacramentis*, lib. I, p. 11, cap. 2 et 5.

Item. Idem praetendunt verba Augustini ibidem supposita.

Quod autem sint formalis iustitia, videtur per hoc, quod iustum est facere
divina instituta, quare iustum est suscipere et uti talibus sacramentis quae Deus
90 instituit. Sed huiusmodi iustitia quae consistit in operibus et usibus rerum a Deo
institutarum est pars formalis iustitiae, non habitus sed actus et usus.

Item. Quod sint causa disponens, ut insit iustitia, videtur per hoc, quod
tempore vel natura oportet quod praecedant iustificationem actualem, et dico
95 *praecedant* voto vel re ipsa. Videntur igitur disponere hominem sive per votum
sive per realem sui praesentiam, ut mereatur a Deo iustificationem.

Respondeo: Hic sunt duae famosae opiniones et celebres. Communicant vero
in hoc quod in sacramentis virtus aliqua occulta operatur iustificationem et
100 remissionem peccatorum; et hoc tenet tota ecclesia.

In modo autem huius occultae virtutis et suae operationis disconveniunt:

Quidam enim ponunt virtutem aliquam quasi qualitatem et proprietatem acti-

summa W 90 huiusmodi 163^r W iustitia 99 aliqua W, alia M 112 enim W, *om.* M

84–85 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 11, cap. 2 (PL 176, 343 C) et cap. 5 (345 B); cf. lin. 13–18 supra.

86 AUGUST., *Enarr.* in Ps. 73, nr. 2 (PL 36, 931; CCL 39, 1005 sq.); cf. lin. 19 sq. supra.

98–100 Cf. Bonav., *In III Sent.*, dist. 40, dub. 3: „Respondeo: Intelligendum est ad hoc, quod duplex est circa questionem istam opinio celebris et famosa... supposito, quod in Sacramentis novae Legis *divina virtus secretius operatur*, quia hoc est ipsius fidei et sententiae communis“ (III 893 B, et 895 A), verbo Isidori citato, *Etymolog.*, VI, cap. 19, nr. 10 (PL 82, 255 C) et Gratiani, *Decreti* p. II, C.1, q. 1, c. 84 (PL 187, 516 BC), iam allegato apud Alb. Magn., *In IV Sent.*, loc. cit., art. 5 (Borgnet 29, 14), et *De sacram.*, loc. cit., quaest. 2 (ed. Col. 26, 2), et Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 16 (I 72 sq.).

102–104 Cf. praecipue Guill. de Militona, loc. cit. in nota ad lin. 4 sqq. supra, quaest. 16 (71–78), et loc. parall., cod. Bruxell., *Bibl. reg.* 11614, f. 181 (ed. Lynch, *Texts*, op. cit., 264–272; 92 sq.), cod. Assis. 182, f. 78va–79vb (ed. Lynch, *ibid.*, 239–250; 89 sq.), et *Summ. Hal.*, lib. IV, quaest. 8, memb. 3, art. 5 (ed. cit., f. 48ra–51ra, excerptis ed. W. Lampen, *De Causalitate*, op. cit., 6–17); atque Bonav., *In IV Sent.*, loc. cit., quaest. 4, resp. secundum opinionem primam (IV 21 B), et loc. parall., *Abbreviat.*, f. 52ra; necnon Thom. de Aquino, loc. cit., art. 4 (ed. cit., IV 26–39); et, sententia utraque concessa, Petr. de Tarant., *In IV Sent.*, dist. 1 (ed. cit., et ed. Meersseman-Simonin, op. cit., 113, lin. 4–26); elementa sententiae apud loc. cit., Guill.

vam vel potentiam in ipsis sacramentis qua influant in animam ipsam mutando et alterando, ita quod in re sensibili sit virtus spiritualis activa in spiritum.

Alii dicunt quod non est sic.

105

Primi igitur explanant dictum suum in baptismo hoc modo: Tria dona baptizato conferuntur scilicet gratia gratificans, et character sive ornatus animae qui est gratia gratis data, et naturalium virtutum expeditio et vigoratio cum fomenti debilitatione: Respectu primi est sacramentum baptismi causa sicut occasio scilicet sine qua non; respectu secundi est vera causa efficiens; respectu tertii causa disponens. Et illud tertium est effectus primi; expeditio enim potentiarum naturalium et vigoratio et debilitatio fomitis effectus sunt gratiae gratificantis.

110

Et quia baptismus est causa disponens ad illud tertium et illud est effectus gratiae gratum facientis, ideo dicunt quod baptismus est causa disponens ad

115

Altissiodor, Alex. de Hales, Roland. Crem., Hug. de S. Caro, Guerr. de S. Quintino, et Alb. Magn.

- 105 Cf. praecipue Rich. Fishacre, loc. cit. in nota ad lin. 4 sqq. supra; et Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 4, resp. secundum opinionem alteram (IV 23 sq., cum loco parallelo, Abbreviat., f. 52^{rb-vb}), et dist. 3, p. 2, art. 1, quaest. 2 (IV 78 sqq.), dist. 10, p. 2, art. 1, quaest. 3 (IV 231 sq.), atque In III Sent., loc. cit., et Breviloquium, p. 6, cap. 1 (ed. Quaracchi, V 265); elementa sententiae iam apud Bern. Claraevall., Serm. in cena, nr. 2 (ed. Leclercq-Rochais, V, Sermones II, 68, 11–69, 12), De gratia et libero arbitrio, loc. cit. (nota ad lin. 45 sq. supra); et apud Guill. Alvern., De sacramentis in generali, cap. 2 (ed. cit. I 409–411), De sacramento baptismi, cap. 1 et 3 (I 418, 423), De legibus, cap. 3 (I 33 sq.), cap. 27 (I 89) et cap. 28 (I 93–95). Ad Bernardum cf. Alb. Magn., De sacramentis, tract. 1, quaest. 1 (ed. Col. 26, 1, lin. 15), et Comm. in IV Sent., dist. 1, B, art 5, quaest. 2, arg. 1 (ed. Borgnet, 29, 15 A); Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 4, 1, arg. 1 et ad 1 (ed. cit., IV 26, 33); Petr. de Tarant., In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 6, contra 1 et ad contra 1 (ed. cit., et ed. Meersseman-Simonin, 109, 115); et W.J. Courtenay: Sacrament, Symbol, and Causality in Bernard of Clairvaux, in: Covenant and Causality, op. cit., cap. 2. Ad Guillelmum Alvernum cf. Bonav., In III Sent., dist. 40, dub. 3: „Hunc modum dicendi et huius questionis determinationem plures sustinent bene intelligentes ... Et dominus Gulielmus, Parisiensis episcopus, in determinando in scholis Fratrum Minorum approbavit istum modum dicendi coram fratre Alexandro bonae memoriae“ (III 893 B, 895 sq.); cf. etiam E. Longpré, op. cit., 427; B. Hamm, op. cit., 479–489; W.J. Courtenay, op. cit., cap. 2, 6, 7, 9.

- 107–138 Cf. notam ad lin. 102–104 supra, et sententiam in opponendo relatam apud Bonav., In III Sent., loc. cit. (III 893 B – 895 A).

- 107–112 E.g. Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 16, nr. 12 (I 73), et quaest. 18, nr. 10 (91, lin. 7–10).

- 114–121 Cf. sententiam in opponendo relatam, Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 4, lateralis 1, contra 2 (IV 20 B); et locutionem ambiguam, Summ. Hal., lib. IV, quaest. 8, memb. 3, art. 5, q. 3: „Disponunt enim hominem et aptiorem red-

inesse gratiae gratificantis, licet non ad esse. Cum enim secundum eos gratia gratificans creetur omnino ex nihilo, neque indigetur disponente ex parte agentis nec ex parte materiae, ut gratia sit, quia agens est infinitae potentiae et materia nulla. Sed ex parte suscipientis indigetur disponente, scilicet ut gratia insit et
 120 effectum suum consequatur. Oportet enim quod sit materia aptata per sacramentum, ut ei insit gratia talis.

Si quaeris quomodo disponit animam, dicunt quod habet quandam virtutem activam spiritualem divinitus sibi per institutionem collatam, et haec est per
 125 accidens, et per illam tangit animam et alterat. Nec est hoc naturale sed miraculum et supra naturam ex divino dono, sicut quod ignis agit in spiritum nudum non est naturale sed miraculum et supra naturam ex ordinatione divina.

118 gratia M, substantia W 120 enim 207^r M quod 122 Si M, Et si W quomodo MW, sacramentum corporale add. M anima W, animam M 123 collatam W, colaltam *scriptio corrupta* M haec M, hoc W per W, om. M 124 hoc W, haec M 135 Isti W,

dunt ad gratiae susceptionem et etiam gratiam infusam ad operandum expeditiorem. Unde sunt causae gratiae non quantum ad esse, sed quantum ad inesse modo convenientiori sive conformiori, et quantum ad modum operandi expeditiorem“ (ed. cit., f. 49ra; cf. ed. W. Lampen, *De Causalitate*, op. cit., 8, lin. 16–18, et 9, lin. 11–16); cf. autem Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 16, nr. 16: „Unde dico quod sacramenta non efficiunt gratiam quantum ad esse, sed quantum ad efficaciam in operando ... non quia disponant neque ad hoc quod sit neque ad hoc quod insit ... Non sunt causa per se, neque solum causa sine qua non; sed disponens, ut dictum est. Et hoc non ut sit neque ut insit, sed ut efficax sit in operando ... Non est dispositio haec ut gratia sit vel insit, sed ut expedita et efficax sit in operando“ (I 75, lin. 30–35; 76, lin. 21 sqq.; 78, lin. 14 sq.); atque cod. Assis. 182, f. 78vb–79ra: „Unde sacramenta non sunt causa gratiae perficientis animas neque ut sit (in marg. additur: gratia neque ut insit), sicut distinguunt quidam, sed sunt causa ut efficax sit gratia; non enim efficiunt causando gratiam in esse, sed hoc faciunt ut gratia efficaciter operetur removendo scilicet culpam et reprimendo scilicet incentivum fomitis et expellendo inclinationes malas ...“ (cf. ed. Lynch, *Texts*, op. cit., 242, lin. 105–110). In alio contextu cf. Phil. Cancell., *Summa de bono*, *De iustitia*, quaest. 8: „Dicendum ergo quod sacramenta malorum tam non hereticorum quam hereticorum ... habent effectum quantum ad esse, sed non quantum ad bene esse vel prodesse“ (ed. Wicki, op. cit., 1038, lin. 70–72).

- 117 Ad creationem gratiae iustificantis ex nihilo cf. Roland. Crem., *In IV Sent.*, dist. 1 (ed. cit., 3, lin. 7); Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 16, nr. 13 (74, lin. 16–23); Bonav., *In IV Sent.*, dist. 1, loc. cit., resp. ad obi. 2, quaest. lat. 1, secundum opinionem primam (IV 22 B); et Thom. de Aquino, *In IV Sent.*, dist. 1, quaest. 1, art. 2, 2, arg. 2, in opponendo (ed. cit., IV 28).
- 122–126 Ad miraculum et super naturam cf. Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 16, nr. 12 (I 73, lin. 15–26), nr. 13 (74, lin. 7–13), et nr. 22 (77, lin. 19–23), et loc. parall., cod. Assis. 182, f. 78vb (ed. Lynch, *ibid.*, 241, lin. 64–84), et *Summ. Hal.*, lib. IV, loc. cit., art. 5, q. 1–2 (ed. cit., f. 48ra–va, in parte ed. W. Lampen, *De Causalitate*,

Item. Dicunt quod, quamvis anima sit natura nobilior secundum quod rationalis est quam sacramentum sensibile, tamen minus nobilis est secundum statum peccati, ut huiusmodi est, et sic subiecta est actioni sacramenti in ipsam.

Item. Non pervertit Deus, ut videtur secundum illos, ordinem naturae, tum quia ordo naturae est, ut sit sicut Deus ordinaverit, tum quia ad effectus naturales producendos movet corporalem naturam per spiritualement; ad effectus vero gratuitos bene potest et vult aliquando agere spiritualement per corporalem, quia sic ei placet et sic expedit.

Isti innituntur praedictis auctoritatibus Hugonis et Augustini quae videntur velle quod sacramenta effective sanctificent, et hoc intellegunt ipsi de charactere quem efficit baptismus secundum illos.

Secundum istos patet facilliter ad omnia obiecta.

Secundi dicunt quod sacramentum sensibile vere dicitur iustificare et vere dicitur causa et vere dicitur disponere ad iustitiam, sed extendendo nomina ista. Non enim disponit vel efficit vel causat tamquam qualitatem vel potentiam activam in se habens qua alteret et qualificet animam, sicut ignis agit per inditum

Item M innituntur W, *scriptio corrupta* M, in *add.* M 138 facilliter MW, responsio
add. M 140 Secundi dicunt MW, alia opinio *add. marg.* W 143 alteret M, alterat

op. cit., 6, lin. 15–27), atque Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., lateralis 2, in opponendo arg. 2 et ad 1 et ad 4; in affirmando autem ibid., resp. secundum opinionem alteram (IV 21 A – 24 B: „nescio tamen, quae sit prior, quia, cum loquimur de his quae sunt miraculi, non multum adhaerendum est rationi“), dist. 3, loc. cit., co. in opponendo (79 A); In III Sent., loc. cit. (III 895 B), in affirmando. Apud ponentes causalitatem expliciter instrumentalem locutio in locis citatis non est de miraculo, sed tantum de virtute supernaturali; cf. Thom. de Aquino, In IV Sent., loc. cit., art. 4, 2, co. (ed. cit., IV 34); Petr. de Tarant., In IV Sent., loc. cit., sol. 2 (ed. cit., et ed. Meersseman-Simonin, 116, lin. 16 sq., 27).

127–129 Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., in opponendo, lateralis 1, ad 3 contra (IV 22 B), et resp. secundum opinionem alteram (23 A); cf. etiam Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 16, nr. 12 (73, lin. 16).

130–134 Cf. notam ad lin. 65 supra, et Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 17, nr. 12 (I 81); cf. argumentum ex definitione Dei ut datoris formarum relatum in opponendo, Bonav., In IV Sent., dist. 10, p. 2, art. 1, quaest. 3 (IV 232 A); cf. Thom. de Aquino, In IV Sent., loc. cit., art. 4, 1–4, co. (ed. cit., IV 31–37); et H.-D. Dondaine, op. cit.

135–136 Ad verba HUGONIS et AUGUSTINI, lin. 13–21 supra.

136–137 Cf. lin. 107–122 supra.

138 Ad lin. 31–96 supra.

140–167 Cf. notam ad lin. 105 supra, et sententiam in opponendo relatum apud cod. Assis. 182, f. 79ra (cf. ed. Lynch, Texts, op. cit., 243 sq., lin. 142–173), et Summ. Hal., lib. IV, quaest. 8, memb. 3, art. 5, q. 3 (ed. cit., f. 49ra; cf. etiam ed. Lampen, De Causalitate, op. cit., 9, lin. 1–8), necnon apud Thom. de Aquino, loc. cit., art. 4,

vel innatum calorem, sed tamquam habens assistentem sibi virtutem divinam
 145 quae ad eius praesentiam facit et causat iustitiam. Et haec habet ex institutione
 divina et pactione eius qua instituit, ut qui rite susciperet suum sacramentum
 susciperet internam occultam operationem virtutis divinae iustificantis. Nihil igitur

W 144 assistentem sibi W, sibi assistentem M 145 haec M, hoc W 147 virtutis

- 1, co. (ed. cit., IV 31); et Petr. de Tarant., In IV Sent., dist. 1 (ed. cit., et ed. Meersseman-Simonin, op. cit., 112, lin. 17–26; 113, 1–3).
- 141 Ad extensionem nominum cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 359va; ed. cit., 17, lin. 11, 16), et dist. 3 (cod. cit., f. 367vb sq.); et Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 4, resp. secundum opinionem alteram (IV 23 B – 24 B) et loc. parall., Abbreviat. (f. 52va), et dist. 10, p. 2, art. 1, quaest. 3 (IV 232 A), sed etiam Summ. Hal., lib. IV, loc. cit. (ed. cit., f. 49ra, et ed. W. Lampen, De Causalitate, op. cit., 9, lin. 11, 24).
- 142–144 Cf. Thom. de Aquino, loc. cit., art. 4, 1, co. (ed. cit., IV 32): „Instrumento autem competit duplex actio: una quam habet ex propria natura, alia quam habet prout motum a primo agente: sicut calor ignis qui est instrumentum virtutis nutritivae, ut dicitur in II De anima, ex natura propria habet dissolvere et consumere et huiusmodi effectus; sed inquantum est instrumentum animae vegetabilis, generat carnem“, verbo Aristotelis citato, De anima, II 4 (416 A 8 sq.); ad Avicennam et Averroes cf. Meersseman-Simonin, op. cit., 66 sq., notam ad lin. 18, et H.-D. Dondaine, A propos, loc. cit.
- 145 Ad divinam virtutem assistentem cf. Guill. Alvern., De baptismo, cap. 1: „Si quis autem quaesierit utrum sanctificatio ex aqua sit, sciendum est quod non, sed ex solo Deo datore, qui invocatus ad hoc adest et assistit et operatur intus ad similitudinem et proportionem eius, quod aqua habet operari exterius“ (ed. cit., I 418); et Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 4, resp. secundum opinionem alteram (IV 23 A – 24 B, et loc. parall., Abbreviat., f. 52^{rb-va}), et In III Sent., loc. cit. (IV 896 A); atque sententiam in opponendo relatum, Thom. de Aquino, loc. cit., art. 4, 1, co. (ed. cit., IV 31), et cod. Assis. 182, f. 79ra (ed. Lynch, ibid., 243, lin. 153, 157, 162, 164).
- 145–146 Ad pactionem divinam cf. Guill. Alvern., De legibus, cap. 27: „... sicut et signa sacra, quibus utitur Christiana religio, non ex virtute sua naturali aliqua, sed ex Dei altissimi pacto, qui cultoribus suis se adesse firmissima promissione pollicitus est, operantur, eo tropo loquendi, quo signis huiusmodi operationes attribui fas est; non enim signa deificat fides aut religio Christiana“ (I 89); ibid. cap. 3 (ed. cit., I 32 sq., et nota ad lin. 225 infra); Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 359va, et ed. cit., 18, lin. 20 sq., nota ad lin. 148 infra); et dist. 3: „Signum ablutionis interioris ab originali est ablutio exterior, quae utique posset fieri in omnibus liquoribus vel liquidis. Potuit tale foedus fuisse inter Deum et hominem ex institutione Dei, quod ad immersionem hominis cum confessione Trinitatis in quocumque liquido remitteret Deus originale, et sic esset quaedam habitudo vel relatio ex divina voluntate (cod. Balliol: potestate) indita liquori ad animam vel hominem. Sed ad contactum illum unicum corporis Christi secundum eius volun-

in se habet sacramentum sensibile nisi quandam relationem qua associatum est ex divina pactione virtuti divinae iustificativae, per quod vel propter quod dicatur iustificare vel disponere ad iustitiam vel huiusmodi.

150

tatem determinatum est hoc foedus in liquore aquae, et hoc est aquis prius sterilibus sicut est adhuc modo omnis liquor alius quoad hunc effectum, contulisse vim regenerativam scilicet hoc foedus in aqua instituisse. Nec video aliquid aliud ex illo contactu effectivum in aqua nisi talem habitudinem, scilicet quod nunc ex voluntate Dei ad illud baptisma Christi ad alium usum est instituta quam unquam ante fuerat. Quod, si aliquid aliud est, vos quaeratis; ego enim non invenio“ (cod. Camb. cit., f. 367vb sq., et cod. Balliol 57, 235ra); et Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit.: „ex tali pactione Dominus astrinxit se quodam modo ad dandum gratiam suscipienti Sacramentum“ (IV 23 B – 24 A), cum loc. parall., Abbreviat., f. 52va, et dist. 10, loc. cit.: „...quia efficacem ordinationem habent ex divina pactione ad gratiam“ (IV 231 sq.), atque In III Sent., loc. cit.: „... virtutem denique efficaciter ordinantem ratione divinae pactionis instituentis“ (IV 895 B); necnon sententiam in opponendo relatam, Thom. de Aquino, loc. cit., art. 4, 1, co.: „... increata virtus, quae sola effectus ad gratiam pertinentes in anima facit, sacramentis assistit per quamdam Dei ordinationem et quasi pactionem“ (ed. cit., IV 31).

- 148 Ad quaestionem relationis cf. etiam Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1: „Sic igitur si aliquid amplius est in aqua baptismi post benedictionem aquae quam ante vel quam in alia aqua, fateor, si quaeris quid amplius videtur mihi, non tamen assero, respondendum: non quid amplius, sed potius: ad aliquid amplius. Est enim iam relatio aliqua huius aquae et habitudo, quae prius non fuit, nec est in aliqua aqua, cuius relationis principium est voluntas, non natura. Et ideo non quaeras super quamnam rem praedicamentalem fundetur illa relatio, arguens quod oporteat rem aliquam praedicamentalem adici super naturam aquae, quam prius non habuit aqua, in qua radicetur haec relatio. Nihil horum quaere. Est enim haec relatio non a natura aliqua - in natura autem est -, sed a voluntate, ut denarius fit pretium, nulla in eo facta mutatione vel superadditione alterius quam relationis. Foedus vero quod pactum est inter deum et homines in sacramentis est. Unde ratione talis relationis est in signis illis sanctitas, et eis quod Dei est attribuitur“ (cod. Camb. cit., f. 359ra, et ed. cit., 18, lin. 7-22); et dist. 3 (cod. cit., f. 365vb et 367vb-368ra; cf. quaest. 42 infra, notam ad lin. 99 sq.); et Guill. Alvern., loc. cit., nota ad lin. 145 supra, „ad similitudinem et proportionem eius“, et ibid., cap. 1, passim; et De sacramentis in generali, cap 2, passim, multis exemplis allegatis signorum communicationis ad uniendas societates diversas, v. g. civitatem, domum, exercitum, vel sacerdotium templi: I 407-414; cf. notam ad lin. 154-158 infra); et Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit.: „ad aliquid tamen est ordinatum, ad quod non erat prius“ (IV 23 B), et ibid.: „relatio ..., ut quando nummus fit arrha, nihil datur de novo ipsi nummo“ (24 B), cum loc. parall., Abbreviat. (f. 52vb), et potius, dist. 3, loc. cit. (IV 79 B, verbo Augustini allegato, De Trin., V 16, nr. 17, CCL 50, 226, lin. 43-53), atque In I Sent., dist. 30, dub. 3: „... nummus mutatus non est, cum coeperit esse pretium“ (I 528 A). Ad exemplum cf. August., De trinitate, V 16: „Nummus autem cum dicitur pretium relative dicitur, nec tamen mutatus est cum esse coepit pretium neque cum dicitur pignus et si qua similia“ (CCL 50, 226,

Et ponunt exemplum tale: Litterae regis liberant de carcere non per aliquam virtutem activam illis insitam quae procedat ad liberandos solvendo et extrahendo, sed per significativam potentiam quae est relativa et instituta ad hoc.

- 155 Similiter si institueret rex signum aliquod obtinendi coronam vel primatum, illud signum causaret habenti ipsum coronam vel dignitatem non efficiendo in ipsum aliquid per influentiam, sed significando per regiam institutionem, cui scilicet significationi annexa est vel sociata alia virtus a rege ordinata ad efficiendum quod ex pactione signi debet fieri.

divinae iustificantis M, iustificationis W 152–153 extrahendos W, extra habendos M 153 significativam W, figuram M 155 causaret W, carent M 172 Est W, Et M,

lin. 43–46); cf. autem Rob. Kilw., In I Sent. supra, quaest. 74, 1 (ed. cit., XIII 232 sq., lin. 57–64, illo verbo Augustini allegato; 234, lin. 86–92, sententia Abbreviationis in opponendo relata; et 234 sq., lin. 104–108: „Item hoc non puto quod dicunt scilicet quod nummus non mutatur omnino, quando humano instituto fit pretium vel pignus. Licet enim non mutetur in sui substantia, tamen mutatur secundum esse, quia incipit habere respectum quam prius non habuit, qui respectus accidens eius est. Unde non dicitur pretium vel pignus relatione quae sit sua substantia“).

- 151–153 Ad exemplum litterarum regis cf. quaest. 37 supra, lin. 55–66, et Guill. Alvern., De legibus, cap. 27: „litterae regiae cum impressione anuli vel imaginis suae, quibus credunt et obediunt subditi velut ex pacto obedientiae“ (ed. cit., I 89); Bonav., In IV Sent., dist. 1, op. cit.: „litterae regiae anulo regis sigillatae“ (IV 24 B) et dist. 3 (IV 79); similiter ad litteras pontificum Romanorum cf. Guill. Alvern., loc. cit.: „cum impressione Apostolicae Bullae“ (I 89 f.); Petr. de Bar, loc. cit. apud H.-D. Dondaine, A propos, op. cit., 445, n. 3; et Petr. de Tarant., In IV Sent., dist. 1 (ed. cit., et ed. Meersseman-Simonin, op. cit., 113, lin. 1–3); ad litteras testimoniales virtute signorum episcopi vel abbatis cf. Guill. Alvern., ibid., 89; cf. Summ. Hal. IV, ed. cit., f. 49ra (cf. ed. Lampen, op. cit., 9, lin. 6 sq.). Aliud est exemplum de signis stagnis a ministro regis inter pauperes distributis pro prandio regio plus minusve futuro (Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1, cod. cit., f. 359vb, ed. cit. 20, lin. 1 sqq.); Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit. („tale signum“ regis pro accipiendis centum marcis vel libris, IV 23 A), Thom. de Aquino, loc. cit., art. 4, 1, co. („denarium plumbeum“ pro centum libris accipiendis a rege, ed. cit., IV 31); et De ver. 27, 4, co., ed. Leon., XXII 804, lin. 237–244; et cod. Assis. 182 („sigillum vel chirotheca“ regis pro centum marcis accipiendis, f. 79ra, et ed. Lynch, 243, lin. 148–155); cf. Courtenay, op. cit., cap. 6 sq.; cf. autem in alio contextu exemplum diversitatis in parte intrinsecae „in nummis parisiensibus et stirlingis“, quaest. 34 supra, lin. 50 sq.

- 154–158 Ad exemplum chirothecarum cf. quaest. 37 supra, lin. 157–158, et cod. Assis. 182, loc. ibid. cit.; alia investiturae exempla apud Bern. Claraevall., Serm. in cena, nr. 2: „Sacramentum dicitur sacrum signum, sive sacrum secretum. Multa siquidem fiunt propter se tantum, alia vero propter alia designanda, et ipsa dicuntur signa, et sunt. Ut enim de usualibus sumamus exemplum, datur anulus absolute propter

Similiter in proposito. Unde concedunt quod sacramenta novae legis sunt causa efficiens et disponens, sed extendendo nomina, ut dictum est.

160

Et per hoc respondent ad omnia.

Isti etiam dicunt ulterius, quod sacramenta novae legis quadrupliciter habent virtutem iustificationis: scilicet influendo ratione Spiritus sancti assistantis; promerendo ratione passionis dominicae concurrentis eis in qua est meritum salutis omnium; disponendo ratione devotionis fidelis suscipientis; efficaciter ordinando ratione divinae pactionis, ut dictum est.

anulum, et nulla est significatio; datur ad investiendum de hereditate aliqua, et signum est, ita ut iam dicere possit qui accipit: *Anulus non valet quidquam, sed hereditas est quam quaerebam*. In hunc itaque modum, appropinquans passioni Dominus, de gratia sua investire curavit suos, ut invisibilis gratia signo aliquo visibili praestaretur. Ad hoc instituta sunt omnia sacramenta ... Sicut enim in exterioribus sunt diversa signa et, ut coepto immoremur exemplo, variae sunt investiturae secundum ea de quibus investimur, — verbi gratia, investitur canonicus per librum, abbas per baculum, episcopus per baculum et anulum simul —, sicut, inquam, in huiusmodi rebus est, sic et divisiones gratiarum diversis traditae sunt sacramentis“ (ed. Leclercq-Rochais, V, Sermones II, 68, lin. 11–18 et 21; 69, lin. 1–5); et Guill. Alvern., De sacramentis in generali, cap. 2: „Ut oves eiusdem gregis signo aliquo visibili dignoscuntur et ab aliis discernuntur, sic et contubernia militum signis et sacra aedes, id est templa, a prophanis seu communibus domibus seu aggregationibus hominum certo signo distingui necesse est, et singulos sacerdotes huiusmodi templi ab aliis hominibus ... Amplius. Omnis civitas nobilis visibili aliquo signo dari consuevit et dignosci, sicut civitas Romana penula. Omnis militia, id est dignitas militaris similiter aliquo signo visibili, sicut accinctio gladii. Item omnis administratio et omne officium, sicut thesaurorum custodia traditione clavium. Item omnis honor, omnis dignitas, sicut honor regius aut impositione coronae visibili aut collocatione in throno visibili. Item omnis haereditas, omne donum immobile, non consuevit conferri nisi sub signo visibili, sicut traditione anuli aut alterius rei visibilis, licet haec omnia fieri possint aliter ... Visibilibus ergo sanctificationibus necesse est ipsum (templum) aedificari. Visibiles ergo sanctificationes sacramenta vocamus, hoc est sacrativa seu sacramentia signa, necesse inquam necessitate indigentiae nostrae, non necessitate inevitabilitatis aut necessitate coactionis“ (ed. cit. I 409 sq.); et cap. 3: „Quemadmodum anulus regius signum est doni, quo quis per eum investitur, aut crux posita super fastigium domus, quod religiosa vel religiosorum sit, et quemadmodum ad sigillum regum thesaurarius seu dispensator eiusdem regis dat dona regalia illud portanti ...“ (I 422); cf. exempla Bernardi allegata in opponendo apud Thom. de Aquino et Petr. de Tarant., loc. cit. in nota ad lin. 105 supra, et Summ. Hal. IV, ed. cit., f 49ra (Lampen, op. cit., 9, lin. 3 sq.); cf. autem in alio contextu exemplum aureorum vel argenteorum anulorum intrinsece diversorum apud Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1, cod. cit., f. 356va.

157–158 et

165–166 Ad locutionem de virtute ordinata ad efficiendum vel efficaciter in ordinando, nullo loco apud Rich. Fishacre inveniendam, cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1,

Isti etiam ponunt sicut et alii, quod gratia creatur ex nihilo et animae infunditur.

Istae sunt summatim opiniones magistrorum circa hoc et sunt probabiles, sed
170 secunda verisimilior est.

Est adhuc tertius modus planior, ut videtur, talis:

Cum quaeritur an sacramenta novae legis iustificent, dicendum quod sic.

Cum quaeritur quomodo, dicendum quod uno modo sicut occasio, alio modo
175 sicut vera causa:

Quod iustificent sicut occasio, sic patet: In sacramentis istis duplices sunt res
significatae: Una contenta vel coniuncta, alia non contenta vel inconiuncta, ut
patet ex distinctione Magistri, dist. 8, cap. 9, de eucharistia. Sic enim in baptismo
180 se habent remissio peccatorum et mors ac sepultura Christi, in confirmatione
roboratio spiritualis et missio Spiritus sancti in Pentecoste, et eodem modo in
aliis.

tertia opinio *add. marg. W* 174–177 alio (*corr.*, aliquo M) ... occasio M, *om. (hom.)*
W 178 inconiuncta W, coniuncta M 183 iustificamur M, iustificantur W 186–190

art. unic., quaest. 4, resp. secundum opinionem alteram (IV 23 sq., quinquies), et
loc. parall., Abbreviat., f. 52va; dist. 3, loc. cit. (IV 79 sq., undecies), dist. 10,
p. 2, art. 1, quaest. 3 (IV 231 sq., tripliciter), et In III Sent., dist. 40, dub. 3 (III 895
sq., quadrupliciter; cf. notam ad lin. 162–166 infra). Ad aliquam bifurcationem
illae secundae sententiae ad modum pactionis cf. Bonav., In III Sent., loc. cit. (III
896 A), et notam ad lin. 261–264 infra.

159–160 Cf. lin. 141 supra, cum nota.

161 Ad lin. 31–96 supra.

162–166 Cf. Bonav., In III Sent., dist. 40, dub. 3, sine loc. parall., Abbreviat.: „Dixerunt
aliqui, Sacramenta novae Legis habere respectu iustificationis virtutem influentem,
promerentem, disponentem et efficaciter ordinantem: virtutem influentem ratione
Spiritus sancti assistentis; virtutem promerentem ratione meriti passionis ad
Sacramentum concurrentis; virtutem disponentem ratione devotionis ipsius fidelis
Sacramentum suscipientis; virtutem denique efficaciter ordinantem ratione divinae
pactionis instituentis“ (III 895); cf. quaest. 45 infra, lin. 21–24.

166 Cf. lin. 157 sq. supra, cum nota.

167 Ad lin. 140–166 resp. 107–138 supra.

169–170 Secundum Bonaventuram, loc. cit., est utraque opinio probabilis: opinio prima,
pia, multo difficilis, et aliqua opinio magnorum; secunda positio, non vero
calumniabilis, sobria, opinio magnorum altera et bene intelligentium.

173 Cf. lin. 8–25 supra.

174–175 Cf. lin. 29 sqq. supra.

177–196 Cf. quaest. 41 infra, passim.

179 PETR. LOMB., IV Sent. 8, 7 (II 284 sq.).

Res autem non contentae sunt articuli fidei in quorum fide iustificamur. Quare, si sacramenta considerantur ut illarum significativa, docent quid credendum, et ita praestant occasionem fidei.

185

Item. Res contentae sunt effectus sacramentorum in suscipientibus ea et ea quae sacramentis sensibilibus includuntur, ut caro divina includitur sensibili specie panis; et istarum rerum fides ad iustificationem spectat, quia de articulis fidei sunt haec. Unde, si considerentur adhuc sacramenta ut istarum rerum significativa, docent quid credendum, et sic praestant occasionem fidei.

190

Exemplum: Si quis inspiceret librum ubi scriberentur articuli fidei et prius ignorasset illos, occasionem sumere posset ex hoc quod fieret fidelis.

Si autem considerentur ut instituta ad usum, ut obtineatur per illa iustitia, sic conferuntur ad res significatas et contentas aliquo modo causali, et sic sunt vera causa iustificationis.

195

Et cum quaeritur quomodo, dicendum quod non primo, sed secundo et tertio. Et hoc sic patet: Sacramenta considerata ut ad usum instituta sunt possunt comparari ad exteriorem hominem vel ad interiorem: Primo modo iustificant per modum causae formalis, secundo modo per modum causae disponentis.

200

Primum sic patet: Iustitia creaturae est assimilatio eius ad voluntatem divinam. Sed haec est voluntas divina de istis sacramentis, ut patet ex institutione et effectu et scripturis, quod homines credant significata sacramentorum et eadem credulitate ipsa in se humiliter suscipiant. Primum horum est in homine interiori, secundum in exteriori, et neutrum sine altero iustificare potest, ut patet, nec hominem assimilare divinae ordinationi, sed ambo simul hoc faciunt: fides assimilando interiorem hominem divinae ordinationi, sacramentum assimilando

205

Item ... fidei M, *om.* (hom.) W 188 panis 207^v M et istarum 194 sic W, si M 195 causali M, *om.* W 197 primo MW, modo de tribus supradictis vel tactis in opponendo *add.* M 199 interiorem MW, hominem *add.* M 203 homines MW, adulti *add.* M 204 credulitate MW, seu fide *add.* M 205 potest MW, adultum *add.* M 206 hominem W,

191–192 Cf. Guill. Alvern., De baptismo, cap. 2: „Hic autem dixisse sufficiat, quod benedictionibus et invocationibus Ecclesiae operatur divina virtus et misericordia in sacramentis, et ipsa solemnitas signorum visibilium liber quodammodo est, in quo legitur virtus et gratia, quae in sacramento praestantur sicut ostendimus in septem illis, quae in sacramento baptismi adhibentur videlicet aqua et oleo, igne, et sale, veste, sufflatione, et inspiratione, similiter in septem operationibus aquae salutaris invisibilis ostendimus“ (ed. cit., I 420, exemplo litterarum regis ad reginam allegato).

197 I.e. non in modo causae efficientis, sed causae formalis et ad formam disponentis; cf. supra, lin. 42 sq. et quaest. 32.

201 Cf. quaest. 32 supra, lin. 53–55, cum nota.

exteriorem. Sic igitur sacramenta, quia assimilant hominem divinae voluntati, iustificant, sed non ut causa efficiens sed ut formalis. Deus enim est principalis
210 causa et ipse est efficiens respectu utriusque, quia fidem agit intra per se ipsum, sacramentum extra per ministrum. Sed fides et sacramentum sunt unus habitus formalis integer denominans iustificatum, et ita sacramenta iustificant per modum causae formalis, et hoc ratione exterioris hominis, ut dictum est.

Exemplum tale: Pone regem qui constituat omnes domesticos suos et solos
215 qui noverint eius secreta et veste alba usi fuerint, qui quibus voluerit per se ipsum secreta revelet et per ministrum ad hoc deputatum albas vestes largiatur. Vides quod nullus erit domesticus regis nisi secreta noverit et vestem institutam a rege habuerit. Et rex ipse utriusque est efficiens causa, sed alterius per se, alterius per ministrum, et notitia secretorum et vestis alba simul ambae sunt
220 unus habitus denominans domesticum regis, sed una illarum intra et alia extra. Vestis ergo et notitia dicta efficiunt hominem domesticum regis formaliter secundum interiorem et exteriorem hominem. Et sicut in sacramentis exterius sacramentum adhibitum exteriori homini est signum interioris fidei, sic est et in exemplo proposito.

225 Aliud exemplum potest esse de religiosis profitentibus consilia, quibus Deus tribuit intra voluntatem servandi consilia per se ipsum et exterius per ministrum

ipsum M 208 exteriorem MW, Est etiam divina voluntas de his sacramentis, quod parvulis (*corr.*, parvuli M) conferantur sacramenta ad illos pertinentia in fide ecclesiae catholicae, ubi ipse ad praesentiam fidei in aliis et actualis susceptionis sacramentorum operatur per semetipsum spiritualiter habitualement iustitiam interius in ipsis parvulis *add.* M; cf. *supra*, l. 203 et l. 205 et *infra* l. 212. 211 unus M, unius W 212 iustificatum MW, ita videlicet quod fides habitus tantum intelligatur in parvulis, sed fides habitus et usus in adultis, in utrisque tamen fides formata *add.* M 214 Pone W, Positione M 218 habuerit W, habuit M 220 unus M, unius W 222 sicut W, sunt M 226 servandi W,

213 In lin. 205 sqq. *supra*.

214-224 Ad exemplum vestimentorum in communi, sed in alio contextu usus sacramentorum attendendi cf. Guill. Alvern., De sacramentis, cap. 2, ed. cit., I 411: „Sicut vestimenta ad vestitiones, et ornamenta ad orationes, et munimenta ad munitiones, sic sacramenta ad sacrationes et generaliter omne id, quod non sine alicuius adhibitione sive applicatione perfici habet, aliqua actio ad ipsam actionem similiter se habet ... Simul enim consueverunt datio anuli et rei per anulum signatae, datio coronae et regis, datio magisterii et libri, datio praebendae librique et panis, datio clavis, et ad hunc modum de aliis; conveniens est ergo, ut cum unctione visibili invisibilis, et ita de aliis“; cf. etiam exemplum penulae, *ibid.* 410, in nota ad lin. 154–158 *supra*.

225-229 Cf. Guill. Alvern., De legibus, cap. 3, ed. cit., I 32 sq.: „...hoc signaculo profitetur omnis circumciscus se huiusmodi pactum seu foedus inisse cum Deo et ipsa susceptione huius signaculi intrat in pactum ac foedus Abrahae et ipsa susceptione

suum habitum corporis significativum illius. Unde Deus facit religiosum sicut efficiens, sed interior voluntas et habitus corporis sicut forma: unum illorum informando hominem interiorem, reliquum informando exteriorem.

Sicut hic dixi de modo efficiendi religiosum et in reliquo exemplo de modo efficiendi domesticum regis, sic in proposito de modo efficiendi iustum. Sic ergo patet quomodo sacramenta iustificanc per modum causae formalis, si ad exteriorem hominem comparentur. Si vero comparentur ad interiorem, iustificanc per modum causae disponentis. Sacramenta enim sensibilia sunt quaedam hominis dispositiones sine quibus instituit Deus hominem iustificari non posse secundum hominem interiorem; dico, si renuit illa: ex quo enim Deus ea instituit in usum iustificationis, qui illa renuit dissentit divinae ordinationi nec potest eorum effectum consequi. Et sic sunt dispositiones ad iustitiam mentis, quibus si sponte caruerit homo non iustificatur in mente, ut dictum est.

240

Modo respondendum ad obiecta:

Primo ad obiecta quod non possunt esse occasio.

Ad primum, quod hoc argumentum non valet: Occasio est sine qua res potest aliter exire in esse; sed sacramenta novae legis sunt sine quibus non potest homo iustificari; ergo sacramenta novae legis non sunt occasio ut homo iustificetur. Est enim fallacia accidentis, quia, sicut praedictum est, secundum aliam rationem

servanti M 227 significativum W, significatum M 228 interior 163^v W voluntas 235
dispositiones W, disponens M 236 si W, sed M 237 renuit W, *scriptio corrupta* M
dissentit M, dissentit W 238 sunt 208^r M dispositiones dispositiones W, disponens
M 241 Modo MW, Responsio ad obiecta quod non sicut occasio *add. marg.* W 243

illius obligat se ac debitorem se constituit universae legis... Quemadmodum suscipiens signaculum, hoc est tonsuram et habitum cuiuscunque religionis, ad eam se obligat universam, quemadmodum suscipiens crucem rubeam ad religionem templariorum se obligat, et suscipiens albam ad religionem hospitaliorum“.

230–231 In lin. 225–229 resp. 214–224 supra.

234–239 Cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1: „Causa dicitur proprie et communiter: proprie, quo posito ponitur causatum primo, et quo destructo destruitur; communiter autem, quo destructo destruitur. Sic dicimus quod illud est causa sine quo res non sit ... Sic Deus est causa remissionis peccati et collatae gratiae per se; quia tamen hoc non facit nisi ad existentiam sacramenti, ideo et sacramentum dicitur communiter causa sine qua non fiunt haec. Sic enim est in omni compactione contracta inter duos“ (cod. cit. 357ra).

239 In lin. 234 sqq.

241 Ad lin. 31–75 supra.

242 Ad lin. 34–40 supra.

243 Ad lin. 34–37 supra.

246–249 Ad occasionem cf. lin. 177–192; ad necessarium ex institutione ad usum duplicem cf. lin. 194–239. Cf. etiam exemplum Naaman (IV Rg. 5, 1 sqq.), in introitu Glos-

sunt occasio et secundum aliam sunt necessaria; quia occasio sunt ut significativa articulorum fidei, sed necessaria ad salutem sunt prout instituta sunt ad usum fidelium. Sequeretur autem sic conclusio et taliter deberet inferri: Ergo sacramenta
 250 novae legis, secundum quod sunt necessaria ad hominis iustificationem, non sunt iustificationis occasio. Sed inde non sequitur ulterius: Ergo simpliciter non sunt occasio iustificationis.

Exemplum fallaciae: Lignum non disgregat visum; sed aliquod album est lignum; ergo album non disgregat. Non valet sed sequitur: Ergo album in quantum
 255 lignum non disgregat. Sed inde non sequitur simpliciter quod album non disgregat, quod est fallacia secundum quid.

Et quod idem possit esse diversorum causa vera et occasionalis, patet ex exemplo proposito: Aliquis enim inspicit librum ut addiscat, et inspectio est vera causa notitiae sive cognitionis, occasionalis tamen potest esse compunctionis
 260 et devotionis aut fidei.

Ad secundum, quod, cum dicitur quod nulla occasio habet ordinationem ad certum effectum ex natura vel institutione, verum est secundum quod occasio

res MW, non *add.* W 247 sunt² M, tunc W 249 autem W, enim M 253 album W, alium M 254 album¹ W, alium M 255 album W, alium M 257 Et M, *om. (lacuna)* W 259 notitiae sive cognitionis M, *om.* W 261 secundum MW, *ex tertium corr.* M 263

sae Alexandri in IV Sent. secundum Patrum allegoriam expositum (ed. cit., IV 1 sqq.; cf. similiter Guid. de Orchellis, Tract. De sacram., cap. I, art. 2, nr. 5, ed. Eynde, 7 sq.), sed a Rich. Fishacre in novo contextu interpretatum contra compositionem et efficaciam ex verbis sacramentorum et visibilibus, In IV Sent., dist. 1, cod. cit. 359^{rb-va}, ed. cit. 17, lin. 11–14, cum nota editorum: „Post R. Fishacre exemplum ex Naaman sanatione desumptum classicum evadit in sententia exponenda de sacramentorum efficacia per solam divinam pactionem et assistentiam absque causalitate proprie dicta“, verbis Bonaventurae allegatis, In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 4, resp. secundum opinionem alteram (IV 23 B), et Petr. de Tarant., In IV Sent., dist. 1, art. 6 (ed. cit., et ed. Meersseman-Simonin, 112, lin. 22).

246 et

253–256 Ad fallaciam accidentis cf. Rob. Kilw., De ortu scientiarum, cap. 53, nr. 510 (ed. cit., 185); Aristot., Top., I 1 (100 B 23 sqq.); De soph. el., 6 (168 A 34 sqq.); ad colorem disgregativum cf. Aristot., Metaph., X 7 (1057 B 8).

257–260 Cf. lin. 191 sq. supra.

261 Ad lin. 38–40 supra. Cf. Guill. Alvern., in opere priori sine locutione de pacto Dei vel ordinatione, e.g. De baptismo, cap. 1: „Si quis autem quaesierit utrum sanctificatio ex aqua sit, ... dicamus, quia virtute benedictionis sive invocationis divinae sanctificatio sit: ut enim iste, qui baptizatur in aqua visibili sive mergitur, baptizetur aqua salutari invisibili, virtus facit benedictionis sive divinae invocationis, et hoc solo beneplacito et abundantia divinae pietatis“ (ed. cit., I 418); cf. antem et De sacramentis in generali, cap 2: „Quia sanctificatio opus immediatum est

est; et, cum dicit quod sacramenta novae legis sic habent etc., verum est sed non secundum quod occasiones sunt iustitiae, sicut patet ex proximo.

265

Deinde respondendum ad obiecta quod non possunt esse causa formalis:

Ad primum, quod non ostendit nisi quod non sunt formalis iustitia secundum habitum interioris hominis; et hoc verum est. Sunt tamen aliquid formalis iustitiae quoad habitum exterioris hominis, et loquor hic omnino de sensibili sacramento quod est signum rei sacrae.

270

Ad secundum, quod homo potest conferre huiusmodi formalem iustitiam exterioris hominis, non tamen ut homo sed ut minister Dei. Unde Deus confert illam ut auctor, sed homo ut minister; et ideo eiusdem efficaciae est sacramentum collatum sive a bonis sive a malis, ut habetur dist. 5, cap. 2.

Ad tertium, quod, si totus habitus iustitiae in sacramentis sensibilibus esset, bene concluderetur. Nunc autem non est ita, ut dictum est, nec est aliquis vere

275

est M, *om.* W 266 Deinde MW, Responsio ad obiecta quod non causa formalis *add. marg.*
W 269 hic omnino W, omnino hic M 273 homo ut W, ut homo M 276

divinae omnipotentiae et virtutis, neglecta et inhonorata divinitate, merito avertitur ... Negligit autem et omnino non honorat, qui non invocat maxime ad illud, quod solius ipsius opus est clementiae ac magnificentiae ipsius donum. Quia ergo sanctificatio est opus solius divinae virtutis ac misericordiae, ad illud maxime invocanda est, ne non invocata merito dedignetur adesse. Manifestum est ergo ad omnem sanctificationem quae ministerio hominum fit invocandam esse divinam virtutem atque clementiam“ (I 407–414). Ad differentiam inter ordinationem pactionis revelatam et „beneplacitum“ vel „abundantiam pietatis divinae et bonitatis“ cf. verbum Guillelmi ad salvationem ex Dei beneplacito sine sacramentis ordinatis (nota ad lin. 80 supra, contra Hamm, op. cit., 484), et De legibus, cap. 28: „Consuluit igitur clementissimus Deus saluti electorum suorum semper, sicut voluit. Verumtamen communi saluti totius generis humani nullo ritu generaliter provisum ante institutionem baptismi et nullo ritu, sicut iam declaravimus, adeo consequenter potuit provideri, nec dubitandum est alium modum Deo semper fuisse possibilem et alios modos, cum in solo beneplacito illius tota posita sit salus et perditio singulorum“ (I 96); cf. tamen deinde in opere Guillelmi posteriori expositionem secundum sacramentum ex pacto ordinatum, De legalibus, loc. cit., nota ad lin. 145 sq. supra.

264 Lin. 243–260 supra.

266 Ad lin. 50–56 supra.

267 Ad lin. 50–52 supra.

271 Ad lin. 53 sq. supra.

272–273 Cf. Hugo, De sacramentis, lib. I, p. 9, cap. 4 (PL 176, 323 B): „Deus medicus, homo aegrotus, sacerdos minister vel nuntius, gratia antidotum, vas sacramentum“.

273–274 PETR. LOMB., IV Sent. 5, 1 sq. (II 263 sqq.).

275 Ad lin. 55 sq. supra.

276 Cf. lin. 96 supra.

iustus nisi habeat habitum utrimque secundum interiorem et exteriorem hominem, si datur opportunitas habendi illum exteriorem. Ille enim potest aliquando impediri propter absentiam hominis ministri Dei, et tunc non nocet ad perditionem, quia
280 desiderium voluntatis apud Deum pro ipsa re imputatur ad minus quoad salutem.

Deinde respondendum ad obiecta quod non sint causae dispositivae:

- Ad primum, locum habet quod dicit supra opinio secunda, scilicet quod sacramenta ista disponunt ad gratiam gratificantem extendendo nomen disponentis.
285 Vel potest dici, quod aliquid potest esse dispositivum alterius ex virtute naturali sibi indita vel innata, et tunc agit per aliquem sui contactum, et de tali bene opponit; vel ex institutione, et sic non oportet quod contingat illud in quod agat, sed aliquo respectu se habeat ad illud, ut prae exemplificatum est de litteris regiis, et sic est in proposito.
290 Potest etiam dici, quod aliquid potest esse activum et dispositivum virtute propria vel aliena cui annectitur. Et primo modo opponit, secundo modo est in proposito.

Sed dices, quod tunc sacramenta disponunt mentem per accidens, quia Spiritus sanctus intra mentem humiliando disponit et consensum conferendo, et tunc
295 sunt aut occasio aut minus quam occasio.

concluderetur W, concluderet M 277 utrimque W, utrumque scilicet M 282 Deinde MW, Responsio ad obiecta quod non sint causae dispositivae *add. marg.* W sint W, sunt M 283 supra W, sibi M 285 esse M, dici W 289 sic est in proposito W, in proposito

276–278 Cf. lin. 201–213 supra.

282 Ad lin. 58–75 supra.

283 Ad lin. 58–64 supra.

283–284 Cf. lin. 140–150 et 159 sq. supra.

286–287 Cf. lin. 142–145 supra.

288–289 Cf. lin. 151–153.

291 Cf. lin. 142–145 supra.

294–296 Cf. Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 4, 1 co. „Quidam enim dicunt quod non sunt causae quasi facientes aliquid in anima, sed causae sine quibus non ... Sed hoc non videtur sufficere ad salvandum dicta sanctorum. Causa enim sine qua non, si nihil omnino faciat ad inducendum effectum vel disponendo vel meliorando, quantum ad rationem causandi nihil habebit supra causas per accidens; sicut album est causa domus, si aedificator sit albus. Et secundum hoc sacramenta essent causae per accidens tantum sanctificationis. Illa enim ordinatio quam dicunt sive pactio nihil dat eis de ratione causae, sed solum de ratione signi; sicut etiam denarius plumbeus est solum signum indicans quis debeat accipere. Quod autem est per accidens, omittitur ab arte nec ponitur in definitione. Unde in definitione sacramenti non poneretur causalitas praedicta, nec sancti multum

Sed dicendum, quod est accidens per accidens et accidens per se. Sacramenta vero de vi institutionis divinae habent quandam essentialem ordinationem ad operationem divinam occultam et connexionem cum illa, et ideo, licet disponant per aliud agens, tamen per se uno modo quia causaliter de vi institutionis. Si autem non fuisset institutio, se haberent ad mentis dispositionem omnino per accidens et nullo modo per se. Spiritus ergo sanctus per se et primo disponit, sed sacramentum per se et non primo, per accidens tamen secundum quod opponitur contra primum. 300

Exemplum potest esse de voce sensibili et eius significato quae per humanam institutionem sibi colligata sunt ad invicem. Vox enim sensibilis per sui significatum movet mentem et ita per accidens. Quia tamen ex institutione colligata sunt invicem vox et significatio, aliquo modo per se movet quamvis non primo. 305

sic est M 297 per accidens W, *add. marg.* M et accidens M, *om.* (hom.) W 298
quandam essentialem M, essentialem quandam W 302–308 Spiritus ... primo M, *om.*
W 308 movet 208⁸ M quamvis 310 agat W, agit M est M, *om.* W 313 agit W, agat

curassent de ea dicere“ (IV 31); et etiam quaest. 28 supra, 151–163; et Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc cit., ad 4 principalis secundum opinionem primam: „Ad illud quod obiicitur, quod signum ex humana institutione generat cognitionem et affectionem spiritualem, dicunt quod hoc est solum dispositive sive occasionaliter, non effective; immo ipsa anima conferendo in semetipsa cognitionem generat et affectionem; sicut patet exemplo manifesto, quod alii vident patibulum et timent, alii non; tamen per hoc non potest ostendi, quod Sacramentum sit causa efficiens gratiae“ (IV 22 A); et Henquinet, *op. cit.*, 411, nota 1.

- 297 Cf. Rob. Kilw., *Notule libri Prisciani De accentibus*, prolog. (ed. cit., pag 119, lin. 1 sqq); id.: *De natura relationis*, cap 12: „Sed oportet primo scire, quomodo idem accidens potest esse in diversis generibus ... Ad cuius evidentiam nota, quod qualitas et omne accidens tripliciter significari potest uno modo ipsa res qualitatis vel accidentis, secundo idem cum inhaerentia sua non tamen concernendo subiectum, tertio idem cum inhaerentia et concernendo subiectum“ (ed. cit., 19 sq.); id.: In *Topica I*: „... esse predicati est esse subiecti, quod dupliciter, aut accidentale, aut substanciale... Si vero sit accidentale, aut ergo per se, et sic proprium, aut per accidens, et sic accidens“ (ed. Lewry, *Robertus Anglicus and the Italian Kilwardby*, *op. cit.*, 39, n. 16); id.: In *Isag.*, prolog. „... forma autem aut est essentialis, aut accidentalis ... Si autem fuerit forma accidentalis, aut igitur forma que est accidens per se, et sic proprium, manat enim de genere accidentium; aut forma que est accidens per accidens, et sic accidens quod contingit eidem inesse et non inesse“ (ed. Lewry, *Robert Kilwardby's Writings*, *op. cit.*, 361, lin. 21 sq. et 29–33).

303–304 Ad lin. 242–260 supra.

305–308 Cf. supra, quaest. 10, lin. 19 sq., et 11, lin. 5, cum notis; et infra, quaest. 41, lin. 39 sq., et 42, lin. 101–104.

Ad secundum, patet per iam dicta, quia sacramentum non habet in se virtutem
310 spiritualem qua agit in animam, sed est ex institutione sociatum virtuti spirituali
activae.

Ad tertium, quod non est iam inordinatio vel perversio ordinis naturae, quia
spiritum rationalem per se ipsum agit Deus in iustificando, corpus vero per
corporalia. Nec est inordinatio, licet sanctificet, ut ita dicam, exteriorem hominem
315 qui est corpus natura corporali inferiori homine, quia sicut dicit Hugo, *De*
sacramentis, lib. I, p. 9, cap. 4: *Decuit ut peritiam suam medicus ostenderet, ut*
in illo languidus remedium quaereret a quo occasionem morbi accepit, et hoc
est in visibilibus, ut ibi docetur.

Ad quartum, quod non agit minus nobile in nobilius nisi per annexum et ita
320 per accidens et communiter dicendo *actionem*, ut praedictum est.

Sed adhuc potest obici, quod dispositio praecedit semper formam ad quam
disponit, ut videtur. Modo autem videmus quod sacramentum non semper prae-
cedit gratiam, sed aliquando sequitur et aliquando simul est, ut patet de differentia
325 baptizatorum adultorum et parvulorum.

Et dicendum, quod sacramentum de natura institutionis semper praecedit
formalem iustitiam mentis secundum ordinem naturae, et hoc dico secundum
rem vel secundum voluntatem. Ad hoc enim quod iustificetur quis, requiritur, ut
praedictum est, fides eorum quae per sacramenta designantur et susceptio devota
330 eorundem vel desiderium suscipiendi, si non fuerit minister praesto. Et ista duo
praecurrunt ad iustitiam humanam, ita quod ultimo adest sacramentum tamquam
dispositio quae facit necessitatem.

Quod ergo opponit, quod dispositio praecedit illud ad quod disponit, verum
est tempore vel natura: sed non oportet quod tempore, sicut patet in dispositione

M Deus M, om. W 315 homine W, hominem M 317 accepit W, ex recepit corr.
M 318 in visibilibus M, in invisibilibus W 320 per accidens MW, quia non primo
add. M 322 Sed MW, obiectum add. marg. W 326 Et dicendum MW, responsio add.
marg. W 333 disponit W, disponitur M 341 iustificent M, iustificant W 347 agenti

309 Ad lin. 70–73 supra (arg. 3); cf. lin. 194 sqq.

312 Ad lin. 65–69 supra (arg. 2).

315–318 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 9, cap. 4 (PL 176, 323 C); cf. quaest. 1 supra, lin.
38–42.

319 Ad lin. 74 sq. supra.

320 Cf. supra, lin. 140 sqq., 148, 157, 309–311.

322–325 Cf. Bonav., *In IV Sent.*, dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 4, quaestio 1 lateralis, contra
1 (IV 20 AB).

328–329 Cf. supra, lin. 201–213, 230–239 et 275–280.

333–339 Cf. Bonav., loc. cit., resp. ad obiectum contra 1 secundum opinionem primam
(IV 22 B).

ultima faciente necessitatem ad formam, et sic se habet baptismi susceptio in 335
parvulis ad iustificationem et desiderium eiusdem in adultis. Nec est putandum
quod oporteat praecedere tempore semper, quia aut disponit dispositio ad formam
nondum habitam, et tunc praecedat tempore, aut ad formam prius non habitam
tantum sed modo habitam, et sic est simul tempore.

340

Deinde respondendum ad ea quae obiciuntur quod sacramenta iustificent per
modum efficientis vere.

Ad auctoritatem ergo Hugonis dicendum, quod infundunt sanctificationem et
sunt *ex sanctificatione sanctificantia* quantum ad hominem exteriorem formaliter,
ut dictum est, vel quantum ad interiorem dispositive. Sanctificatio enim sua 345
consistit in divina institutione qua annexa sunt virtuti divinae interius occulte
agenti. Eodem modo intellegendus est, quando dicit quod *gratiam conferunt*.

Ad verbum Augustini dicendum similiter, quod *aqua corpus tangit et cor
abluit*: sed primum per se ipsam; secundum per virtutem divinam cui ex
institutione adiuncta est. Et in primo significatur quod sit causa formalis, ut 350
dictum est; in secundo, quod dispositiva. Et haec significantur non solum dictis
verbis illius auctoritatis sed in consequentibus eiusdem, sicut patet intendenti.

M, agendi W intellegendus M, intellegendum W 352 sed MW, etiam *add.* M eiusdem
M, *om.* W sicut M, *ex* sic *corr.* W

341 Ad lin. 84–86 resp. 10–25 supra.

343–347 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 2 (PL 176, 343 C); cf. lin. 13–15 supra.

345 Cf. lin. 197 sqq. supra.

347 HUGO, De sacram., lib. I, p. 11, cap. 5 (PL 176, 345 B); cf. lin. 16–18 supra.

348–352 AUGUST., In Ioannis Evangelium Tractatus CXXIV, tract. 80, nr. 3 (PL 35, 1840;
CCL 36, 529); cf. quaest. 40 infra, lin. 46–49.

QUAESTIO 40

Sed de hac determinatione dubitatur: Supponitur enim hic, quod sensibile
5 elementum ut aqua vel oleum non habeat sibi inditam virtutem ex Dei dono qua
inflat in animam rationalem inducendo iustitiam vel disponendo ad illam.

Contra: Quod sic: Quod ex nullius subiecti principiis oritur sed ex solo ex-
trinseco datore est, secundum eiusdem datoris placitum potest inesse cuicumque
10 placet datori ut insit. Sed huiusmodi est gratia secundum illos qui ponunt gratiam
omnino ab extra. Ergo si placet datori Deo, potest inesse gratia sensibili corpori
et inde transferri in animam.

208vb M, 163vb W 4 <quaestio> 61 *add. marg.* M, <quaestio> 40 *manu alia add. marg.*
W Sed W, *spatium et <S>* Ed M enim MW, quod *add.* W 5 habeat W, habet M Dei
dono W, dono Dei M 10 placet datori ut insit W, indifferenter pro voluntate datoris
M 12 inde W, deinde M 15 baptismi 164^r W in nudum 15–16 agere poterit M,

4 sqq. Cf. notam ad quaest. 39 supra, lin. 4 sqq., et Guill. de Militona, Quaest. de sacram.,
tr. I, p. 3, quaest. 15–18 (I 58–91), p. 5, quaest. 30 (I 122 sqq.), et loc. parall., cod.
Assis 182, f. 79^{ra-vb}; Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 3 sq. (IV
16–31), et loc. parall., Abbreviat., f. 51va–53vb, atque In III Sent., dist. 40, dub. 3
(III 893–896); Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 3–5 (ed. cit.,
IV 24–44), et Quaest. disp. De ver. 27, 7 (ed. Leon. 22, 815 sq.); Summ. Hal., lib.
IV, quaest. 8, memb. 3, art. 5, q. 4–6 (ed. cit., f. 49); et Meers-seman-Simonin, op.
cit., notae, 36–41.

5 Cf. Summ. Hal., lib. IV, loc. cit., q. 5: „Quomodo sit sanctificatio sive virtus sanc-
tificandi in ipsis elementis sicut in aqua et oleo“ (ed. cit., IV f. 49^{rb-va}); et ibid.,
q. 4, arg. in opponendo (49ra).

6 Ad vocem de virtute influente cf. praecipue Bonav., loc. cit., e.g. In III Sent., dist.
40, dub. 3 (III 894 A, 895 A), non autem in affirmando apud Rich. Fishacre, loc.
cit.

8–12 Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., quaest. 3, arg. 6: „Item, accidens, quod
non habet ortum a principiis subiecti, non determinat sibi materiam; sed gratia est
huiusmodi: ergo non determinat sibi materiam: ergo potest esse in qualibet
creatura: ergo etc.“ (IV 16 AB); et melius, Guill. de Militona, Quaest. de sacram.,
tr. I, p. 3, quaest. 17, arg. 3: „Item, quod non habet ortum naturaliter a principiis
alicuius subiecti, sed a datore extra, de se non determinat sibi aliquod subiectum.
Sed gratia est talis; igitur non determinat sibi aliquod subiectum, scilicet rem
corporalem vel spiritualem“ (I 79, lin. 15–18).

Item. Duo sunt elementa purgativa scilicet aqua et ignis. Quare, cum igni detur a Deo supra naturalem eius virtutem ut purget nudum spiritum, videtur quod congrue dabitur et aquae, et sic aqua baptismi in nudum spiritum agere poterit gratificando vel disponendo ad gratiam. 15

Item. Corpus agendo in nudum spiritum facit ipsum peccatorem, ut patet de originali. Quare poterit agendo in eundem illum gratificare.

Item. Si sacramenta novae legis non habent huiusmodi virtutem qua immediate agant in spiritum, non videntur esse alterius efficaciae quam sacramenta vetera nec aliter iustificare quam illa, quod non dicitur communiter nec videtur consumum. 20

Item. Si non habent virtutem iustificativam in se nisi per accidens, ut dictum est, quomodo dicuntur continere gratiam sicut vas antidotum.

25

Respondeo: Ad primum, quod prima propositio intellegenda est, quod illud quod inest a datore extrinseco secundum eius placitum potest inesse cuicumque placet datori conferre illud, verum est de susceptibilibus illius. Sed gratiae nihil est susceptibile nisi rationalis natura, nec alteri placeat Deo illud conferre nec

poterit agere W 17 de M, *ex in corr. supra lineam* W 18 originali MW, peccato *add.* M 19 non W, *om.* M qua W, quam M 21 quod M, quae W 24 continere 209^r M gratiam 29 placeat M, placet W 34 macula M, maculae W 36 Transibunt W, *om.*

13–16 Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 16, nr. 12 (I 73 sq.); Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 4, quaest. lat. 2, contra 3 et ad 1 (IV 21 A; 22 B – 23 A), et loc. parall., Abbreviat., f. 52rb.

17–18 Cf. Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., resp. ad obiectum 6 quaest. principalis, secundum opinionem primam (IV 22 A); et Thom. de Aquino, Quaest. disp. De ver. 27, 7, ad 1: „Ad primum ergo dicendum quod etiam culpa est sicut in causa in aliquo pure corporali, sicut in semine peccatum originale“ (ed. Leon. 22, 816, lin. 83–85).

19–22 Cf. Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 16, nr. 15 (I 72); Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., quaest. lat. 2, contra 5 (IV 23 A); et Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 4, 1, contra 1 et co.; art. 4, 4 contra 1 (ed. cit., IV 27; 31; 30).

23 Cf. quaest. 39 supra, lin. 294–304, et Hugo, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 4 (PL 176, 323 B); Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 17, nr. 2 (I 79); Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., quaest. 3, arg. 2 (IV 16 A); et Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 4, 4, arg. 2 (ed. cit., IV 29).

26 Ad lin. 8–12 supra.

28–29 Cf. Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 17, nr. 5 sq.: „Gratia est medium inter naturam et gloriam; unde nulla natura est susceptibilis gratiae, quae non sit perfectibilis gloria. Sed materialia in sacramentis non sunt perfectibilia gloria; igitur ... gratia non est in aliquo ut in subiecto, nisi in creatura rationali“ (I 79); Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., quaest. 3, ad 6 (IV 17 B); cf. etiam Thom. de Aquino, Quaest. disp. De ver. 27, 7, arg. 2 (ed. Leon. 22, 815, lin. 7 sqq.).

30 placere potest, quia ipsa est conformatio rationalis naturae cum divinis statutis secundum liberum arbitrium, et hoc per immediatam adhaesionem cum incommutabili veritate quae intra ipsam est.

Ad secundum, quod, cum in peccato duo sint scilicet macula et reatus, ignis
35 virtute sibi data purgat spiritum quoad reatum sed non quoad maculam. Et idem non incongrue potest concedi de aqua secundum illud, *Iob: Transibunt ab aquis nivium*, etc.

Si quaeris horum rationem, dico quod purgatio a reatu nihil aliud est quam solutio poenae temporalis debitae. Poenam autem potest corporale elementum
40 extorquere vel inferre animae, quia invenit in ea principium passivum ad suscipiendum et principium activum ad resistendum et vitam utrumque sentientem. Purgatio vero a macula est inductio similitudinis cum incommutabili lege aeternae veritatis quae ab eadem lege sola induci potest, quia in universa creatura nihil tale est nec in actu nec in potentia activa sed solum in potentia receptiva, et hoc
45 in sola natura rationali.

Unde dicit Augustinus de illa, *De trinitate*, lib. VIII, cap. 28: *Non invenimus aliquid tale praeter ipsam, ut eam, cum incognita est, credendo diligamus ex eo quod iam tale aliquid novimus. Quidquid enim tale aliquid aspexeris ipsa est et non est quidquam tale, quoniam ipsa sola talis est qualis est ipsa.*

50 Ex hoc patet, quod haec similitudo ad ipsam quae tollit peccati maculam non potest aliunde fieri quam ab ipsa et ita a nullo corpore.

Ex hoc etiam patet, quare nec angelus etiam iustissimus iustificare potest. Si enim putatur, quod, quia mens angelica iam assimilata est aeternae legi, ideo possit convertendo se supra mentem rationalem aliam sive angelicam sive huma-
55 nam assimilare illam sibi et per consequens aeternae legi, nihil est quod putatur. Aut enim sic convertens se ad aliam mentem assimilandam avertit se a lege aeterna, aut non:

M 39 autem W, aut M 48 enim W, om. M 58 habuit W, habent M 60 et² MW,

29–32 Cf. quaest. 32 supra, lin. 53–55, cum nota, et quaest. 39, lin. 201–213.

34 Ad lin. 13–16 supra.

34–35 Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 16, nr. 12 (I 73 sq.); Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., quaest. 4, resp. secundum opinionem primam (IV 21 B).

36–37 IOB 24, 19: „Ad nimium calorem transeat ab aquis nivium et usque ad inferos peccatum illius“; cf. Iob 9, 30.

42–45 Cf. lin. 28–32 supra, cum notis.

46–49 AUGUST., De trinitate, VIII 6 (CCL 50, 283, lin. 130–134).

51 sqq. Cf. Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 18, nr. 8 sq. (I 87–90).

Si sic, nullum vestigium assimilationis quam habuit retinet, quia non conservatur nisi ad imprimentem actualiter coniuncta, quia solam potentiam passivam et receptivam habet ad illam. Exemplum pone de essentia materiae et formae, quia haec assimilatur illam sibi, sed si tollatur tota, nihil habet materia formae quo assimilet sibi et formet aliquid aliud. Patet igitur quod sic non assimiletur mens angeli aliam mentem aeternae legi. 60

Si non avertit se ab aeterna lege, sed informata illa convertat se ad aliam mentem informandam a se, non informabit illam a se nisi quatenus et ipsa informata est a lege aeterna. Ergo per legem aeternam informabit aliam mentem, quare ipsa mens angelica agat legem aeternam et ipsa utatur ut instrumento aliquo ad informandum mentem aliam, quod est impossibile, tum quia lex aeterna a nullo agitur sed omnia agit, nec in usu cadit creaturae sed ipsa utitur ceteris, nec ipsa movetur ab aliquo sed movet omnia omnino in se quiescit, tum quia haec informatio mentis est secundum intimum sui quo oportet ingredi informantem. Sed ingrediens oportet esse subtilius et simplicius in natura, quod non convenit angelo respectu alterius angeli sed ipsi legi aeternae respectu utriusque. 70

Sic igitur patet, quod aqua non potest purgare a macula nec aliqua alia creatura. 75

Si quis autem contendit quod immo dicens quod post hanc vitam remittuntur quaedam peccata etiam quoad maculam et hoc non nisi in purgatorio, dicendum, quod, licet hoc concedatur, non tamen per poenam vel corpus puniens tollitur macula peccati nisi valde accidentaliter. Dum solvunt enim animae poenas pro peccatis commissis venialibus semper in gratia permanentes et nullum peccatum admittentes, accidit quod magis et magis assimilentur aeternae legi, donec totaliter impleatur in eis similitudo et per consequens beatitudo, et hoc incrementum assimilationis ab ipsa aeterna lege est fortius continue et magis assimilante sibi illum qui purgatur. 80

Ad tertium dicendum, quod non sequitur. Potest enim aer vel domus obscurari aliquo opaco opposito sed non illuminari, nec opacum manens tale potest aliquo modo illuminare. Sic est de corporali natura ad animam obtenebrandam per peccatum vel illuminandam per gratiam.

Item. Aliter deficit argumentum, quia corpus non facit animam peccatricem per influentiam aliquam positivam in illam, sed per sui defectum facit illam 90

essentia *add.* W 63 angeli M, angelica W legi W, legis M 64 informata *corr.*, informatus MW 66 informata est W, est informata M 78 hoc M, *om.* W 79 animae M, *om.* W 83 sibi W, sic M 87 non W, *om.* M opacum MW, nec t- *add. et del.* M opacum 209^v M manens 87–88 potest aliquo modo W, aliquo modo potest M 91

defectivam, sicut pes claudus facit potentiam gressivam defectivam per sui defectum et manus artificis laesa vel passa frigus vel tale aliquid reddit artem defectivam per sui defectum. Non sic autem agitur in eadem iustitia sed per
95 veram actionem positivam aeternae legis sibi assimilantis illam.

Ad quartum, quod quoad hoc non est differentia in efficacia novorum sacramentorum et veterum, sed in hoc quod ista habent copiosorem influentiam Spiritus sancti quam illa, et ita copiosior est in illis iustificatio, et quod ista
100 simul salutem afferunt cum iustificatione sed non sic illa.

Ad quintum, quod dicuntur continere gratiam tropice uno modo, quia sicut velamen continet velatum, sic universaliter signum significatum, et sic dicit Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 9, cap. 2, quod *sacramentum ex similitudine*
105 *repraesentat et ex significatione continet invisibilem gratiam*; alio modo, quia sicut ad vas curritur pro liquore desiderato, sic ad sacramenta pro habenda gratia, et sic dicit Hugo, libro eodem, cap. 4, quod *gratia est antidotum quod sanat, et sacramentum vas quod servat*.

aliquam W, aliam M 94 defectivam W, *add. marg.* M eadem W, anima M 98 ista M, ipsa W 103 significatum W, signatum M 105 significatione MW, sanctificatione *edit. cit.* invisibilem W, visibilem M alio W, aliquo M 107 eodem W, I par. 9 M 114

92–94 Cf. August., *De perfectione iustitiae*, cap. 2 (PL 44, 294; CSEL 42, 5); cf. Thom. de Aquino, *Quaest. disp. De ver.* 24, 12, arg. 4 (ed. Leon. 22, 713, lin. 32–39).

97 Ad lin. 19–22 supra.

98–99 Cf. quaest. 22 supra, lin. 115 sqq., et quaest. 23, passim; et in parte Bonav., In III Sent., loc. cit. (III 895 AB, non autem sine negatione pactionis legis veteris, ibid., et In IV Sent., dist. 1, loc. cit., quaest. 5 co., IV 26 B); et e contra Guill. de Militona, op. cit., tract. 1, p. 1, quaest. 4 (I 18–23); p. 5, quaest. 29 sq. (I 120–124); p. 8, 64, nr. 7 (I 227 sq.); et Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 3 co.; art. 4, 1, co.; et art. 5 (ed. cit., IV 25, 31, 39–44).

99–100 In respectu circumcisionis, non autem aliorum caerimonialium cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1, cod. cit., f. 359^v (ed. cit., 19 sq.).

102 Ad lin. 23 sq. supra.

102–115 Cf. Guill. Altissiodor., *Summa aurea* IV, tract. IV (ed. Grottaferrata, IV 63 sq.); Roland. Crem., In IV Sent. (ed. cit., 4 sq.); Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 17, nr. 8 (I 79); Thom. de Aquino, In IV Sent., dist. 1, quaest. 1, art. 4, 4, ad 2 (ed. cit., IV 38), et praecipue Bonav., In IV Sent., dist. 1, loc. cit., quaest. 3, arg. 2 (IV 16 A).

102–103 Ad velatum et revelatum cf. August., *De spiritu et littera*, cap. 15, nr. 27 (PL 44, 217; CSEL 60, 180); et Guill. de Militona, op. cit., tract. 1, p. 1, quaest. 1, nr. 8 (I 5 sq.).

103–105 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 9, cap. 2 (PL 176, 317 D).

107–108 HUGO, *De sacram.*, lib. I, p. 9, cap. 4 (PL 176, 323 B).

Item. Sicut liquor qui est in vase non est de vase vel a vase vel aliquid vasis, sed arte humana translatus de fonte in vas, sic est de gratia et sacramento quoad 110
hoc, quod gratia nihil est sacramenti sensibilis nec de illo nec ab illo sed
institutione divina ei quodammodo sociata, et est de fonte aeternae veritatis et ab
illo. In hoc tamen deficit convenientia, quod liquor de fonte transfertur in vas
separatus a fonte et localiter contentus in vase, ut inde hauriatur ad usus varios.
Sed patet, quod non est sic de gratia et sensibili sacramento. 115

Ex his patet aliquo modo, quod sacramenta novae legis iustificant et quomodo
continent gratiam.

hauriatur W, variatur M 116 quod W, quomodo M

116–117 Quaest. 39–40 supra.

QUAESTIO 41

Ex prae habitis etiam patet quod potest quaeri de significatione eorum, an
5 habeant diversa significata sicut sacramenta veteris legis habuerunt; et si sic,
quae sint illa et quo ordine designata.

Sicut enim illa sacramenta significabant coniunctam secum iustitiam in
exercente illa et praefigurabant futura bona temporis gratiae in quorum fide
10 consistit iustificatio, sic et ista significant quaedam sibi coniuncta et quaedam
inconiuncta:

Coniuncta sacramentis dico quae in eis continentur vel in suscipientibus ea
fiunt per usum illorum: verbi gratia in eucharistia continetur veritas dominicae
carnis et sanguinis, et efficitur in digne sumente remissio venialium et augmentum
15 caritatis. Similiter in baptismo efficitur remissio originalis; in confirmatione
roboratio gratiae baptismalis; in paenitentia remissio actualis culpae et huiusmodi.

Inconiuncta significata sacramentorum dico res gestas vel gerendas circa
nostram reparationem per mediatorem in quarum fide iustificamur. Et istae sunt
articuli fidei: verbi gratia per baptismum mors Christi et sepultura; per confirma-
20 tionem missio Spiritus sancti in apostolos in Pentecoste; per eucharistiam com-
munio sanctorum quae est ecclesia corpus Christi mysticum; per paenitentiam
Christi passio pro peccatoribus satisfaciens; per ordinem Christi oblatio in cruce
ubi officium gessit summi sacerdotis; per extremam unctionem quae reparat
hominem in spiritu, et corpore si necesse est, et in fine confertur resurrectio in
25 fine futura quae nos in corpore et anima reparabit; per coniugium coniunctio
Christi et ecclesiae. Haec omnia fidei nostrae sunt articuli et designantur his
sacramentis non ut eisdem coniuncta vel per illorum usum effecta.

Ex his constat ista sacramenta duplices res designare et cuiusmodi duplices,
ut in genere loquatur hoc dixerim: Quia res coniunctae sacramentis quae
30 designantur per illa bene possunt esse plures in eodem sacramento, ut in baptismo

209vb M, 164rb W 4 quaestio, manu alia 41 add. marg. W Ex W, spatium et Ex M 5
significata W, signata M si sic W, sic sicut M 10 significant W, significabant M
coniuncta W, coniunctiva M 13 dominicae M, divinae W 15–16 originalis ... remissio
M, om. (hom.) W 17 significata W, signata M 18 istae W, illae M 19 sepultura
MW, designatur add. M 24 confertur 164^v W resurrectio 25 corpore W, corpora M
per M, om. W coniunctio M, coniunctionem W 29 hoc M, haec W 30 plures M,

4 sqq. Cf. supra quaest. 11; 25–28; 33; 37, lin. 584–598 et 643–653; et 38, lin. 51–56.
8 sqq. Cf. quaest. 39 supra, lin. 177–190.

est character, ut dicitur, et remissio originalis et iustificatio et poenae remissio et huiusmodi. Similiter et res significatae per sacramenta illis inconiunctae possunt esse plures in eodem, ut in baptismo designatur mors et sepultura Christi, nostra etiam resurrectio et huiusmodi alia.

Nec mireris de hoc, quia eadem res diversis signis potest repraesentari, et idem signum diversas res potest repraesentare secundum diversas rationes. Et hoc exemplificari potest in sermone. Hoc etiam fiebat sub lege veteri et modo fit, ut patet ex iam dictis hic et supra ubi de sacramentis veteribus actum est.

De ordine autem significandi ista sciendum, quod ordine intentionis prius et principalius significant ea quae efficiunt in nobis quam alia quae non efficiunt in nobis, quia per fidem illorum quae non efficiunt habent et ipsa sacramenta potentiam efficiendi in nobis illa propter quae instituta sunt scilicet remissionem peccatorum et iustificationem. Non habent enim aliter efficaciam iustificandi nisi in fide articulorum qui per illa repraesentantur. Idem etiam posset dici de significatis sacramentorum veterum.

pluries W 32 illis MW, illis *add.* M illis 210^r M inconiunctae 37 Hoc M, Haec W 38 fit M, *ex* patet *corr.* W 43 nobis illa W, nobilia M 45 Idem M, Item W

31 Cf. quaest. 39 supra, lin. 107 sqq.; et A.M. Landgraf, *Zur Frage von der Unwiederholbarkeit von Sakramenten*, op. cit.; id., *Die Definition der Taufe*, op. cit., 22–38.

35–37 Cf. quaest. 4, lin. 32 sqq.; quaest. 10, lin. 19 sq.; quaest. 11, lin. 5; et Rich. Fishacre, *In IV Sent.*, dist. 1: „Ad quartum patet quod sicut in nominum institutione et plures voces significant unam rem et nomina synonyma sunt, et una vox plures res et sunt nomina aequivoca, similiter et plures res significant unam rem, ut ignis, lux, sol Deum, et una res significat diversas, ut leo Christum et diabolum, et possunt tales dici aequivoce et illae synonyme sicut in vocibus. Aristoteles autem definivit nomina tantum aequivoca, non res“ (cod. cit., f. 356va; cf. f. 355vb).

37–38 Cf. notam ad lin. 4 sqq. supra.

QUAESTIO 42

Consequenter quaeritur, an significare sit essenziale sacramento.

5

Solet enim definiri per nomen vel per verbum significandi. Magister enim in *Sententiis*, lib. IV, dist. 1, cap. 3: *Significat quod sit signum datum ad repraesentandum invisibilem gratiam eius similitudinem gerens et causa existens.*

Hugo etiam, lib. I, *De sacramentis*, p. 9, cap. 2: *Si quis plenius et perfectius quid sit sacramentum definire voluerit, dicere potest, quod sacramentum est corporale vel materiale elementum foris sensibiliter propositum, ex similitudine repraesentans et ex institutione significans et ex sanctificatione continens aliquam invisibilem gratiam et spiritualem.*

Ecce quod uterque definit per nomen vel verbum significandi tamquam hoc sit sacramento essenziale.

Et videtur quod non sit, quia sacramentum est spiritualis medicina, et non est in aliis medicinis de essentia medicinae quod significet sanitatem vel aliud, sed quod faciat eam.

20

Cum hoc quaeritur, cum sacramentum sit significativum ratione similitudinis, qualem similitudinem habet cum gratia quam significat, cum illud sit substantia et ista accidens; sed nec, si utrumque ponatur substantia, potest inveniri qualitas aliqua in qua convenient.

25

210ra M, 164va W 4 <quaestio> 63 *add. marg.* M, quaestio, *manu alia* 42 *add. marg.* W Consequenter W, *spatium et* <C>Onsequenter M 7 dist. 1 W, *om.* M 9 cap. 2 MW, sic ait *add.* M 10 quod *corr.*, quia MW 21 Cum hoc quaeritur MW, <quaestio> 64

4 sqq. Cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 355va–357va), et dist. 3 (cod. cit., f. 367vb sqq.); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 15 et 18 (158–70, 81–91); Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 2 (IV 13 sqq.), et loc. parall., Abbreviat., f. 51rb–^{va}, et dub. 1–4 (IV 28 sq.), sine loco parallelo.

6–8 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 2 et 4 (II 232 sq.), verbo Magistri apud Rich. Fishacre, Guill. de Militona et Bonav. allegato, locis citatis.

9–13 HUGO, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 2 (PL 176, 317 D), verbo Hugonis apud Guill. de Militona et Bonav. allegato, locis citatis.

17–19 Cf. Bonav., loc. cit., contra 1 (14 A).

21–24 Cf. notam ad quaest. 39 supra, lin. 65; et quaest. 40, lin. 8–12; et Rich. Fishacre, dist. 1, loc. cit., f. 357ra.

Tertio quaeritur de hoc quod dicitur in definitione Magistri, quod sacramentum existit causa rei significatae cuius gerit similitudinem; quomodo enim convenit hoc paenitentiae vel coniugio.

Quarto quomodo sumenda est definitio Magistri in *Sententiis*, et quae debet 30
esse secundum ipsum.

Quinto de illa usitata descriptione *invisibilis gratiae forma*, quaeritur quomodo sit sacramentum forma, cum pridem dixerit Hugo, quod sit corporale et materiale elementum. 35

Sexto quare dicitur *visibilis forma* potius quam audibilis, cum sacramentum constet tam in verbis quam in rebus, ut docet Magister, dist. 1, cap. 6.

Septimo quomodo hoc quod dicit *invisibilis gratiae* convenit omni sacramento, 40
cum in eucharistia res significata sit corpus dominicum quod non est gratia, ut videtur.

Octavo quomodo distinguuntur sacramenta novae legis, et quomodo sumuntur. 45

add. marg. sine spatio M 26 Tertio quaeritur MW, <quaestio> 65 *add. marg. sine spatio* M 30 Quarto MW, <quaestio> 66 *add. marg. sine spatio* M 33 Quinto MW, <quaestio> 67 *add. marg. sine spatio* M gratiae MW, visibilis *add. W* 37 Sexto quare MW, <quaestio> 68 *add. marg. sine spatio* M 40 Septimo quomodo MW, <quaestio> 69 *add. marg. sine spatio* M 41 gratia M, substantia W 44 Octavo quomodo MW,

26–27 Cf. lin. 6–8 supra.

27–28 Cf. Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 18, nr. 3 (I 82).

30–31 Cf. lin. 6–8 supra cum nota.

33 Petr. Lomb., IV Sent. 1, 2 (II 232); cf. August., Quaest. in Heptat., III, quaest. 84 (PL 34, 712; CSEL 28/II, 305; CCL 33, 227 sq.), illa auctoritate apud Rich. Fishacre et Guill. de Militona allegata, loc. cit.

34–35 Cf. lin. 11 supra.

37–38 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 5 (II 235); cf. Rich. Fishacre, loc. cit., f. 357ra; et Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 15, nr. 19 (I 70); et 18, nr. 6 (I 84 sqq.).

40–42 Cf. Rich. Fishacre, loc. cit., f. 357ra; et Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 15, nr. 13 (I 67).

44 Cf. Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., introitus (ed. cit., IV 6–8); et Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 8, quaest. 64 (I 234–239).

Ad primum, quod in definitione sacramenti debuit cadere significatio tum ratione congrui tum ratione necessitatis:

- Propter congruum, si comparetur ad significatum inconiunctum, quia, ex quo
50 homo debet iustificari in fide illorum significatorum inconiunctorum, decuit ut non solum verbis super illis instrueretur, sed etiam rebus et hoc ipsis sacramentis quae ad iustificationem sunt instituta. Instructio credendorum, ut sciatur quae sint, praecedit fidem, et ex quo iustificatio debuit esse in fide articulorum et sacramentorum susceptione, congrue per ipsa sacramenta instruitur homo de
55 credendis, ut sint sacramenta medicina et praeparatio ad eandem.

- Propter necessitatem, si comparetur ad significatum coniunctum. Non enim potuit sacramentum habere effectum huiusmodi rei cuiusmodi est significatum coniunctum nisi per institutionem. Institutio autem cuiuscumque ad aliquid faciendum vel patiendum vel huiusmodi ex necessitate facit illud relativum et
60 signum eius erga quod agendum vel patiendum instituitur. Institutio enim aliquis ad aliquid facit illud esse signum, nec potest aliter esse institutum.

Sic ergo decuit et oportuit sacramentum definiri per nomen vel verbum significandi.

- Et ad obiectum dicendum, quod non est simile de medicina corporali et spiri-
65 tuali, quia corporalis virtutem activam habet a natura sine institutione, sed spiritualis ab institutione.

Ad secundum, quod est similitudo in substantia vel natura, prout filius patri assimilatur, vel in conditione seu proprietate naturae; et haec dupliciter, scilicet

<quaestio> 70 *add. marg. sine spatio* M 47 Ad primum MW, <quaestio> 63 *add. marg. sine spatio* M, responsio prima *add. marg.* W 49 comparetur M, competur *scriptio corrupta* W 52 Instructio MW, enim *add.* M 56 comparetur *corr.*, comparentur MW 57 huiusmodi W, huius M rei M, sacramenti W significatum M, signum W 58 institutionem M, iustificationem W 60 agendum vel patiendum instituitur M, instituitur est agendum vel patiendum W 65 virtutem 210^v M activam 68 Ad secundum MW, dicendum *add.* M 69 haec W, hoc M 71 aliqua W, alia M 75 mundativa W,

47 Ad lin. 17–19 supra.

49–63 Cf. quaest. 41 supra; et Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 15, nr. 1, 5, et 12 (I 60–67); et Bonav., loc. cit., co. (IV 14 B).

64–66 Ad lin. 17–19 supra; cf. Bonav., *ibid.*, et ad contra 1.

68 Ad lin. 21–24 supra.

68–80 Cf. Rich. Fishacre, loc. cit., dist. 1: „Duplex est similitudo scilicet proportionis et proportionalitatis. Proportio est habitudo duorum ad invicem, sed proportionalitas est in assimilatione proportionum, unde exigit quattuor terminos ... Dico ergo ad propositum, quod assimilatio debet esse in sacramento inter signum visibile et spirituale significatum invisibile, sed assimilatio proportionalitatis, non proportio-

vel in proprietate specifica, ut sanum sano simile est in sanitate, vel in proprietate aliqua analogica quae per modum proportionis invenitur in diversis, ut, sicut se habet prior ad conventum, sic rector navis ad navem. Et isto modo est similitudo sacramentorum ad suas res significatas; quod invenies in singulis: In baptismo, quia, sicut aqua mundat corpus a sorde sua, sic gratia baptismalis animam a sua, et virtus vel potentia mundativa est in qua assimilatur aqua et gratia per proportionem dictam. In confirmatione et extrema unctione, quia, sicut chrisma vel oleum extra lenit et suavificat carnem, sic gratia illic collata mentem. In ordine, quia, sicut episcopus sensibilibus tribuit officium, sic Spiritus sanctus intra tribuit gratiam potestatis spiritualis tale officium recte et digne exsequendi. In ceteris idem patet.

Ad tertium dici potest, sicut dictum est a Magistro, dist. 22, cap. paenultimo, scilicet quod illa particula definitionis pertinet ad sacramenta evangelica quae sub evangelio instituta sunt tantum.

Vel potest dici, quod exterior paenitentia, etsi non sit causa illius suae rei quae est interior paenitentia absolute considerata, est tamen eius causa, ut habeat secum remissionem, vel saltem illius suae rei causa est quae est remissio. Habet enim exterior paenitentia duplicem rem significatam scilicet mediatam et immediatam, et quod illius causa sit patet, quia non habetur remissio sine voluntate confitendi et satisfaciendi.

Similiter coniugium, licet non sit causa coniunctionis Christi et ecclesiae, habet tamen aliam rem, respectu cuius aliquo modo est causa, scilicet animorum coniunctionem per caritatem, de qua dist. 26, capitulo ultimo.

Ad quartum, quod definitio Magistri sic dividendo elicienda est, ut patet dist. 1, cap. 3 et 4: Signum quoddam est naturale, ut fumus ignis et rubor caloris

mundantia M 78 episcopus M, spiritus W 82 Ad tertium MW, <quaestio> 65 *add. marg. sine spatio* M 86 considerata W, considerate M habeat M, habet W 88 significatam

nis. Non enim exigitur quod gratia invisibilis in aliquo conveniat cum aqua sensibili in baptismo, sed oportet quod, sicut se habet aqua sensibilis ad corpus aliquo modo, sic gratia ad spiritum, ut, sicut illa purgat sordes et manifestat naturalem decorem corporis vel reparat, sic gratia animae“ (cod. cit., f. 357rb-va); et Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, dub. 3 (IV 29 B).

82 Ad lin. 26–28 supra; et PETR. LOMB., IV Sent. 22, 2 (II 389).

83–84 Cf. Guill. de Militona, loc. cit., quaest. 18, nr. 3: „Poenitentia et Matrimonium non sunt sacramenta propria legis gratiae, sed communia quantum ad omne tempus. Haec definitio proprie est sacramentorum legis gratiae“ (I 83).

89–90 Cf. notam ad quaest. 39, lin. 55 sq.

93 Cf. PETR. LOMB., IV Sent. 26, 6 (II 421).

95 Ad lin. 30–31 resp. 6–8 supra.

vel huiusmodi; quoddam est datum, et hoc duplex: quia vel habet similitudinem ad rem significatam, vel non:

100 Quod non habet, ut est tabella vel fasciculus straminis vel huiusmodi ad designandum vinum vel cervisiam in taberna.

Quod habet, dupliciter est: Aut enim est signum alterius rei ab invisibili gratia, ut somnia quaedam sunt signa futurorum et voces passionum animi et passionum rerum; aut est signum gratiae invisibilis, ut sacramenta novae legis et veteris.

105 Quare secundum Magistrum sacramentum communiter se habens ad sacramenta nova et vetera sic definitur: *Signum datum ad repraesentandum gratiam invisibilem eius gerens similitudinem.*

Si autem vis distinguere sacramenta novae legis a veteribus, adhuc subdividendum est secundum Magistrum, quia signa imposita ad denotandum

W, signatam M 96 est W, sit M 98 significatam W, designatam M 99 fasciculus W, faciculus *scriptio corrupta* M 100 cervisiam W, cervitiam *scriptio corrupta* M 106 nova M, communia W 108 vis W, *om.* M 115 Ad quintum MW, <quaestio> 67 *add.*

95–97 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 3 sq. (II 233); cf. August., De doctrina christiana, II 1, 2 (PL 34, 36; CSEL 80, 34; CCL 32, 32 sq.); Pseudo-Robert Kilwardby, Comm. in Priscianum maiorem (ed. K.M. Fredborg et al., op. cit., 2 sq.); et Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 15, nr. 8 (I 63, lin. 12–16).

99–100 Cf. Rich. Fishacre, loc. cit., dist. 3: „Sicut circulus expositus est signum vini in cellario, et expositio circuli scilicet usus quidam eius est signum expositionis vini ad venditionem, similiter et aqua est signum ut circulus, et tinctio ut usus circuli scilicet expositio eius; sic enim et usus aquae est tinctio vel lotio. Et ideo, sicut non sunt duo signa sed unum scilicet signum ipsum et usus signi, sic nec in proposito. Sic ergo dicam quod tinctio vel ablutio non proprie est signum, sed potius usus signi“ (cod. cit., f. 365vb); *ibid.*: „Ad primum secundum auctoritatem Chrysostomi fateor aliquid collatum aquae scilicet talem relationem, qua ex voluntate instituentis est ad usum aliud quam prius esset. Prius enim eius usus erat ablutio realis, nunc realis et significativa, sicut tu dicis quod antequam ex voluntate populi institueretur circulus ad significandum vinum circulus tantum res erat, sed post institutionem nulla additione essentiae facta circulo, sed tantum relationis talis extrinsecae, fit circulus et res et signum“ (cod. Camb. cit., f. 367vb; cod. Balliol 57, f. 235^{rab}); *ibid.*: „Ad secundum iam patet quod nihil est superadditum, nisi talem institutionem ad usum alium dicas aliquid, et est relatio. Et ita non est materia neque forma neque compositum nisi forma accidentalis, sicut talis relatio, cuius adesse et abesse nullam in re facit mutationem, ut dixit Anselmus et ut dixi in circulo“ (cod. Camb. cit., f. 367vb–368ra; cf. *ibid.*, ad 3–8, f. 368ra); et Bonav., loc. cit., ad 3 contra (IV 15 A).

101–104 Cf. supra, quaest. 10, lin. 19 sq., et quaest. 11, lin. 5.

105–107 Cf. lin. 6–8 supra, et PETR. LOMB., IV Sent. 1, 2 et 4 (II 232 sq.); cf. autem vocem „proprie“, *ibid.*, cap. 4 (II 233, lin. 13).

108–111 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 4 et 6 (II 233–236); cf. quaest. 50, *infra*.

gratiam invisibilem aut illam exhibent in effectu aut promittunt tantum. Et prima istorum sunt sacramenta nova; secunda, vetera. Erit igitur secundum ipsum sacramentum novae legis *signum datum ad repraesentandum gratiam invisibilem eius similitudinem gerens et causa existens*. 110

Ad quintum, quod forma non accipitur pro illa quae est altera pars compositae substantiae, sed pro similitudine, hoc est pro re quae gerit alterius formam per quandam similitudinem, prout dicitur, *Rom. 5: In similitudinem praevaricatoris Adae qui est forma futuri*. 115

Glossa: Id est similitudo, et dicitur Adam forma Christi futuri a contrario, quia sicut in Adam omnes moriuntur, ita in Christo omnes vivificantur. 120

Item. *Sicut ille pater est omnium secundum carnem, sic Christus omnium secundum fidem*.

Item. *Sicut ex latere Adae dormientis sumpta est costa, unde formata est Eva, sic de latere Christi mortui in cruce profluxerunt sacramenta per quae salvatur ecclesia*. 125

Item. *Sicut ille a Deo sine femina et coitu, sic Christus ex virgine sine viro et coitu*.

Haec ibi in *Glossa*.

130

Ad sextum, quod visus iuxta Augustinum accipitur communiter pro omni sensu et proprie pro uno quinque sensuum. Similiter ergo et visibile, et priori modo accipitur in praedicta descriptione, ut visibilis dicatur forma sensibilis.

marg. sine spatio M 117 similitudinem W, similitudine M 124 dormientis 165^r W sumpta sumpta W, assumpta M 131 Ad sextum Mw, <quaestio> 68 *add. marg. sine spatio* M Augustinum 211^r M accipitur 133 dicatur forma W, forma dicatur M 138

111–113 Cf. notam ad lin. 105–107 supra.

115 Ad lin. 33–35 supra.

116–117 ROM. 5, 14, cit. apud Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 357ra), et Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 15, nr. 11 (I66, lin. 9 sq.).

119–121 PETR. LOMB., Coll. in Epist. Pauli (PL 191, 1392 B).

122–123 PETR. LOMB., Coll. in Epist. Pauli (PL 191, 1392 C); cf. Gloss. ordin. in Rom. 5 (PL 114, 486 B).

124–126 PETR. LOMB., Coll. in Epist. Pauli (PL 191, 1392 C).

127–128 PETR. LOMB., Coll. in Epist. Pauli (PL 191, 1392 BC).

129 Cf. lin. 119–128 supra.

131 Ad lin. 37 sq. supra.

131–133 Cf. August., Quaest. in Heptat., II, quaest. 72: „Videre solet pro generali sensu poni“ (PL 34, 623); et Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 15, nr. 8 (I63, lin. 17–23), et melius Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit. 357rb), auctoritate Augustini allegata.

Et hoc quidem videtur congruum, quia lux secundum diversa sui esse pura et
135 mixta constituit quinque sensus et sensibilia, cum tamen ipsa sit obiectum visus
proprie dicti. Et ita lux quodammodo est proprium sensibile unius sensus,
quodammodo commune omnium. Hoc habes, *De spiritu et anima*, cap. 20, et
lib. III, *Super Gen.*, cap. 7.

Ideo etiam in visibilibus et audibilibus tantum congrue consistunt sacramenta,
140 quia ad instruendum sunt, et dicti duo sensus sunt maxime disciplinales et maxime
omnibus noti.

Potest etiam dici ad quaestionem, quod, cum in sacramento sensibili sint
duo, quorum unum est formale et aliud materiale sicut quod est et quo est, verba
ad formam pertinent, sed elementum visibile quod hic vocatur *forma visibilis* ad
145 materiam: et sic accipitur visibile proprie ad oculos.

Ad septimum potest dici, quod in eucharistia verum corpus Christi non est
ibi res significata absolute, sed ipsum ut gratiae collativum.

Vel potest dici, quod etiam ipsum est vera gratia gratis data ad humanam
150 salutem et gratificans hominem per gratiae et salutis collationem, non quod ipsa
humanitas per se iustificet, sed per deitatem sibi unitam.

Ad ultimum, quod sacramentum novae legis potest dici communiter et proprie,

cap. 7^a M, ex cap. 6 corr. W 140 instruendum M, om. (lacuna) W sensus M, ex
sacramenta corr. W 142 in W, om. M 153 Communiter MW, autem add. M 156

134–137 Cf. Rich. Fishacre, *ibid.*, et Guill. de Militona, loc. cit., nr. 9 (I 64 sq.).

137 LIBER DE SPIRITU ET ANIMA, cap. 22 (inter opera Augustini, PL 40, 795
A–C), allegatus sub nomine Albumasar apud Rich. Fishacre (cod. cit., f. 375ra) et
Guill. de Militona, locis citatis in nota ad lin. 134–137 supra; cf. Rob. Kilw., In I
Sent. supra, quaest. 63 (ed. cit., XIII, pag. 185, lin. 54–56, cum nota editoris, pag.
25* sq.).

138 AUGUST., De Genesi ad litteram, lib. III, cap. 5 (CSEL 28/1, 67 sq.) et cap. 10
(74).

139–141 Cf. Rob. Kilw., De ortu scientiarum, cap. 18, nr. 126: „Cum igitur duo sunt sensus
maxime disciplinales secundum Aristotelem in principio Metaphysicae et in libro
De sensu et sensato, scilicet visus et auditus ...“ (ed. A. G. Judy, 50, lin. 20–22,
locis 980 A 21 – B 25 resp. 437 A 3–5 allegatis); et Bonav., In IV Sent., dist. 1,
p. 1, dub. 2 (IV 29 A).

144 Cf. lin. 33 supra.

147 Ad lin. 40–42 supra.

147–148 Cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit. 357rb); et Guill. de Militona,
Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 15, nr. 13 (I 67, lin. 14–18).

149–151 Cf. Rich. Fishacre, loc. cit. (cod. cit. 357va).

153 Ad lin. 44 supra.

sive vulgare et sollemne: Communiter et vulgariter non solum septem sunt sed plurima. Sic enim vestimenta sacra, aqua benedicta, impressio signi crucis, 155
 elevatio manuum in oratione, genuflexio et consimilia dicuntur sacramenta, prout docet Hugo, lib. I, *De sacramentis*, p. 9, cap. 6 et 7. Et de sic communiter dictis sacramentis est intellegendum quod in eodem capitulo 6 dicit Hugo, quod sacramenta consistunt in rebus, verbis et factis.

Magister autem dicens quod consistunt sacramenta in rebus et verbis intendit 160
 de sacramentis proprie dictis et sollemnibus. Omissis igitur aliis haec accipi possunt penes finem ad quem sunt sic: Sacramenta sunt instituta in remedium contra humana vitia. Aut ergo praestant remedium immediate et per se, et tunc est sacramentum solum dispensabile non dispensans vel dispensativum aliorum; vel mediate per alia sacramenta et tunc est sacramentum aliorum dispensativum. 165
 Et hoc secundo modo est ordo. Priori autem modo aut praestat remedium contra vitium quod est peccatum aut contra sequelam peccati. Si primo modo, aut contra peccatum quod iam est aut quod potest esse. Si primo modo, aut est veniale et contra hoc est extrema unctio; aut mortale, et hoc vel originale contra quod baptismus, vel actuale contra quod poenitentia. Si autem contra peccatum 170
 quod potest inesse, sic coniugium. Si vero praestat remedium contra sequelam peccati quae est difficultas inde causata, haec aut est difficultas proficiendi contra quam est confirmatio, aut perseverandi contra quam est eucharistia.

dicuntur sacramenta W, *om.* M 159–160 et factis ... verbis W, *om.* (*hom.*) M 161
 Omissis M, Commissis W igitur W, ergo M 164 dispensativum W, dispensationem M 171 Si vero W, Et si non M 172 proficiendi W, proiciendi M 174 iterum W,

153–161 Cf. Alex. de Hales, Glossa in IV librum Sent., dist. 1, cap. 1 (XV 9), fere verbatim apud Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1: „Sacramentum accipitur universaliter et specialiter et specialissime. Universaliter dicitur sacramentum omnis sacrae rei signum, et sic est prima definitio universalis; specialiter vero omne significans rem sacram et sanctificantem, ut sacramenta veteris legis ut agnus paschalis et sanguis vitulae et huiusmodi, et sic est secunda definitio specialis; specialissime vero significans rem sacram sanctificantem et coexistentem causa sanctificationis, sicut sunt sacramenta novi testamenti, et sic specialissima est tertia definitio“ (cod. Camb. cit. 357ra; Balliol 57, f. 226vb); et Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, dub. 1 (IV 28).

156–157 HUGO, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 6 sq. (PL 176, 326 B – 327 B).

157–159 HUGO, De sacram., lib. I, p. 9, cap. 6 (PL 176, 326 B–D).

160–161 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 5 (II 235).

161–190 Cf. quaest. 34 supra; Alb. Magn., De sacramentis, tract. I, quaest. 4 (ed. Col. XXVI 7–11); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 5, quaest. 26 sq. (I 111–115), p. 8, quaest. 65 sq. (I 230–239); Bonav., In IV Sent., dist. 2, art. 1, quaest. 3 (IV 52–54); cod. Assis. 182, f. 82r; et Summ. Hal., lib. IV, quaest. VIII, memb. 7, art. 1 sq. (ed. cit., f. 51vb–52va).

Et attende quod, quamvis post paenitentiam iterum conferatur homini
175 eucharistia ad perseverandum, non tamen iterum ei confertur confirmatio, quia
vera paenitentia per se reparativa est ad omnia quae habuit baptizatus et
confirmatus. Viaticum tamen semper est necessarium propter perseverantiam.

Attende etiam quod, quia baptismus relevat vel erigit, confirmatio roborat ad
agendum, eucharistia consummat ad permanendum, ideo solent baptizati adulti
180 statim confirmari et communicare. Et haec aestimo quod sit ratio, quare doctores
simul tractant de his tribus sacramentis et isto ordine, ut patet in libro *Sententiarum*
et in II *De sacramentis* Hugonis.

Aliter possunt sic sumi: Omnia sacramenta in ecclesia sunt proprie et vere et
non alibi, licet alii abutantur quandoque illis ut haeretici. Aut ergo est sacramentum
185 intrantium et tunc baptismus; aut exeuntium et sic extrema unctio; aut in medio
exsistentium, et tunc aut est eorum qui intra sunt nomine tantum et sic paenitentia;
aut eorum qui nomine et re, et hoc vel communiter omnium vel specialiter
quorundam: si primo modo, aut est ad roborandum et sic confirmatio; aut ad
consummandum et sic eucharistia. Si specialiter quorundam, aut clericorum et
190 sic ordo; aut laicorum et sic coniugium.

iustum M homini M, *om.* W 175 confirmatio MW, quia vera confirmatio *add.* M 176
baptizatus W, baptismus M 179 consummat M, consumat W 183 in ecclesia sunt W,
sunt in ecclesia M 186 tantum M, communi W 188 sic MW, est *add.* M aut² W, *om.*
M 190 aut W, *om.* M

180–182 PETR. LOMB., IV Sent. 2–13 (II 239–311); et HUGO, De sacram., lib. II, p. 6–
8 (PL 176, 441–472); cf. etiam e.g. Alb. Magn., De sacramentis, tract. III–V (ed.
Col. XXVI 24 sqq.); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. II–IV (I 246 –
II 800); et Bonav., In IV Sent., dist. 3–13 (IV 61–313).

QUAESTIO 43

Consequenter quaeritur de comparatione sacramentorum novae legis ad sacramenta veteris legis, ubi primo quaeritur de differentia eorum quoad 5 efficaciam.

Dicitur enim communiter talis differentia: Lex vetus fuit occidens sed nova lex vivificans, ex quo consequitur quod consimilis sit differentia sacramentorum huius et illius. 10

Et sumitur haec differentia ex verbis Apostoli et evangelio: *Rom. 5: Lex subintravit, ut abundaret delictum.*

Item, 7: *Peccatum occasione accepta per mandatum seduxit et per illud occidit.*

Cor. 15: Virtus peccati lex. 15

II Cor. 3: Littera occidit, Spiritus autem vivificat.

Item. *Io. 1: Gratia et veritas per Iesum Christum facta est.*

Contra hanc differentiam sic quod lex vetus non fuerit occidens, videtur per hoc quod instruxit quid agendum, quod est legis proprium, et hoc est potius 20 occasio vivificandi.

211vb M, 165rb W 4 quaestio, manu alia 43 add. marg. W Consequenter W, spatium et <C>onsequenter M 5 legis 211^v M ubi 8–9 nova lex W, lex nova M 11 verbis W, verbo M 16 II W, om. M autem W, om. M 21 occasio M, actio W 32 concomitabatur

4 sqq. Ad quaest. 43–46 infra cf. supra, quaest. 28, et notam ad quaest. 39, lin. 4 sqq.

8–10 Cf. lin. 16 et 81 sq. infra; et Petr. Lomb., III Sent. 40, 2 (II 229), verbo Augustini citato, De spiritu et littera, cap. 14, nr. 24 sq. (PL 44, 215 sq.; CSEL 60, 178 sq.); Guill. Altissiodor., Summa aurea IV, tract. III, cap. 2 (IV 58–61); Alex. de Hales, Glossa in III Sent., dist. 40 (XIV 539–551), et Quaestiones „antequam“, quaest. 20 (XIX 359–373); Rob. Grosseteste, De cessatione legalium, IV vii sq. (ed. cit. 179–199), et loc. parall., Abbreviat., f. 57va–58ra; Summ. Hal. III, p. 2, inq. 4, tract. 1, quaest. 6, art. 3 sq., nr. 555 sq. (IV 860); Alb. Magn., In III Sent., dist. 40 B, art. 4 (XXVIII 752 sq.); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 6 (I 27–34); Bonav., In III Sent., dist. 40, art. unic., quaest. 2 (III 887–890), sine loco paralelo, Abbreviat.

11–12 ROM. 5, 20; ad evangelium cf. lin. 17 infra.

13–14 ROM. 7, 11.

15 I COR. 15, 56.

16 II COR. 3, 6.

17 IO. 1, 17.

Item. Si fuit occidens, constat quod non nisi per praevaricationem. Sed idem potest dici de evangelio.

Item. Non fuit occidens causaliter, quia tunc esset mala; ergo solum occasionaliter. Sed sic evangelium et virtutes et opera bona possunt dici occidere, quia ex illis sumitur occasio contemptus et superbiae.

Item. Quod nova lex non sit vivificans, videtur per hoc quod Deus et gratia vivificant. Lex autem non aliud facit quam instruere, ut videtur, praecipiendo, consulendo, monendo et huiusmodi.

30

Respondeo: Quia lex vetus fuit temporis promissionis et nova rei exhibitionis, ideo illud tempus concomitabatur gratia minus copiose, dico quoad hominum communitatem, quia tunc fides et caritas minus et rarius abundabant; sed istud tempus concomitatur gratia copiosa propter oppositam rationem. Haec plana sunt per praecedentia. Illa ergo lex ratione temporis et status humani generis quendam defectum gratiae habuit annexum et non praestabat propterea sufficiens adiutorium ad implendum quae iussit; ista autem econtra habet secum copiosum adiutorium gratiae ad sua praecepta implenda. Et haec est ratio, quare illa dicitur occidere et haec vivificare; haec enim sunt accipienda spiritualiter.

40

Dicendum igitur ad primum, quod lex vetus per se et causaliter non occidit, sed instruit et aliquantae gratiae occasio fuit, ut obiectum est; sed accidentaliter ratione annexi defectus dicitur occidisse.

Ad secundum, quod non est simile, quia lex vetus praestitit occasionem iubendo et prohibendo et non afferendo gratiam implendi, sed evangelium affert gratiam implendi quae iubet et prohibet. Et ideo non est occasio mortis ex parte evangelii, sicut fuit ex parte legis veteris. Et illud planius erit per responsionem ad tertium.

Ad tertium, quod, licet sumi possit occasio mortis ex evangelio et virtutibus et bonis operibus, non tamen ista praestant ad hoc occasionem, sed humana im-

corr., concomitabantur M, communicabatur W 36 non praestabat propterea W, propterea non praestabat M 37 habet W, habuit M 39 haec¹ W, *om.* M 41 se MW, et *add.* W 45–46 sed ... implendi M, *om.* (*hom.*) W 47 illud W, istud M 50 hoc W, *om.* M 55

32–33 Ad communitatem hominum cf. quaest. 4 supra, lin. 347 sq.; et infra quaest. 44, lin. 31 sq.; 45, lin. 44 sq.; 46, lin. 17–20; 47, lin. 62–65; 48, lin. 34–40, 42–45, 76; 49, lin. 16 sq.; et Bonav., loc. cit., ad 5 (III 889 B).

34–35 Cf. e.g. quaest. 4, lin. 47 sqq. et 64 sqq.; 15, lin. 57–111; 22, lin. 161 sqq.; 23, lin. 44 sqq.; 31, lin. 489 sqq.; 38, lin. 32 sqq.; et 40, lin. 97 sqq.

41–43 Ad lin. 19 sqq. supra.

44 Ad lin. 22 sq. supra.

47–48 Ad lin. 49–58 infra.

49 Ad lin. 24 sqq. supra.

becillitas et perversitas. Sumitur enim ex illis occasio mortis, sed illa non praestant, quia in eis est sufficientia gratiae ad humiliationem, et quantum est de se relevant semper et sanant. Ex veteri autem lege non tantum sumitur occasio, sed ipsa quodammodo praestitit eam accidentaliter per defectum gratiae annexum, ut dixi. Et occasio fuit per hoc, quod prohibuit talia ad quae implenda gratia illius temporis secundum quod talis non sufficebat. Et afferatur hic exemplum Augustini de fluvio et obice impediens eius fluxum, ut in praecedentibus habitum est. 55

Ad quartum, quod nova lex occasionaliter iustificat per instructionem, causaliter autem per accidens per copiam gratiae sibi appositam, et hoc dupliciter: Formaliter enim in habitu iustificat per formalem gratiam mentis sibi annexam; formaliter autem in usu vel exercitio per bona opera ab habitu progredientia in quibus mandata eius implentur. 60

Dicendum igitur, quod aliquid iustificat occasionaliter vel causaliter; et causaliter duobus modis scilicet effective vel formaliter; et formaliter adhuc duobus modis scilicet in habitu vel in usu. Et primo istorum modorum potest dici, quod lex nova et eius sacramenta iustificant, ut praehabitu est, et tertio et quarto, sed non secundo; haec patent ex praehabitis manifeste. 65

Ex his patet, quomodo lex vetus dicitur occidere et nova vivificare. Et haec determinatio plane potest iuxta sententiam haberi in *Glossa*, super illud, *II Cor.* 3, *Littera occidit*, etc., ubi ponitur exemplum commodum quod, sicut scientia in se bona est et tamen dicitur quod *scientia inflat*, quia sine caritate inflat, sic lex vetus bona est et tamen occidit sine gratia iuvante. Sunt enim multa quibusdam noxia quae tamen in se sunt bona. 70 75

Item. Posset differentia praeposita duarum legum intellegi ita, quod vetus dicatur occidere propter exteriorem et litteralem solam legis observantiam, in quibus putabant iustificari sine interiori iustitia, quia sic occidit, et quod lex

gratia W, gratiae W 56 afferatur W, afferebatur M 62 per M, pro W 63 habitu MW, mentis add. M 64 et W, om. M 65–66 effective ... scilicet M, om. (hom.) W 68 sed W, et M haec patent W, habent possunt M 71 illud 165^v W II Cor. II W, om. M 74 iuvante W, adiuvante M 75 sunt 212^r M bona 82 autem W, om. M

54–55 Cf. lin. 35–39 et 42 sq. supra.

56–58 AUGUST., De spiritu et littera, cap. 4, nr. 6 (CSEL 60, 158 sq.); cf. quaest. 28 supra, lin. 187–196, *Glossa Magistri* in Rom. 7, 8 allegata (PL 191, 1417 BC).

59 Ad lin. 27 sqq. supra.

67 Cf. lin. 59 supra.

67–68 Cf. quaest. 39 supra, lin. 172 sqq.

71–75 PETR. LOMB., Coll. in II COR. 3, 6 (PL 192, 24).

76 Cf. lin. 8 sq.

nova dicatur iustificare propter gratiam et interiorem iustitiam cui sub ea innituntur
80 homines non exterioribus observantiis; sic enim vivificat.

Et huic consonat illa littera Apostoli, unde tracta est differentia: *Littera occidit, Spiritus autem vivificat*. Et sic planum est quod dicitur.

81–82 II COR. 3, 6.

Solet etiam iuxta efficaciam dictarum legum et sacramentorum sic exprimi eorum differentia: Quod sacramenta vetera significabant tantum, sacramenta 5 vero nova significant et sanctificant.

Et haec differentia ponitur iuxta Magistri *Sententias*, dist. 1, cap. 4.

Contra istam est illud, *Mt. 19: Si vis ad vitam ingredi serva mandata*, ubi 10 *Glossa* dicit, quod *iustitia legis suo tempore custodita non solum bona temporalia sed et vitam conferebat aeternam*.

Item. Si lex vetus non sanctificat quia observatio sola litteralis per exteriorum hominem non iustificabat, pari ratione nec sacramenta novae legis sanctificant, alioquin quicumque suscipit sacramenta ecclesiastica iustificaretur, quod falsum 15 est.

Ex hoc dicunt, quod Magister fuit opinionis huius, quod vetera sacramenta solum significabant et per se nullatenus iustificabant. Sed si hoc dicitur, videtur inveniri sibi contrarius. Videtur enim dicere, quod lex sanctificabat et vere 20 iustificabat secundum aliquem modum observata, ut patet in *Glossa* super illud, *Rom. 2, Circumcisio quidem prodest*, et super illud, *Rom. 5, Lex subintravit*, sicut superius declaratum est.

212ra M, 165va W 4 <quaestio> 45 *add. marg. manu alia* W Solet W, *spatium et* <S>olet M efficaciam M, *om.* W et MW, et *add.* M 6 vero nova W, nova vero M 8 Magistri *Sententias* W, Magistrum, *Sententiae* M 15 iustificaretur *corr.*, iustificatur MW 18 opinionis huius W, huius opinionis M 20–21 et vere iustificabat W, *om.* M 22

4 sqq. Cf. supra quaest. 20–28, 31–34, 39, et notas ad quaest. 43, lin. 4 sqq. et 8 sqq.

5–6 Cf. notam ad quaest. 39 supra, lin. 4 sqq., et Summ. Hal. III, p. 2, inq. 4, tract. 1, quaest. 6, cap. 1 et 5, nr. 550 et 557 (IV 850 sqq.); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 4 sq. (I 18–26), p. 5, quaest. 39 (120 sq.); Bonav., In III Sent., dist. 40, dub. 3 (III 893–896), sine loco parallelo, Abbreviat.

8 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 4 (II 233).

10 MT. 19, 17.

11–12 GLOSS. INTERLIN. in MT. 19, 17 (ed. Argent., IV, ibid.).

15–16 Cf. notam ad quaest. 39 supra, lin. 55 sq.

18–19 Cf. quaest. 31 supra, notas ad lin. 101–106 et 107–116.

21–23 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 2, 5 (PL 191, 1348 BC); et in ROM. 5, 20 (PL 191, 1398 D – 1399 B); cf. quaest. 28, lin. 105–124; et 29, lin. 4–23.

- 25 Unde secundum quod praehabitu[m] est, lex vetus observata spiritualiter vel simpliciter in Dei timore et non solum secundum exteriorem hominem significabat et iustificabat; sed observata secundum exteriorem tantum significabat solum et non iustificabat. Sed fateor secundum hoc non est differentia veterum sacramentorum et novorum.
- 30 Propterea dicta differentia in sanctificando et iustificando aut negabitur aut dicetur, quod attendenda est penes communitatem observantium hinc et inde, quia illa ut in pluribus solum significavit et non iustificavit, quia ut in pluribus solum secundum corticem litterae observabatur, sed e contrario est de nova; vel, cum duo sint in humana sanctificatione perfecta scilicet remissio offensae et
- 35 satisfactio pro delicto, ad istud secundum est differentia referenda.

Et patet quod dicitur per praehabita, et ex his patet responsio ad obiecta.

Lex W, *om.* M 25 praehabitu[m] W, habitu[m] M 27–28 sed ... iustificabat W, *om.* (*hom.*) M 30 aut² W, an M 32–33 significavit ... solum W, *om.* (*hom.*) M 34 perfecta W, *om.* M 35 est MW, dicta *add.* W 37 ad obiecta W, *om.* M

25 Cf. supra, quaest. 23, passim; 31, lin. 154 sqq., 213 sqq., et 307 sqq.

30 Cf. lin. 5 sq. supra.

31–33 Cf. quaest. 43 supra, notam ad lin. 22 sq.

33–35 Cf. quaest. 31 supra, lin. 215–221.

37 Cf. lin. 25–35 resp. 10–16 supra.

Solet etiam penes efficaciam sic exprimi differentia: Sacramenta vetera non efficiunt quod figurant, sacramenta nova efficiunt quod figurant. 5

Et haec est differentia Magistri, sicut patet dist. 1, cap. 3 et 4, et lib. III *Sententiarum*, versus finem, ubi dicit quod sacramenta veteris legis promiserunt gratiam, sed sacramenta novae legis illam conferunt.

Istud etiam videtur convenire verbis Augustini dicentis, cap. 7 libri IV, quod 10 *illa tantum promittebant salutem, sed ista dant illam*.

Et attende, quod secundum hanc differentiam currunt duae opiniones famosae prius tactae:

Quarum una dicit, quod haec differentia sic intellegenda est, quod sacramenta sensibilia et corporaliter gesta in lege veteri nihil penitus efficiebant sed signifi- 15 cabant, quamvis interior fides et caritas iustificarent, sed sacramenta sensibilia novae legis ex institutionis vi habent sibi inditam virtutem spiritualem, qua agunt in spiritum suscipientis characterem imprimendo et disponendo ad iustitiae habitum et vires naturales roborando et fomitem debilitando. Et sic ista efficiunt quod figurant, sed non illa. 20

212ra M, 165va W 4 Solet W, *spatium et* <S>olet M 16 iustificarent MW, secundum add. W 17 institutionis vi M, vi institutionis W 29 ordinationem W, ordinem M 30

4 sqq. Cf. supra notas ad quaest. 39, lin. 4 sqq.; 43, lin. 4 sqq. et 8 sqq.; et 44, 4 sqq. et 5 sq., et Hug. de S. Caro, In IV Sent., dist. 1, quaest. 2 sq. (ed. cit., 61–71); Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1, 4 (cod. cit., f. 357vb–358ra); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 4 (I 18–23), p. 5, quaest. 40 (122 sqq.); Bonav., In III Sent., dist. 40, dub. 3 (III 893–896), sine loco parallelo, Abbreviat., et In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 4 sq. (IV 19–26), loc. parall., Abbreviat., f. 51vb–53vb.

7 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 4 et 6 (II 233 sq., 235 sq.).

7–8 PETR. LOMB., III Sent. 40, 3 (II 229); cf. id., Coll. in Hebr. 8, 6 sq. (PL 192, 460 A).

10–11 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 6 (II 236), verbo AUGUSTINI allegato, Enarr. in Ps. 73, nr. 2 (PL 36, 931; CCL 39, 1005 sq.); cf. Petr. Lomb., Comm. in Ps. 73 (PL 191, 681 D–683 D); Gloss. ordin. in Ps. 73, 1 (PL 113, 959 AB); et supra, quaest. 20, lin. 11; 31, lin. 378–380; 39, lin. 19 sq. et 86.

13 Cf. supra, quaest. 39, lin. 98–170; atque quaest. 31 sq.

14–20 Cf. quaest. 39 supra, lin. 102–104 et 107–138.

Alia probabilius dicit, quod sacramenta novae legis iustificant quattuor modis scilicet influendo propter divinam virtutem ei assistentem; merendo propter passionem dominicam cui concurrit; disponendo propter suscipientis devotionem quae occurrit sacramento; efficaciter ordinando propter divinam pactionem.

- 25 Instituta sunt enim a Deo ad hoc, ut devote ea suscipiens iustificetur. Unde *Mc.*, ultimo: *Qui crediderit et baptizatus fuerit salvus erit.*

Quantum ergo ad istum ultimum modum dicunt esse differentiam, quia sacramenta veteris legis non sunt ita instituta ad iustificandum, et ideo non iustificabant per efficacem ordinationem institutionis divinae, sicut faciunt nova.

- 30 Quantum vero ad alios tres modos differunt secundum plus et minus, ut dicunt. Utraque enim sacramenta iustificant influendo, promerendo, disponendo: sed illa minus, ista plus.

Sic igitur differunt in efficiendo quod figurant vel non efficiendo iuxta duas opiniones celebres.

35

Sed, cum secunda opinio videatur probabilior, tamen istud non satis mihi liquet, quod dicunt sacramenta vetera non esse instituta ad iustificandum sicut nova et ideo non habere efficacem ordinationem ad hoc. Videtur enim quod immo per hoc, quod, sicut Deus in evangelio dixit *qui crediderit et baptizatus fuerit salvus erit*, sic in *Levitico* dixit de oblationibus pro peccato et pro delicto quod oraret pro peccatore sacerdos et dimitteretur ei peccatum; et de hoc supra habitum est.

vero M, ergo W 31 iustificant W, iustificabant M 39 Deus W, Dominus M 40 erit 212' M sic sic M, sicut W 43 Ideoque W, Ideo M quod W, quia M 46 promissum M, permissum W

21–32 Cf. quaest. 39 supra, lin. 105, 140–167.

22–24 Fere verbatim apud Bonav., In III Sent., dist. 40, dub. 3 (III 895 AB), sine loc. parall., Abbreviat.; cf. quaest. 39 supra, notam ad lin. 162–166.

25–26 MC. 16, 16.

27–29 Cf. Bonav., In III Sent., dist. 40, dub. 3: „Et differunt in hoc a Sacramentis Legis veteris, praecipue quantum ad ipsam efficacem ordinationem, quia non interveniebat ibi pactio in illis Sacramentis, per quam efficax et infallibilis fieret ordinatio ad gratiam, secundum quod in Sacramentis novae Legis; ut patet in institutione baptismi, ubi dixit: Qui crediderit et baptizatus fuerit salvus erit (III 895 B, illo Mc. 16, 16 citato).

30–32 Cf. Bonav., In III Sent., dist. 40, dub. 3: „In aliis etiam tribus modis habendi virtutem differentia est penes magis completum et minus completum...” (III 895 B).

36–42 Cf. quaest. 39 supra, lin. 169–239.

39–40 MC. 16, 16; cf. lin. 25 sq. supra.

40–42 LEV. 4, 3. 13. 20. 22. 35; 5, 16; 16, 30; cf. quaest. 31 supra, lin. 44–52 et 126–135.

Ideoque sine praeiudicio maiorum videtur mihi, quod haec differentia sicut praecedens referenda est vel ad communitatem observantium utraque sacramenta vel ad illud significatum eorum, in quo est perfecta gratia et salus humana, quod 45 tempore gratiae est exhibitum sed sub lege veteri tantum promissum.

Et istud videntur sonare verba Augustini praeposita.

44 Cf. quaest. 43 supra, lin. 32.

48 Cf. lin. 10 sq. supra.

QUAESTIO 46

Adhuc solet penes efficaciam sic exprimi differentia: Quod sacramenta veteris
5 legis sunt emundativa carnis tantum, sed novae legis sacramenta emundant
animam.

Et haec est similiter differentia Magistri, ut patet dist. 1, cap. 4.

Et trahit eam de verbis Apostoli, *Hebr.* 9, ubi dicit quod illa *munera et hostiae*
10 *non potuerunt iuxta conscientiam perfectum facere credentem.*

Et infra: *Inquinatos sanctificant ad emundationem carnis.*

Quomodocumque vero Magister hoc intellexerit, videtur mihi quod tam haec
quam illa uno modo observata tantum prosunt ad emundationem carnis, alio
15 modo ad emundationem spiritus. Propterea differentia illa potest referri vel ad
observantes vel ad sacramenta:

Si ad observantes, aut secundum statum particularem specialium personarum
aut communem: Si primo modo, illa iustificabant spiritum sicut ista, nec sic est
differentia. Si secundo modo, sic est differentia, quia communiter illa obser-
20 vabantur litteraliter tantum et carnaliter; haec autem econtra spiritualiter.

Si referatur ad sacramenta, aut ad omnia illa indifferenter aut ad aliqua: Si ad
omnia, tunc intellegatur quod illa litteraliter observata solum et carnaliter non
profuerunt nisi ad iustificationem carnis et in conspectu hominum. Et re vera sic
est de nostris sacramentis modernis, ut patet; unde quoad hoc non est differentia.
25 Si ad aliqua, tunc videtur esse differentia, quia nostra sacramenta omnia evidenter

212^a M, 165vb W 4 <quaestio> 46 *add. marg. manu alia* W adhuc W, a- *add. marg. et spatium et* -dhuc M 10 credentem MW, servientem *op. cit.* 11 sanctificant MW, sanctificat *op. cit.* 17 specialium W, spiritualium M 20 litteraliter W, *om.* M 21 illa MW, vetera *add.* M 21-22 Si²... litteraliter W, *om.* M 31 illa MW, eadem *add.* W 35 quomodo W, *om.* M

4 sqq. Cf. Summ. Hal. III, p. 2, inq. 4, tract. 1, quaest. 6, cap. 1, nr. 550 (IV 850 sqq.); Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1, cap. 1, quaest. 2 (cod. cit., f. 354^v); Bonav., In IV Sent., dist. 1, dub. 4-6 (IV 29 sq.).

8 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 4 (II 233, lin. 19-234, lin. 8); cf. Hebr. 9, 13.

9-10 HEBR. 9, 9.

11 HEBR. 9, 14.

17-20 Cf. quaest. 43 supra, lin. 32.

23-24 Cf. quaest. 39, lin. 55 sq.; 42, lin. 89 sq.; 44, 15-16.

imposita sunt ad emundandam animam, non carnem; veterum autem quaedam evidenter sunt instituta ad emundationem carnis, ut patet de aspersione cineris vitulae rufae, de lege leprosorum et huiusmodi quae ad hoc erant, ut homo ab aliqua poena et irregularitate carnis absolveretur, sicut exprimitur in eorundem institutione, et de talibus loquitur *Glossa* super *Hebr.* 9, ubi dictum est. 30

Hoc tamen attende, quod illa sacramenta vetera, quae instituta sunt ad emundationem carnis tantum quantum ad expressionem legis, nihilominus iustificabant animam per oboedientem sui observationem.

Ex his patet quomodo intellegenda est differentia dictarum legum et suorum 35 sacramentorum quantum ad efficaciam.

30 GLOSS. INTERLIN. in HEBR. 9, 12–14 (ed. Argent., IV, ibid.).

35 Quaest. 43–46 supra.

QUAESTIO 47

- Consequenter videndum de differentia assignata ex parte finis: dicitur enim
5 quod vetus lex cum suis sacramentis sit instituta in onus et servitutem, sed nova
cum suis in alleviationem et libertatem.

Et haec differentia sumitur de verbis Domini, *Mt. 11: Iugum meum suave est
et onus meum leve*;

- 10 Et de verbis beati Petri, *Act. 15: Quid temptatis Deum imponere iugum*, etc.

Haec differentia habet dubitationem. Si enim vetus lex fuit onus, aut ratione
moralium aut caerimonialium:

- 15 Non moralium, quia de illis loquitur, *Io. 5: Mandata eius gravia non sunt*.

Item. *Rom. 13: Plenitudo legis est dilectio*, et iterum: *Qui diligit proximum,
legem implevit*. Sed dilectio est facillima, cum sit actus voluntatis, et voluntas
maxime in nostra potestate est.

- 20 Non caerimonialium, quia secundum Augustinum: *Omnia saeva et immania
levia et prope nulla facit amor*;

212vb M, 165vb W 4 <quaestio> 47 *add. marg. manu alia* W Consequenter W,
spatium_et <C>onsequenter M 17 sed 166^f W dilectio 18 maxime W, maxima M

4 sqq. Cf. Guill. Altissiodor., *Summa aurea* IV, tract. II, cap. 2 (IV 20–25); *Summ. Hal.* III,
p. 2, inq. 4, tract. 1, quaest. 6, cap. 3, nr. 552, et quaest. 8, nr. 560 (IV 854 sqq., 865
sqq.); Rob. Grosseteste, *De cessatione legalium*, IV vii sq. (ed. cit. 179–199), et loc.
parall., *Abbreuiat. Bonav.*, 57va–58ra; Rich. Fishacre, *In IV Sent.*, dist. 1, cap. 4 (cod.
cit., f. 358ra–vb); Guill. de Militona, *Quaest. de sacram.*, tr. I, p. 1, quaest. 2 et 7 sq.
(I 11–14, 34–40); Bonav., *In III Sent.*, dist. 40, quaest. 3 et dub. 1 sq. (III 890–893).

5–6 Cf. Petr. Lomb., *Sent. IV* 1, 4 (II 234, lin. 10 et 16).

8–9 MT. 11, 30.

10 ACT. 15, 10.

15 I IO. 5, 3.

16 ROM. 13, 10.

16–17 ROM. 13, 8.

20–21 AUGUST., *Serm. 70*, cap. 3: „Omnia enim saeva et immania, prorsus et prope nulla
efficit amor“ (PL 38, 444).

Et *I Cor.* 13: *Caritas omnia suffert*, ex quo patet quod homini iusto non fuerunt caerimonialia legis gravia et onerosa.

Si dicis, quod hoc verum est, sed peccatoribus et invitis, tunc non est differentia, quia lex evangelica talibus est onerosa et gravis.

25

Deinde videtur non bene dici quod lex nova sit levior, quia ipsa multa superaddidit legi veteri, sicut patet *Mt.* 5.

Item. Quia ipsa cohibet manum et animam, et illa manum tantum, ut dicitur communiter. Unde patet, quod iubet statum perfectionem quam illa, et ita difficilior est.

Respondeo: Possunt comparari hae leges quoad caerimonialia vel quoad moralia:

35

Si primo modo, illa difficilior est, ista simplicior, quia nos pauca habemus sacramenta et facilia, veteres autem plurima et difficilia. Et sic loquitur beatus Petrus, ubi dicit quod lex fuit iugum grave et importabile.

Si secundo modo, aut consideras moralia per modum praeceptionis eorum in veteri lege et nova absolute praeter annexam gratiam, aut concernendo gratiam: Primo modo difficiliora sunt moralia aliquo modo in nova quam in veteri; secundo modo, faciliora. Sicut enim facilius est hominem valde robustum facere opus grande quam debilem opus parvum, sic in proposito est de homine magnae caritatis pro statu evangelii et modicae pro statu veteris legis.

Sic igitur patet, quod simpliciter lex vetus fuit onerosa ratione caerimonialium propter eorum multitudinem et ratione moralium propter diminutam illius temporis gratiam.

Ad primum dicendum, quod caritas et moralia mandata omnino sunt facilia de se et naturae primitus institutae vel reformatae in statum perfectionis maximae; sed naturae corruptae per concupiscentiam et nondum reformatae vel adhuc

27–28 superaddidit W, superaddit M 30 ipsa W, illa M 34 hae M, haec W 36 simplicior *corr.*, simpliciter MW 38 dicit 213^r M quod 41 modo² W, *om.* M 43 sic W, sicut M 44 caritatis MW, et *add.* M 46 multitudinem W, similitudinem M 52

22 I COR. 13, 7.

28 MT. 5, 17–48.

30–31 Cf. notam ad lin 4 sqq. supra, et praecipue Petr. Lomb., Sent. III 40, 1 (II 228, lin. 16–21).

37–38 ACT. 15, 10; cf. lin. 10 supra.

49 Ad lin. 15–18 supra.

proficienti sunt difficilia, sicut homini soluto facile est ambulare, sed compedito difficile.

55 Per hoc patet responsio ad secundum, quia, licet perfectae caritati caerimonialia illa fuerint facilia, non tamen sic caritati adhuc proficienti. Et illud verbum Augustini ad perfectam caritatem retorquendum est.

Et verbum Apostoli dicit quod *caritas omnia suffert*, sed non dicit quod sine gravamine.

60 Vel dicendum, quod, licet caritas non gravaretur caerimonialibus quoad voluntatem, tamen potuit quoad naturam ministrantem.

Vel dicendum, quod caerimonialia legis onerosa erant quoad communitatem observantium qui ex timore illa observabant, et isti non iustificabantur in eis. Et licet evangelium sit similiter onerosum talibus observatoribus, non tamen sunt

75 eius observatores communiter tales, sicut tunc erant observatores legis veteris.

Ad tertium patet ex praedictis.

Similiter et ad quartum, quia facilius est hominem cum magno adiutorio 70 facere plura opera quam cum modico unicum. Et sic facilius est modo per adiutorium copiosae gratiae cohibere manum et animam quam tunc per exilem gratiam illius temporis manum tantum.

Ad illam etiam obiectionem respondet Magister in III *Sententiarum*, versus finem, docens quod utrobique fuit animus prohibitus cum manu, sed non ita ex-

75 presse ibi sicut hic.

proficienti *corr.*, proficientis MW 56 fuerint W, fuerunt M proficienti MW, vel incipienti *add.* M 61 naturam M, materiam W 69 magno W, multo M 70 facilius W, faciliter M 74 prohibitus M, *om.* W

55 Ad lin. 20–25 supra.

56–57 AUGUST., cf. lin. 20 sq. supra.

58 I COR. 13, 7; cf. lin. 22 sq. supra.

62–65 Cf. notam ad quaest. 43, lin. 32 sq. supra.

67 Ad lin. 27 sq. supra.

69 Ad lin. 30–32 supra.

73–75 PETR. LOMB., Sent. III 40, 1 et 3 (II 228, lin. 19–21; 229, lin. 14–16).

QUAESTIO 48

Consequenter videndum de differentia assignata ratione observationis; quia dicitur quod illa observabatur ex timore, ista ex amore. 5

Et sumitur haec differentia, *Rom.* 8, ubi dicitur: *Non accepistis spiritum servitutis iterum in timore*, etc.

Contra hanc sic: Si vetus lex processit ex timore, et timor omnis secundum Augustinum radicatur in amore, ergo et ipsa ex amore processit. 10

Huic autem consonat illud, *Dt.* 6: *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo*.

Item. Si nova lex servatur ex amore, et quem amamus timemus, videtur quod ipsa servatur ex timore; quantum enim Deum amamus, tantum ipsum offendere timemus. 15

Et huic consonat illud, *Phil.* 2: *Cum metu et tremore vestram salutem operamini*, et alia loca novae legis, ubi videtur praecipere vel moneri timor Dei.

Videtur igitur ad utramque pertinere tam timor quam amor. 20

Quaeritur etiam iuxta hoc, quare magis tanguntur timor et amor in differentia quam aliae affectiones.

213rb M, 166ra W 4 <quaestio> 76 *add. marg.* M Consequenter W, *spatium* et <C>onsequenter M 5 observabatur W, observatur M 7 accepistis W, accepisti M 10 lex MW, quoad observantiam *add.* M 16 offendere M, offere W 18 tremore W, timore M vestram M, nostram W 19 moneri W, moveri M 22 <quaestio> 48 *add.*

4 sqq. Cf. Summ. Hal. III, p. 2, inq. 4, tract. 1, quaest. 6, cap. 3, nr. 552, et cap. 5, nr. 557 (IV 854 sqq., 861); Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1, cap. 4 (cod. cit., f. 357vb–358ra); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 2 sq. (I 11–18); Bonav., In III Sent., dist. 40, quaest. 1 (III 884 sqq.).

4–5 Cf. August., Contra Adimantum, cap. 17, nr. 2: „Brevis differentia legis et evangelii: timor et amor“ (PL 42, 159).

7–8 ROM. 8, 15.

10–11 AUGUST., De civitate Dei, lib. XIV, cap. 7, nr. 2 (PL 41, 410; CCL 48, 422); De diversis quaestio-nibus 83, quaest. 33 (PL 40, 22; CCL 44A, 47 sq.).

12–13 DT. 6, 5.

18–19 PHIL. 2, 12.

25 Respondeo: Primo videndum de quali timore debet intellegi haec differentia et dicendum, quod iste timor est servilis, sicut manifeste patet in *Glossa* super illud, *Rom. 8: Non enim accepistis spiritum servitutis*, unde haec differentia tracta est.

Item. Si esset timor castus, et quod fit ex timore casto pertinet ad caritatem, 30 quia timor castus secundum quod huiusmodi semper est cum caritate, sequeretur quod lex illa fuisset lex caritatis et sic non differret a novo testamento. Fuit ergo lex illa timoris servilis, et ista est caritatis, secundum quod aperte docet ibi *Glossa*.

Potest igitur haec differentia referri ad observantes non specialiter consideratos 35 sed in generali, quia populus ille communiter observabat legem ex timore afflictionis et subtractionis bonorum temporalium, quamvis non nulli ex vera caritate sicut moderni legem evangelii. Et econtra modo communiter observatur lex evangelii ex caritate, quamvis non nulli ex timore servili poenarum. Et tamen tam amor iste quam ille timor dona sunt Spiritus sancti sed diversis 40 statibus competentia.

Et sic patet responsio ad obiecta: Quamvis enim ad meritoriam legis utriusque observantiam concurrant caritas et timor castus, tamen communiter illo tempore observabatur illa ex timore servili et ut in pluribus, modo autem ista communiter 45 et ut in pluribus ex caritate. Et loquor de custodientibus mandata legis hinc et inde, non de aliis qui non observabant praecepta, quia tales sunt manifeste praevaricatores legis et a lege exierunt.

Causa autem huius differentiae patet ex praedictis, scilicet quod tunc fuit gratia diminutior quam modo, et nunc copiosior quam tunc.

50 Potest iterum praedicta differentia referri ad ipsam legislationem, quia illa dabatur in signis terrificis in monte Sinai, sicut patet, *Ex. 20*, ubi multus timor populo incutiebatur.

Item. Scripta est cum multa et gravi et crebra poenarum comminatione, sicut

marg. manu alia W differentia MW, ista *add.* W 31 differret W, differt M 32 caritatis W, caritas M ibi W, ibidem in M 35 quia W, et M 39 sancti 213^v M sed 44 observabatur W, servabatur M 46 aliis W, illis M observabant MW, vel observant *add.* W 50 illa M, ipsa W 56 timoris MW, et *add.* M 59 inculcare W, conculcare

26–28 PETR. LOMB., Coll. in ROM. 8, 15 (PL 191, 1439 A - 1440 A).

32–33 PETR. LOMB., cf. lin. 26–28 supra.

34–40 Cf. notam ad quaest. 43, lin. 32 sq. supra.

42 Ad lin. 10–20 supra.

43–44 Cf. notam ad quaest. 43, lin. 32 sq. supra.

48–49 Cf. notam ad quaest. 43, lin. 34 sq. supra.

51–52 EX. 20, 18–20.

patet per se. Ista vero dabatur a Christo mansuetissime praedicante, sicut patet, *Mt. 5*, et alias in Domini praedicationibus, et scripta est sine multa et crebra poenarum inculcatione. Et propterea potest illa dici lex timoris, ista amoris. 55

Et istud decuit, quia carnales et parvuli magis oboediunt ex timore quam ex amore, et ideo eis comminandae sunt poenae; spirituales vero et adulti magis ex amore quam timore, et ideo non oportet eis inculcare comminationes.

60

Sed dices, quod per hanc rationem videtur lex nova esse lex timoris potius quam vetus, quia illa comminata est temporales poenas et ista comminatur aeternas, quarum aeternae plus timendae sunt.

Et dicendum, quod utraque lex comminatur aeternas, sicut et utraque pollicetur bona aeterna; sed illa mystice, ista manifeste. 65

Item. Licet poenae aeternae magis sint timendae quam temporales et etiam a spiritualibus magis timeantur, tamen a carnalibus magis timentur temporales frequenter propter earum notitiam et experientiam quae sub sensu est.

Propter hoc ergo dicitur lex illa timoris potius quam ista, non obstante praedicta ratione, praesertim quia illa dabatur carnalibus poenas temporales maxime timentibus, et propter alias rationes praedictas de legislatione hinc et inde. 70

Item. Propter abundantiam gratiae quae est in tempore isto non multum timentur poenae aeternae a legis novae observatoribus, quia ex caritate fiunt quae praecepta sunt communiter. Et ideo non debet ista lex dici timoris.

Econtra autem fuit de lege veteri. Quamvis ergo ibi minores poenae et hic maiores comminatae sint, tamen illae multum influxerunt timorem et istae modicum. Et ideo lex illa dicitur timoris respectu huius. 75

Ad rationes patet responsio secundum viam istam per se.

Ad ultimum dicendum, quod haec differentia data est penes timorem et amorem, quia de istis affectionibus fecit Apostolus mentionem, ubi sumpta est haec differentia. Et ratio huius est quod ad has duas possunt aliae reduci, quia timor est de malis veris vel apparentibus, amor de bonis, et omnis affectio de his vel illis surgit. 80

M 68 earum M, eorum W	69 ista W, illa M	70 praesertim quia W, quia praesertim
M temporales M, <u>ex</u> carnales <i>corr. marg.</i> W	71 et ² M, <i>om.</i> W	76 sint W, sunt M
influxerunt M, inflixerunt W	80 est W, <i>om.</i> M	82 quod M, quia W
est		83 timor 166 ^v W

54–55 MT. 5, 3 sqq. (verbis a Bonav. allegatis, loc. cit., IV 885 B); cf. Mt. 5, 44; 11, 30.

69–70 Cf. lin. 64–65 supra.

71 Cf. lin. 42–59 supra.

78 Ad lin. 61–63 supra.

80 Ad lin. 22 sq. supra.

81–82 ROM. 8, 15; cf. lin. 7 sq. supra.

QUAESTIO 49

- Consequenter videndum de illa differentia quae assignatur penes qualitatem;
5 quia dicitur quod illa lex carnalis erat et sua sacramenta carnalia, haec autem spiritualis et sua sacramenta spiritualia.

Et haec est Magistri sententia, lib. IV, dist. 1, cap. 4.

- 10 Contra quam obicitur illud, *Rom. 7: Scimus quoniam lex spiritualis est.*

Item. Lex nova spiritualis est, quia interiorum hominem sanctificat; sed hoc fecit lex vetus, *Rom. 7: Lex sancta est et mandatum sanctum et iustum et bonum.*
Glossa: S a n c t u m, id est sanctificans peccatorem; et b o n u m, id est utile vitam acquirens.

15

Respondeo: Differentia ista potest attendi ratione communiter observantium, ut praedictum est, vel quoad litteralem solam et exteriorum observantiam legis veteris, observantiam legis novae secundum spiritum prout tradita est:

- Et sic illa iustificavit hominem ad homines tantum et secundum carnem; et
20 sic loquitur de illa Apostolus, *Hebr. 9.*

Nihilominus tamen illa iustificavit secundum observantiam spiritualem et interiorum, ut saepe dictum est.

213vb M, 166va W 4 <quaestio> 77 *add. marg.* M, <quaestio> 49 *add. marg. manu alia*
W Consequenter W, *spatium et* <C>Onsequenter M 11 Item...est M, *om. (hom.)* W
18 veteris observantiam legis M, *om. (hom.)* W 19 et¹ M, *om.* W 27 ad 214^r M
victum 28 praetendentibus M, praecedentibus M

4 sqq. Cf. Summ. Hal. III, p. 2, inq. 4, tract. 1, quaest. 6, cap. 4, art. 4, nr. 556, et cap. 5, nr. 557 (IV 860 sq.); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 1, quaest. 1 (I 3–11).

8 PETR. LOMB., Sent. IV 1, 4 (II 233, lin. 17 – 234, lin. 14.).

10 ROM. 7, 14.

12 ROM. 7, 12.

13–14 GLOSS. ORDIN. in ROM. 7, 12 (PL 114, 492 B).

16–17 Cf. notam ad quaest. 43, lin. 32 sq. supra.

20 HEBR. 9, 9 sqq.

22 Cf. supra, quaest. 20–28; 31–36; 43–46.

Et isto modo intellegenda sunt quae obiecta sunt.

25

Posset etiam attendi haec differentia penes materialia istorum sacramentorum et illorum, quia illa exhibebantur in rebus ad victum carnis pertinentibus, haec autem in materialibus aliis quandam speciem spiritualitatis praetendentibus.

24 Ad lin. 10–14 supra.

26–28 Cf. notam ad quaest. 28 supra, lin. 46–48; et Guill. Altissiodor., *Summa aurea* IV, tract. II, cap. 1 („voluntate ... quasi coacta“, „quasi voluntate coacta“: IV 16 sq.); et Hug. de S. Caro, *In IV Sent.*, dist. 1, quaest. 1 (ed. cit., 64: „quasi extorta“).

QUAESTIO 50

- Tandem videndum de differentia quae assignatur penes proprietatem
5 sacramentorum; quia dicitur quod sacramenta novae legis sunt sacramenta proprie dicta, sed sacramenta veteris legis extendendo nomen.

Et haec est differentia Magistri, *Sententiae*, ubi prius.

- 10 Et sciendum, quod ratio huius differentiae talis est: Cum de ratione sacramentorum sit significare et adiuvere per gratiam, quia data sunt in adiutorium per praecepta veniendi ad promissa secundum Hugonem, lib. I, *De sacramentis*, p. 12, cap. 4; et iterum cum adiutorium in duobus sit, scilicet in iustificatione per remissionem offensae et in plena salute per oblationem satisfactionis, illa
15 sacramenta propriissime dicuntur sacramenta, ubi omnia haec tria concurrunt; alia autem minus proprie ubi tertium non adest.

- Item. Quia de vi institutionis sacramenta scriptae legis contulerunt adiutorium, sed non sic sacramenta legis naturalis, ideo illa magis participant rationem sacramenti quam sacramenta legis naturalis; essentialius enim colligata sunt
20 gratiae illa quam ista. Et est in his quaedam analogia, ut patet.

De istarum igitur legum et sacramentorum suorum in communi convenientia et differentia tantum ad praesens sufficiat.

214ra M, 166va W 4 <quaestio> 78 *add. marg.* M, <quaestio> 50 *add. marg. manu alia*
W 11 data MW, data *add.* M 18–19 ideo ... naturalis W, *om. (hom.)* M 21 igitur M,
om. W

4 sqq. Cf. Rich. Fishacre, In IV Sent., dist. 1 (cod. cit., f. 355va–357va); Guill. de Militona, Quaest. de sacram., tr. I, p. 3, quaest. 15 et 18 (I 58–70, 81–91); Bonav., In IV Sent., dist. 1, p. 1, art. unic., quaest. 2 (IV 13 sqq., et loc. parall., Abbreviat., f. 51^{rb-va}), et dub. 9 (IV 31); et notam ad quaest. 42 supra, lin. 153–161.

6 PETR. LOMB., IV Sent. 1, 4 (II 233 sq.); cf. quaest. 49 supra, lin. 8.

12–13 HUGO, De sacram., lib. I, p. 12, cap. 4 (PL 176, 351 C).

13–16 Cf. notam ad quaest. 44 supra, lin. 33–35.

21–22 Cf. quaest. 35 sq. supra; et quaest. 51 infra.

QUAESTIO 51

Ut autem haec breviter recolligas, nota quod istarum legum et suorum sacramentorum est in aliquibus convenientia, in aliquibus differentia: 5

Convenientia in hoc quod utraque est a Deo instituta.

Item, quod utraque ad iustificandum per humilem oboedientiam in fide et caritate.

Item, quod utraque ad significandum per quandam similitudinem. 10

Differunt autem in hoc quod nova plenam afferunt salutem et iustitiam; illa semiplenam.

Et inde est quod ista dicuntur dare salutem; illa promittere vel significare.

Item. Inde est quod ista copiosorem gratiam habent annexam; illa dimi- 15
nuiorem.

Et inde est quod ista sunt causa salutis et vitae; illa occasio mortis et delicti.

Item, quod ista spiritualiter observantur generaliter; illa carnaliter.

Item, ista ex amore; illa ex timore servili generaliter.

Item, lex ista modicum minatur et raro; illa econtra. 20

Item, haec levis; illa onerosa.

Item, haec ad emundationem spiritus; illa carnis.

Item, haec proprius sunt sacramenta; illa minus proprie.

Item, haec in rebus spiritualibus similioribus; illa e contrario.

214ra M, 166va W 4 <quaestio> 51 *add. marg. manu alia* W Ut W; *spatium et*
<U>T M 10 significandum MW, per humilem oboedientiam in fide et caritate. Item
quod utraque ad significandum *add.* W 18 observantur W, observentur M 20 econtra
M, e contrario W 24 haec M, *om.* W Lectura Kylwardby super librum Sententiarum
add. marg. supra columnam manu alia W

4 Cf. quaest. 43–50 supra.

Appendix

Schemata der Merton-Handschrift

1. Schema f. 174^r

In responsione primae quaestionis:

Sacramenta esse

decurrit (M: dicebat)

ex parte Dei

ut unus omnium deus uniformi ritu coleretur,
et corpus eius mysticum esset unum
exteriori ritu sicut interiori virtute

ex parte hominis

ut sicut lapsus est per visibilia,
sic ex eisdem sumeret occasionem resurgendi

expediebat homini

ut erudiretur contra ignorantiam in aspectu,
ut humiliaretur contra superbiam in affectu,
ut ad bene operandum excitaretur contra torporem
in vi (M: via) motiva.

2. Schema f. 174^v

In responsione secundae quaestionis:

Sacramenta sunt

ad significandum

et sic possent fuisse ante lapsum
vel in statu illo, si non laberetur homo;

ad efficiendum

erga culpam

tollendo eam

vel diminuendo

quoad hos effectus non fuissent tunc;

erga gratiam

conferendo non habitam

augendo habitam

et sic forte fuissent tunc.

3. Schema f. 175^v

In quaestione quinta:

Tria tempora sacramentalia:

Primo disputatur. A.

Secundo determinatur:

quare tria sunt tempora sacramentorum
secundum Hugonem. B.

ideo aliter docetur

ubi distinguuntur (M: distinguitur) tria tempora:

tempus simulationis vel dissimulationis divinae
quare tale tempus debuit esse C.
quare sic nuncupatur D.

tempus promissionis, ubi docetur
quare debuit esse illud tempus E.
quod tale fuerit,

in quo promissa est salus resurrectionis,
et quare et quomodo F.

quare fuit tempus promissionis
et non statim liberatio G.

quare temporaliter promissa sit salus,
ubi plures solvuntur quaestiones H.

tempus liberationis, ubi docetur
quale debuit esse quod tale erat I.

ultimo ista recapitulantur,
ubi assignatur ratio nuncupationis trium temporum. K.

Tertio respondetur ad obiecta:

et ex hac parte et parte prima ubi disputatur, patet ratio,
quare in diversis temporibus diversa fuerunt sacramenta. L.

4. Schema f. 178^r

De sacramentis in speciali

legis naturalis

- quoad numerum
 - videlicet quomodo Hugo illius temporis
tantum tria fuisse sacramenta dicat 6.
- ubi nota quae dicuntur
 - de paenitentia
 - de ordine
 - de circumcisione
 - de terminatione temporis primae legis
- quoad institutionem
 - unde asserit tria illa sacramenta
fuisse illo tempore 7.
 - quomodo fuerunt instituta 8.
 - penes quae fuerunt instituta et distincta 9.
- quoad efficaciam
 - quod aliqui salvati fuerint
 - de tempore legis naturalis 10.
 - utrum sacramenta illius temporis fuerunt
necessaria ad salutem vel non,
 - ubi docetur etiam salvabantur adulti 11.
 - de remedio parvulorum illius temporis
contra peccatum originale,
 - an habuerunt aliquod et si sic quod 12.
 - quomodo fides informis aliquorum potest esse
parvulis in remedium
 - ad remissionem originalis peccati 13.
- quoad significationem
 - quod illa sacramenta plura habuerunt significata
et quae 14.
 - quo ordine illa significaverunt 15.
 - an distincte vel confuse
significaverunt illa significata 16.

congruentia trinorum sacramentorum
illius temporis designatur 17.

quoad durationem

quare non cessaverunt illa sacramenta
superveniente lege scripta sed permanserunt,
et secundum quam differentiam pertinuerunt
ad tempus legis naturalis et
ad tempus legis scriptae 18.

quare non cessaverunt illa sacramenta omnia
tempore gratiae sicut caerimonialia legis scriptae
et quare non cessaverunt oblationes et decimae 19.

legis scriptae infra 20.

legis gratiae infra 59.

5. Schema f. 180^r

Sacramenta legis naturalis significabant

fidem iustificantem tunc praesentem in sui cultoribus

omnem veritatem postea tempore gratiae
circa hominem exhibitam

in sacramentis nostris et eorum significatis.

6. Schema f. 180^v

In 13:

Fides informis aliorum potest impetrare parvulo purgationem

non unde informis

sed unde vera fides, et hoc

secundum unam opinionem ratione rei creditae
secundum aliam ratione professionis talis crediti habitu
respectu ad parvulum, et hoc est

actu interiori
vel exteriori

verbo
vel facto

vel sacrificio
vel oblatione

7. Schema f. 181^v

De circumcissione et lege et legalibus caerimoniis:

pro tempore sui status

de circumcissione

quoad suam institutionem 20.
ubi solvuntur quaestiones duodecim

quoad suam obligationem
an obligaret omnes mares universaliter 21. (M:22.)
si non, an omnes
qui prodierunt de Abraham 22.

quoad suam integritatem
an octavus dies esset de eius integritate 23. (M:33.)

iuxta hoc quaeruntur haec:

quare circumcissioni determinatum est tempus 24.
quare determinatur ei tale tempus 25.

de tempore dilato ultra (M: add. ultra) octavum
diem, ubi duae sunt quaestiones 26.

de praeoccupatione temporis ante octavum,
ubi tres sunt quaestiones 27. (M: 21.)

quare magis determinatum est tempus
circumcissioni quam baptismo 28.

an similiter sit de circumcissione
et de sacramentis expiationis
quoad temporis determinationem, quia
utrisque determinat lex tempus 29.

quare quaedam sacrificia habuerunt
determinatum (M: terminatum) sibi tempus
et quaedam non 30.

an petrinus lapis esset de integritate
circumcisionis

31.

de lege et caerimoniis eius

infra 38.

de eorum cessatione

infra 47.

8. Schema f. 185^r

De die octavo in circumcissione

quoad efficaciam
neque fuit de congruitate
neque de necessitate;

quoad significantiam
est congruus quoad significantiae expressionem,
non est necessarius ad significandi actum;

quoad observantiam
fuit necessarius.

9. Schema f. 195^r

De modo quo iustificabant legalia sacramenta et caerimonialia

Primo disputatur

quod non iustificabant occasionaliter	A.
quod non iustificabant causaliter	B.
quod neutro modo	C.

Secundo determinatur ubi

primo docetur quomodo iustificativa fuerunt causaliter et per quam vim et unde hoc habuerunt	D.
---	----

secundo quomodo iustificativa fuerunt occasionaliter	E.
--	----

tertio iuxta hoc quare non semper iustificaverunt in effectum	F.
--	----

quarto quae differentia iustificationis et caerimonialibus et moralibus	G.
--	----

quinto respondetur ad principalem quaestionem ex dictis et ad rationes nitentes quod non potuerunt iustificare occasionaliter	H.
---	----

sexto ad rationes nitentes quod non potuerunt iustificare causaliter et docetur plane quod sic et quomodo hoc sit.	I.
--	----

Et ibi plura docentur utilia:	
unum quod tam habitus quam usus iustificat	K.
aliud quod efficere aliquid dicitur dupliciter et aliquando etiam tripliciter	L.
tertium quod iustitia iustificans dicitur tripliciter	M.

septimo respondetur ad rationes quae nitebantur (M: nitebant) quod neutro modo possent iustificare et sunt bene notabilia	N.
---	----

10. Schema f. 205^v

De sacramentis novae legis

non comparando ad alia

ad efficaciam

quod iustificent 59.

quomodo iustificent 60.

an in sacramento sensibili sit aliqua virtus spiritualis
agens in mentem iustificandam

prout igni inest calor ad agendum in aliud 61.

de significatione 62.

de numero et sufficientia infra 70.

comparando ad alia infra 71.

11. Schema f. 206^v

Quomodo sacramenta sensibilia iustificant

Disputatur

quod non iustificant

occasionaliter

A.

quod non causaliter

B.

quod iustificant

occasionaliter

C.

causaliter

D.

Determinatur

secundum opinionem unam famosam

E.

secundum aliam opinionem famosam

F.

secundum tertiam,

quae aliquantulum videtur probabilis

G.

12. Schema f. 207^r

Tertia opinio de iustificatione sacramentorum sensibilium,
quae videtur probabilis aliquantulum, et hic:

primo ponitur ipsa opinio cum sua explanatione,
secundum quod sacramenta novae legis considerari possunt:

inquantum significativa sunt,
et sic sunt iustificativa occasionaliter;

inquantum instituta sunt ad usum,
et isto modo possunt operari:

ad exteriorem hominem,
et sic sunt iustificativa formaliter;
ad interiorem,
et sic sunt aliquo modo extendendo
iustificativa dispositive.

haec docentur et explanantur

secundo respondetur ad obiecta

ad ostendentia quod non sunt occasio
ad ostendentia quod non sunt vera causa
ad ostendentia quod iustificent effective,
quae obiecta sunt supra quaestione 59
et respondetur eis

H.
I.

13. Schema f. 208^v

In quaestione 61 inter respondendum sunt quaedam notabilia:

Unum, quomodo purgantur spiritus et quoad quid
per corporalem poenam et temporalem	A.
Quod nulla creatura iustificare potest et quare,
et quid sit iustificare	B.
Tertium, quod, licet ex corpore possit anima effici peccatrix,
non tamen potest ex corpore iustificari	C.
Quartum, differentia inter sacramenta novae legis et veteris	D.
Quintum, quomodo intellegendum
quod sacramenta sensibilia dicuntur continere gratiam	E.

14. Schema f. 210^r

De significatione sacramentorum novae legis

Quot sint eorum significata in genere et quae et quo ordine significantur	62.
Utrum significare sit essenziale sacramento et pars definitionis eius	63.
Quae et qualis sit similitudo sacramenti ad gratiam quam designat	64.
Quomodo paenitentiae et coniugio conveniat esse causam rei designatae	65.
De definitione Magistri Sententiarum super sacramento qualis sit et quomodo sumenda	66.
Quomodo sacramentum sit forma invisibilis gratiae utrum corporale elementum	67.
Quomodo sacramentum potius dicitur visibilis forma quam audibilis	68.
Quomodo haec particula definitionis invisibilis gratiae convenit eucharistiae	69.
De numero et sufficientia sacramentorum istorum	70.

15. Schema f. 210^v

Similitudo

In substantia vel natura

In conditione vel proprietate naturae analogae

16. Schema f. 211^r

Sacramentum praestat remedium contra humanum vitium

mediantibus aliis sacramentis,

et sic est sacramentum

aliorum sacramentorum dispensativum scilicet ordo

immediate

contra vitium quod est peccatum

quod iam est, et sic

aut contra veniale, et sic extrema unctio,

aut contra mortale

originale, et sic baptismus,

actuale, et sic paenitentia

quod potest esse, et sic coniugium

vel quod est sequela peccati scilicet difficultas

ad proficiendum, et contra hoc iuvat confirmatio,

ad perseverandum, et contra hoc iuvat eucharistia.

17. Schema f. 211^r

Item. Sacramentum

aut intrantium in ecclesiam, et sic baptismus

aut exeuntium, et sic extrema unctio

aut in medio exsistentium

exsistentium in ecclesia nomine solum, et sic paenitentia

exsistentium in ea nomine simul et re, et tunc vel est

communiter omnium

ad roborandum (M: „laborandum“), et confirmatio,
ad consummandum, et eucharistia

vel specialiter quorundam

aut clericorum, et sic ordo,
aut laicorum, et sic coniugium.

18. Schema f. 211^v

De comparatione novae legis ad veterem
et sacramentorum (M: sacramenta) eius ad sacramenta illius

quoad efficaciam, et haec solet sic exprimi

quod vetus dicitur occidens,
et nova vivificans 71.

quod vetus significat tantum,
nova significat et sanctificat 72.

quod vetus non efficit quod figurat,
et nova efficit 73.

quod vetus emundat carnem tantum,
et nova animam (M: novam) 74.

quoad finem,

quod vetus fuit in servitutem,
et nova in libertatem et alleviationem 75.

quoad observationem,

quod vetus observabatur ex timore,
nova ex amore 76.

Quoad qualitatem,

quod vetus dicitur carnalis,
nova spiritualis 77.

Quoad proprietatem,

quod sacramenta nova proprie dicuntur sacramenta,
et vetera extendendo nomen 78.

Recapitulatio brevis convenientiarum et differentiarum
inter has leges et earum sacramenta 79

19. Schema f. 211^v

<Quaestio> 72

Primo ponitur differentia et origo eius	A.
Secundo opponitur in contrarium	B.
Tertio respondetur ad differentiam dando eius intellectum	C.
Quarto respondetur ad obiecta	D.
Quinto datur (M: datus) alius intellectus	E.

Verzeichnis der Autorennamen

- Albertus Magnus : 19*, 54*, 63*, 58, 197
 De sacramentis, tract. I : 191, 193, 195ss., 229; — tract. II : 87; — tract. III-V : 230
 In III librum Sententiarum, dist. 40 : 193, 231
 In IV librum Sententiarum, dist. 1 : 58, 87, 191, 193, 196s.; — dist. 16 : 28; — dist. 17 : 28
- Alexander de Hales : 19*, 23*, 68*, 197
 Glossa in III librum Sententiarum, dist. 40 : 105, 231
 Glossa in IV librum Sententiarum, introitus : 191, 208, 223; — dist. 1 : 35, 43, 58, 83, 87, 119, 152, 191, 193, 229; — dist. 3 : 152, 191; — dist. 14 : 28; — dist. 16 : 28 — dist. 17 : 28
 Quaestiones „antequam“, quaest. 20 : 109, 231; — quaest. 48 : 149, 191; — quaest. 50 : 86; — quaest. 52 : 191
- Allen, P.S. : 21*
- Alszeqhy, Z. : 21*, 60*
- Anselmus Cantuariensis : 19*, 59*, 17, 226
 Epistola de incarnatione verbi, nr. 6 : 17; — nr. 10 : 17
 Cur Deus homo, lib. I, cap. 20 : 17
 De conceptu virginali et de originali peccato, cap. 27 : 85, 93
 Monologion, cap. 8 : 17; — cap. 19 : 17
- Anselmus Laudunensis : 20*
- Aristoteles : 19*, 44*, 50*s., 55*, 62*, 221, 228
 De anima, II 1 : 140; — II 4 : 200; — III 5 : 195;
 De caelo et mundo, I 32 : 12, 100
 De generatione et corruptione, I 17 : 82
 De sensu et sensorio, I 1 : 228
 De iuventute et senectudine, cap. 5 : 82
 De sophisticis elenchis, 5 : 164; — 6 : 208
 Ethica Nicomachea, II 1 : 38
- Metaphysica, I minor 2 : 82; — I 1 : 228; — IV 5 : 135; — X 7 : 208
 Topica, I 1 : 164, 208
- Arias, J.M.R. : 21*, 54*
- Atkins, I. : 29*
- Auctoritates Aristotelis 1, 103 : 135; — 3, 18 : 12, 100; — 6, 39 : 140; — 12, 26 : 38, 82
- Auer, P. : 21*, 45*
- Augustinus : 19*, 44*, 46*, 49*ss., 55*, 57*, 59*, 62*, 66*, 37, 94s., 118, 154, 173, 178, 183, 186, 193, 202, 227s.
 Contra Faustum, IV : 102; — XIX 7 : 11, 112; — 9 : 156, 174; — 11 : 4; — 13 : 113, 161, 163, 170, 187s.; — 14 ... 168; — 16 : 15, 26, 168s.; — XXII 27 : 194
 Confessiones, III 7 : 161, 164
 Contra Adimantum, cap. 17 : 245
 De civitate Dei, XIV 7 : 245
 De correptione et gratia, cap. 11 : 3
 De doctrina christiana, II 1, 2 : 226
 De Genesi ad Litteram, III 5 : 228; — III 10 : 228; — XII : 194; — XII 16 : 195
 De libero arbitrio, II 19 : 193
 De musica, VI 4 : 195; — VI 5 : 195
 De nuptiis et concupiscentia, II 11 : 80, 94
 De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum ad Marcelinum, II 55 : 32
 De perfectione iustitiae, cap. 2 : 218
 De spiritu et littera : cap. 4, nr. 6 : 108, 233; — cap. 14 : 231; — cap. 15, nr. 27 : 218
 De Trinitate, III 6 : 194; — V 16 : 200; — VIII 6 : 216
 De vera religione, XXVI 48 sq. : 148; — XXVII 50 : 161
 Enarrationes in Psalmos, 73, nr. 2 : 80, 129, 132, 192, 196, 199, 236, 239; — 102, nr. 15 : 112
 Enchiridion, XV 56 : 160

- Epistolae, 28 : 184; — 40 : 184; — 73 : 184; — 75, nr. 14 : 172; — 82, nr. 8 : 50*, 182; — nr. 11 : 181ss.; — nr. 12 : 182; — nr. 14 : 109, 116, 128; — nr. 15 : 185; — nr. 16 : 172, 185; — nr. 17 : 184; — nr. 18 : 185; — nr. 20 : 116, 128; — 187 : 41, 89, 90.
 In Ioannis Evangelium, tract. 3 : 112; — tract. 72 : 134; — tract. 80 : 192, 199, 213; — tract. 124 : 192
 Quaestionum in Heptateuchum Libri, lib. II : 227; — lib. III : 129, 223; — VI : 74; — VII : 158
 Retractationes, I 9 : 193
 Sermo 70 : 242, 244; — 351 : 94
 Averroes : 51*, 55*, 200
 Avicenna : 200
- Baehrens, W.A. : 69
 Bale, J. : 38*
 Balic, C. : 21*, 46*
 Bataillon, L.-J. : 21*, 38*, 39*
 Bateson, M. : 21*, 38*
 Beda : 19*, 59*, 74, 80, 95
 In Evangelio, I, hom. 10 resp. hom. 11 : 80, 83, 94
 Bekker, I. : 19*
 Beltrán de Heredia, V. : 21*, 40*
 Bernardus Claraevallensis : 19*, 63*, 68*, 193, 197, 203
 De gratia et libero arbitrio : 193, 197
 In Psalmum Qui habitat, Sermo 11 : 193
 Sermo in cena : 197, 202
 Bernardus Guidonis : 20*
 Birkenmajer, A. : 21*
 Blatt, F. : 20*, 20
 Bloomfield, M.W. : 21*, 40*
 Boethius : 19*, 59*
 De consolatione philosophiae, V 6 pr. : 157
 Bonaventura : 19*, 54*, 60*s., 64*s., 67*s., 15,
 Breviloquium, p. 6, cap. 1 : 195, 197
 In I librum Sententiarum, dist. 30 : 201; — dist. 44 : 63*
 In III librum Sententiarum, dist. 40 : 61*s., 68*, 107, 120, 134, 139, 191, 194, 196s., 199ss., 204, 214, 218, 231s., 235ss., 242, 245, 247
 In IV librum Sententiarum, dist. 1 : 3s., 35, 40, 42s., 59, 66, 68, 71, 74, 76, 78s., 82ss., 86s., 89, 120, 183, 191, 193, 195, 197-203, 208, 211s., 214ss., 218, 222, 224ss., 228s., 235, 240, 250; — dist. 2 : 9, 12, 14, 16, 45, 229; — dist. 3 : 152-155, 157ss., 178, 201s.; — dist. 3-13 : 230; — dist. 10 : 199s., 204
 Booth, E. : 39*
 Borgnet, S.C.A. : 19*, 87, 191, 193, 196s.
 Bos, E.P. : 21*, 47
 Bougard, P. : 21*, 38*, 40*
 Bougerol, J.G. : 19*, 21*, 62*, 64*
 Boyle, L.E. : 21*, 38*, 51*
 Braakhuis, H.A.G. : 18*, 21*, 25*, 55*, 47
 Brady, I. : 21*, 59*, 64*, 74
 Brodrick, G.C. : 21*, 35*
 Brown, S.F. : 21*, 60*, 64*
 Büttner, F. : 21*, 32*
 Burgass, J. : 5*
 Bursill-Hall, G.L. : 21*
 Busa, R. : 21*, 39*
 Buytaert, E.M. : 20*, 83, 97, 148
- Callus, D.A. : 22*, 28*, 46*, 64*
 Carlen, L. : 159
 Cassiodorus
 Enarrationes in Psalmos, in Ps. 85 : 153
 Catto, J.I. : 22*-25*, 28*s., 52*, 54*, 47
 Celano, A.J. : 22*, 54*, 62*
 Chatelain, E. : 18*, 19*
 Chenu, M.D. : 22*, 54*, 56*
 Chevallier, P. : 19*
 Codex Assisi 182 : 19*, 61*, 83, 85, 145, 152-155, 157, 159, 167, 187, 195s., 198, 200s., 214, 229
 Codex Bruxell. 11614 : 19*, 61*, 152, 157s., 196
 Congar, Y. : 22*, 66*, 26
 Courtenay, W.J. : 22*, 67*s., 197, 202
 Coxe, H.O. : 22*, 34*
- Dales, R.C. : 20*, 22*, 54*, 57*, 60*
 Davis, F.N. : 22*, 39*
 Denifle, H. : 18*, 19*, 22*, 147
 Destrez, J. : 22*, 39*, 54*
 Dionysius Pseudo-Areopagita : 19*, 83
 De divinis nominibus, IV 19 : 82
 Distelbrink, B. : 22*, 64*

- Dittmer, L. : 22*, 32*
 Dominguez Bordona, J. : 23*, 40*
 Dondaine, A. : 23*, 51*
 Dondaine, H.-D. : 18*, 23*, 191, 199s., 202
 Doucet, V. : 23*, 61*
 Douie, D.L. : 23*, 39*
- Easterling, R.C. : 26*, 38*
 Ebbesen, S. : 23*, 27*, 55*
 Eckert, W.P. : 27*
 Ehrle, F. : 18*, 23*, 135
 Elders, L. : 28*
 Emden, A.B. : 23*, 33*s., 35*
 Enders, H. : 23*
- Filthaut, E. : 23*
 Fletcher, J.M. : 23*, 56*
 Floyer, J.K. : 23*, 32*
 Frank, I. : 23*, 63*
 Fredborg, K.M. : 20*, 226
 Friedberg, A. : 171
 Frings, K. : 37*
- Gadolus, B. : 20*
 Gál, G. : 23*, 55*, 60*
 Gandulphus Bononiensis : 19*, 63*
 Sententiarum Libri IV, lib. IV : 58, 84
 Garrod, H.W. : 21*, 23*, 35*
 Gieben, S. : 20*
 Gillon, L.-B. : 23*
 Glorieux, P. : 23*, 46*, 55*
 Glossa Ambrosiastri : 105
 Glossa interlinearis
 in Gen 17,8 : 158; — 17,10 : 21; — 17,11 sq. : 74
 in Ps 73,1 : 80; — 148,6 : 157
 in Ez 20,25 : 109
 in Za 9,17 : 167
 in Mt 11,13 : 178; — 19,17 : 117,235
 in Io 3,22 : 170; — 3,26 : 170; — 14,12 : 135s.; — 19,30 : 180
 in Act 15, 10 : 110; — 16,3 : 182; — 21 : 181
 in Rom 16,25 : 158
 in Hebr 9,10 : 161; — 9,12-14 : 241
 Glossa ordinaria : 19*, 20*
 in Gen 17,8 : 158; — 17,10 : 21; — 17,10-13 : 61; — 17,11 : 74; — 17,11 sq. : 60; — 17,12 : 63; — 17,13 : 158; — 17,14 : 81; — 17,23-27 : 59
 in Ps 73,1 : 80, 192, 236; — 85 : 153; — 148,6 : 157
 in Is 1,11 : 109, 116, 125
 in Ez 20,23 : 109
 in Mt 5,7 : 187
 in Lc 23,45 : 170
 in Act 16,3 : 181
 in Rom 3,20 : 80; — 3,22 : 135; — 4,10 : 60; — 4,15 : 104; — 5 : 227; — 5,20 : 112; — 7,11 : 107; — 7,12 : 248
 Goering, J. : 5*, 23*
 Gössmann, E. : 17*, 24*
 Gorday, P. : 23*, 59*
 Grabmann, M. : 24*, 55*
 Gratianus
 Decretum : 196
 Gregorius IX
 Decretales, V, tit. 41, c. 3 : 171
 Gregorius Magnus : 20*, 59*, 36, 59, 60
 Moralium liber IV, cap. 3 : 34ss., 40s., 50, 60, 63, 80
 Gründel, J. : 24*, 54*
 Guericus de S. Quintino : 191, 197
 Guido de Orchellis : 20*
 Tractatus de sacramentis, cap. I : 208; — cap. II : 75, 86, 119
 Guillelmus Altissiodorensis : 20*, 59*, 65*, 196s
 Summa aurea, lib. IV, tract. II, cap. 1 : 119, 249 — cap. 2 : 58, 242; — cap. 5 : 41, 75, 82, 87, 152; — tract. III : 152, 231; — tract. IV : 191, 193, 218; — tract. V : 58
 Guillelmus de Alvernia : 20*, 62*s., 68*, 54, 79, 197
 De baptismo, cap. 1 : 200, 208; — cap. 1 et 3 : 197; — cap. 2 : 205; — cap. 3 : 14, 161, 195; — cap. 28 sq. : 103
 De legibus, cap. 1 : 201; — cap. 2 : 62 — cap. 3 : 72, 79, 97, 197, 200, 206; — cap. 9 : 103; — cap. 21 : 152; — cap. 24 : 103; — cap. 27 : 197, 200ss.; — cap. 28 : 82, 97, 159, 197, 209
 De sacramentis in generali, cap. 2 : 197, 201, 203, 206, 208; — cap. 3 : 203, 209
 Sermo in die circumcisionis Domini : 98
 Guillelmus de Militona : 20*, 59*, 61*, 16

- Quaestiones de sacramentis, tract. I, p. 1, quaest. 1 : 109s., 248; — quaest. 2 et 7 : 242; — quaest. 2 sq. : 245; — quaest. 4 : 109, 120, 218, 237; — quaest. 4 sq. : 235; — quaest. 4-5 : 115; — quaest. 5 : 101; — quaest. 6 : 105, 107, 111, 231 tract. I, p. 2, quaest. 9 : 3; — quaest. 13 : 6, 12; — quaest. 9-14 : 14 tract. I, p. 3, quaest. 15 : 223, 226s.; — quaest. 15-18 : 191, 214, 222, 250; — quaest. 16 : 193, 195-199, 215s.; — quaest. 17 : 199, 214s.; — quaest. 18 : 194, 216, 223 tract. I, p. 4, quaest. 19 : 35; — quaest. 19-21; — quaest. 19-25 : 27; — quaest. 20 : 35; — quaest. 21 : 35; — quaest. 22 : 50; — quaest. 23-25 : 43; — quaest. 25 : 45, 50; tract. I, p. 5, quaest. 26-27 : 145; — quaest. 26 sq. : 229; — quaest. 28 : 121; — quaest. 30 : 134 tract. I, p. 6, quaest. 35-42 : 68; — quaest. 38 : 74; — quaest. 39 : 74; — quaest. 40 : 75, 78; — quaest. 41 : 76; — quaest. 42 : 76; — quaest. 43 : 62; — quaest. 44 : 58; — quaest. 45 : 66; — quaest. 47 : 79; — quaest. 50 : 97; — quaest. 51-54 : 82; — quaest. 52 : 84; — quaest. 53 : 82-85, 91; — quaest. 54 : 80 tract. I, p. 7, quaest. 55-63 : 152; — quaest. 56 : 187; — quaest. 56 sq. : 187 tract. I, p. 8, quaest. 15 : 224; — quaest. 18 : 225 quaest. 25; — quaest. 64 : 223; — quaest. 65 sq. : 229 tract. II-IV : 230
- Hall, A. : 45*
 Hamesse, J. : 19*, 82
 Hamilton, S.G. : 23*, 32*
 Hamm, B. : 24*, 67*, 197, 209
 Hanagan, J.J. : 24*, 55*
 Hatfeld, Johannes : 33*
 Heinrich von Gent : 38*
 Henquinet, F.-M. : 24*, 211
 Hieronymus : 20*, 50*, 57*, 59*, 182s., 186
 Commentariorum in Hiezechielem
 Libri 101
 Epistola 112 : 50*, 118, 172, 184s.
 Highfield, J.R.L. : 24*, 35*
- Hinnebusch, W.A. : 24*, 56*, 63*
 Hödl, L. : 24*, 36*, 43*, 44*, 45*, 51*, 56*, 62*, 64*
 Hoffmann, F. : 24*, 40*
 Hofmann, R. : 24*, 54*
 Hughes, A. : 24*, 32*
 Hugo de S. Caro : 20*, 46*, 62*, 63*, 65*, 197
 In IV librum Sententiarum, dist. 1 : 82, 87, 109, 119, 152, 191ss., 236, 249
 Quaest. de sacramentis in communi : 191
 Hugo de S. Victore : 20*, 59*, 61*, 66*, 36, 60, 85, 120, 131, 255s.
 De sacramentis, lib. I, p. 6 : 16, 45, 50s.; — p. 8 : 9, 17, 32s., 117, 133; — p. 9 : 4, 6ss., 32, 35, 120, 188, 195, 209, 212, 215, 218, 222, 229; — p. 10 : 26; — p. 11 : 10s., 16, 25, 28, 30, 34s., 37-39, 45, 49s., 52, 55ss., 90, 113, 118, 151, 192, 196, 199, 213; — p. 12 : 6-8, 27-31, 39, 50, 59-64, 66, 68s., 73, 83, 97-99, 103, 118, 120s., 144, 151, 250; — lib. II, p. 6 : 170, 173, 175s., 178s., 230
 Hunt, R.W. : 24*, 28*, 57*
- Ioannes Balbus : 69
 Ioannes de Bloxham : 34*
 Ioannes Chrysostomus : 59*, 24, 226
 Homilia XL in Mt., hom. 14
 Ioannes Damascenus : 20*, 63*
 De fide orthodoxa, cap. 18 : 83; cap. 98 : 97
 Ioannes Pecham : 39*
 Ioannes de Rupella : 54
 Ioannes de Sternwassen : 40*
 Isidorus Hispalensis : 20*
 Liber Etymologiarum sive originum : 196
 Liber Differentiarum : 110
- James, M.R. : 24*, 38*, 50*
 Jarrett, B. : 24*
 Johnstone, H. : 24*
 Flavius Iosephus : 20*, 59*, 19,
 Antiquitatis Iudaicae libri, I; I
 Judy, A.G. : 18*, 51*, 55*, 47, 228
- Kaeppli, T. : 20*, 24*, 39*, 40*, 51*, 52*, 55*

- Ker, N.R. : 24*, 29*, 33*
 King, E.B. : 20*, 57*
 Kneepkens, C.H. : 18*, 24*, 25*, 55*, 46
 Knoch, W. : 24*, 59*, 66*
 Koberger, A. : 20*
 Koch, J. : 24*

 Lacombe, G. : 24*, 58*
 Lampen, W. : 19*, 24*, 196, 198s., 200, 202s.
 Landgraf, A.M. : 25*, 68*, 82, 85, 86, 87, 88, 115, 119, 194, 221
 Langer, M. : 25*
 Laurent, M.H. : 25*, 40*, 64*
 Leclercq, J. : 19*, 193, 197, 203
 Leff, G. : 25*, 63*
 Leland : 38*
 Leibold, G. : 5*, 17*, 25*, 43*, 45*, 59*, 60*, 62*, 136
 Lewry, P.O. : 18*, 25*, 27*, 33*, 44*, 45*, 51*, 54*, 55*, 56*, 62*, 23, 28, 46, 47, 211
 Liber de causis, prop. 32 : 48
 Liber de spiritu et anima, cap. 22 : 228
 Lindsay, W.M. : 20*
 Lio, E. : 26*, 61*
 Little, A.G. : 26*, 38*, 60*
 Lohr, C. : 26*, 55*
 Long, R.J. : 22*, 23*, 26*, 51*, 54*, 59*
 Longpré, E. : 26*, 62*, 197
 Lottin, O. : 26*, 54*
 Luard, H.R. : 20*, 166
 Lucchesi, C. : 40*
 Luna, C. : 27*
 Lynch, K.F. : 26*, 37*, 61*, 146, 159, 196, 198s., 200, 202

 Maas, P. : 26*
 Macken, R. : 26*, 38*
 Maierù, A.C. : 18*, 25*
 Major, K. : 27*
 Marrone, St.P. : 27*, 69*
 Martin, R.M. : 20*, 27*, 39*
 Matthaeus Parisiensis : 20*
 Chronica Majora : 166
 Maurer, A.A. : 28*
 Meersseman, G. : 17*, 22*, 27*, 37*, 45*, 191, 193, 196ss., 200, 202, 214
 Migne, J.-P. : 30*

 Moos, M.-F. : 21*
 Morgan, P. : 27*, 35*
 Moses Maimonides : 20*, 63*, 68*
 Dux perplexorum p. 3, cap. 32 : 178; — cap. 49 : 72, 98
 Murray, C. : 27*
 Mynors, R.A.B. : 27*

 Nicolaus de Lyra : 20*
 Nicolaus de Ockham : 54*
 Nicolaus Trevet : 40*, 45*s., 49*, 54*s.
 Nyberg, T. : 27*, 38*

 O'Carroll, M. : 27*, 63*
 Ohlmeyer, A. : 19*
 Origenes : 69

 Pelster, F. : 18*, 23*, 26*s., 40*, 52*, 61*, 64*, 135
 Peppermüller, R. : 27*, 148
 Pesch, O.H. : 27*, 69*
 Petrus Abaelardus : 20*, 85
 Commentariorum super S. Pauli Epistolam ad Romanos libri quinque : 148
 Dialogus inter philosophum, Judaeum et Christianum : 148
 Petrus de Bar : 202
 Petrus Comestor : 20*, 54*, 59*, 19s.
 Historia Scholastica super Gen. : 19s.
 Historia super Act. : 177, 180s.
 De sacramentis : 85
 Petrus de Confileto : 45*, 58*
 Petrus Lombardus : 20*, 48*, 50*, 52*, 59*, 69*, 9, 80, 85, 89, 119, 227, 266
 Glossa in Ps 73 : 192, 236; — Ps. 85 : 153
 Glossa in Rom. 2 : 122, 235 — 3 : 100, 112, 115s., 120s., 123s.; — 4 : 40, 80, 83s., 92, 97ss., 104, 125; — 5 : 104ss., 111ss., 115, 117, 122, 235; — 7 : 106ss., 117, 233; — 8 : 246; — 10,8 : 192
 Glossa in I Cor 15,56 : 108
 Glossa in II Cor 3,6 : 233; — 3,7 : 161
 Glossa in Gal 2,11 sqq. : 172; — 2,14 : 118;
 Glossa in Eph 2,14 : 160
 Glossa in Hebr 5,7 : 153; — 7,18 : 124; — 7,19 : 124; — 8,6 sq. : 236; — 9,9 : 125

- II librum Sententiarum 24,1 : 3; — 26,4 : 90; — 26,8 : 85; — 26,10 : 193; — 27,1-3 : 193; — 32,1 : 84, 92;
- III librum Sententiarum 21,1 : 69; — 37,5 : 103; — 40,1 : 243s.; — 40,2 : 80, 231; — 40,3 : 116, 126, 236, 244
- IV librum Sententiarum 1,2 : 129, 222s., 226; — 1,3 sq. : 226; — 1,4 : 9, 80, 116, 120, 128, 191, 222, 226, 235s., 240, 242, 248, 250; — 1,5 : 4, 195, 223, 229; — 1,6 : 80, 129, 192, 226, 236; — 1,7 : 80, 83, 93, 94; — 1,7 et 9 : 81; — 1,8 : 40s., 59, 63s., 93; — 1,8 sq. : 80; — 1,9 : 21, 29, 58, 60, 79, 84; — 1,10 : 74; — 1,14 : 92; — 2-13 : 230; — 3,1 : 192; — 3,5 : 170; — 3,8 : 170, 179; — 5,1 sq. : 209; — 7,3 : 147; — 8,1 : 147; — 8,7 : 168s., 204; — 11,3 : 168s.; — 11,5 : 167; — 22,2 : 225; — 26,6 : 225
- Petrus Pictaviensis : 119
- Sententiarum libri : 85
- Petrus de Tarantasia : 20*, 62*, 64*
- In IV librum Sententiarum, dist. 1 : 191, 196ss., 200, 202s., 208
- Peyrous, B. : 27*, 54*
- Philippus Cancellarius Parisiensis : 20*
- Summa de bono, De iustitia : 198
- Piana, C. : 20*, 61*
- Pignon, L. : 45*
- Pinborg, J. : 21*, 27*, 55*
- Pinto de Oliveira, C.-J. : 28*
- Powicke, F.M. : 27*
- Pseudo-Aegidius Romanus : 18*
- Pseudo-Augustinus : 59*
- De vera et falsa poenitentia : 59*, 94, 95
- Liber de spiritu et anima : 59*
- Pseudo-Remigius Altissiodorensis : 21
- Pseudo-Robertus Kilwardby : 20*
- Comm. in Priscianum maiorem : 226
- Punta, F. del : 27*, 52*
- Quast, U. : 69
- Quinn, J.F. : 27*, 64*
- Rabanus Maurus : 59*
- De institutione clericorum, I 30 : 146s.
- Raeds, P. : 27*, 54*, 60*, 64*s.
- Raftis, J.A. : 27*
- Reding, M. : 22*
- Richardus Fishacre : 5*, 19*, 51*-54*, 59*, 62*, 65*, 68*, 203
- In I librum Sententiarum : 103
- In IV librum Sententiarum, prologus : 3; — dist. 1 : 72, 82ss., 86, 88ss., 119, 152, 191, 193ss., 197, 200-203, 207s., 214, 218, 221-224, 226-229, 236, 240, 242, 245, 250; — dist. 3 : 200
- Richardus Rufus : 19*, 54*, 59*s., 64*s.
- Abbreviatio Bonaventurae : 59*, 3s., 9, 12, 14ss., 40, 42s., 59, 68, 71, 74, 76, 78s., 82ss, 86, 88s., 120, 139, 152-155, 157ss., 178, 183s., 186, 191, 194, 196s., 200ss., 204, 214s., 231, 235ss., 242, 250
- Rijk de, L.M. : 25*, 27*s., 55*
- Robert, U. : 69
- Roberts, P.B. : 52*
- Robertus Anglius : 40*
- Robertus Eliphath (Halifax) : 40*
- Robertus Lincolnensis : 20*, 52*, 57*, 59*s., 166
- De cessatione legalium : 152 — I i 1 : 177; — I ii 16 : 153; — I x 29 sq. : 153; — I x 31 : 159
- IV vi 4 sq. : 184; — IV vi 7 sq. : 186; — IV vii sq. : 231, 242
- Robertus Holcot : 40*
- Robertus Kilwardby : 17*, 18*, 24*, 26*, 31*s., 34*s., 37*-40*, 44*-56*, 58*-69*, 166, 251
- Capitula librorum Patrum : 46*s.
- Capitula librorum Sententiarum : 46*s.
- Concordantia librorum Patrum : 46*s.
- Concordantia librorum Sententiarum : 46*s.
- De confessione : 153
- Declaratio 43 quaestionum : 58*
- De ortu scientiarum, cap. 18 : 228; — cap. 46-62 : 47; — cap. 53 : 208; — cap. 56 : 164
- Da natura relationis : 211
- De tempore : 44*, 55*s.
- De spiritu fantastico : 44*, 55*s.
- Epistola ad Petrum de Confleto : 58*, 135
- Errores 30 damnati : 58*
- In I librum Sententiarum, quaest. 1 : 3; — quaest. 63 : 228; — quaest. 74 : 202
- In II librum Sententiarum, quaest. 87 :

- 135; — quaest. 114-117 : 3; — quaest. 138 : 136; — quaest. 151 : 136
- In III librum Sententiarum, p. 1, quaest. 48; — quaest. 56 : 123; — quaest. 83 : 31; quaest. 84 : 29; — p. 2, quaest. 84 : 124; — quaest. 122 : 36; — quaest. 123 : 26; — quaest. 141 : 38, 135, 136; — quaest. 142 : 38; — 151 : 136
- Sermo in Dominica in Passione : 23, 28
- Sermo in capite ieiunii : 28
- In Sophisma Omnis fenix est : 47
- In Donati artem maiorem, III : 47
- Principium super Praedicamenta : 45
- Scriptum super Perihermeneias : 47
- Scriptum super De accentibus : 211
- Scriptum super Isagogen Porphyrii : 45, 211
- Scriptum super Topica : 211
- Tabulae librorum Patrum : 46*s.
- Rochais, H. : 19*, 193, 197, 203
- Rogerius Bacon : 64*, 46
- Rolandus Cremonensis : 197
- In IV librum Sententiarum, dist. 1 : 191, 193, 198, 218
- Rosier, I. : 28*, 55*
- Rouse, M.A. : 28*, 33*, 38*, 46*
- Rouse, R.H. : 21*, 28*, 33*, 38*s., 46*
- Rufinus : 69
- Rusch, A. : 20*
- Russell, J.C. : 28*
- Ryan, Chr. : 26*, 28*, 52*
- Saffrey, H.-D. : 48
- Scheffczyk, L. : 5*
- Schenk, R. : 28*, 58*, 60*, 65*s., 27, 54, 82, 143, 153
- Schepers, H. : 28*, 40*
- Schlosser, M. : 5*, 28*, 64*
- Schmaus, M. : 5*, 28*, 56*
- Schmücker, L. : 18*, 28*, 55*, 47
- Schmitt, F.S. : 19*, 17, 85, 93
- Schneider, J. : 17*, 40*, 43*, 59*s.
- Senner, W. : 40*
- Sharp, D.E. : 28*, 55*
- Sheenan, M.W. : 28*, 60*
- Simon de Hinton : 58*
- Simonin, H.-D. : 17*, 22*, 37*, 191, 193, 196ss., 200, 202, 214
- Sirridge, M. : 28*
- Smalley, B. : 28*, 57*s., 69*, 57
- Solomon, D.M. : 28*, 54*
- Sommer-Seckendorff, E.M.F. : 18*, 28*, 39*, 53*, 55*s., 58*, 63*, 28
- Southern, R.W. : 28*, 57*
- Speer, A. : 21*
- Spufford, P. : 29*, 146
- Stegmüller, F. : 20*, 29*, 38*, 40*, 43*, 54*, 64*
- Stephanus Langton : 86
- Stephanus de Salhanac : 20*
- Strake, J. : 29*, 59*, 194
- Summa Halensis : 61*, 63*, 202s.
- liber III : p. 2, inq. 3, tract. I : 100ss., 115; — tract. II : 72, 79, 152s., 157, 159; — inq. 4, tract. 1 : 101, 105, 109, 191, 231, 235, 240, 242, 245, 248
- liber IV, quaest. 5 : 214; — quaest. 6 : 152; — quaest. 7 : 82, 83s., 86ss., 152ss., 157; — quaest. 8 : 191, 196-200, 214, 229
- Summa sententiarum : 21*, 40, 80, 83, 195
- Tanner, J.R. : 24*
- Testamenta duodecim patriarcharum : 59*, 166
- Theologi Universitatis Parisiensis
- Errores 31 anno 1254 damnati : 147, 177
- Thomas, I. : 29*, 55*
- Thomas de Aquino : 21*, 38*s., 46*, 62*, 64*s., 54
- In IV librum Sententiarum, dist. 1 : 58, 80, 82-85, 88, 95, 119s., 152s., 157, 191, 195-203, 210, 214s., 218; — dist. 18 : 153
- Quaestiones disputata De veritate 24, 12 : 218; — 27, 4 : 202; — 27, 7 : 214s.
- Thomas Bloxham : 34*
- Thomas Ladbury : 32*, 33*
- Thompson, S.H. : 29*, 55*
- Tugwell, S. : 29*, 58*
- Van den Eynde, D. : 20*, 29*, 61*, 75, 191
- Van den Eynde, O. : 20*, 75
- Walafridus Strabo : 20*
- Walter, I. de : 19*
- Walz, A. : 29*, 58*
- Watson, A.G. : 24*
- Weijers, O. : 29*

Weisheipl, J.A. : 29*, 54*, 56*, 64*
Weisweiler, H. : 20*, 29*, 59*, 120
Wenin, C. : 26*
Wevers, J.W. : 69
Wibberley, R. : 29*, 32*
Wicki, N. : 20*, 198
Wieland, G. : 29*, 54*

Wilpert, P. : 29*
Wilson, J.M. : 32*
Wiltshire, L.E. : 293
Wood, R. : 60*, 64*
Young, P. : 29*, 32*

Zimmermann, A. : 21*, 23*, 25*, 27*ss.,
55*

Verzeichnis der Bibelstellen

- Gen 2,16-17 : 11; — 2,18-24 : 27; — 3,14 sqq. : 19; — 3,16-24 : 27, 29; — 4,3 sq. : 30; — 5,24 : 32; — 6,1-8,22 : 19; — 6,9 : 32; — 7,1 : 32; — 8,20 : 31; — 12 sqq. : 20; — 12,3 : 91; — 12,8 : 31; — 13,4,18 : 31; — 13,15 sq. : 91; — 14,18 : 27, 163, 168; — 14,18 sq. : 31; — 14,20 : 31; — 15,5 : 91; — 16 sqq. : 66; — 17 : 10, 69; — 17,8 : 158s.; — 17,8.13 : 158; — 17,9-11 : 62; — 17,9 sqq. : 66; — 17,10 : 21; — 17,10 sqq. : 79; — 17,10-13 : 61; — 17,10-14 : 27; — 17,11 : 60; — 17,12 : 62s., 68; — 17,13 : 154, 158; — 17,14 : 10, 30, 62, 64, 69, 74, 81; — 17,18 : 20; — 17,19-21 : 66; — 17,23-27 : 59; — 22,17 sq. : 20; — 26,2-5 : 20; — 26,3-5 : 22; — 28 : 10; — 28,13-15 : 20; — 28,20,22 : 10; — 39,20 : 112; — 40,1 sqq. : 104; — 42,21 : 112.
- Ex 2,1-10 : 114; — 3 : 114; — 3,8,17 : 91; — 4,1-17 : 114; — 4,25 : 79; — 7,1-11 : 114; — 10 : 114; — 7,11 sqq. : 162; — 8,3,14 : 162; — 9,11 : 162; — 13,5 : 91; — 13,17-15,21 : 114; — 15,22 sqq. : 70; — 19,9,16-19 : 114; — 19,10-19 : 22; — 20,1-21 : 27; — 20,18-20 : 114, 246; — 20,24 : 162; — 22,29 sq. : 72; — 31,23 : 61; — 32,1-35 : 114; — 33,3 : 91; — 34,33 : 23.
- Lev 4 : 163; — 4,3; — 4,3.13.20.22.35 : 117, 238; — 5 : 163; — 5,16 : 117, 238; — 6,1-6 : 163; — 6,17-23 : 163; — 12,6-8 : 162; — 16 : 69; — 16,1-34 : 163; — 16,30 : 117, 238; — 18,5 : 117; — 19,22 : 144; — 20,24 : 91.
- Num 1 sqq. : 70; — 13,28 : 91; — 14,8 : 91; — 16,13 sq. : 91.
- Dt 6,3 : 91; — 6,5 : 137, 245; — 11,9 : 91; — 18,15 : 166; — 18,18 : 166; — 26,9,15 : 91; — 27,3 : 91; — 28,1 sqq. : 162; — 31,20 : 91.
- Ios 1,1-9 : 61; — 5 : 69; — 5,2 : 79; — 5,2 sqq. : 61; — 5,2-12 : 55; — 5,6 : 91.
- Iob 9,30 : 216; — 24,19 : 216.
- Ps 18,5 (H) : 65, 176, 177; — 39,7 : 165; — 49,9 : 165; — 49,14 : 165; — 76,10 : 18; — 109,4 : 168; — 116,2 : 162; — 117,22 : 160; — 126,2 sq. : 147; — 148,6 : 157.
- Prov 9,1 : 3.
- Ecccl 18,1 : 157; — 46,10 : 91.
- Is 1,11 : 109, 116, 126, 165; — 7,15 : 105; — 9,1 sq. : 24; — 9,2 : 155.
- Jer 11,5 : 91; — 31,31 sq. : 165; — 31,33 : 165; — 32,22 : 91.
- Bar 4,1 : 162.
- Ez 20,6,15 : 91; — 20,23 : 109; — 20,25 : 102, 109, 116, 126; — 36,25 : 165.
- Os 6,6 : 166, 187.
- Za 6,13 : 167; — 9,17 : 167.
- Mal 1,10 sq. : 165.
- Mt 4,1 sqq. : 179; — 5,3 sqq. : 247; — 5,17 : 156, 187, 189; — 5,17-48 : 243; — 5,20 : 116, 125; — 5,21 : 188; — 5,27 : 188; — 5,44 : 247; — 8,2 sqq. : 169; — 8,3 :

- 166, 187; — 8,4: 162, 179; — 9,13: 166, 187; — 9,20 sq. : 187; — 9,20 sqq.: 166, 169; — 9,25 : 166, 169; — 11,13 : 166, 169, 178; — 11,30 : 242, 247; — 12,7 : 187; — 19,17 : 117, 235; — 21,42: 160; — 25,41 : 13; — 26,17-29 : 167; — 28,19 : 167, 187; — 28,19 sq. : 175.
- Mc 12,10 : 160; — 16,16 : 238.
- Lc 1,78 sq. : 155; — 2,21 : 153; — 2,25: 162; — 16,16 : 169; — 20,17: 160; — 23,45 : 170, 180.
- Io 1,17 : 24, 129, 133, 188, 231; — 3,22 : 170; — 3,26 : 170; — 5,46 : 166; — 6,35.48 : 167; — 6,51 : 167; — 11,47sq. : 23; — 11,49-53 : 23; — 11,51 sq. : 159; — 12,24 : 167; — 12,47-48 : 107; — 14,12 : 135; — 15,1 : 167; — 17,19: 160; — 17,20 sq. : 160; — 19,30 : 180.
- Act 4,11: 160; — 7,37 : 166; — 10,9 sqq. : 182; — 10,34 : 32; — 15,1-35 : 171, 173; — 15,7-11 : 181s.; — 15,10 : 102, 110, 116, 126, 242s.; — 15,28 sq. : 152; — 15,28 sqq. : 167; — 16,3 : 171, 181s.; — 18,18 : 171; — 21 : 181; — 21,18-26 : 177, 180; — 21,23 sqq. : 171.
- Rom 2,5 : 235; — 2,14 sq. : 101; — 2,25 : 122; — 3,19 sqq. : 101, 115, 120, 122s.; — 3,20 : 9, 80, 112, 115s.; — 3,21 : 115, 124; — 3,22 : 135; — 3,22.24 : 123; — 3,28 : 122, 135, 141; — 3,30 : 123; — 4,2 : 125; — 4,10 : 60, 84, 97s.; — 4,11 : 80; — 4,12 : 80; — 4,15 : 101, 104; — 5,12 : 81; — 5,13 : 101, 104s.; — 5,13 sq. : 104s.; — 5,14 : 104, 227; — 5,19 sqq. : 101, 115; — 5,20 : 101, 105s., 111s., 117, 122, 231, 235; — 7,5 : 101, 107; — 7,5 sq. : 106; — 7,7 : 102; — 7,7 sq. : 108; — 7,8 : 102, 107s., 233; — 7,11 : 231; — 7,12 : 102, 117, 125, 248; — 7,14 : 248; — 8,2 : 102, 106s., 117; — 8,15 : 245s.; — 10,4 : 172; — 10,18 : 65; — 13,8 : 242; — 13,10 : 242; — 16,25: 158.
- ICor 3,17: 161; — 10,4: 79; — 10,11 : 113; — 10,6.11 : 51; — 12,9.28-30 : 43; — 13,1-3 : 43; — 13,7 : 243s.; — 13,10 : 86; — 15,46 : 148; — 15,46 sq. : 23 — 15,56 : 102, 108, 231.
- II Cor 3,6 : 231s., 234; — 3,7: 160; — 3,16 : 23.
- Gal 1,20 : 173; — 2,11 sqq. : 171s., 181s., 186; — 2,11-14 : 172; — 2,14 : 118, 171; — 2,16 : 115, 123s.; — 3,10 sq. : 115, 123s.; — 4,4 sq. : 188; — 5,2 : 152, 167, 171; — 5,6 : 139.
- Eph 2,14: 160.
- Phil 2,12 : 245.
- ITim 1,8 : 110; — 1,9 : 111.
- Hebr 5,6 : 168; — 5,7 : 153; — 7,1-3 : 168; — 7,12: 161, 167; — 7,17 : 168; — 7,18 sq. : 116, 123s.; — 7,19 : 124; — 8,6 : 237; — 9,9 : 125, 240; — 9,9 sq. : 124; — 9,9 sqq. : 248 — 9,10: 161, 136, 167; — 9,12 : 116, 123; — 9,12-14 : 241; — 9,13 : 240; — 9,14 : 240 — 10,1 : 113, 116, 123, 125; — 11,6 : 7.
- Iac 2,14-26 : 121.
- IPetr 2,7: 160; — 2,21 : 153.
- IIo 2,6 : 153; — 5,3 : 242.

BAYERISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der
mittelalterlichen Geisteswelt

Band 14: Vladimir Richter, *Studien zum literarischen Werk von Johannes Duns Scotus*.
98 S. Geh. DM 30.— ISBN 3 7696 9014 1

Band 15: Guillelmus de la Mare, *Scriptum in I lib. Sententiarum*, herausgegeben von
Hans Kraml. 85*, 593 S. Geh. DM 125.— ISBN 3 7696 9015 X

Band 16: Robert Kilwardby, *Quaestiones in librum II Sententiarum*, herausgegeben von
Gerhard Leibold. 39*, 501 S. Geh. DM 125.— ISBN 3 7696 9016 8

In Vorbereitung:

Richard Fishacre, *Scriptum in IV libros Sententiarum*, herausgegeben von Long, Brown,
Goering, Leibold, O'Carroll, Rodler.

Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
In Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung München

BAYERISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der
mittelalterlichen Geisteswelt

- Band 1: Joh. B. Schneyer, *Wegweiser zu lateinischen Predigtreihen des Mittelalters*. XXV, 587 S. Geh. DM 91.20 ISBN 3 7696 9001 x
- Band 2: Thomas von Sutton, *Quodlibeta*, herausgegeben von Michael Schmaus und Maria Gonzáles-Haba. L, 681 S. Geh. DM 110.40 ISBN 3 7696 9002 8
- Band 3: Thomas von Sutton, *Quaestiones ordinariae*, herausgegeben von Johannes Schneider. 279*, 1009 S. Geh. DM 240.– ISBN 3 7696 9003 6
- Band 4: *Walter Burley's Treatise De formis*, herausgegeben von Frederic J. Down Scott. 71 S. Geh. DM 13.– ISBN 3 7696 9004 4
- Band 5: Maria Gonzáles-Haba, *La obra De consolatione rationis de Petrus Compostellanus*. 108 S., 47 Tafeln. Geh. DM 36.– ISBN 3 7696 9005 2
- Band 6: Thomas de Sutona, *De generatione et corruptione*, herausgegeben von Francis E. Kelley. 211 S. Geh. DM 45.– ISBN 3 7696 9006 0
- Band 7: Thomas von Sutton, *Contra Quodlibet Iohannis Duns Scoti*, herausgegeben von Johannes Schneider. XIII, 112 S. Geh. DM 25.– ISBN 3 7696 9007 9
- Band 8: Heinrich Totting von Oyta, *Quaestiones in Isagogen Porphyrii*, herausgegeben von Johannes Schneider. X, 153 S. Geh. DM 30.– ISBN 3 7696 9008 7
- Band 9: Martijn Schrama O.S.A., *Gabriel Biel en zijn Leer over de Allerheiligste Drie-vuldigheid volgens het eerste Boek van zijn Collectorium*. XXX, 285 S. Geh. DM 58.– ISBN 3 7696 9009 5
- Band 10: Robert Kilwardby, *Quaestiones in lib. III Sententiarum, Teil 1: Christologie*, herausgegeben von Elisabeth Gössmann. 64*, 260 S. Geh. DM 65.– ISBN 3 7696 9010 9
- Band 11: Johannes Buridanus, *Quaestiones in Praedicamenta*, herausgegeben von Johannes Schneider. 46*, 177 S. Geh. DM 45.– ISBN 3 7696 9011 7
- Band 12: Robert Kilwardby, *Quaestiones in lib. III Sententiarum, Teil 2: Tugendlehre*, herausgegeben von Gerhard Leibold. 38*, 279 S. Geh. DM 60.– ISBN 3 7696 9012 5
- Band 13: Robert Kilwardby, *Quaestiones in lib. I Sententiarum*, herausgegeben von Johannes Schneider. 56*, 308 S. Geh. DM 65.– ISBN 3 7696 9013 3

Fortsetzung siehe Umschlaginnenseite

Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
In Kommission bei der C.H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung München

ISBN 3 7696 9017 6